

Ženska strana rata

ŽENE U POKRETU
Beograd 2007.

Izdale

Žene u crnom, Beograd, decembar 2007.
www.zeneucrnem.org

Uredile

Lina Vušković i Zorica Trifunović

Sarađivale/i

Tamara Belenzada, Helena Rill, Staša Zajović, Lino Veljak,
Indira Topčagić, Sanja Cesar, Luljeta Vuniqi

Lektura i korektura

Zorica Pavlović

Likovna oprema

Bojana Ban

Tehnička obrada

Zinaida Marjanović

Štampa

Art grafik, Beograd

Tiraž

1500

Objavljivanje ove knjige omogućili su Kvinna till Kvinna, Švedska
i Quaker Peace & Social Witness, London

Zahvalnica

Zahvaljujemo se pre svega svim znanim i neznanim ženama koje su govorile i pisale o svojim iskustvima u ratovima sa prostora bivše Jugoslavije a čije smo priče uključile u ovaj zbornik. Zahvaljujemo se ženama koje su priče beležile i postarale se da se one objave.

Zahvaljujemo se autorkama/ima uz čiju saglasnost i bez naknade objavljujemo delove iz njihovih dela: Alenki Mirković (*Glasom protiv topova*), Svetlani Đorđević (*Svedočanstvo o Kosovu*), Miroslavi Malešević (*Didara – životna priča jedne Prizrenke*), Jusufu Kadriću (*Brčko: genocid i svjedočenja*), Radmili Sesar (Radio-drama: *Majka Mejra – Tragovi do istine*) i Brendan MacQuillan-u (*Glasovi svitanja – svjedočanstva raseljenih lica*).

Zahvaljujemo se izdavačima i urednicama/ima na dozvolama za objavljivanje pojedinih tekstova bez naknade: Simoni Goldstein, direktorici Izdanja Antibarbarus (Seada Vranić: *Pred zidom šutnje*); Vesni Kešić i Centru za žene žrtve rata, Zagreb (*Zbornik: Centar za žene žrtve rata, Žene obnavljaju sjećanja*); Nebojši Spajiću (Fondacija za mir i rešavanje kriza Borisa Vukobrata: *Doba razuma*); Suadi Kapić (FAMA: *Opsada Sarajeva – mart 1992 – mart 1996*); Hajri Čatić (Udruženje građana „Žene Srebrenice“ – Tuzla: *Samrtno srebreničko ljeto '95*); Mirsadu Tokači (*Grijeh šutnje – rizik govora*); Autonomnom ženskom centru, Beograd (*Feminističke sveske*); Obradu Saviću (Beogradski krug: *Pisma iz dva Sarajeva*); Vesni Nikolić Ristanović (Institut za kriminološka istraživanja – Beograd: *Žene Krajine – rat, egzodus i izbeglištvo*); Centar za nenasilnu akciju, Sarajevo, Beograd (*Ne može meni bit dobro ako je mom susjedu loše, Svi bi rado bacili kamen*); Jezdimiru Miloševiću (Protector: *Svjetla u tunelu*); Udruženju građana Civis, Beograd (*Žene žrtve rata*); Centru za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek (*Priče iz Berka*).

Zahvaljujemo se Nairi Hodžić (*Noćna mora*) i Tamari Mišković (*Dječja priča*) koje su napisale priče specijalno za ovu knjigu. Zahvaljujemo se ženama koje su zapisale priče koje se ovde prvi put objavljuju: Vesni Kuljuh (Magbula Dizdarević: *Moja priča*), ženama na delu, Novi Sad (*Agneš i Ljiljana Odanić*) i Lepi Mladenović (Igballa Rogova: *Živa sam!*).

Zahvaljujemo se pojedinkama/cima koje su pomogle/i u potrazi za knjigama ili su na drugi način doprinele/i ostvarivanju ovog projekta: Jasmini Tešanović (koja je pored pomoći ustupila i svoje priče), Lepi Mlađenović, Tanji Tagirov, Oliviji Rusovac, Slavici Stojanović, Christini Wassholm, Goranu Bubalu i Milošu Uroševiću. Zahvaljujemo se mnogima koji ovde nisu navedeni na nesebičnoj pomoći i solidarnosti.

Zahvaljujemo se organizacijama koje su stavile na raspolaganje svoje biblioteke i pomogle u traganju za pričama: Autonomnom ženskom centru, Beograd; Viktimološkom društvu Srbije, Beograd; Fondu za humanitarno pravo, Beograd; Inicijativi mladih za ljudska prava, Beograd; Infoteki – Zagreb; The International Commission on Missing Persons (ICMP), Sarajevo.

Zahvaljujemo se donatorkama/ima (Kvinna till Kvinna i Quaker Peace & Social Witness) bez čije podrške ne bi bilo ove knjige.

Sadržaj

Pismo (umesto uvoda) – <i>Lina</i>	9	
U svoje ime – <i>Staša Zajović</i>	11	
Vukovar		15
Glasom protiv topova – <i>Alenka Mirković</i>	17	
Pred zidom šutnje – <i>Seada Vranić</i>		31
Besima	33	
Enisa	39	
Fatima	44	
Selma	50	
Suada	57	
Muškarac je zastrašujuća sila nasilja i bola		61
J. H.	63	
Pred roditeljima	66	
Sena	67	
Saida	68	
Bijeljina	70	
Višegrad	72	
Grbavica – Sarajevo	73	
Kalinovik	74	
Stolac	76	
Molila sam da me ubiju – <i>N. D.</i>	79	
Prozor	82	
Sanski Most	84	
Kozarac	88	
Prijedor	90	
Sve su odnijeli		93
Prisilno odrasla – <i>Romana Romanić</i>	95	
Mrak nad Stradunom	97	
Đavo im sriću odnija	101	
Rijeka u crnom	103	
Polomljeni križ – <i>Baka Maca</i>	105	
Vjera Solar	106	
Opsada Sarajeva		107
Opsada Sarajeva: mart 1992 – mart 1996.	109	
Nikad da svane	123	
Inja – <i>Inja Pašalić</i>	125	
Prvo priznanje	134	
Muzičar po nacionalnosti – Svita za rodno Sarajevo	136	

Bježi, sklanjaj djecu	139
Više torbi nego ruku – <i>Merima Nosić</i>	141
Nikad više rat!	148
Prosim	150
Bježi, sklanjaj djecu	152
Moja priča – <i>Magbula Dizdarević</i>	154
Dječja priča – <i>Tamara Mišković</i>	156
Grad kojem ne daju istinu	158
Noćna mora – <i>Naira Hodžić</i>	159
Biba Metikoš	164
Priča Goge M.	166
Karmen – <i>Merima Trbojević</i>	175
Žene Krajine	177
Kosa	179
Miroslava	188
Vedrana	194
Zora	200
Srebrenica	207
I. P.	209
S. S.	211
S. H.	213
H. H.	215
S. M.	217
Đ. O.	221
Kada Hotić	224
Sabaheta Fejzić	228
Šuhra Malić	230
Najbolniji video snimak na svijetu – <i>Nura Alispahić</i>	231
Glasovi nestalih	233
Alma Rikalo Turulja	235
Smilja Mitrović	236
Anđelka Arnautalić	237
Jasminka Kadrić	239
Majka Mejra – Tragovi do istine – <i>Radmila Sesar</i>	240
Nusreta Sivac	248
Svjetla u tunelu	255
Đulka – <i>Đulka Džaferović</i>	257
Sjećam se	263
Živimo zajedno – <i>Nada Mladina</i>	266
Esma	268
Jadranka	272

Žene obnavljaju sjećanja	279
Gacko 281	
Zenica 290	
Bosanska Krupa 297	
Druga priča Goge M. 305	
Kad sam te prvi put ugledala – <i>Rada Borić</i> 309	
Kosovo	315
Didara Dukađini – <i>Miroslava Malešević</i> 317	
Svedočanstvo o Kosovu – <i>Svetlana Đorđević</i> 328	
Opet bombe – <i>Nora Ahmetaj</i> 337	
Živa sam! – <i>Igballa Rogova</i> 339	
Rodičeš mi sina! – <i>Mihane Nartile Salihu</i> 347	
Beleške s puta po Makedoniji – <i>Lepa Mladenović</i> 350	
Čekajući Kosovare – <i>Borka Pavićević</i> 353	
Flora Brovina – <i>Staća Zajović</i> 355	
Molim vas, nemojte više da ćutite – <i>Aferdita Jakubi</i> 356	
„Humanitarna“ intervencija	357
La vitta e bella – <i>Jasmina Tešanović</i> 359	
Ljiljana Odanić 362	
Agneš 366	
Radionice o ratu leta '99. 370	
Prelazeći liniju	377
Prelazeći liniju – <i>Biljana Kašić</i> 379	
Iren Majer 380	
Šutnja – <i>Seada Vranić</i> 381	
Jedinstveni scenarij silovanja – <i>Seada Vranić</i> 382	
U Rachelinom krevetu – <i>Eve Ensler</i> 386	
Beleške o životu u pozadini – <i>Senka Knežević</i> 389	
Upoznavanje sa samom sobom – <i>Nora Ahmetaj</i> 392	
Mojih sedam godina rata – <i>Tanja Tagirov</i> 397	
Pamtimo – <i>Lepa Mladenović i Jadranka Miličević</i> 400	
Podeljeni gradovi – <i>Lepa Mladenović</i> 407	
Zapis sa puta – Žene sa zadnjeg sjedišta autobusa – <i>Staća</i> 410	
Tri hiljade ruža za tri hiljade žrtava – <i>Nada Dabić</i> 413	
Širenje našeg civilnog prostora: žene u mirovnim inicijativama – <i>Vesna Teršelić</i> 416	
Bibliografija	421

Pismo (umesto uvoda)

Drage žene,

Obraćam vam se u ovoj, meni najdražoj formi, svakoj pojedinačno i posebno. Svakoj od vas koje ste pisale ili govorile a druge zapisivale, kao i vama koje ćete čitati. Baš kao što sam vas imala pred očima dok sam vas čitala, a istovremeno videla sve vas koje ćete ubuduće čitati.

Reč žena mnogo je iskorišćavana, često zloupotrebljavana, izvrtana, tumačena... S jedne strane žene su bile prave žrtve specifične ratne strategije, s druge ta se žrtva koristila kao „slučaj“, kao oružje u ratnoj propagandi, što je od njih pravilo dvostruke žrtve. Malo je, međutim, onih koji su pažljivo slušali šta im žene govore i koji su verno zapisivali i promovisali njihove reči. Činilo mi se važnim da dođemo do tih zapisa, da ih sakupimo na jedno mesto i da im tako damo novu snagu. U ovaj poduhvat se ne bih upuštala da nisam imala prethodno iskustvo da žene žele da čuju te reči, da su im one važne i da ta glad za saznavanjem i razmenom ratnih iskustava nikako ne prestaje. Ovu knjigu vidim kao podsticaj da se nizanje vaših ličnih iskustava nastavi (na način koji vama najviše odgovara) i da se time stalno dopunjava ženska istorija. Za razliku od one druge, a svakako samo muške istorije, koja je suva i nemilosrdno obezličena, koja ne dopušta da se individualni glas probije i zauzme legitimno mesto.

Posle ovoliko godina možda treba rezimirati ono što smo doživele i pretrpele. Treba rezimirati koliko smo beskrajno ogroman trud uložile, da bismo shvatile kolika je bila naša snaga. Podsećanjem na tragedije i sva moguća trpljenja da spoznamo svoju snagu. To je cilj ove knjige. Da vidimo koliko su nam bila važna ženska prijateljstva, koliko smo jedna drugoj pomogle ili je trebalo da pomognemo. Da se oslonimo na sopstvene snage kao odgovorne građanke, da ne prihvatimo da nas održavaju u ulozi žrtve, da ne prihvatimo da nam se nameće tek beznačajna uloga kada se odlučuje a pritom se pred nas postavljaju ogromna očekivanja u sprovođenju odluka koje nisu naše i koje su čak za nas opasne. Da preispitamo kakvu smo to tradiciju prenosile i održavale i da li su to naše prave vrednosti. Da uspostavimo nove vrednosti koje odgovaraju našim prirodnim težnjama za saradnjom i mirom koji će značiti pre svega život bez straha.

Prisustvovala sam mnogobrojnim sastancima žena i uverila sam se koliko je ženama bilo važno da ispričaju šta im se dešavalo u ratovima i istovremeno da čuju šta se dešavalo drugima. Okružene ženama spremnim da pažljivo saslušaju, ohrabrivale su se da govore i o stvarima o kojima su do tada ćutale zato što nije imao ko da ih sluša, ili im je bilo isuviše bolno,

ili su se plašile posledica. Jedna priča otvarala je drugu. Saznavalo se ono što se nigde nije moglo pročitati, što nije spadalo u „zvaničnu verziju“. Upotpunjavala su se znanja, otvarala se pitanja i preispitivanja, menjala se mišljenja... Utvrđivala se odgovornost drugih, temeljila sopstvena građanska odgovornost. Stvarala se podrška.

Verujem da ćete u ovoj knjizi naći neke odgovore i možda još nešto saznati. Još je važnije da ćete naći i osetiti saosećanje prema DRUGOJ, možda već i time što ćete kroz iskustva te Druge prepoznati vlastito iskustvo. Svako iskustvo je jedinstveno i samim tim neuporedivo. Svaki zapis u ovoj knjizi-antologiji je ličan, a niz ovakvih ličnih iskustava dobija snagu univerzalnog.

Naša moć može biti velika ukoliko udružimo naše male snage. Našim udruženim snagama možemo se izboriti da ova ženska nevidljiva strana rata postane vidljiva. Ne postoji trud koji ne vredi uložiti ukoliko naš snažan glas protiv rata uspe da se nametne i spreči buduće ratove.

Vaša Lina

Ova knjiga – antologija ženskih zapisa o ratovima koji su vođeni na tlu nekadašnje Jugoslavije od 1991 – 1999, rezultat je jednogodišnjeg traganja uz saradnju sa mnogim ženskim organizacijama, organizacijama koje se bave ljudskim pravima, suočavanjem sa prošlošću i pomirenjem, kao i pojedinkama koje su hrabro progovorile o svojim iskustvima i onima koje/i su ta iskustva zabeležile/i ili promovisale/i. Napravile smo naš izbor iz izvora do kojih smo došle. Sve izvore koji su nam bili na raspolaganju navele smo u Bibliografiji. Nadamo se da ova knjiga neće ostati usamljena, već da će podstaći dalja istraživanja i nove knjige.

Izuzev nekih nužnih skraćivanja koja su naznačena (...), sve tekstove smo verno prenele.

U svoje ime

Naučile smo, ovih godina, da „izlažemo“ po raznim metropolama: Rimu, Madridu, Berlinu, Njujorku...; naučile smo da dajemo „izjave“ tzv. velikim medijima; naučile smo da širimo mrežu kontrainformacija po alternativnim medijima u Italiji, Njemačkoj, Španiji; naučile smo da držimo „govore“ pred međunarodnim forumima, a oni jedva da su nas i čuli, slušali su nas tek toliko da umire savjest.

A ovdje, pred vama, ja ne mogu ni da „izlažem“, ni da „dajem izjave“, ni da držim govor. Trebalo je, po dogovoru, da „izlažem“ na ovoj ženskoj plenarnoj sesiji o onome što smo za ovih pet godina u glacijalnoj, ledenoj Srbiji uradile. Htjela sam, a ne mogu. Uostalom, pomislila sam, pratile smo rad jedne drugih svih ovih pet godina.

Uprkos sveg mog voljnog htijenja, uprkos mog najdubljeg uvažavanja ovog mjesta, teme, ja ne mogu pred vama da izgovorim tekst koji ovakve prilike nalažu. Ja pred vama želim da dam izjavu nježnosti i ljubavi.

A nisam znala kako to da učinim sem da zatražim savjet od mojih drugarica i saputnica u noćima koje su gmizale u glacijalnoj, ledenoj Srbiji. Ponajviše Marini (Cvetajevoj) i Ani (Ahmatovoj) i Kasandri. Da vam kažem ono što je Sonječka „plačući vrelim suzama“ kazala, u zimu 1918/19, u ledenoj Rusiji Marini: „Znam da u drugim gradovima... Samo Vas, Marina nema u drugim gradovima, a njih...“ Jer Nele, Biljane, Neve, Đurđe, mojih predratnih drugarica, nema u drugim gradovima. Jer Mirjane nema u drugim gradovima. A htjela sam i nju da vidim i da vidi da mi „žene iz agresorske zemlje nismo promenile odnos“. Htjela sam, a ne mogu. Jer Mirjane više nema u Zagrebu ni u drugim gradovima. U drugim gradovima nema ni Rade, Sandre, Slavice, Tanje... mojih „ratnih“ drugarica. U drugim – a te druge gradove volim jer u njima ima drugih koje volim. „A njih...“ – siledžija, nitkova, ratnika, patriota ubica, ima svuda, a u Beogradu ponajviše. Ne zato što je Beograd veliki grad, već zato što je veliko zlo iz Beograda poteklo, što je iz Beograda rat započeo.

A ovo što mogu da vam kažem prošlo je kroz moje tijelo. Ova misao je tjelesna. Ne samo zato što pet godina izlažući svoje tijelo na glavnom beogradskom trgu, zajedno sa prijateljicama, činimo vidljivim otpor srpskom režimu i ratu. Zato što sam svjedokinja istine Virdžinije Vulf: „žene razmišljaju preko iskustava vlastitog tijela“. Ili zato što nam je Penelopa, kroz usta Adriane Cavarero, ostavila kao zavjet: „Dok filozofi razdvajaju, paraju, Penelopa to ne radi, ona samo tka, plete, ono što su filozofi isparali, razdvojili (duh od tijela)“.

Kult susreta

Kad prvi put odem u Zagreb sve ću ih ponovo vidjeti. Opet. Rekla sam još davno, Ani A., mojoj emotivnoj drugarici, mom duhovnom skrovištu otkako se na ove prostore vratila glacijalna era. A Ana A. rijetko i slabo je sretala Marinu C. ali joj je poručivala: „Ja vidim, ja čujem, ja osjećam Vas...” I ja sam čula i osjećala vas. Nosila sa sobom svuda po Španiji, Biljaninu „osjetilnu” pjesmu, upućenu feminističkim grupama iz Beograda:

*„Kada jedna na druge pomislimo
Miljama udaljene od
zajedno
Mi nismo same
Zamisli
Izvan linija”.*

I prevela sam pjesmu na španski. I moje drugarice, antimilitaristkinje Concha, Yolanda, Almueña nose po Španiji izložbe „Žena u crnom” i obavezno Biljaninu pjesmu. Ja prevela, a moja nježna drugarica, pjesnikinja iz Madrida, Michele, „dotjerala je stilski”. Neline nelaste mreže nježnosti i sestrinske odanosti u sebi nosila. Đurđino prkosno odbijanje logike svrstavanja: „Ne postoje Srпкиnje, Hrvatice, postoji Staša iz Beograda, Biljana iz Pančeva, tj. postoje žene po onome što jesu, a ne po nacionalnoj pripadnosti”, dozivala u pomoć svaki put kad bi me po hiljaditi put davili vani (sa ovim unutra i nepristojno i agresivno) upitali: „A ko ste vi: Srпкиnja ili Hrvatica ili...? Ja sam ono što odaberem da budem. Ja sam svoja individualna kreacija, što bi rekao Brodski.

Ne dajmo se od svojih prevariti

I dok ovo pišem, naravno noću, 22/23. oktobra 1996. još ne znamo hoće li nam dati vizu. Taktika iscrpljivanja. Računaju „dojadiće im”. Oni „postave linije a mi hodamo izvan linija”. Znamo mi njih dobro. Na svom tijelu sam prvo osjetila ono što nam je Kasandra poručila: „Ne dajte se od svojih prevariti”, pa dodala „a ni od onih drugih” pa smo to zatim, zajedno, pretočile u politički princip: Neposlušnost „svojim” vladama, državama, jeste oblik ženske solidarnosti.

Mi i Oni – jeste ambis koji me razdvaja od njih, jeste „razlika” koja u meni izaziva grč u stomaku. I ne mogu Ani A. ispuniti obećanje da „neću ni osvetu ni ogorčenje”. A i ti si se, Ana pitala, kad su „zvijezde smrti” stajale nad vama, „kad će kazna?” I ja se pitam „kad će kazna?” za

administratore smrti, koji „pod okrvavljenim čizmama i crnim maricama“ žive u državi u kojoj i ja. I noćas se pitam: „kad će kazna?“ možda iz sebičnih razloga. Želim da vas vidim u Zagrebu. I „lično je političko“. I „lično je međunarodno“.

Na tuđem jeziku i bol je manja...

Nisam vam pisala koliko sam osjećala i željela. A najviše pisala pisma i dobijala pisma na tuđem jeziku. (A da li su tuđi jezici oni iz prostrane kuće Mediterana, prema kojoj i ja osjećam duhovno i emotivno pripadanje?).

Na tuđem sam jeziku svoju unutrašnju muku svjedočila, poput Kasandre: „Hoću da budem svjedokinja, makar jednog živog čovjeka ne bilo koji bi od mene svjedočenje zaiskao“. Na tuđem jeziku očajanje mi je izgledalo manje strašnim. Na tuđem jeziku Ana mi izvlačila „iz srca crn stid“. A na mom jeziku vikati po ulicama „Beograde, probudi se, Beograde stidi se“, kao ono sa Biljanom Jovanović, kad se popesmo na onaj rasklimatani kamion i zeznusmo organe reda – e to je moj javni krik, to je moj politički izbor. A sad mi Ana A. i dalje izvlači „iz srca crn stid“. Znam, odgovornost, a ne krivica. A možda optužujem i nevine jer „sve se zamrsilo u ovoj zemlji. Nikako da saznam ko je sad zvijer, a ko je čovjek“. Jer u ovoj zemlji glacijalna era još traje jer mnoga od „zamrznutih prijateljstava“ još za mene nisu odmrznuta, jer idem ulicom ili se vozim busom i pitam se: „Je li ovaj bio na Vukovaru? Je li ovaj silovao po Bosni? Je li ovaj teroriše i ubija po Kosovu? Je li ovaj gađao Sarajevo sa Pala?“

Na svom jeziku Michel mi pisala pjesme utjehe, na svom jeziku Alex (Langer), moj nježni drug, djelio moju/našu nadu. A onda je očajanje drugih izazvalo nesavladljivu nemoć kod Alexa. Njegovo samoubistvo jeste „njegov izbor definitivne samoće“. Mjesecima me je Alexov izbor teško mučio. I o tome sam na njegovom jeziku pisala.

Na našem jeziku, jeziku naših majki, želim da podjelim sa vama i sada i nježnost, i bol i nadu. Želim da i dalje pletemo mreže neposlušnosti svim militaristima: očevima nacija, čuvarima tradicije, morala i nacije, čuvarima država i granice. Neposlušnost i militaristkinjama, svih boja i nacija.

Prijateljstvo i nježnost će nas čuvati od njih.

Staša Zajović

Izrečeno na konferenciji u Zagrebu, oktobra 1996.

(„Žene za mir“ 1997)

Vukovar

Alenka Mirković
Glasom protiv topova

Glasom protiv topova

Uvertira rata

(...)

Za utjehu svima nama koji smo u Šapudlu živjeli u to doba tjedna i dana, automobili su tom cestom rijetko prolazili. Bilo je to vrijeme namijenjeno jednoj od slavonskih svetinja – nedjeljnom, obiteljskom ručku.

Teta i ja upravo smo ga završile. S naporom smo otpuhivale, žalile se jedna drugoj kako nam onaj posljednji komad mesa baš i nije trebao i smijale se svojoj proždrljivosti, jer smo site do grla ipak razmišljale o kolaču koji je još stajao netaknut. Na štednjaku se kuhala poslijepodnevna kava, teta je pospremala stol, a ja polako počela prati posuđe od ručka.

Kroz tišinu ulice polako, izdaleka, počeo se probijati zvuk automobilskih sirena. Lagano se približavao i pojačavao i nakon kratkog osluškivanja dalo se zaključiti kako se nekakva kolona vozila kreće u našem smjeru.

(...)

Po vjetrobranima gotovo svih vozila bile su polijepljene slike Slobodana Miloševića. Na prikolici jednoga kamiona klatio se „orkestar“ – harmonikaš i desetak ljudi zagrljeni, s bocama u rukama, iz sveg su glasa urlali: „Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala. Nije mala tripot ratovala. I opet će, ako bude sreće...“ Ljudi koji su stajali na traktorskim prikolicama riskirajući da zbog drndanja padnu s njih držali su se za stranice prikolice samo jednom rukom kako bi drugom mogli vitlati s tri prsta po zraku. Ruke podignute u isti pozdrav virile su kroz prozore automobila, kamiona i autobusa a iz njih se orilo: „Ovo je Srbija...“

Kako malo kredita sam dala svojim susjedima! Više me nije čudilo što ih nema na balkonima. Scena je bila uznemiravajuća i na trenutak sam i ja požalila što sam na balkon uopće izašla. No, neki mi vrug ipak nije dao mira i zbog nečega što ni meni samoj još nije bilo jasno, znala sam da je ono što gledam važno.

Uznemireno sam promatrala scenu na ulici ne shvaćajući zašto sam se uopće uznemirila. Jedan dio mozga govorio mi je da je to predizborno ludovanje baš kao i ono HDZ-ovsko prošle nedjelje, no drugi je slao signale kako nešto ipak nije u redu. Gledala sam grozničavo, vrlo vrlo pažljivo, sve dok se slika nije razbistrila i pukla mi pred očima. U koloni nije bilo niti jedne jugoslavenske zastave, niti jedne Titove slike, niti jedne crvene zvijezde, niti jednog grba s bakljama... Ljudi koji su sada prolazili cestom ispred mene nisu vikali ni „Ovo je Jugoslavija“ ni „Ne damo Jugoslaviju“... Vikali su „Ovo je Srbija“. Početna nelagoda i uznemirenost su me napustili ali sam sad bila ozlojeđena. Koja Srbija u Vukovaru za Boga miloga...? Što to ovi rade...?

(...)

Potkraj ljeta 1990. kada su se počela raspadati hrvatsko-srpska prijateljstva i brakovi i kada su hrvatska i srpska zajednica već bile praktično razdvojene, što barikadama, što nepomirljivim stajalištima, otkrila sam jednu svoju osobitost. Meni su naime i dalje vjerovali i jedni i drugi. Jesu li me smatrali dovoljno umjerenom, bedastom ili naivnom, nikada nisam uspjela doznati. Pretpostavljam kako su me moji hrvatski znanci i prijatelji poznavali dovoljno dobro da bi me smatrali „jednom od svojih“, a da su moji srpski prijatelji i poznanici bili pomalo zbunjeni mojim prezimenom: bilo je malo vjerojatno da bi netko s prezimenom Mirković mogao biti ustaša. Vjerojatno sam i ja tome pridonosila ne dopuštajući da me se strpa u neku od ladica, pažljivo i strpljivo slušajući mišljenja i jednih i drugih, slažući se sa stvarima koje su mi se činile točnima i svađajući se zbog onih koje su mi zvučale lažno, pretjerano ili izazivački. (...)

Božić 1990. bio je posljednji blagdan koji smo proveli u miru, a Uskrs 1991. prvi u nizu blagdana koji su nam prisjeli.

Na Uskršnje jutro probudila sam se vrlo kasno. Blagdani su bili idealna prilika da se nadoknade sve one jutarnje smjene u školi a i vrijeme je bilo nikakvo – kao stvoreno za spavanje. Na prstima sam otrčala u kuhinju i cupkajući od zime skuhalo kavu a zatim se brzo vratila u toplinu kreveta i upalila televizor.

U tijeku su bile vijesti i ekranom su promicale slike neke maglom ovijene ceste: autobus izrešetanih prozora, vozila hitne pomoći, jedan naš policajac–specijalac koji je mirno pušio i nekolicina drugih koji su skriveni iza drveća promatrali okolicu s pripremljenim puškama, krvavi snijeg na cesti, maslinastozeleni tenkovi snimljeni iz zaklona...

Pojačala sam ton i postupno uspjela shvatiti kako su Srbi na Plitvicama napali autobus s policajcima koji su krenuli u intervenciju. Jedan od njih bio je mrtav, a nekoliko ranjeno. Nakon toga jedinice JNA, s tenkovima i transporterima, stale su između policajaca i Srba koji su ih napali i nisu dopuštale da policajci prođu i obave svoj posao.

„Počelo je...” proletjelo mi je kroz glavu. (...)

Svibanj 1991.

(...)

Ako je, čak i nakon onoga što se jučer dogodilo, bio ostao tračak nade da bi se stvari mogle koliko–toliko smiriti, raspršila ga je te večeri beogradska televizija reportažom iz Borova Sela. Naši su se susjedi bahato hvalisali koliko su policajaca poubijali i ismijavali se nad nesrećom koju su

izazvali. Sila, nadmoć i arogancija izbijali su iz svakog pokreta a prijetnja iz svake izgovorene rečenice. *Ustaški, ustaše, fašisti, koljači...* bljuvale su mržnjom zgrčene usne ljudi koji su jučer postali ubojice. Nije to bilo opravdanje, niti objašnjenje. Za to nije bilo potrebe. Nisu se imali čega bojati i kome opravdavati. Jugoslavenska je „narodna“ armija, pucajući na hrvatske policajce, odabrala narod koji će braniti i narod koji će ubijati. Bila je to jasna poruka nama s druge strane barikade.

Te noći zaspala sam tek kada sam se dobro isplakala. Nisam znala užasava li me više sam događaj u Borovu Selu ili ono što on zapravo znači. Bijes, strah, poniženje, nemoć – sve se to u meni izmiješalo i uskuhalo. Osjećala sam kako će se cijeli moj život potpuno okrenuti, možda već sljedećeg jutra, a ja neću znati ni kako, ni zašto, ni zbog koga, ni zbog čega. Osjećala sam da mi moj vlastiti život klizi iz ruku...

Neki su ljudi, te iste noći, pravili planove za odlazak na sigurnije mjesto. Drugi su pak razmišljali o tome da žene i djecu pošalju rodbini s druge strane Dunava, a zatim se pridruže svojim u nekom od „srpskih“ sela. Treći su opet nazivali znance i prijatelje kako bi doznali kome se mogu obratiti da dobiju oružje i uključe se u pripreme za obranu Vukovara.

Te noći birale su se strane. Te noći počeo je rat.

Danima nakon masakra policajaca u Borovu Selu Vukovar je bio odsječen od svijeta jer su barikade bile postavljene na svim cestama u njegovoj okolini. U gradu je počelo nestajati osnovnih namirnica poput mlijeka, voća i povrća, jer su one uglavnom stizale izvana, a na kruh se doslovce moralo vrebati. S kruhom sam ipak imala malo sreće: *Vupikov* minimarket *Park* nalazio se u prizemlju moje zgrade a ulaz u njegovo skladište točno ispod mog balkona. Zato nisam morala stajati ispred trgovine čekajući kruh, nego bih svako malo izašla na balkon, a kada bih ugledala kamion pekare strčala bih niz stepenice i za nekoliko se minuta trijumfalno vratila sa štrucom ili dvije kruha. Čekati se inače moralo jer bi jedna tura kruha „planula“ za nekoliko minuta, pa ako ostaneš bez njega – čekaj drugu, opet sat ili dva.

Kamioni s mlijekom iz Osijeka nisu se mogli probiti do Vukovara. Seljaci iz okolnih sela koji su dopremali voće, povrće, sir i ostale namirnice nisu mogli dolaziti a sumnjam da bi se odvažili na rizik da su i mogli. Nitko nije mogao predvidjeti gdje će usput niknuti barikada, niti što bi mu se moglo dogoditi ako na njoj „zapne“. Vukovarska *Nama* preživljavala je na zalihama osnovnih namirnica koje su postajale sve tanje, a prodavačice su dokono šetale među policama s ostalom robom za koju, čini se, nitko nije bio suviše zainteresiran. Rođaci i prijatelji s vrtovima naglo su dobili na popularnosti.

(...)

Dok se u Borovu Naselju vodila bitka oružjem, na valovima *Hrvatskog radio Vukovara* bjesnio je rat riječima. Hrvati su Srbe nazivali četnicima, željeli znati zbog čega su to Srbi ugroženi i kakvi su to prijatelji kad su zbog Miloševića, Šešelja i sličnih spremni pucati na svoje susjede i njihovu djecu. Srbi su nazivali i raspomamljeno objašnjavali kako neće živjeti u ustaškoj državi, među ustaškim koljačima, bahato prijetili kako će „vas JNA već naučiti pameti“, vikali da se ne boje ustaške policije, jer su je već jednom potukli u Borovu Selu, kako je Vukovar srpski grad i kako će to i ostati... Jedna je teška riječ za sobom povlačila drugu, pa treću, pa petu... Povremeno bi se javio netko tko je molio ljude da se priberu i smire jer ćemo svi stradati...

Shvaćala sam što je htio Siniša. Bilo je bolje da se ljudi posvađaju i ispucaju u eteru nego na ulici. I mada je bilo teško i samo slušati on je uporno pokušavao kanalizirati sav taj bijes. Mogla sam ga zamisliti kako se preznojava, nervozno ulazi i izlazi iz studija, telefonski razgovara s onima koje nisu pustili u eter i pokušava biti glas razuma u situaciji koja je izmakla kontroli. (...)

Kolovoz 1991.

(...) Ivičino ranjavanje prilično je promijenilo moj odnos prema ratu. Do tada su smrt i ranjavanje bili nešto što se događalo drugim ljudima, onima koje nisam poznavala ili sam ih poznavala vrlo slabo. Mislim kako sam rat doživljavala kao nekakvu neodređenu opasnost, nešto loše što bi mi se iznenada moglo dogoditi, ali još nisam bila svjesna što to *loše* zapravo znači. Moje iskustvo rata još se uvijek svodilo na televizijsku sliku koja sa sobom uvijek nosi određenu količinu nestvarnoga (jer ako nešto više nisi u stanju gledati dovoljno je pritisnuti tipku i isključiti ga), na oslušivanje eksplozija i pucanja, vijesti i glasine... Daleko od toga da nisam suosjećala s onima kojima se to *loše* već dogodilo, da nisam osjećala strah, da sam bila bezbrižna i neopterećena. Ipak tek kada sam ugledala ožiljke od metaka na Ivičnim leđima, kada sam pokušavala zamisliti kako zadržava dah i prikriva bol da ga ne izdaju pred krvnicima koji su iznad njega stajali, kada bih pomislila da mu se to dogodilo u najnormalnijoj, svakodnevnoj, životnoj situaciji – na povratku kući s posla – tek sam tada postala svjesna kako se to može dogoditi bilo kome, kako se to može dogoditi i meni...

(...)

Ta nedjelja 25. kolovoza ipak je bila puno drugačija od onih na koje sam bila navikla, pa čak i od onih koje su u posljednje vrijeme postale uobičajene – nedjelja provedenih u kući, ušiju, očiju i mozga već „baždarenih“ na termine radio i TV vijesti u stalnoj napetosti i iščekivanju „nečega“. Sjećam se kako sam još u srpnju, o tom osjećaju napetosti i

iščekivanja razgovarala s Marijom. Rekla sam joj da se stalno osjećam kao prije nekakve velike, ljetne oluje: sve je naizgled mirno, ali se negdje na horizontu skupljaju tamni oblaci i osjeća strašan pritisak koji popusti tek kada počne pljuštati kiša ili tuča. Marija je dijelila moje mišljenje: „*Možda ja ne znam što govorim, ali voljela bih da se napokon dogodi nešto, bilo što, samo da se prekine ova napetost. Ovo je nepodnošljivo.*“

(...)

Sirena se oglasila iznenada i muklo. I dakako, pomislila sam da je podne, no kazaljke na satu pokazivale su tek oko jedanaest sati. I kao da su napokon stigli nekakvi gosti koje smo očekivali, teta se podigla sa stolca i rekla: „*Evo ih...*“

Nisam razlikovala signale za uzbunu, ali nisam uopće sumnjala kako je taj oglasio zračnu opasnost. Pokupila sam stvari za sklonište, otvorila prozore koji su još bili zatvoreni, stegnula pipac na boci plina pored štednjaka, zaključala ulazna vrata i žurno krenula za tetom u hodnik.

Susjedi su se, poneki polako, a poneki vrlo brzo, spuštali u podrum, otvarali svoje podrumске prostorije, smještali u njih stvari koje su donijeli sa sobom, a zatim izlazili na hodnik i bojažljivo u pola glasa započinjali razgovor. Nitko nije bio siguran kako bi se trebao ponašati i šta bi sada trebao raditi. Svi smo imali razrađenu mentalnu sliku kako ćemo prije ili poslije morati otići u podrum, no nitko nije znao što se radi nakon toga.

(...)

U redakciju sam ušla zapuhana oporavljajući se od straha koji sam upravo preživjela. Josip, teta Gordana, Zvezdana, Danilo, Mirjana, Branko i Zdravko srdačno su me pozdravili vičući: „*Evo nama pojačanja!*“. No njihovo je pojačanje, blijedo od straha, stajalo nasred sobe zamuckujući nesuvisle odgovore. Pitala sam ih što rade ali mi nisu uspjeli ni početi odgovarati, kada se ponovno oglasio znak za uzbunu. Krenuli smo niz stubište i posjedali na stepenice u međukatu. Nije bilo skloništa i to je mjesto bilo najsigurnije u zgradi.

Dok su vani odjekivale eksplozije oni su čavrljali i jedina osoba za koju se sa sigurnošću moglo reći da se boji bila je Zvezdana. Sjedila je blijeda i šutljiva baš kao i ja. Osjećala sam se strašno izloženom na tom stubištu. U kosti mi se uvlačila hladnoća, ruke su mi se tresle i premda sam se suzdržavala trgnula bih se na svaku eksploziju. Imala sam neodoljivu želju da pobjegnem odande, ali nisam imala kamo.

Rujan 1991.

Svatko od nas upamtio je jedan dan kao dan svog „vatrenog krštenja“. Kada bih morala opisati što je svakome od nas bilo vatreno

krštenje, vjerojatno bi to bili potpuno različiti doživljaji. Za jedne je to bio prvi susret s vlastitom smrtnošću, za druge prvi doživljaj vlastite ili tuđe patnje i stradanja, za treće još nedoživljeno iskustvo potpunog razaranja... No, mislim kako nam je zajedničko bilo to što je dan vatrenog krštenja bio dan kada smo prestali samo obavljati svoj posao i počeli ga živjeti.

Moj je red došao 13. rujna.

Noć je bila gadna.

Građani su nas cijelo jutro pozivali da dođemo k njima i snimimo što su granate prethodne noći napravile njihovim kućama, zgradama, automobilima, dvorištima. Desetljeća odricanja, muke i ljubavi nestajali su u sekundi u kojoj je netko nepoznat odlučio namjestiti nišansku spravu baš u tom smjeru.

(...)

Jedan od stanara uveo nas je u podrum iznad kojega je granata pogodila zgradu. Prizor nam nije bio nepoznat: odvaljeni dio zida, žbuka svuda naokolo, komadići granate raspršeni oko rupe... Ono što je mene šokiralo bio je izgled podruma. Bio je prehladan i za ljetne prilike, vonjalo je na vlagu, a na nekoliko mjesta zidovi i podovi bili su potpuno mokri. Između tih zidova stajali su improvizirani kreveti pokriveni dekama i jastucima. Po stvarima koje su ležale pored nekoliko kreveta i po igračkama, shvatila sam da je u skloništu bilo i male djece. Bože moj, pomislila sam, ako se granatiranja nastave ta će djeca cijele dane provoditi u ovom smradu, hladnoći i vlazi!

(...)

Za tri-četiri minute stigli smo do ulaza u *Borovo Commerce*. Dok smo izlazili iz automobila začula sam zvuk za koji mi je trebalo nekoliko sekundi da shvatim što je a zatim sam se, kao i svi ostali, bacila na zemlju. Snajper! Kurvin sin nas je vidio: vidio je da smo civili, vidio je urednu oznaku PRESS na vjetrobranu automobila, vidio je kameru koju je Vinko nosio i – ipak je pucao! Gotovo čučajući, skrivajući se iza malog zidića, dotrčali smo do ulaza i uletjeli u prostrani podrum zgrade.

Pred nama se pružala velika, svijetla, gotovo prazna prostorija. U njoj je bilo petnaestak ljudi. Došli su iz različitih dijelova Borova Naselja jer su njihovi podrumi bili nesigurni, neprimjereni boravku u njima ili ih, jednostavno, nisu imali. Neki su sjedili, neki stajali, a neki su ulazili i nestajali nekuda u unutrašnjosti podruma. Čovjek koji nas je dočekaao bio je smrknut. Nije bio vojnik, niti sam u blizini vidjela ijednoga. On nam je priopćio najgoru vijest: nekoliko ljudi je poginulo, među njima i jedan šestogodišnji dječak. Bili su pred ulazom kada je odjeknula eksplozija. Dugo je bilo mirno pa su izašli i punili vreće pijeskom kako bi pojačali sklonište. I tada se dogodilo: doletjela je jedna jedina granata i napravila pokolj. Očito ih je netko vidio, baš kao i nas maloprije, te dojavio kamo treba gađati.

(...)

Pitala sam je li netko od njihovih ranjen i odmah se ugrizla za jezik zbog svoje „tankočutnosti“. Mladić koji je sjedio desno od mene primaknuo se i ja sam mu približila mikrofon. Mogao je imati nešto više od dvadeset godina i radio je, vjerojatno u jednom od pogona valjare, jer je imao onu karakterističnu boju puti kakvu valjarci dobiju nakon nekoliko godina rada sa čađi i gumom. Govorio je tiho, ali razgovijetno i vrlo, vrlo mirno: „*Da, meni je djevojka ranjena. Odnio sam je u auto i odvezao što sam brže mogao do bolnice, ali je iskrvarila... Ja joj nisam mogao ništa pomoći.*“

(...)

Dok sam se vrmala po redakciji u režiji je zazvonio telefon. Digla sam slušalicu automatski izgovarajući „Hrvatski radio Vukovar“ i začula drhtav ženski glas. Pristojno je pozdravila i predstavila se. Prošli su me trnci. Njezino prezime vidjela sam na listi poginulih. Nije slušala vijesti, nego joj je netko rekao kako je njena sestra spomenuta među poginulima. Molila me da provjerim još jedanput ime. Rekla sam da pričeka iako sam znala da je to ime na popisu poginulih. Trebalo mi je vremena da se priberem i smislim kako ću joj to priopćiti.

„Gospodo, strašno mi je žao, ali ona jest na listi poginulih koju su nam dali. Ja vas molim da nazovete bolnicu i provjerite još jedanput.“

Tiho je već kroz plač zahvalila i pozdravila me prije negoli je spustila slušalicu. Obje smo znale da bolnicu ne treba zvati.

Listopad 1991.

(...)

Zgrada se sada tresla od eksplozija. Sa zidova je otpadala žbuka a od siline jedne eksplozije prevrnuo se stol na kojemu smo jeli i kartali. Granate su sustizale jedna drugu a tutnjava VBR-ova iz Bačke nije se stišavala. Dvorišna vrata otvarala su se pod pritiskom eksplozije, a Josip ih je bezuspješno pokušavao zaglaviti stolcem. Polomljeni crepovi, opeke, staklo, limovi, prštali su svuda oko zgrade, ulazna vrata zasipali su geleri a na katu iznad nas, kroz otvorena vrata balkona, glasno je odjekivala lomljava zidova koji se ruše. Svi četvero stisli smo se na klupama u prostoru za emitiranje. Nitko ništa nije govorio, a i da jest ne bismo ga čuli, jer je buka bila zaglušujuća.

(...)

Mislila sam da ne može biti gore nego ono jutros, ali bilo je. Imala sam osjećaj kako svaka granata udara izravno u našu zgradu. Pogledavala sam stubište iznad glave: do tada mi se činilo sigurnim imati iznad glave tri, četiri betonske deke, ali sam se sada pribijavala kako bi se sav taj beton mogao zarušiti i zatrpati nas. Dvorišna vrata divljala su u ležištu i otvorena mlatila lijevo-desno a u dvorištu se sve urušavalo i lomilo. Opet smo se potrpali u prostor za emitiranje i nabili se poput sardina jedno na drugo da nas kroz otvorena vrata ne dohvate geleri. Žbuka je sa zidova

poput kiše padala po nama, udarala po prstima kojima smo pokušavali zaštititi glavu, a kroz vrata pritisak je nabio guste oblake prašine tako da smo ostali bez zraka i počeli kašljati.

Josip i Zdravko skinuli su s klupe deku, prebacili je preko Zvezdane i mene, gurnuli nas još dublje u mali prostor u koji smo se zgurali a zatim se naslanjali na nas gurajući nos u deku da se zašтите od prašine. Nikakva grmljavina nije se mogla usporediti sa zvukovima oko nas: neprekidna, potpuna, do ludila glasna tutnjava probijala je uši i ja sam ih pokrila rukama, počela cviljeti i nekontrolirano drhtati. Kada se tutnjava malo umirila, dečki su skočili da zatvore dvorišna vrata a mi smo se izvukle ispod deke. U zraku je još lebdjela prašina, zavlčila se u nos, oči i usta, a svi četvero bili smo „sijedi“ od prašine i bijelih lica. Pogledala sam prostoriju u kojoj smo bili: kao i da je nismo pospremili. Nisam odmah imala snage da se ponovno bacim na posao. Spustila sam se na klupu kao vreća, dohvatila kutiju cigareta s poda, otresla je od prašine, izvukla jednu cigaretu, potražila oko sebe upaljač a kada sam ga našla, zapalila cigaretu i željno udahnula dim. Ne znam kako sam izgledala, ali kad sam pogledala Zdravka tiho je rekao: „Dobro je, Hale, prošlo je...“

(...)

Tenkovi nisu bili jedina akvizicija u tom pothvatu. Nekoliko dana nakon njihova otimanja, u Štabu mi je netko u ruke tutnuo izlzanu kuvertu adresiranu na nepoznato ime. Stanje u kojemu je bila pokazivalo je da je pismo staro, a brojne oznake vojnih pošta otisnute na kuverti, pokazivale su kako je putovalo dugo, okolnim putovima. Bilo je to pismo što su ga pronašli u džepu jednog poginulog neprijateljskog tenkista. Otvorila sam ga pažljivo, polagano, kao da je u njemu pakleni stroj. Nisam znala što da očekujem. Neprijateljske vojnike nisam doživljavala kao osobe, kao ljude, kao nekoga kome bi netko mogao pisati pisma.

Pismo je pisala žena, sudeći po rukopisu i pravopisu ne osobito obrazovana i vrlo jednostavna. Počela ga je pišući o zdravlju ukućana, rođaka i pozdravima koje su vojniku slali prijatelji i susjedi, a zatim se počela žaliti kako ga dugo nema i kako joj je teško samoj s malim djetetom i starim roditeljima. Molila ga je da razgovara sa svojim oficirima da ga puste s „vojne vežbe“, jer im njegova plaća puno znači, a on je na vježbi već jako dugo. Pisala je kako je djetetu izrastao još jedan zubić, kako sve više liči na tatu i kako će progovoriti, a oca nema... Pitala ga je zašto se tako dugo ne javlja i molila da joj piše čim bude mogao. *Voli te tvoja žena...*

Presavila sam pismo i polako ga vratila u kuvertu. Bilo mi je mučno. Obuzeo me je čudan, iracionalan osjećaj... Kao da sam dok sam čitala pismo bila u vezi sa tom ženom, znala kako mu uzalud piše to pismo, a ipak je pustila da ga napiše... Ona je imala pravo znati da joj je muž mrtav, a nije znala. Ja nisam imala nikakvo pravo čitati to pismo, a ipak sam ga pročitala... Osjećala sam da sam počinila užasan grijeh.

(...)

Bila je to neka vrsta psihološke terapije. Prije ili poslije, svatko bi se pridružio pjevanju. Ispočetka tiho i sramežljivo, a zatim sve glasnije. Bile su to pjesme naših svadbi, kirbaja, rođendana, maturalnih zabava i logorovanja. Vjerojatno smo pomalo dozivali vremena u kojima smo ih pjevali bez artiljerijske pratnje. Ili smo samo nastojali potisnuti njezin zvuk izvana i ljuljanje cijelog podruma i svega u njemu, uključujući i naše živce i želuca. Što je vani više grmjelo, mi smo glasnije pjevali i taj je osjećaj pražnjenja bio neopisiv. Dakako, on nije uvijek dolazio. Uvijek bi se netko dignuo od stola i izašao na hodnik da se ne bi vidjelo kako plače. Te su pjesme, također, asociirale na nekoga tko više nije ovdje, tko je otišao negdje daleko ili otišao zauvijek. Ponekad su izazivale osjećaj beznadnosti, jer život više nikada neće biti kao prije, osjećaj kako tom paklu, strahu i očaju nema kraja, osjećaj da smo zaboravljeni i ostavljeni, da nas svih skupa ujutro možda i neće biti...

Studen 1991.

(...)

Tri dana kasnije, ušavši u sklonište, ugledala sam uplakanu Jadranku Semberac.

„Jaco, što je?“

„*Poginuo mi je Drago...*“ rekla je i briznula u plač. Zagrlila sam je dok je ridala, a neka je žena šutke sjedila pokraj njezina djeteta na madracu, škakljala ga i mazila mu razigrane nožice i ručice, očiju crvenih od plača. Jadranka se odjednom trgnula, obrisala oči, podigla dijete i čvrsto ga privila uz sebe. „*Što ćemo mi sad bez našega tate... ?*“, tiho mu je šaputala dok su joj suze ponovno počele kliziti niz lice. Danima nakon pogibije supruga Jaca je jedva razgovarala s ljudima oko sebe. Presvlačila je i hranila dijete, sjedila pored njega, ljuljala ga u naručju i tiho mu pričala. Cijeli se njezin svijet suzio na mali komad madraca na kojemu je ležalo sve što joj je od života ostalo...

Svi su se ti događaji, osjećaji i slike slagali poput opeka negdje duboko u meni. No kao što sam morala razviti mehanizam kojim sam upravljala vlastitim strahom, umorom, glađu, žeđu i ostalim fiziološkim potrebama, tako sam morala razviti i emocionalni zaštitni mehanizam. Uključivala sam ga svaki dan kada bih se vraćala u naše sklonište. Sve dok smo bili među ljudima iz skloništa, razgovarali s njima, prenosili im najnovije vijesti iz grada, nitko od nas nije želio pokazivati strah, zabrinutost, pesimizam, razočaranje... Nismo to radili po naredbi, niti po dogovoru. Jednostavno smo znali kako je moral među ljudima toliko nizak, da bi ih naše sumnje, strahovanja i malodušnost jednostavno dotukli. Tako smo poput klauna navlačili na lice masku veselosti i optimizma svaki put kada bi po povratku s dežurstva ulazili u sklonište, čavrljali i šalili se s ljudima, donosili im barem sićušne dobre vijesti koje bi sve teže uspijevali pronaći...

Nisam ni znala koliko mi je sve to postalo teško dok jednoga jutra granata nije grunula ispred samog ulaza u sklonište. Ležala sam u „krevetu“ kad se prostorija zatresla, a gomila žbuke, prašine i komadi betona popadali na mene. Ustala sam, počela istresati deku i čistiti madrac, a onda odjednom osjetila slabost, osvrnula se po prenatrpanoj prljavoj pljesnivoj prostoriji, ispustila deku iz ruku, skliznula na madrac i počela plakati.

(...)

Naravno da sam smrdjela. Bila sam prljava kao svinja. Bilo mi je teško sjetiti se kada sam se posljednji put okupala, a već više od mjesec dana nosila sam istu odjeću. Svako sam jutro koristila dezodorans ali znala sam da on samo može slabašno maskirati vonj koji se oko mene širio. Kosa mi je bila prljava i masna, obrve nisam počupala već tri mjeseca, a noge nisam smjela ni pogledati. Jedine higijenske navike kojih sam se uspjela redovito pridržavati bile su jutarnje umivanje, pranje zubi, češljanje i uporaba toalet papira. Čisto sam rublje posljednji put dobila prije mjesec dana, „preko veze“.

(...)

Nitko nikada nije uzimao za zlo to što smo bili prljavi. Na kraju, nitko u gradu se nije prao puno češće negoli ja. Osim naših susjeda u podrumu s druge strane dvorišta *Kapljice*. Oni su se kupali u vinu. Pronašli su veliku bačvu punu vina pa su ga iskoristiti za kupanje. Činilo im se manjim grijehom da smrde kao destilerija nego da smrde na znoj i prljavštinu. Bilo je dana kada smo u skloništu jedva imali vode i za piće, ako se pitkom vodom moglo nazvati litru-dvije vodenog taloga punog punoglavaca. Nije bilo druge no zatvoriti oči i popiti ga.

(...)

Slučajno ili ne, nedugo nakon onog jutra kada me je zatekao uplakanu Branko je odlučio odvojiti malo vode da se okupam. Mislila sam da će to kupanje samo ublažiti problem jer je sve rublje koje sam imala bilo prljavo. Sjetila sam se da je Josip nedavno dobio paket s tri para muških gaća, pa sam ga gnjavila da mi ustupi jedne. Dok sam ja žicala gaće, Branko je ugrijao litru vode a drugu litru ostavio za rashlađivanje. Istjerala sam ljude iz sobice, na stolac stavila škač, ulila vodu i onda krenula na ribanje. Kada sam završila, osjećala sam se kao da sam skinula sa sebe deset kila. Obukla sam se i s ručnikom na glavi otišla do Melite i zamolila je da me ošiša što kraće može.

Okupana i ošišana krenula sam u potragu za malim parfemčićem koji sam dobila za rođendan i kada sam ga pronašla, velikodušno se namirisala.

Ponovno sam bila normalno žensko ljudsko biće.

(...)

Stvari su stajale loše, vrlo loše.

Teško je opisati kolektivno stanje duha koje je gradom vladalo tih

posljednjih dana. Bila je to nevjerojatna zbrka osjećaja. Bili smo očajni. Znali smo da se kraj bliži, a nismo mogli učiniti više ništa da ga spriječimo. Pomirili smo se s činjenicom da ćemo najvjerojatnije svi izginuti braneći grad, a ta nam se pomisao još uvijek činila manje strašnom od pomisli da bismo sa svim tim ljudima, ženama i djecom mogli živi dospjeti četnicima u ruke. Iako su Štabom stalno kolale informacije o slanju oružja i ljudi, iako su u privatnim razgovorima sa Zagrebom svi obećavali pomoć, u Vukovar nitko i ništa nije stizalo. Pa iako smo u ustima već osjećali okus poraza, iako smo duboko u sebi znali da nam spasa nema, povjerovali bi barem na trenutak u svaku takvu informaciju, ponadali se, hvatali se za slamku...

(...)

Mladi Jastreb pokušavao je radiovezom uspostaviti vezu s ljudima na položajima, no to je bilo nemoguće. Četnici su se ubacivali u linije, ometali vezu, pa se uza sve to pištanje, prekide i ubacivanja „duhovitosti“, moglo razmijeniti tek rečenicu-dvije. Bila sam naviknuta na tu buku i vjerojatno me i ne bi tako uznemirila da se u vezu neprekidno nije ubacivao nekakav pijani četnik sa svojim „zabavnim programom“. Ponašao se kao *disc jockey*, puštao nekakve nepodnošljive narodnjake, a u pauzama između tih muzičkih grozota pitao se „kakve su Hrvaticе“ i prijetio što će im raditi kad „oslobode Vukovar od ustaške gamadi“. Bilo mi je mučno i od tog glasa i od onoga što je govorio i od *Marša na Drinu* koji je puštao nakon svake druge pjesme. *Marš na Drinu* emitirali su i sa zvučnika instaliranog na oklopnom vozilu JNA kojim su krstarili dijelovima grada što su ih zauzeli. Čuo se nadaleko i izazivao jezu.

(...)

U *Kapljici* je raspoloženje bilo kao na sprovodu. Ljudi su obavljali uobičajene poslove, jeli, spremali djecu na spavanje, a onda sjedali i razgovarali tiho, u pola glasa. Postajali su svjesni da im nitko neće doći u pomoć, no nitko nije želio glasno izreći ono što je zvučalo kao smrtna presuda njima, njihovim obiteljima, njihovoj djeci...

I moje su misli bile jako mračne. Sama smrt i ne bi mi bila toliko strašna da sam mogla biti sigurna kako me, prije toga, neće razvlačiti i mučiti pijani prljavi smrdljivi četnici. Nakon onoga što sam čula na Jastrebovoj radiostanici znala sam da me, kao ženu, ne čeka tek metak ili nož. Stoga sam počela razmišljati kako da ih natjeram da me ubiju prije nego stave svoje prljave ruke na mene. Nisam bila psihički spremna za samoubojstvo, niti mi je ono zbog odgoja bilo prihvatljivo. Na kraju, normalan čovjek ne želi se ubiti dok se doista ne nađe u takvoj situaciji da mu je to jedini spas... Stoga sam napravila plan: morala sam se dokopati bombe, puške ili revolvera. Kada budem ugledala četnike, potrčat ću prema njima, podignuti oružje i neće imati druge nego da me ustrijele...

Vesna i Siniša nisu se dugo vraćali iz Štaba i po tome smo znali kako nešto gadno nije u redu. Kada su se napokon pojavili moglo je biti oko dva

sata ujutro. Ušli su u našu sobicu vrlo tiho. Vesna je hodala spuštene glave a zatim čučnula pokraj madraca. Siniša je sjeo na sanduk odašiljača i očito razmišljao kako da nam kaže ono što nam je imao reći. Vesna je podigla glavu i pogledala me. Oči su joj bile crvene od plača, a usnama je oblikovala riječi „gotovo je“. Spustila sam glavu među ruke i slušala što je Siniša govorio. Mladi Jastreb i vojna policija odlučili su se noćas povući iz grada i, ako smo željeli, mogli smo krenuti s njima. Siniša je želio da, svaki za sebe, dobro razmislimo: „Put neće biti lak i procijenite jeste li ga u stanju podnijeti. S druge strane, svi znate koliko smo se eksponirali i što nam se zbog toga može dogoditi. Ja ću zadnji reći što sam odlučio...“

(...)

Kao kroz san postala sam svjesna zvonjave telefona. Dečki s pošte ipak su ga popravili! Zvao je netko od novinara, više se i ne sjećam tko, i pitao me kakva je situacija u Vukovaru. I već sam zaustila da papagajski ponovim „*ne-mogu-vam-davati-nikakve-informacije*“ kada se u meni nešto slomilo. Ma što ja to nastojim prešutjeti? Zašto odgađam nešto što je već postajalo krvavom činjenicom? Stoga sam jednostavno rekla: „Nema više Vukovara, dragi gospodine... Sve je gotovo...“ Šokirani čovjek je zašutio i prije nego je postavio još koje pitanje, ja sam prekinula razgovor.

(...)

Izvadila sam novčanik i Krkijev blok. Prekapala sam po novčaniku razmišljajući što treba sačuvati a što uništiti. Što ako me uhvate? Kakvu ću priču ispričati? Mobilizacijski listić sam odlučila sačuvati. Poslužiti će kao izgovor za uniformu, a nije loš ni kao izgovor za posao: „*Ja sam, inače, učiteljica...*“ U novčaniku je stajala i iskaznica učiteljskog sindikata koja je tu priču mogla potvrditi. Odlučila sam sačuvati i osobnu i press karticu. Tu je bila i moja plaća za rujana. Nisam je imala gdje potrošiti. Bilo mi je žao što nemam njemačkih maraka. Dobro bi mi došle jer ako me uhvate, možda bih glad za ubijanjem mogla utažiti novcem... Ostavila sam ih zajedno s putovnicom i majčinim nakitom u skloništu zgrade, da ne propadnu u granatiranju. Ha! Al' ću razveseliti nekog četnika! Izvadila sam iz novčanika račun za struju koji je tu stajao od rujna... Eto stvari koju bez sumnje treba uništiti! Pored računa, tetina osobna iskaznica i odrezak od mirovine... Teta! U cijeloj toj zbrci tek mi je sada pala na pamet! Bože moj, što ću s njom? Brat će se snaći, možda je već i izašao, ali ona... Nije bilo načina da je iz grada izvučem, čak ni da joj javim da odlazim. Mogla sam se samo nadati da će uspjeti preživjeti prvi susret s četnicima i da će susjedi držati jezik za zubima kako je nitko ne bi povezao sa mnom... Uzela sam njezinu osobnu, odrezak od mirovine, račun za struju i još nekakve papire i krenula u posljednju prostoriju skladišta u kojoj su dečki već spaljivali kojekakve dokumente. Zapalila sam papire i vratila se u glavnu sobu. Iz džepa crvene jakne izvadila sam ključeve od kuće. Plakalo mi se, ali sam se uspjela suzdržati i brzo strpati ključeve u džep maskirne jakne.

(...)

Grupa je već krenula i Josip i ja smo joj se priključili. Izašli smo iz podruma Štaba a zatim, ne kao obično kroz dvorište nego kroz rupu koju je granata načinila na jednom od bočnih zidova zgrade, izašli u pokrajnu ulicu, u sumrak. Čule su se eksplozije, čuo se *Marš na Drinu* ali to više nikoga nije posebno uznemiravalo. Hodali smo mojom, Gundulićevom ulicom, no samo su me obrisi grada podsjećali na nju. Sve je bilo posuto šutom, razbijenim staklom, opekama, crijepom, komadima lima i žice. Sve je bilo sivo, čak i drveće, golo, polomljenih grana, stabala izranjanih šrapnelima. Nije bilo ni trunčice boje... Zrak je smrdio zasićen prašinom i barutom.

(...)

Hodali smo vrlo polako slijedeći stope onoga ispred sebe. Kada bismo došli do grmlja u kojemu je bila razvučena žica potezne mine, držali bismo ga razmaknutim za onoga tko je išao iza nas. Josip je iznenada izgubio ravnotežu, zapeo za žicu i pošteno je razvukao. Svi smo se skamenili na mjestu, ali ništa se nije dogodilo! Progutali smo slinu i nastavili dalje. Netko iz grupe koja je išla iza nas nije bio takve sreće. Začuli smo eksploziju, a zatim i stravičan krik. Na trenutak smo se umirili očekujući pucnjavu, no više se ništa nije čulo pa smo nastavili hodati. Nije bilo vremena za stajanje, razmišljanje i žaljenje. Uspinjali smo se uzbrdicom na vrhu koje smo ušli u polje kukuruza. Tamo je čovjek sa šeširom koji nas je vodio zastao i pričekao da prođemo pored njega, a zatim se vratio natrag prema Vuki. Nisam znala tko nas je sada vodio ali kolona je napredovala.

Plašila sam se zvukova koje su stvarale suhe stabljike kukuruza dok smo kroz njih prolazili, no ubrzo je, kao naručena, počela padati dosadna, hladna kiša. Za nekoliko minuta bila sam mokra do gole kože i počela se tresti od zime, no neprekidni hod usiljenim korakom pomogao je da se malo ugrijem.

(...)

Pred svitanje smo izašli iz kukuruza na malu čistinu. Ispred nas bilo je golemo čisto otvoreno polje, lijevo i desno od njega kukuružišta, a ulijevo od mjesta na kojemu smo stajali maleni šumarak. Grupa je zastala i okupila se. Netko je rekao da nas samo to polje dijeli od Vinkovaca, ali da sviće, pa je bolje da se zavučemo u šumarak i odmorimo do sljedeće noći. Ljudi su se raštrkali i počeli tražiti mjesto za spavanje. Josip i ja smo malo zastali, jer sam ga zamolila da pričeka dok se pomokrim, a onda nam se učinilo kako obližnje grmlje i nije loš zaklon. Smjestili smo se u najgušće grmlje i pokušali zaspali. Kiša se s grana cijedila na nas, ali bili smo toliko umorni da smo usprkos svemu zaspali.

Kada sam se probudila, dan je već svanuo. Sunce je obasjavalo okolicu, sve je bilo mirno, ptice su pjevale.

Bilo mi je užasno hladno. Pokušala sam iz jakne izvući sat, no ruke

su mi se tako nekontrolirano tresle da nisam uspijevala otkopčati dugme na džepu. Zubi su mi tako cvokotali da mi se tresla cijela vilica. Kada sam se pokušala dignuti osjetila sam jaku bol u lijevom koljenu i ponovno pala na zemlju. Nakon nekoliko pokušaja s mukom sam se uspjela uspraviti. Josip je bio u još gorem stanju. On uopće nije mogao ustati. Bedra su ga paklenski boljela. Pokušala sam mu pomoći i nakon dosta truda, oslanjajući se na pušku i na mene, osovio se na noge, no još uvijek nije mogao normalno hodati. Otkinuo je deblju granu koja mu je poslužila kao štaka.

(...)

Uskoro su iz polja „izronili“ dalekovodi što je bio prvi znak da smo blizu cilja. Moja se nevjerica pojačala kada sam ugledala prvu kuću i na kraju - cestu. Čistu cijelu normalnu cestu! Izašli smo na nju oprezno i nakon dugog hoda po blatu imala sam osjećaj da lebdim. Noge su mi se valjda već same micale. Kuće pokraj ceste bile su cijele, ali su se doimale napuštenima. Mogla sam se zakleti da sam iz jednog dvorišta čula mukanje krava!

(...)

Ne mogu opisati užitek koji sam osjećala ispod vrućeg tuša nakon tri mjeseca pranja u nekoliko litara vode i nakon dvije noći smrzavanja. Duboko sam udisala miris sapuna i šampona. Prljavi mlazovi slijevali su se s mene i ma koliko puta da sam se nasapunala, voda je i dalje bila prljava. Čista kosa! Pasta za zube! Čisto rublje i čista odjeća! Mislila sam da takve stvari više ne postoje...

(...)

Zaspala sam i prije nego što mi je glava dodirnula jastuk.
Bilo je gotovo. Za mene je rat završio i ja sam ga izgubila.
Bilo je lijepo zaspati i ne znati više ništa...

Alenka Mirković

(„91.6 MHz– Glasom protiv topova“ 1997)

Pred zidom šutnje

Seada Vranić, 1996.

Besima

Jeste li dugo u Zagrebu?

BESIMA: Danas je treći dan.

Jeste li prvi put ovdje?

B: Jašta!

Kako ste stigli ovamo?

B: K'o i svi drugi, nisam prhala.

Jeste li došli u većoj grupi izbjeglica?

B: Samo smo nas dv'je došle.

Jeste li imali poteškoća pri prelasku u Hrvatsku?

B: Jok.

Znači, imali ste uredne propusnice.

B: Sve što treba. Još sam odrezala pletenice i obukla ove pantole.

Zašto ste to uradili?

B: Jesi l' kad vid'la katolkinju u dimijama? Zar ne znaš da ne pušćaju više Muslimane 'vamo? Dva mjeseca ona je letala za te dozvole. Sva sreća što među katolicima, sad se zovu Hrvati, ima dobrih duša pa je jedan isposlov'o dozvole. Ja nisam mislila da ćemo ji dobiti. Al' ona nije popušćala dok nismo dobile te papire da smo katolkinje.

Je li vam ona prijateljica?

B: Nije to tvoja briga! Ona mi je sve.

Zašto ste došli u Zagreb?

B: Nije važno!

Kako nije važno kad je vaša prijateljica „letala“ dva mjeseca da bi dobila propusnice? Sigurno je postojao jak razlog.

B: Da tebe vidimo. Izvini, Boga ti, omaklo se. Ovdje je lakše čut' šta ti je s čojekom.

Gdje vam je čovjek, muž?

B: Što mi govoriš „vi“, nisam ja puno starija od tebe.

Vi ste mlađi od mene, ali je uobičajeno da se novinar obraća svom sugovorniku sa „vi“. Zašto izbjegavate da mi kažete gdje vam je muž?

B: Izaš'o je iz logora još u avgustu. I sin je izaš'o. Njezin čojek nije. Ne zna se ni šta je s njime. To smo čule još u Bosni, al' dole ne moreš ništa. Ovi iz „ujedinjenog Crvenog krsta za izbjeglice“ mogu uredit da odeš za čojekom u drugu državu. On je već tamo. I sin mi je tamo, s njim. Sad ovi ovde to uređuju, jer ja sam kazala da neću ić' ako i ona ne ide sa mnom. Pomaže i ova tvoja gospoja što me je nagovorila da ti ispričam kako su me pra'oslavci silovali. Gospoja kaže da je to već gotovo, uređeno, samo

još trebaju neki papiri da moremo putovat. Meni će gospoja uzdurisat nešto za obuć. Ne mogu u pantolama pred čo'jeka. Šalila se sa mnom da moram izgledat k'o gospoja pa me čo'jek neće moći ni poznat. Ni da sam u dimijama ne bi me pozn'o. Izgledala sam bolje od ijedne cure u selu, a vidi me sad. K'o lejlek!

Kad su vas silovali?

B: Kad i onu drugu iz sela!

Gdje se to dogodilo?

B: Pa u kući, bona.

U vašoj kući?

B: Ma nije, bona, u mojoj. U onoj kući, 'đe smo bile. Tamo 'đe su nas doveli. Mene i onu Ta., a neću to reć. Mene i još jednu iz sela su odvojili, pa u kamion. Vozili su nas pa onda ostavili u kući.

Čijoj kući, objasnite mi to!

B: Ko će znati čija je. L'jepa, vel'ka. Ima vel'ku bašču. Tamo su nas strpali kad su udarili na selo. Nas dv'je tamo, a ostale ja l' u logor, ja l' pobilo.

U kojem ste selu živjeli? Kako se zove selo?

B: Neću ti reć!

Zašto?

B: Neću kazat. Đabe ti je, neću reć.

Je li selo u općini Ključ?

B: U čemu?

Je li selo blizu Ključa?

B: Jest, ako se voziš. Šta te, bona, briga. Ne moreš me natjerat da kažem koje je selo.

Što se dogodilo u selu?

B: Navalili pra'oslavci. Srpska vojska. Napalo sa svihu strana. Nešto kuća popalilo što nisu srušili. Pobilo dosta i muškinja i ženskinja. Neke žene unesrećilo.

Unesrećilo?

B: Jašta, bona. Mi kažemo unesrećilo, al' se modernije kaže „silovalo“. Navalilo odma' na žene i cure: pred ljudima, braćom. Bože sačuvaj. Pogan jedna ti pra'oslavci.

Jesu li i vas tada silovali?

B: Nisu, neću dušu gubit. Amo 'đe smo mi, 'đe je naša kuća, samo su zapalili sve i narod potjerali. Odvojilo muškinje od ženskinja. S donje strane sela su silovali i ubijali. Čuli smo kako pucaju. Neke su i zaklali, k'o pilad. Dvojica odozdo umakla pa nam kazala, al' i nji' zajedno s nama potjeralo. I mog su čo'jeka i sina mi. Mislila sam da će ji ubit. Onda su mene i onu, onu što sam ti rekla, odvojili od žena pa u kamion. Dovelu nas u onu kuću. Tamo je bilo još devet... Nije, čekaj da izbrojim. Još osam žena. Sve l'jepe.

Gdje se nalazi ta kuća? Je li u Ključu?

B: U Ključu nije sigurno. Znala bi' da je u Ključu. Ključ je grad. Bila sam, bona, tamo stotinu puta. Ne znam 'đe je kuća. Ne znam za ozbiljno. Nije sigurna ni Ona.

Tko?

B: Ona, ova što si je vid'la, što je došla ovde sa mnom.

Kako se ona zove?

B: Da me na vatri pečeš ne bi' ti rekla.

Jesu li vas zajedno dovezli kamionom u tu kuću?

B: Nisu. Nije ona iz sela. Ona je građanka. Ima školu. Sve zna. Plaho pametna. Nju sam zatekla u kući. Nju je dovelo iz Prijedora, čojeka joj zatvorilo. Tamo je sve sa školom, šta nisu pra'oslavci, ja l' pobijeno, ja l' u logor odvedeno. Pitala sam, šta su im smetali ti sa školom. Ona veli da su Srbi, ti pra'oslavci, 'tjeli Muslimane, k'o što sam ja i moj čojek i drugi, da ostave brez pameti. To ti je k'o da ovcama zatvoriš čobana. Hajvan će pravo pred kurjake.

Je li ta kuća u koju su vas smjestili, bila logor?

B: Šta ti je, ženska glavo? Rekla sam ti da je kuća. Ona, znaš, 'đe ulazi samo muškinje... za kurvanje. Tamo nas je sililo da se kurvamo s pra'oslavicima, srpskim pra'oslavicima, vojnicima.

Tko je vodio tu kuću?

B: Pa nije kuća krava da je vodiš.

Tko je upravljao kućom? Neki muškarac ili, možda, žena?

B: Kakva žena, Bog te ob'eselio! Žene su strpali u magaz. Ležale smo na daskama. Ako je koja imala šta svojih haljina, mogla se pokrit. Da smo mi upravljale, ne bi se kurvale. I tebi svašta na um more past. Muškinje je nama upravljalo. Oni, pra'oslavci, a vojnici, ti Srbi pra'oslovnici, su dolazili stalno.

Kad su vas doveli na to mjesto? Kad je bilo vaše selo napadnuto?

B: Odma' sprva rata.

Kada, u koje vrijeme, kojeg datuma?

B: Pa rekla sam ti, sprva rata, u proljeće. K'o da ne znaš kad je rat počeo. Okružilo selo sa svih strana i, onda, udri.

Što su vam uradili kad su vas dovezli u kuću?

B: Odma' su nas unesrećili. Obe, mene i onu iz mog sela. Mene su gore u jednoj sobi. Nju su zadržali dole. Prvo je vojska to napravila, ona koja nas je dovukla kamionom.

Vojska? Koliko ih je bilo?

B: Ne znam. Mene su unesrećila dvojica, a ne znam kol'ko je nju. Ubandačila sam, jer me jedan udario.

Šta je bilo poslije?

B: Posl'je je onaj debeli krmak rek'o da se moram dobro oprat.

Tko je „debeli krmak“?

B: Mile, ko drugi. On je bio glavni, ne za vojsku nego za nas. On je odrediv'o kad će koja ić' gore kad dođe vojska. Nekad smo morale sve ić' jer bi dođi mašer vojske; onih četnika pra'oslavnih. Kad nije bilo Mile, onda su ona trojica s nama komandovala. Ni oni nisu vojnici, ali su imali puške. Im'o je i Mile i pušku i pištolj. Mile je iz Srbije.

Kako znate?

B: Kako ne bi' znala? Govorio je: „lepo“, „belo“, „bre“. Svi su iz Srbije koji tako kažu.

Što je bilo kad vam je Mile rekao da se operete?

B: Onda me je i on unesrećio. On je još bio gori do vojske. Tol'ko me je „čevrljijo“ da sam povratila. Po dana me je „jah'o“. Tol'ko me je umrcvario da je jedan njegov, jedan od njegovi' što mu pomažu, kaz'o kad me je vidio, da će on drugi put. I jest, on je sutra. Ona druga dvojica su odma' posl'je Mile. Kad im je bilo dosta, ubacili su me, ko ciplju, u magazu, među žene.

Posl'je su me vodili gore kad god dođe vojska i kad Mile hoće. Mile je mrcvario samo nas dv'je. Mene i Nju, ovu što si vid'la. Zato smo se mi stalno kupale kad god njemu treba. Često sam se kupala!

Jesu li vojnici često dolazili?

B: Jašta su, bona. Svaki dan. I dan i noć. Nije se više moglo durat. Ne moreš ti ni pomisliti šta toj pogani u mozak dođe, na što sve ne nadode.

Jesu li vas tukli?

B: Ako se otimaš, ubi te, polomi. Sva si u modricama. Ako se ne otimaš, pošto se zadovolji, pljuje te, poliva rakijom. Najgore je kad „dole“ polivaju rakijom. Peče k'o džehenemska vatra. Gase i opuške.

Jeste li se bojali trudnoće?

B: Jok!

Niste? A druge žene?

B: Ja sam samo jedno rodila. Navršila sedamn'est i rodila muško. Više se zanedalo. Ojalovila sam, ali čo'jek ni mukajet, jer je sa rahmetli prvom ženom već im'o četvero. Svi su na salametu, poudati i poženjeni. Druge žene su se bojale. Samo još jedna, osim mene, nije zatrudnila. Onoj mojoj iz sela, tek udatoj, bilo je prvo i ona, jadnica, pod pušku.

Što je bilo s njom?

B: zatrudnila i rekla nam da ona više neće da živi. Jedan dan kad smo vadili iz zemlje luk, naletila na jednog što nas je čuv'o. Počela se gombat s njime. Sletili se drugi, s puškama, i ubilo je. Odma' je izdahnula. Nije se mučila.

Je li Mile znao da su neke od žena trudne? Je li se primjećivala trudnoća?

B: Nije ga bilo briga. Za jednu je mog'o znati, jer se malo vid'lo.

Drugima se nije poznalo. Ma, sve smo bile kost i koža. Od onog mela i buđavog hljeba samo nas je gonilo „na dvor“.

Koliko ste ostali u Kući?

B: Sve dok se nismo ofrancale?

Mislite na neku zarazu?

B: Jašta. Sve smo se bile ofrancale. Zadnje smo se ofrancale nas dv'je, ja i Ona, ova što je došla sa mnom. Onda su nas u kamion sve potrpali pa „ulprofolu“.

Kome?

B: Ne znam je l' „Ulprofolu“ ili onim drugima, ne znam kako se zovu. Oni su za izbjeglice!

UNHCR?

B: Oni su, oni za izbjeglice. Jedan njihov pit'o kako se s nama postupalo.

Kako znate što je pitao?

B: Kazala je ona namiguša, ona ženska. Ona sve objasni što on kaže na stranjskom. Onda je Ona, ova koju si vid'la ovdje, 'tjela reć tom čo'jeku na stranjskom jeziku kako nam je bilo. Ona zna stranjski jezik, jer je učila škole u Sarajevu. 'Tjela mu je reć šta su nam pra'oslavci radili, al' nije dala ona namiguša. Mora da je namiguša pra'oslavka. On je sluš'o samo nju, a ona mu je slagala da nam je bilo dobro. Veli ona, namiguša, sve je „ke-ke“, biva, ne more bit bolje.

Kada i gdje vas je preuzeo UNHCR?

B: Ne znam. Bila je vrućina. Avgust. Ona zna mjesto, ja zaboravila.

Niste zaboravili. Zašto mi ne želite reć? Teško će tko povjerovati u vašu priču ako ne želite reći čak ni to gdje vas je preuzeo UNHCR.

B: Nije ovo nikakva priča. Ova je živa istina. Briga me hoće l' ko vjerovat. A što ne bi vjerov'o? Zar bi poštena žena lagala za sebe da se kurvala? Ja sam bila poštena žena! I Ona je bila poštena i sve su bile tak'e. Zar bi se trebala skidat i svakom pokazivat prsa. Evo, kad si navrla, pogledaj: Ko bi po sebi opuške gasio? Ima ji svukud. Zato mi se i ne mili ić' čo'jeku. Znaće odma' šta je bilo. Zato i neću brez Nje putovat. (Besima je na trenutak otkopčala bluzu. Na njezinim prsima isticali su se vidljivi ožiljci od opekotina.)

Šta je uradio UNHCR s vama?

B: Šta bi uradio? Potrpali su nas u kamione i autobuse. Jedva smo sve stale. Nisu oni vozili samo nas iz kuće. Bilo je žena s raznihu strana. Neke su pra'oslavci držali u barakama, a neke u onak'im kućama. Ona kaže da je bilo puno tak'ih kuća. Puno je žena povraćalo kad su nas vozili, a u Travniku su, bogme, odma' morale na „čišćenje“, taj „bortus“.

Prošli ste kroz Travnik?

B: Nisam prošla. Tamo su nas doveli, u onu vel'ku školu, „gi'naziju“,

tamo kod vode, Lašve. Nisu nas odma' tu ostavili, nego u jednu drugu salu. Ona nije uz vodu, Lašvu, i manja je, al' nije ni previše daleko. Kad nam je prošlo to što smo se ofrancale, prebacili su nas u onu „gi'naziju“. Gužva je ve'lka tamo. Nemaš di stat. K'o da se sva Bosna tu sklonila.

U Travniku su bilježili unesrećene žene. One koje su se prijavile. Neće, draga, nijedna da se prijavi ako baš ne mora, ako do grla ne dođe. Al' kad moraš na 'bortus', onda te zapišu. Onda im sve kažeš. Ako neš da te zapišu, kažeš: od č'o'jeka je, biva, nisi silovana. Doktorica je Nju, ovu moju, zapisala. Što jest, jest. Nije je silila. Al' ona se rasplakala.

Teško se živi u Travniku. I njega tuku Srbi. Bombe padaju, al' dalje od čaršije. Plaho je l'jep grad. Sto puta ljepši od Ključa.

Znam, dobro poznam Travnik.

B: Kako znaš? Bila si tamo?

Koliko ste ostali u Travniku?

B: Sve dok nismo došle 'vamo, u Zagreb. Mislile smo ostati tamo pa šta bude, a onda sam saznala da su mi još ljetos sin i č'o'jek izašli iz logora. Ona, ova moja, raspitivala se kod „ujedinjenog Crvenog krsta za izbjeglice“ za svog č'o'jeka, pa je ja zamolila da pita i za mog, je l' uopšte u životu. Ona se nije prošla dok nije saznala. Onda je navalila da nam uzduriše dozvole da moremo ovdje doć'. Rekla sam, 'vamo Muslimane ne pušćaju brez papira da si, biva, Hrvat. Je li, šta mi ne kažeš za Travnik? Jesi l' bila tamo?

Rođena sam u Travniku.

B: Rođena? Vidi ti nje. Ti znaš da je sve istina, da ništa nisam izmislila, a podbarkivala si me.

Kako bih znala?

B: L'jepo! Mogu ti o Travniku pričat danima. Nisam otalen, a mogu govorit. Znači, bila sam tamo. Od Ključa moreš tamo u 'va doba samo ako si 'tica il' ako te voze ovi što vozaju izbjeglice kad ji Srbi unesreće. Znala si ti odma' da je sve istina. Bona, što si me podbarkivala. Dosta mi je moje muke.

Zagreb, 25. veljače 1993.

Uhapsili su me 30. aprila navečer. Tog dana, rano ujutro, odveli su mog muža. Ne znam imena tih ljudi. Dvojica su bili u policijskim uniformama, treći je bio civil. Nisam sigurna jesu li mještani, iz Prijedora. Za nekoliko mjeseci od doseljenja iz Banja Luke, upoznala sam malo Prijedorčana. Bili smo frišak bračni par i nismo se baš pretrgli tražeći društvo.

Imali smo prijatelje, nešto stariji bračni par koje je moj muž znao još iz djetinjstva. Oni su mu i našli posao u Prijedoru i zato smo tu i preselili. Nadala sam se da ću se i ja, kao učiteljica, lako zaposliti u nekoj od prigradskih ili seoskih škola. Naši prijatelji napustili su Prijedor dva mjeseca prije našeg hapšenja. Odlučili su se iznenada na takav korak, isto savjetujući i nama. Nažalost, nismo ih poslušali.

Mislili smo da neće biti rata. Vjerovali smo da će se srpske bukadžije na kraju ipak smiriti. Niko ih nije ugrožvao ni u Bosni ni u Prijedoru. Uvijek su u svemu Srbi imali glavnu riječ.

Kad su došli po moga muža, kazali su da se radi o rutinskom razgovoru i da će ga iz policije odvesti ravno na posao. U tom trenutku mi nismo znali da je upravo protekle noći, koji sat prije, specijalna srpska vojna policija smijenila vlast, legalnu vlast u Prijedoru i da su počela hapšenja. Muž se nije opirao. Mirno je pošao s njima. Na poslu se nije pojavio niti sam ga više ikad vidjela.

Po mene su došli isti onaj civil i jedan od policajaca. Rekli su da samo trebam potvrditi iskaz muža da nije politički djelovao u SDA i da ću za sat-dva uživati u toplom muškom zagrljaju. Naslutila sam zlo tek kad su mi u automobilu koji nije imao policijske oznake, stavili na oči nekakav povez.

Nakon pola sata ili sat vožnje, izveli su me iz automobila i uveli u neku prostoriju. Znam da nije bila na spratu, jer se nismo penjali stepenicama. Neko me je gurnuo na pod. Bio je od betona. Kad su se vrata zalupila, skinula sam povez. Bio je potpuni mrak. Osjetila sam disanje i nekakvo mumlanje pa sam zaključila da nisam sama u sobi. Nisam ni uspjela saznati o kome se radi, jer su se ubrzo otvorila vrata propustivši malo svjetla iz hodnika. Primjetila sam osobu u vojničkoj uniformi i tek kad se izderala na mene što sam skinula povez, shvatila sam da je žena. Naglo je zalupila vratima tako da nisam stigla iskoristiti taj tračak svjetla i vidjeti ko se još nalazi u sobi.

Vratila se za nekoliko trenutaka s povezom. Bila je to, zapravo, muška čarapa koju mi je stavila na oči i povezala sa špagom. Od smrada sam zamalo ispovraćala. Odmah me je nakon toga odvela u drugu prostoriju i naredila mi da skinem odjeću i cipele. Ona mi je skinula sat,

narukvicu i vjenčani prsten. Naušnice mi je iščupala. Ostala sam samo s povezom na očima. Nisam se usudila skinuti ga ni kad sam, na kratko, ostala sama.

Čuvarica se ubrzo vratila s još jednom osobom. Čula sam kad je to drugoj osobi rekla: „Evo ti je pa radi sa smrdljivkom što ti padne na pamet.“ Druga je osoba bio muškarac. Znala sam to čim me je uhvatio za nadlakticu i gurnuo na nekakav ležaj. „Stvarno smrdiš, bogtejebo“, podviknuo mi je na uho dok mi je rukama gnječio grudi. Ne znam kako sam se usudila reći da ne smrdim ja nego čarapa. Valjda mi je to spontano izletilo. Nisam ni bila dovoljno svjesna što sam rekla, jer sam bila uplašena više nego ikad u životu.

„Aaa, htjela bi da ti skinem povez, je li učiteljice?! Htjela bi me vidjeti. Pa dobro, pogledaj svoga Novicu, ali upamti da srpske čarape ne smrde. Treba da ti bude čast što te Srbin hoće jebati... Sjećaš li se Novice iz četvrtog A“, upitao je skidajući mi povez.

Nekoliko trenutaka nisam mogla ništa vidjeti iako je bilo upaljeno svjetlo. Tek kad su mi se oči priviknule na svjetlo, vidjela sam mu lice. Bilo mi je nepoznato. Još ne mogu vjerovati da je on bio moj učenik, da me je silovao moj bivši učenik. Po godinama bi, možda, i mogao biti iz prve generacije u mojoj učiteljskoj praksi. Bio je ispod dvadesete, što znači da je tada, kad sam ja počela raditi kao učiteljica, mogao biti četvrti razred osnovne škole. Ali, njegovo mi je lice bilo nepoznato, a ne sjećam se nijednog učenika s tim imenom.

Te prve noći moga zatočeništva, silovala su me još sedmorica, ali ni jednom od njih nisam vidjela lice, jer mi je Novica, ako mu je to uopšte pravo ime, poslije ponovo stavio povez na oči. Prije nego je otišao, privezao me je za ležaj. Svezana, raširenih nogu i ruku iznad glave, poslužila sam za izživljavanje sedmorici „Jugovića“. Tako im se umiljavala ona žena, čuvarica. Povremeno je ulazila u sobu da provjeri treba li me „kupati“. Kasnije sam shvatila da „kupanje“ znači polijevanje hladnom vodom u slučaju da se zatvorenik onesvijesti.

Sutradan su me kamionom prebacili na drugo mjesto, zajedno s grupom zatvorenica koje su, kao i ja, imale poveze na očima i ruke vezane na leđima. Poslije duže vožnje smještene smo u neku baraku bez prozora, u koju je svjetlo ulazilo samo onda kad su se otvarala vrata. Ne znam gdje je bilo to mjesto. Možda je blizu Bosanske Gradiške, jer sam jednom čula da je jedan od stražara spomenuo drugom kako mora do vulkanizera u Gradišku...

Ne mogu tačno reći koliko sam tu ostala, jer u mraku izgubiš svaki pojam o vremenu. Čini mi se da sam u toj mračnoj baraci provela cijelu vječnost. Dok sam tu bila zatvorena, stražari su me nekoliko puta pretukli. Tako su neki od njih prekraćivali dosadu pošto bi prije toga zatvorenicu silovali.

Jedan stražar (zvali su ga Kostur, makar je bio prilično gojazan) kundakom puške mi je ozlijedio čeljust i izbio sve zube na lijevoj strani. Ovo na licu mi je „uspomena“ od Kostura. Njega smo se najviše bojale jer je bio pravi sadist. Ženama je gurao pivsku bocu u... i prisiljavao svaku da mu „puši“. Meni je pokušao ugurati cijev pistolja... Instinktivno sam se trgla i udarila ga nogom koju je, siguran da se neću usuditi ni moći suprotstaviti, bio labavo privezao za ležaj. Iznenaden i bijesan uzvratilo mi je kundakom. Ne sjećam se samog udarca. Posljednje što pamtim je kretnja kojom je sa stolice dohvatio pušku. Mislim da sam dugo bila u nesvijesti.

Kad sam došla k svijesti, još sam bila u istoj sobici u kojoj su nas stražari silovali. Oni su to zvali „razonodom“. Čeljust mi je bila povezana nekakvom krpom, a u ustima sam imala okus krvi. Cijela me je glava boljela. U tom momentu prvo mi je palo na pamet da nemam na očima povez. Kostur je jedini svakoj od nas skidao povez hvalisajući se da se on nikoga ne boji. Naravno, svakoj bi opet povezao oči prije povratka u baraku.

Pošto sam bila sama u sobi mogla sam je pažljivo razgledati. Bila je prilično mala, petnaestak kvadrata, a možda i manje. Zidovi su bili jako prljavi, s dosta vidljivim krvavim mrljama. Neke su bile sasvim tamne ali je bilo i svježih, crvenih. Osim ležaja i dvije stolice, u sobi nije bilo drugih stvari. Na prozoru nije bilo nikakve store; pa je neko na stakla zalijepio stare novine, na mjestima već iskidane.

Taj prozorčić me je mamio, ali nisam imala snage da ustanem s ležaja i barem nakratko provirim vani. Ležeći sam jedino mogla osluškovati zvukove. Zatvorila sam oči, jer sam imala osjećaj da su mi tad bolovi u glavi slabiji. Povremeno su do mene dopirali glasovi stražara.

U jednom momentu neko je ušao u sobu. Pretvarala sam se da sam u nesvijesti i kad sam pomislila da mi nije upalilo, čula sam ga kako dovikuje nekome da kaže Kosti da sam još u nesvijesti. Drugi glas je uzvratilo: „Šta se Kosta toliko interesuje za Turkinju? Nije se, valjda, u nju zaljubio?“ Ponovo se oglasio onaj u sobi, dobacivši onome u hodniku da mi je Kosta poznao muža, jer su zajedno završili tehničku u Banja Luci. Dodao je još da se „Kosta mislio prvi nasladiti, ali ga je malac pretek'o“.

Tad je doviknuo onome drugom da donese vodu pa da me vrate u „krmetnjak“. Nije više imalo smisla pretvarati se. Otvorila sam oči kako bih izbjegla „kupanje“, ali ih to nije spriječilo da izliju cijeli lonac na mene. Valjda im se nije dalo vraćati natrag pun lonac vode. Vukući me po podu i zemlji, vratili su me u baraku. Naravno, nisu mi zaboravili povezati oči.

Opet sam bila u mraku bez dovoljno zraka, s nesnosnim bolovima u glavi i grčevima u želucu koji će potrajati danima, jer čak ni rijetke i oskudne obroke kukuruzne kaše koju su nam davali da nas održe u životu, nisam mogla jesti. Ipak, teže od bolova i gladi, teže i od poniženja koje ti ubije svaku volju, bilo je saznanje da više neću vidjeti muža. Iako sam se povremeno tješila da ne mora značiti da je mrtav ako ga je Kosta

„poznavao“, neki unutrašnji glas mi je govorio da nije živ. Odlučila sam tada nešto preduzeti: ili se izvući iz onog pakla ili umrijeti. Znala sam, ako ne uspijem, ubiće me. Smrti se nisam bojala.

Pošto su me stražari poštedili svojih sadističkih seansi, imala sam vremena da razmislim i malo osmotrim okolinu, bolje reći da je pipam, jer u onom mraku ruke su nam zamijenile oči. Znala sam da nijedna od zatvorenica koje su, kao i ja, bile u jadnom stanju, pretučene, iscrpljene i izmrcvarene, nije u stanju fizički se nositi s onim skotovima. Međutim, gore od toga je bilo njihovo beznađe. Jednostavno su se prepustile sudbini. Čula sam mnoge od njih kako se tiho mole Bogu da ih uzme.

Slušajući ih mislila sam da ću poluditi. Ne znam šta me je navelo na pomisao da to i ne bi bilo loše. Tad sam odlučila: poludiću, glumiću luđakinju. Nisam znala kako, a nisam ni neki talent za glumu. Pjevanje se nametnulo kao jedini način. Iznenada mi je sinula ta ideja.

Čim sam se osjećala malo bolje i mogla micati ustima, probala sam pjevušiti, a žena koja je sjedila do mene, kojoj nikad nisam sasvim jasno uspjela vidjeti lice, Hatidža J., naglo je odskočila od mene i povikala: ova je skrenula, pobudalila je.

Osjetila sam da su se ostale zatvorenice okupile oko mene. Pipale su mi lice i ruke, postavljale su mi razna pitanja. Nihada, najmlađa među nama, četrnaestgodišnjakinja, rasplakala se, ali ja više nisam mogla natrag. Nastavila sam s pjesmicama koje sam pjevala s djecom u školi. Žene oko mene počele su glasno komentarisati kako sam pobudalila od Kosturovog udarca u glavu. Jedna od njih, ne znam koja, rekla je da je to, možda, zbog muža, da sam vjerovatno saznala da su ga Srbi zaklali. Umjesto da kriknem, nastavila sam pjevati još glasnije.

Možete li zamisliti koje sam se pjesme sjetila? Čije pjesme? Srpske! Zapjevala sam „Moj Milane, jabuko sa grane“. Nikad mi se nije sviđala ta pjesma niti sam je kad pjevala iako sam na veselicama pjevala i njihove pjesme. Ravnopravno sa sevdalinkama.

Jedan stražar utrčao je u baraku kao sumanut, a za njim i drugi. Izvukli su me vani. Vjerovatno su bili šokirani mojom pjesmom kad su mi zaboravili povezati oči. Vikali su da umuknem, a ja sam, skoro zaslijepljena suncem, škiljila i pjevala iz sveg glasa. Imala sam osjećaj da sam u magli, ali sam uskoro počela razabirati okolinu. Baraka je izvana izgledala poput montažne hale. Mogla je biti skladište ili manja tvornica, radionica. Na prozorima su bile zakovane daske. Nešto dalje je bila manja kuća, prizemnica i traktor s prikolicom ispred nje. Zaključila sam da je u toj kući ona soba u kojoj su nas silovali.

Stražari, još zbunjeni, dovukli su me do kuće i prislonili uz zid. Mlađi je u mene uperio pušku, ali ja sam nastavila pjevati. Tada je stariji izvadio iz čizme nož i stavio mi ga pod grlo. To je bio Kostur. Njega sam naravno već vidjela. Sledila sam se i na trenutak zašutila. Ustvari, nisam čula vlastiti

glas iako sam se trudila otvarati usta.

Pomislila sam da neću izdržati. Puške se nisam bojala, ali me je skoro uhvatila panika od pomisli da bi me Kostur mogao izmasakrirati. On je to bio u stanju učiniti. Ni danas mi nije jasno kako sam smogla snage i nastavila pjevati. Ne sjećam se šta sam pjevala. Znam samo da sam se derala iz sveg glasa i da me je čeljust jako boljela. Pretpostavljam da je to privuklo ostale da izađu iz kuće. Jedan od njih, jedini uredno podšišan i „ispeglan“, upitao je šta se dešava i zašto nemam povež. Kostur mu je odgovorio: „Izgleda, Kosta, da tvojoj 'simpatiji' više nećemo morati vezati oči. Pošandrcala je!“

Ja sam, naravno, nastavila pjevati pa je Kosta, onaj koji je „poznavao“ moga muža, naredio da me „okupaju“. „Kupali“ su me nekoliko puta, šamarali, stavljali mi nož pod grlo a onda su odustali. Ohrabrena, počela sam skakutati, tobože plesati. Čak sam u jednom momentu htjela prići Kostu i zaplesati s njim. Kostu koji mi je, možda, zaklao muža. Znam da Vam to zvuči nevjerovatno, ali ja sam to zaista htjela učiniti da ih uvjerim da sam luda. Kosta me je preduhitrio i naredio da me vrate u baraku.

Nakon toga danima su me testirali. Odvodili u onu kućicu i tukli, polivali vodom ali me nisu silovali. U početku su mi stavljali povež na oči kad su me izvodili iz barake, a kasnije su i s time prestali. Naravno, drugim ženama nisam otkrila da je moje ludilo lažno. I danas me peče savjest što sam ih mojim deranjem izbezumljivala. Bojala sam se da bi me neka od njih mogla odati da bi sebe spasila ili barem ublažila muke.

Svi su povjerovali u moje ludilo, a i sama povremeno nisam bila sigurna jesam li još normalna osoba. Nisam samo pjevala dok sam bila budna, moji su snovi bili „raspjevani“. To me je spasilo od pakla. Preživjela sam.

Zagreb, 16. srpnja 1992.

Fatima

Koliko ste dugo u kampu?

FATIMA: Di?

U naselju za izbjeglice.

F: Aaa, već drugu heftu. Čekamo razmještaj.

Vi ste iz Foče?

F: Ne, ja sam iz Džihanića.

Džihanići su selo kod Foče?

F: Nisu. Džihanići su kod Prusca, a možeš otale i u Baliće i u Bugojno i Donji Vakuf.

Spomenuli ste na tržnici Foču i Goražde pa sam zaključila da ste živjeli u istočnoj Bosni.

F: Jesam. Tamo sam se udala. Čo'jek mi je otalen, a ja sam se rodila u Džihanićima.

Dobro, gdje ste živjeli?

F: U Đidevu, zapravo kod Đideva. Mi smo malo dalje u brdu, al' pripadamo Đidevu. Opština nas tako vodi. Možeš otalen i u Foču i u Goražde, kud ti drago. Samo ti treba dan jahanja i više, do Goražda. Moj je čo'jek najčešće iš'o u Foču. Pojdi bi tamo na pazar i kad šta zatreba u kuću kupiti. To ti je, kod nas, planina. Divota božja. Kad me je doveo tu, mislila sam nikad se neću priviknuti. Bila sam mlada. Pošla sam za njega sa šesn'est. On doš'o na dernek u Prusac. Ja tamo bila sa sestrom. Ona je bila postarija, mašila 22. Al' on se zagled'o u mene. I ja u njega. Bio je k'o slika. Boljeg nije bilo na derneku. Rek'o mi da je od Foče. Ja ga pitala je l' to velik grad, a on veli da jest. I pobjegla sam s njim. Kako ne bi', njegove mi oči nisu izlazile iz glave. Modre k'o Drina.

Al', slag'o me, alčak. Foču nisam ni vid'la. Jesam, ali puno kasnije. Kad me vodio da rodim Malu, onda sam prvi put bila u Foči. Nakon prvog, muškog, šestero mi umrlo. I prvo je jedva ostalo živo. Kad sam Malu zan'jela, njemu prikupilo. Kaže: „Neš više ni babama ni hodžama. Vodim te u Foču pa neka te pregledaju doktori“. U bolnici mi rekli da sam negativna. Biva, falična. I njemu vadili krv, ali on, kao, pozitivan. On, biva, valja. Ja ga pitala hoće l' me otjerati, a on meni: „Hajde, ne budali. Ne bi' te otjer'o ni za šta na svijetu. Volim ja tebe više nego sebe. Da si `upisna', moja si.“ I bogme, ja rodila Malu u bolnici. Čet'ri i po kile. Sad joj je, jadnici, trin'est godina.

Je li i suprug ovdje s vama?

F: Nije, ne d'o Bog. Drže ga Srbi u zatvoru u Foči, ako ga, kukavca, nije ubilo. Bogu fala da nije s nama. Sto puta sam mu dosad zafalila.

Zašto? Zbog čega ne želite da muž bude sa vama?

F: 'Vako barem ne zna za moju sramotu. Ubio bi se da zna da su mi udarili na obraz.

Jeste li vi bili sretni u braku? Volite li muža?

F: Da nisam bila sretna, zar bi' ostala u onoj divljini. Otac bi me natrag primio da mi je bilo loše. Kako ne bi volila 'nak'og čo'jeka. Ko ga ne bi volio kad je dobar k'o duša. Nikad mi ružnu nije rek'o, nikad ruku na mene nije dig'o. Ali ovo ne bi izdrž'o.

Kako je dospio u zatvor?

F: Poš'o u Foču prodat krave. Otiš'o popodne i zanoćio kod jednog rođaka, a otalen ujutro krenuo za Foču. Nije se vratio. Rođak posl'o sina da mi javi da je u zatvoru. Kaže, čuli su od nekog čo'jeka da ga je ufatila srpska milicija, ona što se odvojila od „prave“ milicije, bosanske. Taj čo'jek je rek'o da bi Srbi mogli svaki čas udarit na Foču. Ja sam kriva, ja sam ga nagovorila da krave proda pa da odemo mojima. Slutili smo zlo.

Kakvo zlo?

F: Kakvo je snašlo materinu familiju. Za onog rata, četerst i prve. Pobili četnici selo, četvero samo ostalo živo od trista duša. Materina familija je od Višegrada. Nju, moju mater, još je bila curica, i tetku joj, spasili od četnika Njemci. Dovedli ih do Sarajeva. Potlje su došle u Donji Vakuf. Mati mi se otalen i udala u Džihaniće. Četnici su poklali sedamnesteru iz dedine i amidžine kuće. To mi je mati pričala. Zato sam se ja bojala kad su počeli na radiju govoriti da se Srbi boje i da ih mi, Muslimani, ugrožavamo. Biva, mi njih ugrožavamo, a država je od nas uzimala i džabe davala njima. Stalno su na Radio-Beogradu govorili da nekakvi „muhadžedini“ straše Srbe i da su Muslimani nekakve „zelene berete“. Govorili su da, biva, Muslimani hoće da Bosna bude kao Irak (Iran) i da žene nose zarove.

Sve su to njihove laži. Rek'o mi je čo'jek kad se jednom vratio iz Foče pa ga ja pitala je li vidio „muhadžedine“ i te „berete“, zelene, đavo nek' ih nosi. „Nisam“, kaže, „očiju mi, nijednog vidio, a pet sati sam hod'o po Foči.“

Bio i u Goraždu i kad se vratio, rek'o mi da ni tamo nije vidio ni jedne ni druge. Pit'o je i jednog Srbina, Vasu, dobar čo'jek, je l' on vidio te, kako 'no ti kažeš, mu-đa-he-di-ne, i te druge, be-re-tke, a Vaso mu kaz'o kako su to budalaštine i da Milošević hoće zavadit Srbe i Muslimane.

Ja sam se bojala pa sam počela nagovarati čo'jeka da prodamo krave i da krenemo. Mislila sam, bolje je da ne budem tamo. Srbija je blizu, otalen će navaliti. I eto, on otiš'o. Al' se nije više vratio. Ja sam 'tjela poći u Foču za njime, al' mi Mala nije dala. Kaže: „Uhapsiće i tebe. Radio je javio da su Srbi počeli bombardovati Foču.“

Mala me je stalno nagovarala da idemo, da ne čekamo da joj se otac vrati, jer on se neće vratiti. Ja se nisam dala. Jednog dana doš'o nam je onaj rođak kod kojeg mi je čo'jek konačio. Poveo familiju pa će, kaže, šumom do Goražda. Zvao i nas i ja obećala da ćemo mi sutra krenuti.

„Trebamo se spremi“, kažem mu, a on meni: „Da ne bude kasno. Srbi pale i ubijaju. Ludilo ih ufatilo, poganac ih prikin’o.“

Pred akšam se brdo upalilo. Znale smo da gori selo. Zapalili Đidevo. Potlje sam čula da su ga napali tog jutra. Mala i ja nismo se usudile noćiti u kući. Uzele smo deke i spavale u šumi, pod bukvom. Šuma je blizu, iza kuće, ni stotinu koraka. Ujutru smo se probudile i ja provirim. Vidim nikog nema oko kuće. Tišina, k’o da je sve zamrlo, osim ‘tica. Vratile smo se u kuću da uzmemo stvari i hranu. I onda me vrag zanese u pojatu. Krava jedna ostala. Nije bila naša, nego komšijska. Bila kod nas na čuvanju dok se Zejna ne vrati od ‘ceri. Reko’ sebi: razveži hajvana, pa neka barem pase. I onda vidim, vime joj nabreklo. Davala je dosta. „Moram je pomust“, pomislim i taman što ću završit, čujem vrisak. Okrenem se, a on na vratima pojate...

Što se dogodilo nakon toga?

F: ... ma belaj, sestro, belaj!

Je li vas taj napao?

Umjesto odgovora Fatima je pognula glavu. Ponovila sam pitanje. I dalje se branila šutnjom. Ostavila sam je na miru nekoliko trenutaka, a onda sam odlučila riskirati: „Je li vas silovao“, upitala sam. Naglo je ustala od stola, ostala nekoliko trenutaka stojeći nijemo, i ponovno sjela. Poslije, preslušavajući snimljeni razgovor, zaključila sam da bi otišla da je znala kamo.

Dala sam joj nekoliko trenutaka da se pribere, a onda sam ponovila pitanje. Nije odgovorila. Pokušala sam ponovno upitavši je da li je poznavala tog muškarca. Šutila je, ali nije više pokazivala namjeru da pobjegne. Ponovila sam pitanje. Nakratko me je pogledala i, na moje iznenađenje, uzela šalicu već hladnog čaja. Sačekala sam da popije čaj i upitala je zbog čega ne želi reći što joj se dogodilo. „Bi l’ se ti falila svojom sramotom“, odgovorila mi je pitanjem. Rekla sam joj da nema razloga da se srami. Nije to komentirala, ali sam osjetila da je među nama napetost malčice popustila. Odlučila sam to iskoristiti.

Je li onaj čovjek bio sam?

F: Nije. Bilo ih je puno. Petn’estak, možda i više. Nisu ovce da ih brojim.

Jesu li bili naoružani i uniformirani?

F: Vojska je to, srpska, iz Srbije, „orlovi“. Mala kaže da nisu oni nego Arkanovi, Bog im plaćio. Popalili su sve uz Drinu, pobili muškinje, a ženama na obraz udarali. Život su mi zagorčali i d’jete upropastili, psi im se mesa najeli.

Jesu li i vašu kćer silovali?

F: Neću ti kazat sve da mi kidaš meso. Što si, bona, tak’a. Imaš li ti svog evlada? Imaš li ‘cer? Bi li ti pričala o njezinoj sramoti? Kako ne razumiješ jednu mater?

Znam da vam je teško govoriti o silovanju. I druge žene s kojima sam razgovarala, nerado o tome govore.

F: Ne razum'ješ. Niko ko nije doživio, ne razumije. Sramota je to za svaku poštenu ženu. Sramota, nego šta. Kako ću pred č'ojeka stati ako ga ikada vidim. Kažu mi da nagovorim Malu da da „atresu“. Nemam srca da je nagovaram. Znam da mu u oči ne bi mogla pogledati.

Čiju adresu?

F: Sina mi u Njemačkoj. Tamo je već šest godina. Preklani se i oženio. Tamo je otiš'o potlje vojske. Ima dobar pos'o, on je mehaničar. Pis'o je on nama da dođemo, da će u Bosni biti rata, a mi se smijali otkud on u Njemačkoj može to znati.

Zašto kćer ne da adresu? Kome bi trebala dati?

F: Ma onima iz Ujedinjenih nacija što nas obilaze, a može i Crvenom krstu, ali ona ne da. Ne bi ni ja na njezinom mjestu. Kako će pred brata tak'a jedna upropašćena. Ona kaže da bi radije u vodu skočila.

Zar vi ne znate adresu?

F: Kako bi' znala? Ne znam ja ta njemačka slova. Znam samo da ima „osten“ i ima „štrase“.

Jeste li vi morali gledati dok su silovali vašu kćer?

F: A jesi prokleta, sve hoćeš znati! Kako te, bona, nije stid? Pa ni „sihijatar“ ni oni što popisuju silovane, tako ne pitaju. Ne bi ni njima rekla, nego je Mala morala kod doktora. Iščereće i sprijeda i straga i, bože sačuvaj, u usta, isprebijaju te, bubrege ti odbiju i onda moraš, htjela ne htjela, kazati doktoru. Ne trebaš ni kazati, on te i ne pita, on već zna. Kako ne bi znao kad stižu autobusi i kamioni unesrećenih cura i žena.

Jesu li vas jako tukli? Jesu li tukli vašu kćer?

F: Mene jesu, jer nisam mogla gledat šta njoj rade. Svukuda su udarali. Ona kaže da nju nisu nego su je samo vodom polivali. Možda bi i nju pretukli, ali je umakla. Dok su meni „radili“, ona se povratila, biva, došla sebi, svojoj sv'jesti. Kad je vid'la da nju ne gledaju, iskrala se u šumu. Dvojica pošla za njom. Pucali po šumi, a ona bila u grmlju. Tu je dočekala Zinetu i Senu. Ja to nisam vid'la. Tek pred podne ja sam došla sebi. Zineta me umivala. Ona i Seno su me skinuli s duda.

Kakvog duda? Što ste radili na dudu?

F: Našeg duda, ispred kuće. Visila sam s grane. Ja se toga ne sjećam. Zineta mi je rekla da sam bila vezana za noge i tako visila. Glava mi je bila „strmo“. Kaže da mi je lice bilo k'o višnja.

Tko je Zineta?

F: Svjetska žena, pametna, dobra k'o duša. Ona je iz Foče, a Seno joj je sin, Senad, pametan momčić, godinu stariji od moje 'ćeri. Oni su pošli iz Foče kad su joj č'ojeka Srbi odveli. Krenuli šumom za Goražde, jer se cestom nije moglo od srpske vojske. Mali Seno im'o nekakvu mapu.

Rek'o mi da u nju može stati sva Bosna. Ja mu nisam vjerovala: kol'ka je Bosna a ta mapa, kako je zovu, komad papira. Mala mi rekla da je to istina i da je ona u školi imala sličnu mapu. Oni su je zvali karta i u njoj je bila i Bosna i Jugoslavija i druge države.

Seno i Zineta su nabasali na moju `čer dok se krila u grmlju. Ona ih je nagovorila da pođu s njome do kuće da mene zakopaju. Mislila je da sam ja mrtva. Zineta se nećkala, bojala se, al' je mali Seno poš'o da vidi, a onda i ona za njim. Pričala mi je da su me jedva skinuli s grane. Kuća je još gorila, a pojate više nije bilo. Izgorila je i Zejnina kuća i pojata. Ja to nisam vidjela, nego su mi kazali kad mi je bilo bolje. Oni su zbog mene ostali c'jeli taj dan i drugu noć u šumi. Ja nisam mogla hodati. Zineta mi je dala svoju robu da obućem. Mala je obukla Senine hlaće i košulju. Nama je sve izgorilo. Ne znam jesu l' oni skotovi uzeli šta iz kuće.

Što je bilo s ostalima u selu?

F: Kojem selu?

Vašem selu. Gdje su bili drugi seljaci, jesu li i njihove kuće zapaljene?

F: Ženska glavo ti mene uopšte nisi slušala. Rekla sam da je i Zejnina kuća zapaljena. I štala joj je izgorila, a ona, Zejna, davno je o'šla kod `čeri u Mostar. Čo'jek joj je umro prije tri-četri godine. Đidevo je s druge strane, iza brda. Rekla sam da je gorilo noć prije nego su do nas došli oni skotovi. Ja ne znam što je s ljudima iz sela. Čula sam nedavno da su neki ubijeni.

Gdje ste se uputili kad vam je bilo bolje?

F: Ja nisam znala ni kud' ću ni šta ću, al' je Zineta rekla da jedino možemo u Goražde, šumom jer je cestama opasno. Pune su Srba i njihovih tenkova. Seno nas je vodio. On je sve gled'o u drveće i tražio nekakve crvene i bijele krugove. Tuda se, rekla mi je Mala, kreću oni koji se penju po planinama. I bogami, stigli smo živi do Goražda. Bilo je opasno. Jednom smo zamalo naletili na četnike, a dva puta se pucalo iznad naših glava. Pred Goraždem smo nabasali na naše vojnike. Nisu se mogli načuditi kad im je Seno kaz'o kuda smo prošli. Jedan od njih, mladić neki, uveo nas je u Goražde.

Koliko ste ostali u Goraždu?

F: Blizu dva mjeseca. Bili smo kod nekih Zinetinih prijatelja. Krasni ljudi, al' sirotinja. Sve su istrošili. Nisu više imali hrane. Pucalo se. Padale su granate svaki dan i jednom Zineta kaže da krenemo prema Konjicu. Taj je put bio puno duži i teži. Danima smo išli kroz šumu. Taman pred samim Konjicom, već smo bili jedno pola sata s dvojicom vodiča koji su nas trebali uvesti u grad, pala jedna granata i razn'jela Senu, a Zineta geler proš'o kroz ruku. Palo je više od stotinu granata, al' ta je pogodila baš njega. Jadna sam ti, što mene nije pogodila!

U Konjicu je Zineta morala kod doktora, dosta je krvi izgubila. Kad su nas smjestili u nekakvu salu gdje su djeca prije rata vježbala, ja sam mislila da ćemo se utušiti. Ne mo'š soluka potegnuti, nema mjesta, t'jesno

a izbjeglica na stotine. Čim je Zineta bilo bolje, ja sam rekla da krenemo dalje, al' ona nije mogla. Postala je nekakva bezvoljna, slomila je Senina smrt. Al', vid'la je i ona da se ne može dugo ostati u Konjicu: glad i granate od jutra do sutra.

Tek potlje dva mjeseca našla je ona neke ljude, Hrvate, koji su mislili ići u Mostar pa smo krenuli zajedno s njima. Tamo ti je, opet, sve u ruševinama. Sjetila sam se Zejne koja je govorila kako nikad ljepši grad od Mostara nije vid'la. Nije nam tu bilo dobro. Nije im bilo drago što dolaze izbjeglice. Ja sam pitala zašto su i oni protiv nas, a jedna mi je žena, katolkinja, izbjeglica kao i ja, rekla da je čula da Mostar mora biti hrvatski grad pa zato ne žele Muslimane. Ja to ništa ne razumijem. Jedva sam čekala da nas pošalju dalje. I došli su jednog dana oni iz nekakvog komesarijata, bogami, kažu, komesarijata, i rekli da sutra krećemo. I stvarno, krenula dva autobusa. Sve same žene s djecom i nešto starijeg muškinja. Sve su žene unesrećene.

Kako znate, jeste li s njima o tome razgovarali?

F: Bona, o tome se ne govori.

Kako, onda, znate da su „unesrećene“?

F: Kako ne bi' znala! Gledaju u zemlju, a ako te i pogleda, očima zakovrne uprazno. Sve su to Srbi, četnici, upropastili, sime im se zatrla.

Kamo su vas odvezli?

F: Na more. Vid'la sam ga prvi put u životu. Nisam mogla ni pomisliti da je to toľka voda, na televiziji se to i ne vidi. I mala se prvi put razvedrila kad je ugledala more. Oči raširila k'o da hoće da ga upije. Potlje se opet uvukla u sebe. Otalen su nas danima vozali dok nas nisu doveli ovde, u naselje za izbjeglice. Zineta je ostala u nekakvoj „promaji“ (Promajni). Tamo, isto, ima puno izbjeglica. Mi sad čekamo da nas pošalju negdje u druge države. U našelju govore da su druge države pristale da nas prime. Ne vjerujem u to. Šta će im nesretnice.

Zagreb, 5. studenog 1992.

Selma

Od sredine '91. među Srbima s kojima sam se družila, nisam više mogla prepoznati iste ljude kakvi su mi se činili godinama. Ne tvrdim da su svi bili za rat, ali su najednom svi počeli govoriti kako su ugroženi, kako se ne može zajedno živjeti i kako je najbolje da svako ode na svoju stranu. Neki su čak i otvoreno govorili da se Muslimani trebaju iseliti iz Banjaluke. Izbjegavala sam takve. Klonila sam se svađa. Nastojala sam raditi kao da ne primjećujem ništa neobično, kao da ne čujem i danju i noću: „Muslimani, crni vrani, dani su vam odbrojani“.

Čak sam u decembru zaposlila jednu Srpkinju, iako mi se na oglas javila i Muslimanka. Nakon razvoda, prije dvije godine, radnja je pripala meni. Bivši muž se oženio ponovo. Čula sam da je pred početak rata rasprodao svu imovinu i vratio se u Srbiju, gdje sam ga i upoznala za vrijeme jedne školske ekskurzije.

Kad je počeo rat, znala sam da ću i ja morati brzo napustiti Banjaluku. Srbi su imali svu vlast i odmah su počeli maltretirati Muslimane, minirati kuće, razbijati lokale, „kafiće“, dućane. Započela su i hapšenja i masovna otpuštanja Muslimana i Hrvata s posla.

Imala sam oko 15.000 njemačkih maraka, ali sam našla pogrešnu osobu koja mi je obećala da će s jednim oficirom JNA, za tri hiljade, srediti da se vojnim avionom prebacim u Beograd, a da odatle odem kud hoću. Namjeravala sam otputovati prijateljici u München. Čula sam da su moji novci poslužili tom čovjeku da prebaci svoju porodicu. Neki su mi, opet, rekli da to nije istina nego da je taj nesretnik uhapšen. Nisam imala vremena istraživati. Tražila sam drugo rješenje.

Poslije mi je jedna školska prijateljica, Srpkinja, obećala da će mi njezin brat pokušati pomoći da napustim Banjaluku iz koje se nije moglo izaći bez posebne dozvole. Jedno popodne došla je u moj stan kojeg danima, otkad su mi zabranili da radim, nisam napuštala. Rekla je da će za dva dana ona i brat doći po mene. Nije unaprijed tražila novac, samo je rekla da ga priprelim, te da ponesem pasoš i minimum ličnih stvari. Ona je obećanje ispunila. Prekosutra je pokucala na vrata mog stana, ali ja više nisam bila tamo. Bila sam sprat niže, u stanu kod komšija. Ne znam što su joj kazali novi „stanari“. Znam samo da je istrčala iz zgrade i uskočila u bratov auto koji je krenuo istog trenutka.

Gledala sam to s prozora, iza zavjese. Nisam se smjela oglasiti. Niko nije smio znati da sam tu, da postojim. Postojala sam. Bila sam isprebijana, bezlična, silovana masa.

Silovali su me dan ranije, 21. avgusta. Bilo je rano ujutro kad su provalili u stan. Nisu ni zvonili ni kucali. Jednostavno su provalili vrata.

Ne znam koliko je bilo sati. Sjećam se samo da me je probudila grozna buka. Nisam uspjela ni ustati s kreveta kad su banuli u spavaću sobu. Najprije sam vidjela dvojicu uniformisanih, bez oznaka, sa šajkačama. „Ustani kurvo! Daj pare!“ Rekao je to sasvim mirno, cereći mi se. Ustala sam, a onaj drugi mi je poderao spavaćicu. Pokušala sam dohvatiti ogrtač, ali mi je drugi dobacio da nisam na modnoj reviji i da mu odmah dam pare, sve što imam.

Rekla sam da mi je novac u drugoj, dnevnoj sobi i uputila se prema vratima, a on mi je preprečio put i uhvatio me za prsa. Stisnuo me je tako jako da sam kriknula. Ošamario me je, a drugi mu je dobacio da se strpi dok ne dam pare. Pustio me je i ja sam ušla u dnevnu sobu u kojoj sam zatekla drugu dvojicu. Bili su u uniformama. Jednog od njih sam ranije viđala. Navraćao je u buffet nasuprot moje radnje. Tada je bio civil. Ime mu ne znam, ali lik sam mu zapamtila.

On je već bio pronašao moju torbicu. Bilo je tu nešto dinara i tačno 3.000 DEM koje sam bila pripremila, kako mi je rekla prijateljica, zajedno s pasošem i nekoliko fotografija. Drugi je pretraživao regal, ali nije ništa našao, jer sam ja dio novca, oko pet hiljada maraka, sakrila u „beleg“ haljine u kojoj sam namjeravala otputovati. Ostatak, 4.000, bio je u cipeli. Nastavili su pretraživati, usput pokupivši zlatni nakit. Nisam imala veliku kolekciju, ali je bio jedan vrlo vrijedan prsten, očev poklon, i narukvica.

Moj „poznaničnik“ na kraju je izgubio strpljenje, udario me je tražeći da dam ostatak novca, a onda mi je prslonio cijev pištolja na sljepočnicu. Rekla sam da je novac u cipeli, a da sam ostalo, što sam imala, dala jednom oficiru JNA za let do Beograda. „Koja JNA? Nema više JNA, sad je to srpska vojska, mamu ti nabijem balijsku“, vikao je na mene.

On me je poslije toga silovao. Na podu. Ruke mi je vezao opasačem. Zapravo, stegnuo ih je i prikopčao za nogu od stola. Drugi se zavalio u fotelju i gledao, dobacujući vulgarne primjedbe. Pokušala sam vikati, ali me je siledžija udario šakom po ustima. Zamalo sam se ugušila jer mi se krv slijevala u grlo.

Poslije njega silovala su me i ona dvojica koji su banuli u moju spavaću sobu. Jedan me je tukao, drugi nije. Kad je došao red na četvrtog, koji je cijelo vrijeme gledao što se događa, prvo me je izudarao opasačem da bi mi na kraju, pošto mi je oslobodio ruke, naredio da kleknem. Raskopčao je hlače i viknuo: „Puši, kurvo!“

Poslije me je izudarao čizmama, ali prije toga ona trojica su napustili stan. On je ostao nadajući se, valjda, da će naći još novca. Toga se sjećam maglovito. Znam da sam ležala na podu svoje dnevne sobe, sva u krvi, ali se uopšte ne sjećam da sam imala bolove. Jedino što pamtim je odjek čizama. Poslije je i to prestalo. Sve se stišalo.

Pokušavala sam ustati kad sam osjetila stisak nečije ruke na ramenu. Pomislila sam da je to on. Nije bio. Bila je to komšinka iz stana ispod moga. Nisam mogla vjerovati. Svakog drugog bih očekivala prije nje. Otkad su doselili, prije tri godine, nije sa mnom razgovarala, jer je umjesto dobrodošlice imala poplavu u stanu zahvaljujući mojoj nepažnji. Bila je toliko uporna u svojoj ljutnji da čak nije pristala da nadoknadimo štetu niti da im moj suprug pomogne u krečenju zidova. Njezin je primjer slijedio i njezin suprug koji mi se sklanjao s puta kad bi me sreo, a kad me ne bi mogao zaobići, na stubištu, u zgradi, spustio bi glavu.

I baš ta komšinka, jedina osoba u našoj zgradi s kojom nisam imala nikakve odnose, došla je da mi pruži slamku spasa. „Brzo, brzo, vратиće se“, kazala je pomažući mi da se pridignem. Povelala me je do svoga stana. Zapravo, svukla me je niz stepenice, jer ja nisam mogla hodati.

Ugurala me je u ormar u kojem mi je poslije nekoliko minuta počelo ponestajati vazduha. Posljednje čega se sjećam je karakterističan šum od brisanja krpom. Poslije mi je susjeda rekla da su morali na brzinu obrisati krvave tragove po stanu i stepeništu.

Probudio me je hladan i bolan dodir na licu. Najprije nisam ništa vidjela, a kad mi se pogled malo razbistrilo, prepoznala sam komšinku koja je klečala pored mene i mokrom krpom mi brisala lice. Opet sam utonula u mrak, a kad sam se probudila, ležala sam na podu. Tijelo mi je bilo ukočeno, ali nisam osjećala bolove. Jedino mi je užasno zujalo u glavi. Tek od trećeg pokušaja uspjela sam podići ruku prema licu. Napipala sam grubi zavoj. Dok sam dizala ruku primjetila sam sivo-plave pruge na rukavu. Neko mi je obukao mušku pidžamu.

Ležala sam nepomično pokušavajući micati nožnim prstima. Saznanje da nisam paralizovana nije me se posebno dojmilo. Bilo mi je, zapravo, svejedno. Nakon izvjesnog vremena u sobu je ušla komšinka i kad je primjetila da sam budna, sagnula se do mene i prošaptala: „Ne boj se! Daću ti analgin.“ Donijela mi je čašu s bijelom tekućinom koju mi je davala na slamku. Za taj podvig, činilo mi se, trebala je cijela vječnost. Tekućina je bila gorka pa sam zamalo povratila.

Ne znam da li sam odmah zaspala, ali taj gorak okus u ustima je zadnje čega se sjećam. U sobi je bio potpuni mrak kad sam se ponovo probudila. Cijelo tijelo me je boljelo, ali mi više nije zujalo u glavi. Počela sam se prisjećati: provalili su mi u stan, silovali me, pretukli... Satima sam tako ležala u mraku i tek pred samo jutro sam zaspala, ali me je, čini mi se nakon par minuta, probudio dječji plač.

Sinulo mi je da se komšinka porodila u martu. Ubrzo sam čula najprije ženski, a onda, i muški glas koji su se miješali s dječjim plačem. U jednom momentu čula sam ženu kako kaže: „Javi da nećeš doći. Bolje je da budeš ovdje ako se oni mamlazi ponovo pojave.“

Bilo se već sasvim razdanilo kad je žena ušla u sobu s čašom u ruci.

Pomislila sam da je opet ona tekućina. Bilo je toplo mlijeko, najslade koje sam ikad popila, makar mi je čak i pijenje kroz slamku pričinjavalo bol. Pitala me je mogu li se micati, a ja sam joj potvrdila mumlanjem. Htjela sam ju pitati koji je dan, ali sam samo mumlala. „Šta su ti uradili! Zvijeri!“, kazala je i izašla iz sobe.

Kasnije, dok mi je s lica skidala obloge koji su užasno smrdili, uspjela sam je upitati koji je dan i sat. Rekla je da će ubrzo podne i da je 22. avgust. Ponovo mi je stavila obloge od friškog mesa, „goveđe odreske“, objasnivši da friško meso najbolje izvuče uboj pa brže splasnu otekline. Rekla je da će me prenijeti na krevet čim joj se muž vrati iz trgovine. Bojali su se da mi je kičma povrijeđena pa su me zato ostavili da ležim na podu. Dok je govorila obrađivala me je kao kakva vješta bolničarka.

Popodne, uz njezinu pomoć, uspjela sam napraviti dva-tri koraka. Bio je to moj uspon na Mont Everest. Kad je vidjela da posmatram pidžamu objasnila mi je da je od muža, jer nije mogla naći svoju. „Nisam stigla uzeti ništa iz tvog stana, osim ove haljine koju sam već trebala potopiti makar sumnjam da će se mrlje od krvi oprati bez iskuhavanja“, rekla je i ispod kreveta izvukla smotuljak. Bila je to haljina u kojoj sam namjeravala napustiti Banjaluku. Sjetila sam se i maraka i prijateljice koja je obećala da će s bratom doći po mene. Jedino nisam bila sigurna da li sam siledžijama ipak priznala da je u belegu zašiveno 5.000 njemačkih maraka. Rekla sam joj, ustvari više sam gestikulisala nego govorila, da razmota haljinu i izvuče konac iz belega. Kad je izvadila prvu novčanicu, osmjehnula se i rekla da ima boga. Kad je izvukla i ostale novčanice, upitala me je da li sam to namjeravala napustiti Banjaluku. Potvrdila sam i nekako sam joj uspjela objasniti za plan da se vojnim avionom prebacim do Beograda. Gledala me je nekoliko momenata, a onda je glasno izrekla svoju sumnju: „Možda ti je ona sve smjestila. Uostalom, vidjećemo. Ako se ne pojavi u pola devet, nije čista“.

U pola devet, zapravo koji trenutak ranije, ušla je u sobu i pomogla mi da se primaknem prozoru. Pridržavala me je dok sam gledala kroz zavjesu. Kad se pred zgradom zaustavio „stojadin“, pao mi je kamen sa srca. „Drago mi je zbog tebe“, rekla je.

U tom stanu sam ostala 76 dana a da niko osim njih dvoje nije to saznao. Krili su to od najbližih prijatelja. Za to vrijeme moj je život bio u njihovim rukama. Da se saznalo da me kriju možda bi ih i ubili iako su oboje Srbi. Sad me, valjda, razumijete zašto ne želim da objavite njihova imena makar su zaslužili da budu upisana zlatnim slovima. Rijetki su ljudi koji bi rizikovali vlastiti život i sudbinu svoga djeteta da bi spasili osobu s kojom čak i ne razgovaraju.

Nakon petnaestak dana osjećala sam se mnogo bolje. Imala sam još modrica po tijelu, ali sam mogla hodati. Jednog dana komšinka mi je ispričala što se događalo pošto me je ona izvukla iz mog stana. Oni gadovi, siledžije, vratili su se u moj stan nakon jednog sata tako da su ona i njezin

muž imali dovoljno vremena da očiste moje krvave tragove po stepeništu i po njihovom stanu. Naravno, siledžije su me tražili, raspitivali se, čak pretresli nekoliko stanova, ali ni najmanje nisu posumnjali kad im je ona rekla kako sam ja posljednja osoba na svijetu kojoj bi ona pomogla, jer sa mnom ne razgovara otkad se doselila u tu zgradu.

Nije mi se bilo lako naviknuti na život u ilegali. Svakog sam časa morala misliti na to da ničim, čak ni mirisom cigarete, ne odam svoje postojanje. Naravno, prestala sam pušiti, a naučila sam da satima mirujem na jednom mjestu. Znalo se dogoditi da im dođu prijatelji i da ostanu do kasno u noć. Za to vrijeme ja sam se preznojavala ispod kreveta u „svojoj“ sobici. Kad sam bila sama u stanu, nisam se micala niti palila svjetlo, a da i ne govorim da mi ni na pamet nije padala upotreba kupatila ili WC-a.

Kad mi je izostala menstruacija, nisam ništa posumnjala. Pretpostavljala sam da je to od šoka. Trudnoća je bila isključena, jer sam godinama bezuspješno „objijala“ pragove klinika u Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani. Išla sam i u Lipik (čula sam da su ga Srbi potpuno razorili) i u Daruvar. Nisam mogla zatrudniti. Zbog toga me je i ostavio muž. Njegovi su željeli da im jedinac podari unuča.

Posumnjala sam tek kad su počele jutarnje mučnine i kad su mi, najednom, počeli smetati svi mirisi. Povjerala sam se komšinki. Sva je problijedila. Prvi put sam tada vidjela da ju je stvarno uhvatio strah. Ipak, pribrala se i rekla da ne brinem i da će već pronaći neko rješenje. Priznala mi je tada da je njezin muž već pokušao, preko brata, oficira u Srbiji, da me izvuku iz Banjaluke, ali je ovaj to odbio. Osjećala sam se jadno, ali gore od osjećaja bespomoćnosti bilo je saznanje da nakon svega što sam preduzela da zatrudnim, nosim neželjeno dijete. Mislila sam...

Na ovom mjestu Selma je prekinula svoju ispovijest. Na vrpci su potom zabilježeni prvo tihi a onda sve glasniji jecaji koji su na kraju prešli u ridanje. Isključila sam kasetofon, ali je ona gotovo histerično reagirala. „Moramo ovo završiti“, viknula je i pritisnula tipku na kasetofonu.

Zar sam ga mogla roditi? Pa ono bi za cijeli život bilo žigosano i to samo zato što sam ja htjela biti majka. Gospođa V. mi je savjetovala da rodim pa da ga dam na usvajanje. Ja nisam dovoljno hrabra da to učinim. Kad bih ga rodila, ne bih se mogla odvojiti od njega. Jesam li imala drugog izbora od tog prokletog abortusa? Da sam to mogla napraviti u Banjaluci, otišla bih u bolnicu isti čas.

Moja komšinka se narednih dana ponašala prilično rezervisano. Znam da se bojala. Nije znala kako da mi pomogne. Jedno popodne njezin muž je ušao u moju sobicu. Inače, nikad to nije običavao. „Molim vas, nemojte očajavati. Snaći ćemo se. Ma, izvući ću ja vas odavde, pa makar se nebo srušilo“, rekao je da bi me ohrabrio.

Poslije nekoliko dana vratila mi je novac. Kazala je da će mi uskoro

trebati. Poslije mi je donijela i cipele, nisu bile nove ali je broj odgovarao. Nije mi ništa objašnjavala, ali sam po njezinom vedrijem raspoloženju zaključila da nije sve propalo i da neka nada ipak postoji.

Nada je porasla kad me je upitala da li bih mogla za dva dana sašiti kostim, koji bi izgledao poput uniforme. Odgovorila sam joj da bih, kad bih imala mašinu, za dva dana mogla obući cijelu jedinicu. Izašla je iz sobe i vratila se s materijalom, sivim „gabardenom“. Rekla je da je to za mene.

Mašinu, gotovo novu „singericu“, donio je isto veče njezin muž. Kupio ju je za samo 50 maraka od nekog švercera u Gospodskoj ulici. Rekao je da se odmah bacim na posao, jer do prekосуtra, naveče, moram biti spremna. Bila sam zabezeknuta.

Istu večer, na kuhinjskom stolu, prilično tupim makazama izrezivala sam svoj modni novitet. Sutradan je moja „stanodavka“ skinula dugmad sa svoga mantila. Pasala su uz boju gabardena. Prišivala sam pretposljednje, kad joj se vratio muž s posla. Bio je toliko iznenađen da to nije mogao sakriti: „Niste vi jedna od najboljih, nego najbolja krojačica“, pohvalio me je, a onda se sjetio da mi je potrebna i bluza i predložio supruzi da potraži prikladnu u svojoj garderobi. Ona, međutim, nije imala nijednu u plavoj boji, pa je na koncu on iz ormara izvadio svoju košulju. Tada mi je objasnio da je moj prelazak u Hrvatsku dogovoren s nekim „unproforcima“, za novac, naravno. Ja sam trebala izgledati kao „unproforka“.

Ne znam kako sam dočekala polazak. Tu noć i cijeli sutrašnji dan tijelo mi je strujalo od uzbuđenja, ali i od straha da sve ne propadne. Kao što vidite, uspjelo je. Iz stana, mog tajnog skrovišta, krenula sam 5. novembra u 2 i 45 ujutro, ostavivši svoju komšinku, tu dragu ženu, u suzama. Plakala sam i ja. Njezin muž me je dovezao do zakazanog mjesta, do jedne kuće u ulici Nurije Pozderca, gdje me je trebao preuzeti čovjek koji je bio veza s „unproforcima“. U toku vožnje komšija mi je dao potrebne instrukcije oko plaćanja „unproforcima“, kojih su se izmijenjale četiri ekipe dvije u Bosni i dvije u Hrvatskoj.

Tačno u tri sata, došli smo na zakazano mjesto. Komšija mi je tada rekao da mu pazim na košulju, jer mu je ona najdraža. Prije nego su se vrata otvorila, tutn'o mi je u ruku nekakav papirić. Poslije sam vidjela da je to telefonski broj u Beču na koji sam trebala javiti da su „Petrovići u Zagrebu i da su dobro“, što je trebalo značiti da sam sretno stigla.

Sa džipom UNPROFOR-a, i s plavom kapom na glavi, krenula sam iz predgrađa Banjaluke tek u sedam ujutro. Nikakvih problema nije bilo na putu, uključujući i prolazak kroz teritorij pod srpskom okupacijom i prelazak iz Bosne u Hrvatsku. Jedini problem bilo je dvosatno kašnjenje jedne posade UNPROFOR-a. U Zagreb sam stigla u rano popodne. Imala sam sreću što je prva osoba kojoj sam se obratila u Crvenom krstu u Zagrebu bila gospoda V. Ona je od tada preuzela brigu o meni. Nikada se neću moći odužiti toj divnoj ženi.

Ona mi je prije tri sedmice našla posao. Radim „na crno“ za jedan modni butik. Manje će me plaćati nego što vrijedi moj rad, ali sam zadovoljna. Čim se oporavim, prioniću na posao. Još mi nedostaje 1.800 maraka za ilegalno prebacivanje u Njemačku. Ilegalno, naravno. Kako drugačije? Ja sam osoba bez identiteta.

Zagreb, 5. prosinca 1992.

Znam da vas zanimaju prilike u Brčkom, ali ja vam o tome ne mogu puno govoriti, jer sam se nakon srpske okupacije grada, vrlo malo kretala. Malo sam kontaktirala s ljudima. Svi naši prijatelji u zadnji su čas, prije rušenja mosta, otišli. Mi smo se kolebali. Skupo smo to platili.

Muža su mi odveli sredinom maja, 16. naveče, između devet i devet i dvadeset. Nisam bila u stanu kad se to dogodilo, jer sam, čim su djeca zaspala, otišla do komšinke na prvom spratu. Dva dana prije toga, njezinog su muža pokupili. I oni su Muslimani i jedini su, osim nas, ostali u našem ulazu. Iz zgrade se iselilo 16 muslimanskih porodica, a u njihove su stanove odmah uselili Srbi.

To veče pošla sam do nje, jer mi je popodne kazala da će joj jedna poznanica, Srpkinja, donijeti predvečer vijesti o mužu. Bila je minuta do devet kad sam krenula iz našeg stana na trećem spratu. Muž mi je ostao u stanu. On je predložio da ne čekam do jutra nego da se odmah odem raspitati. Zadržala sam se kod nje dvadesetak minuta ne saznavši ništa, jer joj se poznanica nije ni javila. Kad sam se vratila u stan, muža nije bilo.

Bila sam uspaničena, jer sam znala da nije izašao iz stana da bi se noću prošetao. Danju se nije usuđivao pojaviti na ulici, jer Muslimane nije „gutala“ samo noć nego i dan. Pričalo se o stotinama odvedenih i likvidiranih. Mislim da se radilo o hiljadama, jer ovdje nisam srela Brčaka a da nema i ne zna nekog koga su ubili ili zatvorili u Luku.

Kad sam se malo pribrala, opazila sam da je sve na svom mjestu. Naravno, najprije djeca koja su mirno spavala u svojoj sobi. Nisam primijetila nijedan znak nasilja, osim njegove nedovršene poruke: „Nemoj se brin...“, napisao je na papirnatost vrećici. Bilo je očigledno da je odveden silom, mada bez prevelike buke, jer bi se, u protivnom, probudila djeca. Satima sam sjedila skamenjena ne znajući što napraviti i kome se obratiti za pomoć.

Ujutro sam nazvala stan njegovog dobrog prijatelja, Srbina. Niko mi se nije javio. Pretpostavljala sam da su na poslu. Popodne sam zvala opet i javila mi se njegova žena. Njega nije bilo. Zvala sam do večeri još nekoliko puta i uvijek se javljala njegova žena. Njoj sam na kraju rekla za mog muža. Obećala mi je da će prenijeti moju poruku. Sutra popodne, kako mi je ona predložila, ponovo sam nazvala. Rekla mi je da je mužu prenijela moju poruku i da je on obećao da će učiniti sve što bude mogao, mada je opasno. Nije mi ovo posljednje morala ni reći. Znala sam i sama.

Četvrti dan po hapšenju moga muža, dvojica su došla u moj stan. Bilo je predveče, još se nije bilo sasvim smračilo. Imali su uniforme, one

maskirne, i oružje. Nisu mi bili poznati. Mislim da nisu Brčaci. Uzeli su sav novac, 900 maraka, sat i moj nakit: dva lančića, narukvicu i tri prstena. Kazali su da je to moj dobrovoljni prilog srpskom narodu i Republici Srpskoj.

Temeljito su razgledali stan, ali nisu ništa dirali. Čak je jedan od njih, dobi otprilike kao moj muž, tridesetpetogodišnjak, pitao moju kćer kako se zove i pomilovao je po kosi. Drugi me je upitao zašto nisam napustila Brčko i ja sam mu rekla kako nisam ništa učinila loše i kako se nemam razloga bojati. Odgovorio mi je da mi je loša „pasmina“ i da se trebam „tornjati“ sa srpske zemlje. Što prije, to bolje.

Pošto su pregledali stan, taj isti mi je naredio da uđem u spavaću sobu, a „kolega“ će ostati s djecom. Silovao me je na mom bračnom krevetu. Nije me udarao, čak je rekao da ne voli tući žene. Zaprijetio mi je da se ne otimam i ne vičem, jer „kolega“ lako izgubi živce, a onda poteže nož.

Nisam pustila ni glasa, čak mi nisu ni oči zasuzile. „Bila si mirna ko janje“, kazao je dok je stavljao revolver u futrolu. Zatim mi je naredio da pođem do sobe gdje su bila djeca, i da „kolegu“ pitam hoće li i on. „Pitaj ga pristojno, kako i priliči Srbinu: Gospodine, želite li me vi j...“, rekao je cerekajući se. Primijetivši moje kolebanje, dobacio mi je haljinu i podviknuo: „Idi, mamu ti jebem!“ Poslušala sam ga.

Onaj drugi, „kolega“, najprije me je odmjerio fiksirajući mi, čini mi se, svaki dio tijela. Onda je polako, riječ po riječ, rekao: „Sit sam već balijskih p..., al' kad se mora, nije mi teško. Ne bi te hteo odbiti, kad me tako lepo moliš“. On me je silovao u kupatilu. Glavu mi je silom ugurao u wc-školjku i silovao me straga. Ni on me nije tukao. Ipak, na čelu mi je ostala čvoruga. Nažuljala sam se na rub školjke.

Još dok smo bili u kupatilu naredio mi je da se u roku od pet minuta „tornjam sa svojim okotom“ iz stana. Videći poslije da sam uzela putnu torbu, zabranio mi je da uzmem išta osim onoga što ću obući. Jedino sam djeci uzela vestice, ali mi nisu dopustili da poneseam flašicu i mlijeko za sina.

Već se bilo potpuno smračilo kad sam izašla iz zgrade. Nisam znala ni kud' ću i šta ću. Namjeravala sam se barem za tu noć skloniti kod komšinke na prvom spratu, one kod koje sam bila navratila kad su mi muža odveli, ali već na drugom spratu čula sam krikove i jauke koji su bili sve jači što sam se više primicala njezinom stanu. Ne znam da li su ih, nju i kćer, silovali ili tukli. Za njih dvije dosad nisam ništa čula iako se stalno raspitujem i kod drugih izbjeglica i kod Crvenog krsta.

Jedina osoba koje sam se u tom trenutku sjetila i koja je bila najbliža mom stanu, bila je jedna poznanica, Srpkinja. Nekad smo radile zajedno i dobro smo se slagale. Kad je promijenila posao, nismo se godinama viđale. Nedavno je doselila u istu ulicu, stotinjak metara od moje zgrade. Ponekad smo se sretale, ali se nismo posjećivale. Rekla mi je da se razvela i udala po dugi put i da joj muž baš ne voli sjedeljke po kući. To je bio i razlog što je nisam nikad posjetila.

Vrata mi je otvorio njezin muž. Sledila sam se, jer mi je djelovao tako namrgođeno da bih najradije pobjegla da sam imala kuda. Rekao mi je da mu žena nije kod kuće, ali je očekuje svaki čas pa, ako je hitno, mogu pričekati. Kad sam ušla, rekla sam mu da su me izbacili vojnici, dvojica vojnika, iz stana. Primjetila sam da mu se izraz lica promijenio. Postalo je mekše, puno mekše. Odmah me je pitao jesu li djeca gladna i otvorio frižider, pun kao šipak, kao što je nekad, kad smo normalno živjeli, bio i moj.

Sam mi je predložio da uđem u kupatilo da se „sredim“, a kad sam se vratila u kuhinju, moja je kćer već jela sendvič, a on je na krilu držao mog sina. Predložio mi je da mu sama, od mlijeka i keksa, napravim papicu, izvinjavajući se što nema ništa drugo.

Prije nego mu se vratila žena, zajedno sa svojom majkom koja je kod njih boravila već dva mjeseca, pitao me je imam li kuda poći. Rekla sam da ne znam kuda ću i ispričala sam mu za mog muža. Nije ništa rekao. Šutio je dok sam hranila sina. Onda me je, najednom, upitao štitim li se od trudnoće. Zamalo mi je tanjur iz ruke ispao. Taj čovjek koji me je poznavao jedva pola sata, znao je tačno šta mi se dogodilo.

Za razliku od njega, njegovu supruga ponijela se kao prava kučka. Kad me je ugledala, istog časa s lica joj je nestao dobro mi poznati osmijeh zbog kojeg mi je uvijek bila posebno simpatična. Odmah mi je rekla da oni teško žive i da sam je svojim dolaskom izložila riziku. Kazala je, doduše, da mogu prenoćiti kad sam već tu, ali da se ona ne može brinuti za moju djecu, jer da je htjela takvih briga, rađala bi svoju.

Kasnije, pošto smo djecu stavili na spavanje, htjela je sa mnom bistriti politiku iako joj je suprug u nekoliko navrata spočitnuo da je neukusno da sada raspravlja o takvim stvarima. Ja joj nisam odgovarala, jer mi nije bilo ni do čega, ali je ona upomo mljela. I da nisam ovisila o njoj, ne bih joj se, nakon onog što mi se dogodilo, bila u stanju suprotstaviti, mada je govorila gluposti i notorne laži. U jednom momentu suprug ju je dosta grubo prekinuo kad je počela govoriti kako su Muslimani najlažljivija stvorenja i kako izmišljaju likvidacije i klanja, a vrhunac laži su navodna silovanja. Njezina mati, primitivna seljanka iz Krepšića, asistirala joj je rekavši, kako ona zna, da nijedan pas neće zalajati dok kuja ne ma'ne repom.

Ujutro, prije odlaska na posao, njezin suprug mi je, pred njom i majkom joj, rekao da se nigdje ne mičem iz stana i da se osjećam kao u svom, a on će pokušati pronaći neku vezu da se prebacim u Hrvatsku. Bilo mi je neugodno, jer je moja poznanica pocrvenila. Počela se izvinjavati pravdajući se da je iznervirana što Srbe predstavljaju kao pljačkaše i ubojice, a ona ne može podnijeti kad se tako laže o njezinom narodu. Prije nego je pošla na posao, rekla je da djeci dam iz frižidera sve što im treba i da se ne osvrćem na „babu“ i njezino „zvocanje“.

„Baba“ mi nije dala mira i cijelo me je vrijeme nagovarala da odem,

jer ću upropastiti brak njezine kćeri. Da sam imala kuda, otišla bih, ali nažalost, jedine osobe, roditelji moje najbolje prijateljice koja već drugu godinu živi u Australiji, otvoreno su mi kazali da nemaju namjeru zbog jedne Muslimanke rizikovati sve.

Oko podneva zazvonio je telefon i ja sam dala slušalicu „babi“. Poziv je, očito, bio za mene, jer sam ju čula kako kaže da sam izvela djecu vani. Poslije pola sata, telefon je ponovo zazvonio, ali ja ovog puta nisam htjela biti pristojna pa sam se sama javila. Dobro sam postupila, jer mi je muž moje poznanice kazao da budem spremna i da će za sat vremena doći po mene, čudeći se zašto sam uopšte izlazila iz stana. Rekao je da ne brinem ako bude kasnio.

Došao je, međutim, tek poslije pola četiri. Njegova žena već se bila vratila s posla. Rekla mi je da će joj muž malo zakasniti, jer su iskrslili neki sitni problemi. Bila je bolje volje. Nudila mi je jelo, ali ja nisam mogla jesti. Imala sam osjećaj da mi je želudac pun iako nisam ništa okusila više od 24 sata.

Ambulantnim kolima izašla sam iz Brčkog, a onda smo se vozili skoro četrdeset minuta. Sve do mjesta na Savi gdje smo se ukrkali u čamac, s nama je bio, uz vozača, i suprug moje poznanice. Prije nego sam se s djecom ukrkala u čamac, taj plemeniti čovjek dao mi je deku, ako na drugoj strani obale budem morala prenoćiti vani, i 50 maraka da mi se nađu ako zatreba. Obećao je da će se raspitati za mog muža i, bude li mogao, pomoći da ga oslobode. Ne znam da li je on ili ko drugi pomogao, ali moj muž je uspio pobjeći iz logora. Dan prije bijega jedan mu je stražar najavio da se pripremi, a onda mu je sutradan ostavio 15 minuta vremena da pobjegne, prethodno mu objasnivši, precizno, kuda se treba kretati kako bi stigao do područja pod kontrolom bosanskih vojnika.

S druge strane obale, u Hrvatskoj, prenoćila sam s djecom u jednom vrbiku. Tek što smo se iskrkali iz čamca, počeo je napad. Bombe su prelijetale iznad naših glava. Pucalo se i s jedne i s druge strane. Vraga, pucalo. Gruvalo je. Zemlja se tresla. Već je bio mrak kad se sve smirilo i ja sam se s djecom umotala u deku i tu smo prenoćili.

Ujutro smo naišli na patrolu Hrvatske vojske. Pokazali su nam put, čak su jedno vrijeme išli s nama. Do Županje nas je prevezao jedan hrvatski vojnik. Poslije, do Zagreba nismo imali nikakvih teškoća, osim što je bilo zamorno i dugo putovanje. Rodbinu smo iznenadili, ali i inkomodirali. U dvosobnom stanu sad nas je osmero.

Zagreb, 3. rujna 1992.

**Muškarac je
zastrašujuća
sila nasilja i bola**

Bila je nedjelja, 10. maj 1992. godine, oko četiri sata popodne kada su na podrumka vrata, gdje sam se krila sa svojom porodicom, rodbinom i prijateljima navalili arkanovci, njih oko 30. Imali su namjeru da bace bombu unutra. Moja tetka ih je zamolila da to ne čine. Pojavio se arkanovac na vratima i veoma grubo rekao da se predamo. Izašli smo iz podruma sa podignutim rukama. Postrojili su nas u kolonu jedan po jedan i povelili. Vodili su nas tako oko hiljadu metara. Za sve to vrijeme padale su granate. Uveli su nas u jednu napola srušenu kuću. Tu smo ostali oko pola sata, dok su oni pljačkali i odnosili sve vrednije stvari. Odatle su nas povelili prema centru Grada i uveli u jedan stan.

Prišao mi je jedan arkanovac i naredio da s njim pođem u sobu. Tražio je da se svučem. Drhtala sam, plakala i molila ga da mi to ne čini, da sam još mlada i nevina. Opsovao mi je majku balijsku i stavio nož pod vrat. Tražio je da požurim sa svlačenjem jer ima i neka važnija posla.

Skinula sam samo pantalone. Naredio je da se svučem sva, od glave do pete. Pošto ga, opet, nisam poslušala strgao je svu odjeću sa mene. Ostala sam gola i počela da se izmičem. Udario me je tako jako da sam pala i izgubila svijest. To mu nije smetalo da obavi ono što je naumio. Kada sam se osvijestila vidjela sam ga pored sebe. Držao je flašu i pio. Pokušala sam da ustanem, ali me je gurnuo i ponovo legao kraj mene.

Neko je pokucao na vrata. Arkanovac je ustao i izašao, ali je ušao drugi. Imao je crnu kosu, crne oči i malo brade. Pozdravio je i sjeo na krevet do mene. Okrenula sam se i počela oblačiti. Naglo me je uhvatio za ruku i počeo ljubiti. Otimala sam se jer sam se osjećala grozno. Upozoravao me je da to ne činim, proći ću još gore. I on me je silovao. Poslije toga ostala sam sama. Plakala sam i čupala kosu. Govorila sam sebi da nisam više mamina nevina djevojčica.

Pomisao na mamu još me više rastuživala. Osjećala sam se potpuno drugom osobom. Nisam mogla vjerovati da mi se svo to divljaštvo desilo. Pokušala sam da stanem, ali mi se neshvatljivo. Jako me je boljelo. Ipak, uspjela sam da ustanem, otvorim vrata i pođem svojim. Prošla sam pored četiri srpska vojnika koji su sjedili za stolom. Pogledali su me iznenađeno. Oborila sam pogled jer su među njima bila i ona dvojica koji su me silovali. Kada sam ušla među svoje, mama je skočila i zagrlila me. Zaplakale smo, ali nas je jedan srpski vojnik ućutkao i razdvojio. Čim sam sjela primijetila sam da nema tetke. Razmišljala sam gdje je, šta joj se moglo desiti. Prošlo mi je kroz glavu da je i ona odvedena isto kao i ja. Uvjeravala sam se da možda i nije, ali me je zbunjivalo zašto svi šute, zašto je tako tiho. Na kraju je jedan srpski vojnik ustao i rekao da će se odmah vratiti.

Vratio se sa mojom tetkom koja je bila blijeda i izgubljena. Pogledala sam je pomišljajući na sebe i briznula u plač. Srpski vojnik se uhvatio za nož i viknuo: „Dosta!“ Prestala sam plakati, ali sam i dalje jecala.

U našu sobu je, nedugo zatim, ušao srpski vojnik i rekao da svi izađemo. Utrpali su nas u kamion i odvezli u logor Luka. Tu smo zatekli mnogo ljudi, ali nismo dugo ostali. Zadržali su mog djeda i nenu, a nas, uz obrazloženje da nema mjesta, ponovo utrпали u kamion i vratili u raniji stan. Ali ni u tom stanu nismo dugo ostali. Opet nam je naređeno da ulazimo u kamion. Već se smrkavalo kada smo stigli pred zgradu Crvenog krsta. Ni tu nas nisu mogli primiti, pa su nas po drugi put odvezli u logor Luka. Uveli su nas u kancelariju u kojoj je neki čovjek, sa tragovima krvi na glavi, kupio razbacane stvari. Izgledao je veoma zaplašeno. I ja sam se prepala i pomislila da će nas pobiti. Tu smo prenoćili. Ujutro su nam rekli da nas moraju pomaći iz Luke, ali da za nas nigdje nema mjesta. Moja tetka je predložila da nas voze u naš stan u naselju Kolobara, s obzirom da je sada prazan, što su oni prihvatili.

U stanu smo imali šta vidjeti. Ulazna vrata su bila odvaljena, stvari razbacane i sve vrednije opljačkano: video, televizor, kasetofon i još mnogo toga. Tu smo prenoćili, ali ne i prespavali, jer su oni svu noć ulazili i izlazili. Silovali su mene, moju tetku i mamu. Natjerali su mamu da gleda dok mene siluju, da gleda njihova izživljavanja nada mnom. Silovala su me dvojica. Iscrpljena od mučenja, bola i tuge, zaspala sam pred zoru. Iz sna me je probudila granata koja je pala u blizini. Tog jutra potrpali su nas u autobus i odvezli u Brezovo Polje.

U Brezovom Polju smo bili relativno mirni oko mjesec dana. Onda su došli po nas i odvezli u Lončare. Tu smo ostali tri dana. Rekli su da ćemo svi ići svojim kućama, na što smo se mi neopisivo obradovali. Stiglo je deset autobusa u koje su nas potrpali. Ušli smo u Brčko, a da nismo stali. Kada smo izlazili iz Grada, žene su pitale vozača zašto ne stanu, gdje nas voze. On je samo slijegao ramenima, govoreći da ništa ne zna. Prošli smo i kroz Brezovo Polje, a autobus nije stao. Žene su poskakale sa sjedišta, počele galamiti, vrištati i plakati, ali ništa nije pomoglo. Autobusi su stali tek nakon dva sata vožnje i to u nekim brdima. Saznali smo da je to Majejica. Tu smo proveli užasnih pet dana. Spavali smo u autobusima stojeći, a dnevno jeli samo po jednu šnit u hljeba. Treće noći u autobus su počeli ulaziti srpski vojnici i izvoditi djevojke na silovanje, pa tako i mene. Silovali su nas u šumi. Čuli su se jauci, plač i krici, a povremeno i pucniji, jer su neke djevojke ubijali.

Ponovo su nas potrpali u autobuse i povezli u nepoznatom pravcu. Nadala sam se da je to kraj našim mukama, ali još nije bio. Dovezli su nas na Caparde, u opštini Kalesija, i utrпали u veliku salu. Mama, brat i ja sjeli smo i razgledali hoćemo li vidjeti koga od naših. U tom momentu za ruku me je uhvatio neki srpski vojnik i naredio da bez riječi krenem za njim.

Ipak sam ga upitala gdje i zašto me vodi, a on je skinuo pušku i uperio u mene. Shvatila sam šta mi se sprema. Mama je viknula da me ostavi, da sam njena kćerka, a on je prema njoj okrenuo pušku sa prstom na obaraču. Povukao me je za ruku i ja sam krenula. Osvrnula sam se i ugledala mamu i brata da plaču. Uveo me u kuću u kojoj je sve bilo razbacano i zatražio da ne plačem, ali ja nisam mogla prestati. Sjeo je na kauč i naredio mi da se svučem. Skinula sam samo majicu. Prišao je i sve sa mene svukao. Ja sam i dalje plakala. Ošamario me je i rekao da legnem. Silovao me je. Po obavljenom „poslu“ ustao je i izašao, a ušao je drugi srpski vojnik i isto me silovao. Za ovog prvog sam saznala da se zove Slavko. Drugom ne znam ime, a treći koji me je u toj istoj sobi silovao rekao je da se zove Dragan. Taj Dragan i još dvojica srpskih vojnika cijelu noć su se smjenjivali na meni. Ujutro me je sve boljelo tako da nisam mogla ničim maknuti. Došao je neki srpski vojnik i rekao da me vodi među ostali narod. Uz veliki napor, ustala sam i krenula za njim. Moji su me zagrlili, radujući se što me vide živu. Spazila sam drugaricu Almu kako tužno sjedi pored mene. Prišla sam joj i tiho je upitala je li se i njoj desilo što i meni. Potvrdila je da su je silovala dvojica.

(„Brčko: genocid i svjedočenja“ 1998)

Pred roditeljima*

Rođena sam 1958. godine u Brčkom i majka sam dvoje djece. Rat me je zatekao u kući mojih roditelja. Početkom maja, kada je Grad već bio okupiran, došla su dvojica srpskih vojnika i naredili mi da se obučem i krenem sa njima. Odveli su me u već pusto naselje Ciganluk i uveli u neku kuću. Tu su me obojica silovali. Prethodno su me maltretirali i mučili. Jedan od njih je bio iz Beograda, a za drugog ne znam odakle je. Bio je crn i malen, jedva viši od metra. Kada su me vratili, rekla sam roditeljima da su me vodili u Garnizon da šijem srpsku zastavu. Sutradan su ponovo došli. Pobjegla sam u susjednu kuću, ali su me pronašli i pod prijetnjom oružjem ponovo odveli u istu kuću u Ciganluku. Sve su uradili kao prethodni dan, s tim što su sada doveli i neke ljude iz tog naselja da gledaju šta oni rade Muslimankama. Bilo je strašno ponižavajuće, ali ništa nisam mogla da uradim.

Novo odvođenje desilo mi se 28. juna, na srpski praznik Vidovdan. Tada je njih pet-šest došlo po mene. Sada je među njima bilo i brčanskih Srba. Maltretirali su ne samo mene, nego i moje roditelje. Tražili su novac, iako su ga već bili opljačkali. Ocu su zaprijetili da mora napustiti kuću, jer ako ga sljedeći put zateknu da će ga ubiti. Jedan od njih me je poveo u drugu sobu. Znala sam šta hoće i odbila sam. Upozorio me je da imam u vidu da je on četnik, da kolje, i da se što prije moram odlučiti, jer nema puno vremena. Ponovo sam odbila. On je onda rekao da će mi silovati i zaklati bolesnu majku koja je ležala u krevetu, a to isto i mene čeka. Morala sam poći. Otac mi ništa nije mogao pomoći. Taj što me je silovao zvao se Predrag. Zapamtila sam to ime jer su ga zvali da mi ne da da se obučem. Čula sam očev uzvik: „Zar će i ostali?“ Svi su me silovali i radili druge gadosti, i to pred roditeljima. Roditelji su me tješili, a ja sam željela da umrem.

Novo silovanje desilo se ubrzo poslije toga. Neko je noću zalupao na vratima. Probudila sam oca i on je izašao da otvori. Na vratima je bio neobrijan visok i mršav srpski vojnik. Ocu je rekao da se skloni ili će ga ubiti. Znala sam šta hoće i zamolila da mi to ne čini. Lagala sam da sam udata za Srbina, ali mi nije pomoglo. Stavio mi je pušku na stomak, opsovao „lebac“ i rekao da će mi tu napraviti rupu ako se ne smirim. Udario me je po ustima i bacio na beton u dvorištu. Strgao je sa mene odjeću i poveo iza kuće. Odložio je pušku, a uzeo nož. Maltretirao me je i silovao.

(„Brčko: genocid i svjedočenja“ 1998)

* naslov ur.

Sena

Ja sam silovana više puta i na više mjesta, uglavnom zbog toga što im nisam htjela otkriti gdje krijem novac i druge dragocjenosti. Odmah po okupaciji Grada silovali su me u mojoj kući u naselju Grčica. Učinili su to Dragan i Zoran. Zoran je bio iz Paraćina u Srbiji. Prethodno su me tukli. Silovana sam, poslije toga, u logoru Luka. Tu me je silovao Konstantin Simonović, tada komandant Logora. Silovao me je u svojoj kancelariji, gdje sam služila kafu. Kancelarija mu je bila puna noževa, makaza, kablova od struje, pendreka i drugih sredstava za mučenje. U logoru Luka me je silovao i jedan vojnik iz Srbije, koga su zvali Dugi.

Zoran je jednog dana došao po mene i odveo me iz logora Luka mojoj kući u Grčicu. Ponovo je od mene tražio novac i zlato. Pošto sam odbijala da mu dam, stavio me je u kadu sa vodom i uključio struju. Nisam mogla izdržati patnje i dala sam mu 3.000 DM. Bacio mi ih je u lice i rekao: „Zar je to sve što imaš?“ Zlato mu nisam mogla dati, jer kod sebe nisam ni imala pošto sam ga ranije sklonila kod komšinice Đuke Pavlović. Uzela je računajući da će mene ubiti pa ga tako neće morati ni vraćati. Rekla sam Zoranu da je to sve što imam. Prišao mi je i malim crnim pištoljem pucao u čelo. Iako je bio plašljivac, oblila me je krv. Zoran me je poslije toga odveo u advokatsku kancelariju moga muža i naredio da napravim ugovor kojim mu poklanjam poslovni prostor. Pošto su u ugovoru morali stajati lični podaci, saznala sam da se preziva Tolić i da je rodom iz Paraćina u Srbiji.

(„Brčko: genocid i svjedočenja“ 1998)

Saida

Bila je noć, 28. jula 1992. godine kada su u Brezovo Polje stigli srpski vojnici koji su se zvali Arkanovi tigrovi. Tražili su deset djevojaka da im u Brčkom čiste stanove. Tvrđili su da nam neće ništa ružno uraditi, da se ne brinemo. Povelili su mene, moju sestru i jednu našu drugaricu. Pošto nismo imale nikakvog izgleda da se odupremo, sjele smo sa njima u auto. Međutim, kada su nas doveli u jedan napušteni bošnjački stan u Brčkom, rekli su da se više nikada nećemo vratiti svojim majkama, a da će razmisliti i da li će nas ostaviti u životu. Prijetili su nam tako jedan sat, a onda počeli da odvođe jednu po jednu.

Moju sestru je odveo mladić po imenu Nenad. Bio je iz Brčkog. Rekao joj je da on želi da se sveti muslimankama, da ih obruka i uništi im mladost. Mene je odveo mladić koga sam poznavala iz viđenja. Majka mu je radila u butiku *Irma* u Brčkom. Zvao se Saša. Bio je 1971. godište, krupan, visok, smeđ. Nosio je naočare sa velikom dioprijom. Prišao mi je i rekao: „Došao je dan kada mogu da biram koju ću 'balinku', jer one sada ne mogu Srbe da odbiju.“ Odveo me je u drugu sobu. Pitao me je za oca i majku i obećao da će me spasiti ako dobrovoljno pristanem na ono što od mene traži. Interesovao se imam li momka i gdje je. Šutjela sam. Rekao je da je bolje da pričam, jer mu nije nikakav problem da me ubije, pogotovo što mu je naređeno da to učini, a da mi, u stvari, nismo bolje ni zaslužile. Sve vrijeme sam plakala i molila ga da sestru i mene vrati majci. Upitao je da li sam nevinna. Rekla sam da jesam. Bilo mu je drago, jer će kao prvi muškarac ostaviti trag u mom životu. Ja sam i dalje plakala, molila ga i preklinjala da mi to ne čini. Ošamario me i naredio da se svučem. Nisam to učinila. Zaprijetio je da će, ako to ne učinim, dovesti petericu da me siluju. Svukla sam se i predala sudbini.

Bio je grub, odvratn i sve najgore što se može reći. Iz susjednih soba u koje su odveli moju sestru i drugaricu dopirali su plač i krici. Čulo se i kako ih udaraju. Još me je više ubijala pomisao na moju sestru koja je imala samo četrnaest godina, iako ni ja nisam bila mnogo starija. Kada je to Saša obavio sa mnom i pošto sam se malo pribrala, pošla sam da vidim šta mi je sa sestrom. Ispred mene je stao Nenad koji ju je silovao. Bio je mršav, visok, plav. Rekao je da mi je sestra gotovo umrla, i ako mogu da joj pomognem, jer on to neće s obzirom da je uradio što je htio. Sestra je ležala na krevetu i jecala. Upitala je kroz plač šta je bilo sa mnom i jesam li dobro. Saša je poslije mene otišao mojoj drugarici Almi i nju silovao. Zadržali su nas tu dva dana. Davali su nam da pijemo piće u koje su stavljali drogu.

Drugog dana, oko šest sati popodne, došao je njihov starješina

Goran Petrović i upitao da li žele da nas još zadrže. Rekli su da ne žele i da im dovedu druge djevojke. Goran nas je vratio u Brezovo Polje. Zatekli smo bolesnu majku, koja je pala u nesvijest kada su nas odveli i sve vrijeme se nalazila u kritičnom stanju. Jedva je preživjela. Nikada neću zaboraviti njene suze-radosnice što nas opet vidi žive. Rekla je da se ne sekiramo i ne patimo, da je to što se desilo, jednostavno, moralo biti, da je važno da smo preživjele, da smo mlade i da je život pred nama. Znala sam da nas samo tješi, a da pati isto kao i mi.

Nije bilo mira ni u Brezovom Polju. Svaku noć su upadali srpski vojnici i maltretirali nas. Govorili su da naša sudbina ovisi o Kapetanu Draganu (Dragan Vasiljković, op. a.) i da će biti sa nama ono što on kaže. Nakon desetak dana rekli su da će nas prebaciti u Bijeljino. Savjetovali su da novac, nakit i druge dragocjenosti ostavimo kod njih, jer nam to može biti opasnost na putu. U stvari, željeli su da nas opljačkaju oni, a ne bijeljinski Srbi. Utrpali su nas u devet autobusa. Kada smo došli u Bijeljino, u autobuse su upali srpski vojnici i tražili da sve djevojke izađu, jer im trebaju za rad u kafićima i kafanama. Spriječili su to oni što su nas provodili. Rekli su da nas vode prema Capardama, gdje se nalazi srpska vojska. Upozorili su da se ne radujemo što su nas spasili, jer ni tamo gdje nas vode ne čeka nas ništa lijepo, da smo im na raspolaganju i da mogu sa nama činiti šta hoće.

Kad smo stigli na Caparde, čekalo nas je nekoliko stotina srpskih vojnika. Uveli su nas u veliku salu. Prethodno su nam oduzeli i ono malo novca i nakita koje smo do tada uspjele sačuvati. U salu su strpali najmanje hiljadu žena, djevojaka i djece. Nije bilo ni jednog odraslog muškarca. Rekli su da će djevojke zadržati, a majke sa djecom nastaviti put prema teritoriji koju je kontrolisala Armija BiH. Odvojili su sto pedeset djevojaka. Među njima je bilo i mladih žena, čak i tri trudnice. Pustili su preko razglasa snimak vriske žena. Željeli su time da nas prepadnu, da pomislimo da to ubijaju naše majke.

Sa sestrom i još tri djevojke izdvojila sam se u stranu. Prišao nam je srpski vojnik, po izgovoru bih rekla da je iz Crne Gore, i obećao da će nam pomoći. Obradovale smo se jer smo već jednom bile silovane. Obećanje je ispunio. Ostale nisu imale sreće – sve su mučene i silovane.

(„Brčko: genocid i svjedočenja“ 1998)

Bijeljina

Napad na Bijeljину je počeo u aprilu 1992. godine. Odmah su počele noćne racije, hapsili su muškarce i odvodili ih u srpsku policiju. Nismo smjele hodati u dimijama, također se nisu smjeli obavljati vjerski obredi, po džamijama su stalno pucali. Sahrane se, također nisu smjele obavljati po vjerskim obredima. Ubrzo je počelo i useljavanje naših kuća sa Srbima izbjeglicama. Zauzeli bi kuće, čak i unaprijed.

Moj muž se uspijevao kriti od mobilizacije do januara 1994. godine. Tada su ga uhvatili i odveli da kopa rovove na Majeveci, nakon 15 dana je poginuo. Ja sam ostala sama, trudna, sa šestero djece.

U januaru 1994. godine upao mi je u kuću uniformisani mladić, iz Kozluka, Srbin, izbjeglica iz Zenice. Predstavio se kao vojni policajac. Ja sam bila sama sa djecom. Rekao mi je da samo stanem iza zid i počeo da me dira. Tu su bila prisutna i djeca, djeca su sjedila na kauču i plakala. Bila sam obučena u dugu suknju, sve mi je poderao. Vikala sam i kada sam vidjela da nema oružja, počela sam se otimati. Pošto sam se ja otimala, on je rekao: „Ako nećeš ti, taman ima tvoja kćerka“. Moja kćerka Z. stara je 14 godina i prilično je razvijena. Onda sam smogla još snage i tukla se sa njim, boreći se nadljudskim moćima da mi ne dohvati kćer. On je čuo kada sam djeci rekla da idu da zovu oca. Da ga odmamim od kćerke rekla sam: „Ako ćemo nešto raditi evo mene, hajdemo u sobu“. Uspjela sam ga zatvoriti u sobu, nadajući se da će J. brzo doći i da ću se uspjati oduprijeti. Tako je i bilo. Iako sam zaključala, uspio je provaliti vrata i izaći u dvorište. U tom momentu je dotrčao i moj muž. Ovaj što me je napao je brat od izbjeglice koja je živjela u susjednoj kući, doselili su iz Zenice. Zgrabio je pušku iz sestrine kuće i htio da puca. Srećom nije bilo metaka. Ukućani iz te kuće su ga uveli u kuću.

Moj muž, nemoćan, sjedio je i drhtao. Bio je svjestan da ga ne smije dirati. Otišao je i prijavio slučaj u Vojnoj policiji. Došla su trojica policajaca i odveli ga u stanicu milicije (napadača). To se više nije ponovilo. Kroz sedam dana muž mi je poginuo. Niko od te vojske nije dolazio da pita kako živim.

Ja sam se vrlo malo kretala po Janji, jer imam mnogo djece. Naročito sam se povukla nakon muževljeve pogibije i brinula o djeci. Tako sve do avgusta ove godine.

Tada je došao u Janju V. Đ. Otpočelo je etničko čišćenje. Rekao nam je: „Ako nećete da idete, ići ćete niz Drinu“. Pošto mi je muž poginuo pri kopanju rovova, nisam morala ništa platiti. Masovno su noću odvodili muslimanske porodice. U našoj prvoj grupi, nisu odvajali vojno sposobne muškarce.

U jednom šumarku su nam oduzeli pare. Prijetili su da će ubiti čitavu porodicu, ako neko sakrije nakit.

U septembru 1994. godine smo stigli u Tuzlu. Sad se nalazim u izbjegličkom naselju *Višća* sa djecom.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Višegrad

U junu 1992. godine bila sam u kući sa majkom, sestrom i još četiri komšinice kada je u dva sata po pola noći upala grupa četnika, njih 8 među kojima je bila i Ž. Svi su zaudarali na alkohol. Psovali su nam balijsku majku, razbijali po kući, derali se na nas, tražili su novac i zlato, pitali su gdje mi je otac, je li u „zelenim beretkama“ i sl. Prepoznala sam samo jednog momka iz Višegrada, zvali su ga N., star oko 24 godine, u maskirnom odijelu, nosio je crnu maramu oko vrata, crvenu beretku na glavi. Ž. se posebno isticala u svom agresivnom ponašanju.

Moja mala sestra stara 3 godine je plakala i vrištala, privijala se uz mamu, a Ž. joj je tada prišla, podnijela onaj veliki nož pod grlo i vrisnula: „Umukni“. Dijete je odmah zanijemilo. Zatim su komšiju I. K. odveli u suprotnu sobu, naredili mu da legne, a onda ga kundakom puške udarali po kičmi. On je prije operisao kičmu, zatim su mu cijev puške gurnuli u usta, iskašljao je krv. Sutradan su ga odveli i od tada mu se gubi svaki trag.

Istog dana, naredili su nam da se sve skinemo što smo morale učiniti uz fizička maltretiranja, a tu smo bile ja, mama S., tetka R. tada trudna četvrti mjesec, sestra E. i komšinica S. K. Ž. je prišla R. i jako je udarila u stomak. Sve smo bile tako gole. Uхватili su me za ruke i tražili da pođem sa njima. Naredili su mi da stanem uza zid, a onda mi je jedan od njih zaparao nožem ruku i krv mi je počela teći. Drugi su se smijali a on se raspreamo i nasrtao na mene. Ja sam sve vrijeme vrištala, mahala nogama i rukama, a onda sam izgubila svijest. Mislila sam samo na jednu stvar, da se spasim i kroz maglu sam čula kako psuju tursku majku. Više se ničega ne sjećam do majčinog zagrljaja, koja me budila i tješila da će sve biti u redu.

Čula sam od žene F. H., mog poznanika, da je njihova kćerka nasilno odvedena u Hotel *Vilina Vlas* gdje je provela 9 dana i za to vrijeme je silovana mnogo puta. Ona je sada u inostranstvu. Čula sam da joj je pomogao jedan četnik da se izvuče, a bio je dobio zadatak da je ubije, jer je bila očevidac mnogih ubistava u Hotelu *Vilina Vlas*. Š. Š. mi je lično pričala da ju je njen bivši školski drug, ne sjećam se imena, iz Višegrada, silovao u njenoj kući uz prisustvo njene šestogodišnje kćerke. Znam da je izvjesna J. iz Višegrada, stara oko 23 godine, inače vrlo lijepa, silovana u njenom stanu od strane četnika poslije čega je izvršila samoubistvo iskočivši kroz prozor sa trećeg sprata.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Grbavica – Sarajevo

Čula sam K. izbezumljeno vrištanje i da je oni grubo tjeraju u stan. Požurila sam da se presvučem i nisam stigla završiti sa oblačenjem, a oni su se pojavili na vratima. Tražili su mi ličnu kartu i vjerovatno su je tada i zadržali, zatim su počeli prekopavati spakovane torbe, odvojili su i zadržali hranu, lijekove i kozmetiku i rekli da im to treba za srpsku vojsku. U jednoj od torbi su mi našli i diplomu o završenom fakultetu, bacili je na pod i rekli mi: „To ti kod Alije neće trebati“. Oduzeli su mi sav nakit iz tašne i tranzistorski radio prijemnik.

Nakon toga su me odgurali u kuhinju i prvi od njih je počeo vikati: „Gdje si sakrila devize i nakit?“ Potom mi je naredio da skinem odjeću i izujem čizme. Počela sam plakati i moliti da me ne skidaju, jer sam stara, a nakit su već uzeli. Na to je prvi zaprijetio da se skidam da me ne bi on skidao. Plaćući sam ih odgovarala da to nije u redu i da ja imam sina koji je stariji od njih. Onaj prvi mi je potom uperivši pištolj u mene, pošto sam bila potpuno naga, rekao da idem u sobu. Druga dvojica su otišla u drugu sobu i čula sam kako tamo prevrću stvari. Pošto sam sa ovim prvim ostala u sobi on mi je potegnuvši nož naredio da sjednem ili će me izrezbariti. Nakon toga me je brutalno silovao. Potom mi je rekao da ostanem u sobi i pozvao ovu drugu dvojicu da i oni učine isto, što su oni odbili. Ovaj prvi mi je naredio da se brzo obučem, pokupim svoje stvari i krenem prema *Šopingu*, a ako se vratim da će on naveče doći i dovesti još društva. Istrčavši iz zgrade neko od njih mi je ispalio metak iznad glave.

Dotrčala sam do *Šopinga*. Bilo je negdje oko 17 časova, a pred *Šopingom* su stajali vojnici tzv. srpske vojske sa značkom na lijevoj strani grudi. Upitali su me što sam zakasnila, jer je prelaz preko mosta već obustavljen. Odgovorila sam da sam zakasnila zato što su me silovali, na šta me je jedan od njih upitao zašto to nisam prijavila miliciji. Rekla sam im da je to učinila njihova milicija. Taj isti vojnik mi je rekao da su to učinili posljednji „arkanovci“. Utom je naišao jedan srpski vojnik u maskirnoj uniformi sa crvenom beretkom na glavi naoružan AP-om. Pitao je ko je ova, misleći na mene, a kada je čuo da sam Hrvatica počeo je vikati na mene da stanem uz zid i repetirao pušku. Stalno je ponavljao da treba pobiti sve Hrvate i da će Miljacka od naših leševa smrditi.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Kalinovik

U Kalinoviku sam živjela sve do mog hapšenja avgusta 1992. god. Hapšenje je izvršio M. V. i još jedan nepoznat. Sa mnom su uhapšene i moje kćerke, kao i B. I. i J. Ostali kalinovački muslimani već su bili privedeni u Osnovnu školu. Pred sam mrak dovedene su žene i djeca iz sela Jelašaca. Učionica je bila pretjesna za nas sviju, ali smo u neko doba noći poplegli sve jedno do drugog ispod i na klupama, a neki su ostali cijelu noć sjedeći. Prvih pet dana nismo dobivali ništa hrane, a potom smo počeli dobivati doručak i ručak. Ujutru bi nam sa parčetom hljeba davali po pola paštete, a za ručak bi bilo neko varivo i to više vode nego variva. Varivo nismo imali iz čega koristiti, nego bi nam za to služile konzerve od pašteta.

Predveče avgusta 1992. god. odvedene su djevojke iz naše učionice.

Sutradan, opet predveče niži debeljuškast, kratko ošišani četnik ušao je u našu učionicu i tražio je nakit i novac. Stalno je šetkarao po učionici i upozoravao nas da predajemo i mi smo morali predati to što smo imali. To se sve odigralo avgusta 1992. god. Istog dana poslije užasnog maltretiranja i izživljavanja ubili su K. S. i B. E. Vidjela sam kako je P. E. zgrabio S. K. i počeo ga tući na hodniku, a čim su se vrata zatvorila mi više nismo smjele ni proviriti. Iz druge učionice doveden je E. B. i nepoznati četnik, pozvao je Z. R. da izađe i po povratku nam je rekla da je prisustvovala maltretiranju i tući E. B. i više ništa nije govorila, samo je ćutala. Iza toga su se začuli pucnji, a M. nam je rekao samo nas plaše, da nije ništa bilo, a u stvari to je bilo ubistvo S. K. i E. B. i jednog Gačanina od 35 god.

Narednog jutra su nam rekli Gačani da su iznešena tri leša. Avgusta 1992. godine odvezli su nas na Pavlovce na farmu. S nama na karoseriji je bilo 6 četnika, koji su stalno tukli Z. H. nogama u glavu, davali mu da nosi njihovu zastavu, tjerali ga da se krsti, psovali mu balijsku majku. U kabini su se nalazila još dva nepoznata četnika. Na Pavlovcima smo sišle sa kamiona svih 12 žena, a na kamionu je ostao Z. H. Nas su odmah rasporedili da namještamo krevete i kada je stigao u luksuznom autu nepoznati vojvoda, pozvali su nas da svi zajedno sa njim večeramo za jednim stolom. Mi nismo htjele večerati i rekle smo da nismo gladne. Poslije njegove večere prešle smo u drugu prostoriju, gdje je i vojvoda sa nama razgovarao. Pitajući jednu Gačanku koliko joj je godina, rekla je da joj je 13 i njegov sin koji je došao sa vojvodom govorio je da mu je 13 godina. Nakon toga smo opet raspoređene da namještamo krevete ja, B., i dvije žene iz Gacka i djevojčica od 13 godina.

Namještale smo sobu nepoznatom vojvodi. Pošto je već bio mrak, četnici koji su došli sa nama sa svijecom ili fenjerom su birali žene za na-

mještanje kreveta. U neko doba vratio nas je u jednom luksuznom autu četnik zvan „Ž“ do o. š. Po izlasku iz auta utrčala sam u školu i zalupala na vrata, ali u čitavoj školi zavladao je muk, a vrata su bila zakovana. Ja sam vrištala i lupala i uspjela sam da otvorim vrata, a djeca su plačući meni pritrčala.

Četnici su tražili 1 500 DM za Z. H., a prijetili su nam da će nam djecu poubijati ako im ne damo marke. Ušla su dvojica četnika, tražili su ponovo marke. Onaj koji me je vodio na Pavlovcima u sobu, pipao je da nemam gdje ušiveno maraka. Rekao je da nemam maraka. Pitao me je jesu li moja djeca, koja su oko mene plakala, i on je otišao. Kako su zahtijevali da se skidamo, neke žene su se počele skidati, a kada su vidjeli da nemamo novca odustali su.

Predveče krajem augusta 1992. god. došao je jedan koji me je pozvao i upitao me kako se zovem i jesam li žena M. Djeca su oko mene plakala, pozvao me je da izađem i da i djecu povedem. U hodniku me je pitao da li ga poznajem i da je on D. K. i da živi u Trnovu.

Poslije pet sati vratila sam se u učionicu. Sutradan me pozvao po imenu i prezimenu i da izađem. Ja sam izašla sa mlađom kćerkom S. i rekao mi je da vratim djete. Ja sam je vratila u učionicu i predala Z. R. Odveli su me u drugu praznu učionicu. Ušao je D. i rekao mi da su mu poginuli dvojica amidža i da su ih ubili moji djeveri. Rekla sam mu što moram ja ispaštati što su moji djeverovi nekog ubili. Molila sam ga da me pusti, rekao je da se skinem ili će mi djecu silovati. Iživljavao se nada mnom, a za čitavo vrijeme je ulazio njegov pratilac iz Srbije. Poslije me prepustio tom četniku iz Srbije, tako da su na meni se iživljavali 2–3 sata. Na koncu mi je zaprijetio da nikome ništa ne pričam. Rekao je da će doći sutradan. Iako nikom nisam ništa pričala, žene su pretpostavljale da nas siluju pa su sutradan sve krenule na vrata radi protestovanja radi silovanja i njihovog postupanja prema nama. Mi smo krenuli neka nas pobiju, jer nismo mogle više trpjeti njihove terore. Uspjeli su nas vratiti i smiriti.

Krajem augusta 1992. god. počela je razmjena za ubijene četnike na Jakomišlji. Dovezeno je 40 žena za razmjenu, a kako jednog četnika nisu našli, vratili su 10 žena, ali su one sutradan razmjenjene. Kad smo došle na Jakomišlje istjerali su nas iz kamiona i puštali su 3 žene da pređu na našu stranu, pošto nađemo i utovarimo na kamion jednog mrtvog četnika. Pošto taj dan nismo našli jedanaestog, prijetili su nam da će nam djecu poubijati ako ga ne nađemo i predamo im ga.

Od leševa, nijedan nije od poznatih, sve su to bili Srbijanci i Crnogorci. Bila su i djeca sa mnom, pošto su stalno plakala i vrištala, dozvolili su mi da ih odvedem do našeg S. M. i pošto sam i drugog predala mrtvog četnika, dozvolili su mi da pređem na našu stranu.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Stolac

U vrijeme agresije HVO na Bunu, u toku mjeseca maja, juna i jula 1993. god. u kući na Buni su bili, uz mene, moj otac, majka i braća.

U toku maja i juna 1993. god. HVO je poduzeo široku i plansku akciju na razoružavanju Muslimana, dotadašnjih pripadnika HVO-a sa Bune. Bili su česti i u svako doba upadi u kuće, pretresi kuća i potraga za naoružanjem muslimanskog stanovništva. Pljačkali su vozila i imovinu Muslimana sa Bune.

U junu 1992. god. oko 12 sati u našu mahalalu u kojoj smo živjeli, upali su bojovnici HVO-a sa vozilom kombi. Počelo je masovno hapšenje i odvođenje muslimana. Hapšenje i odvođenje civila su vršili meni nepoznati bojovnici. Bojovnik koji je odveo mog oca bio je visok, crn, imao je brkove, kratku crnu kosu.

Nakon odvođenja muškaraca, ja sam zajedno sa majkom i bratom provodila noći u kući i podrumu kuće H. Danju smo bivali u našoj kući i obavljali neke poslove po kući i oko nje, a noću smo i dalje boravili u podrumu kuće H.

Situacija se u mahali nije mijenjala sve do sredine jula 1993. god. kada nas je svijetu probudila jaka pucnjava, koja je dopirala do nas. Pretpostavljali smo da se vodi neka bitka, bila su jaka ratna djelovanja, čula se jaka artiljerijska vatra, granate su padale svud okolo, a mi smo bili u podrumu.

U jednom trenutku u taj podrum su upali bojovnici HVO-a, ugledali su žene u podrumu, srećom nisu vidjeli M. koji se tada sakrio u dijelu podruma sa ugljenom. Bojovnici su napustili podrum, a poslije prestanka pucnjave mi smo izašli van podruma. U to je naišao jedan bojovnik koji se obratio mojoj majci tražeći od nje 500 DM kako bi oslobodio mog brata. Majka to nije mogla, jer nije imala te pare.

Jula 1993. god. oko 15 sati, bila sam sa majkom i bratom u kući H. Š. Ušla su tri bojovnika od kojih je jedan povisok, plav, mršav, sa mindušom u uhu, u maskirnoj uniformi. Naredili su nam da izađemo vani. Od H. uzeli su zlatne minduše i dok smo stajali ispred kuće gdje su nas istjerali, ti bojovnici su zapalili kuću. Prije toga su od H. tražili 1000 DM da joj ne bi zapalili kuću, a kada im nije imala dati te novce, zapalili su je. H. je plakala i molila ih da to ne učine, da nema novca, ali je jedan od bojovnika po nadimku „J.“ ušao u kuću i zapalio je. Mi smo, prestravljeni, to nijemo posmatrali, dok je H. sva u grču plakala.

Jula 1993. god. oko 16 sati, pred našu kuću u kojoj smo se nalazili, stiglo je vozilo Lada Niva, crvene boje, u kojem su bila dvojica bojovnika, bojovnik po nadimku R. i još jedan, koji se predstavio kao pukovnik, imao je u lijevom uhu mindušu, star oko 25 godina, srednjeg rasta i razvijenosti,

bio je izrazito plav, odnosno više žut, nosio je crnu majicu i maskirnu uniformu. Imao je kratku kosu, bradu i brkove brije. Ova dvojica su otišla do kuće B., a onda sam vidjela kroz prozor kuće u kojoj sam bila, kako B. unosi u tu kuću skuhanu kafu.

Nedugo nakon toga, u našu kuću dolazi bojovnik R. i naređuje meni, mojoj majci da pođemo sa njim. Dovedi su nas u kuću B. i počeli nas ispitivati. Bojovnik, kojeg sam opisala kao izrazito žutog, počeo je da postavlja kojekakva pitanja, koja nisu imala baš nikakvog smisla i koja su bila prije radi zastrašivanja nego radi dobijanja kojekakvih informacija.

Nakon nekih pola sata ovakvog ispitivanja, R. je naredio mojoj majci da pođe sa njim i njih dvoje su izašli iz kuće. Ovaj žuti bojovnik koji je bio sa mnom, prešao je do kuhinje i vidjela sam kako oštri nož. Dok je bio u kuhinji, počeo se svlačiti i rekao je da će me morati silovati, da su takve okolnosti i, da on tu ništa ne može promijeniti, jednostavno da on to mora učiniti. Bila sam šokirana. Naredio mi je da se skinem, što ja nisam htjela da učinim. Uzeo je pušku i uperio u mene, opalio je jedan metak. Mislila sam i pomirila se sa tim da će me ubiti, ali je on opalio u plafon.

On se već tada nalazio samo u kratkim gaćicama. Ja sam bila obučena u donji dio plave trenerke i u kratkoj majici narančaste boje. Molila sam ga i preklinjala da mi to ne čini, ali on je bio neumoljiv. Naredio mi je da se skinem odmah i da legnem na dio trosjeda u dnevnom boravku, što sam učinila. Samog akta silovanja se ne sjećam, znam da je legao na mene i silovao me. Nije me tom prilikom tukao. Sve je trajalo kratko, a ja sam bila sva krvava, to mi je bio prvi fizički kontakt i spolni odnos s muškarcem. Ž. je ustao, obukao se kada je završio. Ja sam ustala i još uvijek bila van sebe, pokušala da se obučem. Tada je u sobu upao R. Vidjevši me kako se oblačim, R. me pozvao da pođem sa njim. Odveo me je u jednu sobu te iste kuće i naslonio na jednu vitrinu. U takvom položaju R. me brutalno silovao. Silovanje je bilo u nekom polustojećem stavu, on se nije ni skidao, samo je otkopčao šlic i silovao me. Kada je završio, rekao mi je da se mogu vratiti kući. Još uvijek sam bila u šoku, a kada sam polazila stavio mi je jednu kesicu mljevene kahve da „ponesem kući“. Pri polasku R. mi je rekao da će me objesiti ako čuje da sam nekome rekla za ovo šta se desilo.

Pri povratku srela sam se sa mojom majkom. Upala sam u kuću plačući i rekavši majci da su me dvojica silovala, moja majka, zajedno sa Š. su me okupale, dale mi tabletu za umirenje i poglele me. Jedva sam uspjela da se smirim od drhtavice i nekog čudnog osjećanja straha i bola.

Tu večer u našu kuću su došli pripadnici Vojne policije HVO-a i naredili nam da se spremimo, oko 19 sati, zajedno sa ostalim civilima muslimanima sa Bune, ja sam odvedena u Čapljinu. To večer smo dovedeni pred silos u Čapljinu koji je bio zatvoren. Odatle su nas poslije kraćeg zadržavanja, pošto je silos bio pun, odveli do logora u Dretelju, a odatle opet u Počitelj.

Jula 1993. god. iz Počitelja su nas sve povezli. Neko iz naše grupe

je pitao D. šta se radi, gdje nas i zašto vode, ali se on pravio da ništa ne zna i da nam ne može ništa reći. Vjerovatno ne mogavši nas nigdje smjestiti, borovnici HVO-a su nas vozali po cijeloj zapadnoj Hercegovini, to vozanje je trajalo 24 sata, da bi nas, na kraju, ne znajući ni sami šta će sa nama, vratili na Bunu i odatle protjerali u Blagaj pješice.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Molila sam da me ubiju

Gledala sam iz potkrovlja jedne napuštene zgrade kako nepoznati ljudi iznose stvari iz mog stana u Čapljini.

Osjetila sam ratnu golgotu na vlastitoj koži.

Imam tri sina. Najstariji je oženjen i živi u Republici Hrvatskoj.

Moj srednji sin je rat dočekao sa devetnaest godina. Zadesio se na Prevlaci. Prebacio se do Splita, pa Zagreba sve do Mađarske, da bi nakon tri mjeseca stigao u Beograd. Mlađi je studirao u Sarajevu i kako više nismo mogli da mu šaljemo novac otišao je za Banja Luku, zatim u Ključ, pa u Beograd.

Moj pokojni suprug Desimir i ja smo ostali u Čapljini. On je već godinu dana bio korisnik invalidske mirovine, a ja sam još radila.

Noću su nam počeli dolaziti maskirani ljudi, prijetili... odvodili nas odvojeno na informativne razgovore. Svaki put kada dođu u stan sve bi porazbijali, gasili TV nogama, lupali. Lica su im bila maskirana, a čelo zavezano maramom. Nosili su noževe i bombe na vidnom mjestu.

Jedne noći izveli su nas ispred zgrade. Iza iste zgrade ubijena je izvjesna S. E. Ugurali su nas u auto u kom su već sjedile tri maskirane osobe i odvezli na periferiju u neki dom. Nastala je agonija: maltretiranje, palili su i gasili svjetlo, držali prst na obaraču puške i smijali se našoj izbezumljenosti. Razdvojili su nas. Naizmjenice su palili svjeće i udarali me čizmama. Gurali su me između sebe i strgnuli zlatnu ogrlicu sa vrata, a zatim i garderobu. Neke sam poznala po glasu. Bili su iz sela Sović (Ljubuško) i Živinice kod Tuzle. Trećeg su zvali Čikago. Mnogo je ličio na mog sina, a bili su i istih godina. Najmanji među njima je izvadio nož. Čula sam vrata kako se stalno otvaraju i zatvaraju. Bila je to beskrajna noć. Mog muža su postavili ispred vrata da sluša. Kad sam se osvijestila bila sam sva krvava. Ujutro su nas odveli u Kravicu. O tom selu je kružila strašna priča o porodici Tripić koja je držala kafić. Još su dvije žene silovane u Čapljini. Jednu od njih sam dobro poznavala. Zvala se Jelena, a druga je bila D. Olga koju su zatočili u logoru Dretelj. Smrt... da se dogodila, bi za mene bila lijepa, ali nije dolazila.

Vratili su me kući. Najviše mi je pomagala susjeda Kata i katolički svještenik koji bi odlazio u policiju i tražio da nas vrate i ostave na miru. Smjene su se mijenjale. Najteže je bilo kada je dolazila smjena iz Ključa, posebno izvjesni Vinko B. Imali smo komšiju Hrvata koji nam je usprkos svoj opasnosti doturao hranu u kesama za smeće. Plakala sam i molila da dođe kraj.

Jedno jutro sam skupila hrabrost i otišla kod čovjeka koji je bio glavni za stožer u Čapljini (izvjesni Luburić) i molila ga da me ubije i tako da

završe sve moje muke. Tu noć nisu dolazili u naš stan. Bili smo mirni. Od Kate smo saznali da su nasilnici tu noć proveli u pritvoru ali su ih već sutradan pustili. Sve je ovisilo o tome tko je bio u smjeni. Znam samo da je srijedom, četvrtkom i petkom dolazio Vinko na poziv komšije Seje, opijao se u kafiću i provaljivao nama u stan. Kasnije čim bi bio primjećen, spasavale su nas komšije dojavom... doktor Maćin javi Kati, a Kata svješteniku, te on ode u policiju. I tako se to ponavljalo iz dana u dan... često bi ga zatvarali, a potom, dolaskom druge smjene, ponovo puštali na slobodu. Jednu noć sam prenoćila u radio stanici kod Sude, novinara koji sada živi u Norveškoj.

Zgradu su čuvali četiri osobe. Često sam se pitala čemu sve ovo? Bili smo obični ljudi. Nismo čak bili ni u jednoj stranci... Ponovo su nam uveli telefon. Morali smo se javljati svakih pola sata u stožer. Robija je bila lijepa naspram dana, nedelja i mjeseci života pod torturom. Posljednji put kada je Vinko došao da razbije vrata od stana uzela sam kabl od usisivača i pokušala da se objesim, ali su me spasili Kata i svještenik koji su na vrijeme obavijestili policiju. Od tada više ništa ne znam osim da se Vinko i danas šeta ulicama Šibenika kao da se ništa nije desilo. Moj brat ga odlično poznaje, bio mu je profesor.

Ni obezbjeđenje zgrade nije pomoglo. Morala sam napustiti stan. Preselili su nas u jedno potkrovlje. Stanari iz naše zgrade su izašli i promatrali hapšenje trojice ekstrema čije hapšenje je naredila HVO, odnosno izvjesni specijalci iz Zagreba (Žarko). Poslije toga su me odveli u SUP. Neki ljudi koji su me znali... su plakali. Konačno mi se smilovao izvjesni Ozren iz Domanovića i pokušao izvjesti iz Čapljine. Tada se već naveliko pričalo da su stomatolozi dr Kuzman Nikola i njegova žena Duška ubijeni na brutalan način. Mladić koji ih je pokupio i sahranio obolio je i za godinu dana umro.

Dobila sam propusnicu 19/20. januara 1993. uz Žarkovu pomoć. Odlučila sam da odem. Moj suprug je ostao. Ušla sam u autobus u Čapljini. Pored mene je sjela žena u dimlijama. Rekla je da ide iz Mostara i da je ostala bez kćerke. U Splitu je bila kontrola putnika, ali srećom nisu ulazili u autobus. Produžila sam do Zagreba. Tada sam se sjetila da mi je Kata spakovala nešto za jelo. Razmotala sam... Bio je to kivi. Vjerujte mi da se i danas toga sjetim kada ugledam kivi.

U Zagrebu me dočekaao snahin otac i kupio kartu do Mađarske, uvjeravajući me da ne mogu ostati u Zagrebu. Nisam imala uredna dokumenta na osnovu kojih bih izašla iz R. Hrvatske, već samo propusnicu do Zagreba. Sjela sam pored žene koja mi je rekla da je Mađarica i da putuje za Suboticu, a da je u Splitu bila u posjeti rodbini. Na granici je dugo objašnjavala pograničnom službeniku da garantuje za mene i da ja idem s njom u Suboticu. Jedva su me pustili. Tada mi je ispričala kako su nju u Splitu kamenovali, samo zato što je iz Subotice. Njen suprug je radio

u Subotici u SUP-u. Pozvala je i mene i ženu u dimlijama da se kod nje odmorimo. Ja sam odmah odbila jer sam se plašila policijske uniforme. Shvatila je moj strah. Pomogla mi je na taj način što je kupila kartu za Beograd jer ja nisam imala potrebnu valutu. Kada sam stigla na peron nisam mogla vjerovati da je došao trenutak kada ću izaći slobodno iz autobusa i bez straha da će me netko napasti. Dočekao me sin. To je bilo strašno. Svi u autobusu su plakali. Ubrzo, umjesto sreće i mira, nastali su psihički problemi kao posljedica preživjele traume, koju sam poslije godinama liječila. Supruga su i dalje maltretirali, skidali do gola, zaključavali u garažu... Tukli su ga na Domanovićima... ne daj Bože da se to ikome dogodi, ni onima koji su to nama uradili. Jednu noć netko je došao i otključao garažu. Moj suprug je izašao na ulicu gdje su ga prolaznici odveli u crkvu da ga obuku. Živio je kao životinja. Propusnicu nije mogao dobiti jer nije imao nikakve dokumente. Razmjenjen je 1996. godine uz intervenciju Ministarstva i potpis g-dina Veselinovića iako je rođen u Valjevu i po rođenju državljanin Srbije.

U SCG nije mogao dobiti penziju, a u BIH se nije smio vratiti da je reguliše. Pošto je rođen u Valjevu, nije imao pravo na izbjeglički status, a time niti pravo na humanitarnu pomoć ili smještaj u neki centar. Bolesni i izmučeni otišli smo u podstanare. Promijenili smo 33 stanodavca. Nikad nas nitko nije iz državnih institucija Srbije ili BIH obišao. Tokom dugogodišnjeg liječenja u Beogradu odlučila sam se i na vještačenje kod specijaliste ginekologa. To je za mene bilo proživljavanje najtežeg. Ovo je samo djelić moje priče. Ovo nije ništa naspram onog što sam proživjela u Čapljini.

I danas se bojim uniforme i ne spavam bez upaljenog svjetla. Svaki zločinac bez obzira kojoj naciji pripada zaslužio je više od kazne... ja tu kaznu ne znam, ne mogu je prepoznati.

Moj suprug je umro krajem septembra 2005. godine u Beogradu.

N. D.

(na zahtjev korisnice, umjesto punog imena
i prezimena, koriste se inicijali)

(„Žene žrtve rata“ 2006)

Prozor

Ja sam inače živjela u Škrobučanima, zajedno sa svojim roditeljima i tu sam se nalazila sve do jula 1993. god. Živjeli smo u stalnom strahu, jer su borovnici HVO-a neprekidno hodali po selima i unosili paniku među narod. Ja, majka i otac, odlučili smo da idemo u posjetu kod mog dajdže i daidžinice, gdje nam je izgledalo sigurnije. Tako smo pomenutog dana i otišli tu i noćili.

U kuću gdje je stanovao moj daidža došli su borovnici HVO-a, njih 16. Svi su bili u uniformama i naoružani, a neki su bili i namazani bojama po licu.

Nas su počeli kao nešto ispitivati, koga imamo još tu i gdje se nalaze drugi muškarci iz sela. Ostali su u našoj kući skoro do mraka. Tražili su da im pečemo kafu, podgrijavamo konzerve i druge usluge. Mi nismo smjeli izlaziti iz kuće. U toku dana doveli su u ovu kuću još dvojicu ljudi iz susjednog sela Parcani i njih su zatvorili sa nama u kuću.

Pred samo večer meni je naredio N. M. da izađem ispred kuće, a u kući su ostali moj otac, majka, daidža koji se u međuvremenu vratio u kuću, daidžinica. I. S. su odveli nešto ranije i za njega sam kasnije čula da je ubijen, ali ne znam pod kojim okolnostima.

Mene je N. odveo od kuće otprilike oko 500 metara, do ivice šume kod nekog korita. Tu me je N. silovao. Dok je on to radio, čula se pucnjava iz pravca kuće. U međuvremenu su N. tražili i zvali ga. Prema nama išla su dvojica borovnika i N. im je krenuo u susret ostavljajući mene misleći da će me i oni silovati. Jedan od dvojice, M. S., prišao je meni, a drugi borovnik, po imenu D. i pomenuti N., otišli su prema kući. Kada mi je prišao M. S. ja sam još uvijek sjedila u šoku i plakala i on mi je tada rekao da pođem sa njim, jer nemam gdje ostaniti. Tako sam sa njime krenula, ali mi on niti drugi nisu dali da uđem u kuću i vidim šta se dogodilo, niti da uzmem bilo šta od stvari.

Dok sam išla sa M. S. pitala sam ga jesu li svi moji ubijeni, a on mi je odgovorio „Mislim da jesu, ali vjeruj da ih ja nisam ubio“.

Kasnije, dok sam išla sa S. prema Prozoru, on mi je pričao da bi me N. sigurno ubio da nije mislio da će me i oni silovati, njih dvojica kada su prilazili.

Usput, dok smo se vozili prema Prozoru, S. me je pitao imam li koga od roda u Prozoru da me tu ostavi, ali pošto ja nisam imala nikoga, on je rekao da će se on za to pobrinuti i da me neko mora primiti. Tako sam smještena kod neke nene, a sutradan otišla kod P. Z., koja je pristala da me primi. Ostala sam tu samo jedan dan, jer je isto večer oko 12 sati došao borovnik A. V. i odveo me, navodno, traži me zapovjednik policije. Odveli su

me u kuću R. M. u Prozoru. Silovali su me prvo P, a zatim K. Trajalo je to čitavu noć i, pored njih dvojice, nije niko dolazio. Zaprijetili su mi ujutro da ne smijem nigdje izlaziti ni pokušati bježati, jer će me ubiti, a ako se sakrijem u nečiju kuću da će nas sve zapaliti.

Tako sam ostala u toj kući u potpunom šoku i strahu. Narednu noć došli su B. A. i P. V., te su me i oni silovali. Tjerali su me da pijem sa njima i da pušim travu što sam morala činiti, jer sam praktično bila prepuštena njima na milost i nemilost bez šanse da me iko zaštiti. Tako je to trajalo iz dana u dan. Dolazili su i mnogi iz Hrvatske vojske koji su me silovali. Tako se sjećam da su bili iz: Karlovca, Osijeka, Vinkovaca i još nekih drugih mjesta, ali se ne sjećam imena. Tokom dana često su me vodili da čistim kafiće i stanove bojovnika, gdje sam uvijek doživljavala nova maltretiranja. Znam da su u kuću u kojoj sam ja boravila dovodili i druge djevojke. Vidjela sam samo dvije, a ostale su vodili u druge sobe pa tako ne znam o kome se radi, samo sam čula smijeh i orgijanje i iz priča mogla shvatiti o kakvim perverzijama se tu radi, jer sve se to čulo do sobe u kojoj sam ja bila. Za jednu djevojku znam da se zove S. i da je iz Zenice, zatim neka A. iz Gornjeg Vakufa, dok ostalim nisam znala imena.

Trajalo je to tako četiri mjeseca i svaki dan i noć se ponavljalo, tako da nisam više bila ni svjesna šta se sve oko mene događa. Tu su ponekad dovodili i muškarce muslimane i tukli ih u drugoj sobi tražeći im pare i nakit, sve sam to slušala, mada su obično odvijali muziku do daske, da bi se prikriilo jaukanje.

B. A. je pričao jednom da su oni moje roditelje zapalili, da su oni i moji spasitelji, kao spasiće me muka. Često su pričali o svojim zločinima pa kada bi primjetili da ja slušam istjerali bi me iz sobe.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Sanski Most

U maju 1992. god, negdje oko jedan sat, neko je jako kucao na ulazna vrata naše kuće. Čuli smo da je dva puta puklo iz puške, a nepoznati glasovi su tražili da otvorimo vrata. Nisu uopšte govorili ko su, a mi nismo prepoznali te iznenadne posjetioce. Mi nismo smjeli otvoriti ulazna vrata koja su te večeri bila zaključana. Ulazna vrata naše kuće oni su nasilno razvalili i onda nasilno ušli u kuću. Ušla su petorica mladića, svi oni su imali najviše po 25 godina. Četvorica su bili u civilnom odijelu, a peti je bio u maskirnoj uniformi i imao je zelenu čarapu preko lica, sa izrezima za usta, oči i nos. Svi su bili naoružani. Ovaj sa čarapom na glavi je nekako čudno pričao, kao da je govorio na nekom stranom jeziku.

Od svih njih, ja sam prepoznala dvojicu. Prvi se zvao M. G. iz susjednog sela. Ovaj M. G. je išao u istu školu koja se nalazila u našem selu i koju sam ja završila. On je bio starija generacija od mene godinu-dvije. I mene je G. morao poznavati. Prije agresije je bio sklon tučama, nije nigdje radio. Poslije agresije na RBiH, Srbi su o njemu pričali kao o najvećem borcu, međutim, muslimani su ga se bojali. On je pljačkao sela, tukao naše ljude i ubijao ih. Zajedno sa mladićima iz svog sela, G. je rastjerao stanovništva sela: Modra, Skucani Vakuf i Gorica, sve na opštini Sanski Most.

Drugi od ovih iznenadnih došljaka našoj kući je bio J. M. M. je 1972. godište i išao je u istu osnovnu školu kao i ja, prije agresije on nije bio problem niti se o njemu pričalo loše kao o M. G. Ostalu dvojicu mladića ja sam te večeri dobro vidjela i zapamtila sam njihov izgled, mada sam ih prvi put srela.

Čim su provalili vrata u našu kuću, ušli su u dnevnu sobu prizemlja gdje smo mi bili. Jedan od ovih mladića je udario puškom mog starijeg brata u predjelu stomaka, bez ikakvog razloga. Z. je izgubio dah, pa je pao na pod. Moj otac je govorio: „Nemojte mi djecu, a od mene radite šta hoćete“. Poslije ovih očevih riječi, jedan od mladića je udario moga oca pištoljem u predio glave. Ja se sada ne mogu izjasniti ko je to učinio. Mog oca je nakon ovog udarca oblila krv u predjelu lica. Stajala sam bliže majci kada mi je prišao M. G., uhvatio me za rame i odveo malo dalje u tu istu sobu i prislonio me uza zid. Čim me je prislonio uz zid, i to tako što sam mu ja bila licem okrenuta, M. G. me je počeo dirati u predjelu grudi i lica. Ja sam se počela izmicati i plakati. I moja majka je tada vikala: „Ne dirajte mi dijete“. Čim je čuo majčine riječi, mene je M. G. izveo iz te sobe gdje smo svi bili i ugurao me u drugu sobu u prizemlju. Postavio me je u jednom uskom dijelu zida koji se nalazio između regala i susjednog zida. Tu me je prosto uglavio uza zid, tako da sam mu i dalje okrenuta licem, a ruke su mi bile spuštene. U toj sobi smo bili sami ja i onaj mladić plave kovrčave

kose do ramena, sa crvenom trakom preko čela. Uopšte nisam shvatila kad je ovaj mladić kovrđave kose ušao u sobu. Čim je mene M. uveo u sobu i postavio uza zid, on je izašao iz sobe.

Vrata od sobe su bila ostala otvorena. Kroz ulazna vrata se moglo dobro vidjeti ono mjesto gdje sam bila prislonjena uza zid, tj. gdje me je postavio M. Vidjela sam da su ispred ulaznih vrata u ovu sobu, gdje sam uvedena, tukli moga oca, koji se nalazio u kuhinji. Tukli su ga svi mladići, koji su te večeri došli u našu kuću. Uočila sam da je otac sav bio krvav od tih udaraca, nije mogao izdržati udarce pa je čučao na podu, a oni su ga i dalje udarali. Sa mjesta gdje sam bila nisam mogla vidjeti svoju braću i majku. Čula sam u jednom momentu glas brata Z. koji je kazao: „Mama, ja ovo više ne mogu izdržati, skoćiću kroz prozor“. On je izgovorio ove riječi onda kada je čuo da ja plačem u susjednoj sobi. Ja sam tada plakala zbog toga što sam znala šta će mi se dogoditi i što su mi već naredili da se svlačim. Mene je prvo pitao onaj mladić kovrđave kose koliko mi je godina. Odgovorila sam da sam 1974. godište, on mi nije vjerovao. Rekao je da je on 1973. godište i da smo zajedno išli u školu. Tvrdio je da sam ja starija, a da namjemo govorim da sam mlađa. Ja ni tada se nisam mogla sjetiti da je ovaj mladić bio stvarno sa mnom u školi.

U mojoj sobi sam iznenada vidjela četvoricu mladića, među njima nije bilo jedino onoga koji je nosio zelenu čarapu preko glave. Naređivali su mi da se svučem, ali ja nisam poslušala. Onda su me uhvatila dvojica za noge i ruke dok su me ostala dvojica nasilno svlačila. Ja sam bila prvo malo na nogama, a onda su me oborili na pod, pa sam ležala na leđima.

Mene je prvi silovao J. i to u prisustvu trojice svojih drugova. U vrijeme ovog događaja, ja sam imala nešto više od 18 godina. Ranije nisam imala polne odnose sa muškarcima. Prije nego što su me silovali, neki su od njih i pitali da li sam ja već imala polne odnose sa muškarcima. Odgovorila sam im da nisam. Kazali su mi da mi ne vjeruju i da će oni to tek provjeriti. Dok su me jedan po jedan silovali nekada je gorjelo svijetlo, a nekada su oni svijetlo gasili. Mene su za oko sat vremena, koliko su se zadržali u sobi, silovala sva četvorica mladića, osim onoga petog koji je bio maskiran zalenom čarapom navučenom preko glave i u maskirnoj uniformi. Ovi mladići nisu skidali sa sebe odjeću, samo su svlačili donekle pantalone i donji veš. Ja sam se pokušala odbraniti od mladića i izbjeći silovanje. Otišla sam se od njih, ali u tome nisam uspjela, pošto su bila njih četvorica u sobi, a ja sama. Jedan drugom su pomagali u tome da savladaju moj otpor. Držali su me za noge i ruke, dok me je jedan od njih silovao. Ja sam za to vrijeme ležala na podu naše sobe i to bez komadića odjeće na sebi. Čak su me neki od njih, dok me je jedan silovao, šakljali po tabanima.

Dok su me silovali, tražili su od mene da pokažem da i ja uživam u tome. Grizli su me po raznim dijelovima tijela, udarali kada bi' se ja pokušala izvući, šamarali kada bi' plakala, a okretali su me onako kako je to

njima odgovaralo. Meni je bilo grozno zbog ovoga što mi se događa, jako me je boljelo, a bilo mi je jako neprijatno zbog toga što su ovo sve mogli bar naslutiti moji roditelji i braća koji su bili u drugim prostorijama, ako to već nisu od ovoga već nešto i vidjeli. Ja pretpostavljam da je moj otac veći dio ovog mog mrcvarenja i vidio, jer je on ležao povrijeđen odmah ispred vrata sobe u kojoj su mene silovali.

Dok je mene silovao onaj mladić kovrđave kose sa crvenom trakom preko čela, neko od mladića mu se obratio riječima: „Nemoj R. više, šta misliš šta bi bilo da se ovo radi našoj sestri, kao što mi radimo njoj“. Kada je čuo ime R., ovaj mladić plave kovrđave kose sa crvenom trakom je opsovao majku i rekao: „Nemoj mi spominjati ime“.

Prema meni, za vrijeme svog ovog događaja, bio je najgrublji J. M. To je u stvari, prvi mladić koji me je silovao i koji me je deflorisao.

Nakon više od sat vremena jedan od mladića je upozorio ostale: „Napuštajte ovu kuću ili ću pucati“. To je ponovio nakon izvjesnog vremena, nakon čega su svi napustili sobu u kojoj su me silovali. Kada su napuštali sobu u kojoj su me silovali, onaj mladić koji ih je upozoravao da idu, jer će u protivnom pucati, rekao mi je: „Nemoj ustajati i gledati u kojem pravcu idemo, jer ćemo te u protivnom ubiti“. To je rekao onaj visoki, mršavi mladić kratke kose koju češlja na stranu, obučen u farmerke i bijelu majicu.

Dok su me silovali, mladići su mi psovali „balijsku majku“, zahtijevali od mene da i ja budem aktivnija u tome što su oni meni činili na silu, ali ja to nisam mogla prihvatiti. Mene su udarali po svim dijelovima tijela, a najviše po glavi, odmah u početku silovanja, dok sam imala snage da im pružim otpor. Kasnije su to činili onda kada sam zajaukala, jer nisam mogla trpjeti bol koji su mi nanosili. Svi oni su bili grubi, nisu me štedjeli, grizli su me po raznim dijelovima tijela i ostavili mi na taj način tragove u vidu modrica i krvnih podliva. Najviše modrica i krvnih podliva ja sam uočila u predjelu svoga vrata.

Mene su ovi mladići ostavili голу u sobi. Kada su oni izašli iz naše kuće, ustala sam sa poda, prišla regalu koji se nalazi u sobi i uzela kućnu haljinu i obukla. Bila sam toliko iscrpljena zbog grubih postupaka ovih mladića prema meni da sam se jedva kretala. Bilo me je jako stid potražiti ukućane, iako nisam kriva za ono što mi se dogodilo. U dnevnoj sobi sam zatekla braću koji su stajali poviše onesvješćene majke. Mislim da se moja majka onesvijestila zbog onoga što je bila svijesna da se meni događa, iako su i nju, prije nego su me silovali, maltretirali. Ja sam počela pljeskati majku po licu i dozivati je kroz plač. U jednom momentu, majka je progledala i shvatila da stojim poviše nje. Prve riječi koje sam čula tada od majke bile su: „Joj kćeri, pa ti si meni silovana“. Samo sam jače zaplakala, jer nisam imala snage da bilo šta kažem majci.

Sutradan su mene i oca vodili na pregled u Sanski Most. Nas je u

Sanski Most vodila srpska policija, iako mi uopšte nismo prijavili taj događaj. Shvatila sam da sam ja zbog višestrukog silovanja imala i neke unutrašnje povrede koje ja sama nisam mogla vidjeti. Nakon svega, ja sam se osjećala užasno, pa su mi popustili živci. Često sam zapadala u krize. Srećom, nisam ostala u drugom stanju, pa nisam morala izvršiti prekid trudnoće. Poslije svega ovoga što mi se dogodilo, ja sam vidjela samo M. i J., tj. lica čije podatke dobro znam i za koje sam sigurna da su učestvovali u silovanju.

Više sam sretala J., jer je on bio određen da, kao policajac, sa još nekim policajcima, navodno čuva naše selo u kome sam nastavila dalje živjeti. Prilikom slučajnog prolaženja pored J., dobro sam osjetila da je njemu neprijatno što me sreće, jer je okretao glavu od mene i pravio se da me ne vidi. Nijednim gestom mi nije htio pokazati da smo se nas dvoje upoznali, i to na jedan grozan način za mene. Zbog situacije u kojoj sam se nalazila, nisam smjela staviti do znanja na bilo koji način J. da ja dobro znam da je i on bio u onoj grupi sa još trojicom mladića koja me je silovala 01.05.1993. godine uveče u mojoj kući. J. sam posljednji put vidjela avgusta 1994. god. kada smo mi napuštali mjesto u kojem smo do tada stanovali.

Često sam vidjela i M. G. slučajno u prolazu, ali sa njime nisam razgovarala. Svaki put me tada obuzimao veliki strah, koji me je paralisao. Tog lica sam se i dalje bojala. Svaki put sam zaključivala da je i M. G. mene prepoznavao, ali je uvijek tada okretao glavu i izbjegavao da me vidi. Ostalu trojicu mladića više nikada nisam vidjela.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Kozarac

Ne sjećam se više datuma kad su me uhvatili ni kad su me iz logora Omarska prebacili u Trnopolje, samo čini mi se da je sve to trajalo oko mjesec i po dana. Dva četnika su mi došli kući i otjerali su mene i komšinicu K. u SUP Prijedor. Tu su me maltretirali, fizički zlostavljali i vršili nadamnom seksualne delikte. Dva četnika su me držala, bili su naoružani, a treći je to nad mnom vršio na mojim prsima, prethodno su me na silu svukli i bacili na pod kod nekog podruma. Tu trojicu ne poznajem, ali kada su me doveli, u SUP-u sam vidjela i zatekla u sobi za ispitivanje mog komšiju B. B. u vojničkom šarenom odijelu naoružan automatom i pištoljem. Kad su me tu uveli on me je prepoznao, ali mi nije odgovorio na pozdrav, nego je izašao i ispitivao me neko drugi. Sutradan su nas odveli kombijem u logor. Odmah su me u Omarskoj smjestili među zarobljene žene. Bilo ih je preko 30.

Za vrijeme mog logorovanja najgore je bilo na ispitivanju. Tu su me tukli njih dvojica četnika, maltretirali, prijetili i bacili na hodnik. Klizila sam na prsima jedno 2 m. Vikao je, pri tom, „Propjevat ćeš ti“ i pitao me jesam li ja negdje rekla da treba sve majke srpske i u njima djecu srpsku popaliti. Rekla sam da nisam i gdje ću im to reći, kako ću to reći. On me za vrat lapio i bacio na patos prijeteći: „Propjevat ćeš ti meni“. Jedno 2–3 puta su me tako vodili i ispitivali dok nije naišao D. i kroz prozor rekao: „Pustite je, vidite da je to starija žena, šta ćete od nje“. Poslije me nisu izvodili.

Druge žene su izvodili. Ne znam šta su tamo od njih radili, samo znam kada bi se vratile plakale bi, šutjele, ne bi ništa pričale, a to ne bi ni mogle, jer je nama bilo zabranjeno da pričamo. Samo mi je jednom J. uspjela pokazati ožiljak šta su joj radili, ožiljci su bili niz leđa i rekla mi je da su joj rebra slomljena. Ja sam bila najstarija, tada sam imala 62 godine, a isto tako bila je još jedna starija zatočenica preko 60 godina, Srpkinja, nisam je prije poznavala. Jednom sam je vidjela u Omarskoj, a sve druge žene sam, ili po imenu ili iz viđenja, poznavala.

Ja sam u logor dovedena među posljednjim ženama. Poslije mene dovedena je samo M., lijepa i mlada. Kad su mene doveli one žene oko 30 što sam zatekla samo su pitale: „Jesi li vidjela moju djecu, moga muža, moga brata?“, i tako su samo za familiju pitale. U logoru dok smo bile samo smo uspjele između sebe tiho prošaputati o nastradalim muškarcima, pogotovu u Bijeloj kući.

Nakon 5-6 dana po mom dolasku sjedila sam na hodniku pored J. C. i Z. R. kada je naišao D. T., lično ga znam iz Kozarca i još jedan sa njim u šarenim odijelima, naoružani automatima i pištoljima. Tada je onaj drugi pokazao na mene i rekao: „Vidi babe i baba je stigla“, a D. T. je odgovorio: „Neće baba ništa da prizna, baba će propjevati“. Više nikog nisam prepo-

znala u Omarskoj, ali u Trnopolju jesam mnoge Srbe komšije iz Prijedora, ali ne mogu imena da se sada sjetim.

U Trnopolju, nas 30 za tih 5 dana, dobili smo samo 5 kg kruha. Imam potvrdu kad sam bila u Trnopolju, dao mi je P. Č., on je radio u Crvenom krstu. Ima na potvrdi i kad sam izašla. Ja i ne gledam datum samo mi se čini da sam u Trnopolju bila ukupno 5 dana. Poslije idem u Prijedor i svakodnevno doživljavam maltretiranja i prijetnje. Tako je iz dana u dan bilo i na početku aprila 1994. godine ja sam pod strašnim pritiskom napustila Prijedor.

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Prijedor

Nakon napada na moje selo, bila sam svjedok masakra civila kao najgore tragedije. Nisam znala da nešto još gore od smrti može doći. Moja se sestra porodila u podrumu gdje smo se krili za vrijeme napada na selo. Nakon sela Rizvanovića, i nakon što su četnici došli, vidjela sam mrtvu djecu uzrasta od tri do osam godina u blizini moje kuće. Vidjela sam uništenu džamiju i čovjeka koji je odveden. Neki važniji ljudi su odvedeni i samo im je pucano u glavu. Pali su dolje i ležali u grotesknom položaju. Moj djed je optužen za ubijanje Srba i oni su ga ubili. Mi smo se krili u podrumu uništene kuće. Naša kuća je bila nedirnuta.

Tog dana je stiglo nekoliko četnika. Tražili su čovjeka koji se sakrio u obližnjoj šumi. Jedan od četnika, star oko 30 god. naredio mi je da idem sa njim u kuću. Morala sam. Bila sam prestrašena i nisam znala šta me čeka. Znala sam da ako odbijem u opasnosti je cijela moja porodica. Kada smo ušli u kuću tražio je novac, zlato i ostale vrijedne stvari. Mogao je uzeti sve što je želio. Tražio je da priznam gdje se čovjek krije. Nisam odgovarala. Naredio mi je da se skinem, bila sam prestravljena.

Skinula sam odjeću i sve se iznenada podijelilo u meni. Ispod gole kože mislila sam da umirem. Zažmirila sam. Nisam mogla gledati u njega. Udario me je i pala sam. Onda je skočio na mene. Silovao me je. Plakala sam, vrištala i bilo je dosta krvi. Bila sam prvi put sa muškarcem. Naredio mi je da ustanem. Htjela sam da pokupim odjeću i pokrijem se, ali mi je on rekao da ne diram odjeću. Naredio mi je da ostanem stajati i da čekam. Rekao je da bolje pazim šta radim, zato što sam odgovorna za sudbinu svoje porodice. Izašao je, pogledao oko sebe da se uvjeri da ga niko nije vidio, a zatim pozvao još dva četnika da uđu. Osjećala sam se izgubljenom. Ništa nisam osjećala kad su izašli.

Nisam znala koliko dugo sam ležala na podu. Ušla je moja majka i našla me kako ležim dolje. Njezin pogled, dok sam bila u tako ponižavajućem stanju, bio mi je čak gori, nego sve što mi se desilo. Iznenada sam shvatila šta se desilo. Shvatila sam da sam izopačena, silovana i deformisana zauvijek. Moja majka je znala šta se dešava u meni. To je bio najtužniji trenutak u našim životima. Obje smo plakale, vrištale. Pokrila me je. Zajedno smo se vratile u podrum. Pamtim šta mi se dešavalo poslije, kao kroz neku maglu, neki iskrivljeni san.

Transportovani smo u Trnopolje, a odatle pješke u Travnik preko Vlašića, oko 30 km dalje. U Travniku sam se povratila od tog sna, konfuznog stanja. Sada, ponekad se sama pitam da li se to sve desilo meni. Meni – od svih ljudi. Majka mi je jako mnogo pomogla. Želim da postanem

majka jednog dana. Samo kako? Za mene, muškarac je zastrašujuća sila nasilja i bola. Znam da svi nisu kao ta moja slika, ali strah koji osjećam je jači od razumnog osjećanja. Ne mogu si pomoći.

(Izvor podataka: Hrvatski informativni centar Zagreb)

(„Grijeh šutnje – rizik govora“ 2000)

Sve su odnijeli

Prisilno odrasla

1991. sam živjela u gradu koji je za mene bio jedino mjesto gdje sam mogla biti potpuno srećna. Kuća, roditelji i prijatelji svuda oko mene. Svi smo bili jednaki. Slušali smo istu muziku, čitali iste knjige, bili smo mladi ljudi koji nisu imali nikakve brige. Živjeli smo od danas do sutra. Iako se u Pakracu od marta 1991. osjećao rat u zraku, mi nismo pridavali pažnju tome. Kako se rat mogao osjećati u gradu jedinstva, gradu punom harmonije? Tko bi i pomislio da se moramo rastati? A zatim dolazi onaj avgust koji je bio poguban za sve nas. Odlazimo iz grada ne sluteći da se nikad više nećemo vidjeti. Čak se nismo ni pozdravili. „Vratićemo se mi“. To je bila zadnja rečenica koju smo mi izgovorili, ne sluteći da nismo u pravu.

Izlazim iz grada posmatrajući sve te zgrade, ulice, parkove, a oni kao da su mi govorili da se nikad više neću vratiti. Počeo je rat. Svud oko mene pucnjava, buka aviona, krv, strah. Osjećala sam da moram pomoći tim ljudima iako sam imala samo 17 godina. Pošto sam tada završila dvije godine srednje medicinske škole otišla sam u bolnicu da im pomognem. Nisam shvatila da sam postala dio njih, da sam postala na neki način dio istorije koja se tamo pisala. Međutim, oni su me poslali u jedno selo koje se nalazi odmah pored Pakraca.

Prva borbena linija, a ja kao medicinska sestra na toj prvoj borbenoj liniji. Pao je mrak. Izašla sam na brdo i gledala Pakrac. Pakrac je bio sav u plamenu. Zamislite osjećaj kad gledate kako grad u kojem ste proveli najljepše trenutke nestaje. Kao da nestaje dio vas. Gledajući grad shvatila sam da ovo nije neki ružan san već da je to realnost. Tog trenutka sam odrasla. Prisilno odrasla.

Nakon dva mjeseca odlazim u Beograd, u neku novu sredinu, među neke nove ljude. Ja sam za njih strankinja. Drugi govor, drugi mentalitet. Nisam pripadala toj sredini, ali nisam imala gdje da idem.

Prošle su tri godine od tada. Ja sam i dalje strankinja ali sam strankinja u svom gradu. Tamo su došli neki novi ljudi, neki novi klinci a grad je izgubio svoju dušu. A u drugi dio grada, gdje sam odrasla, ne mogu da odem. Tamo su neprijatelji. A ja sam odrasla. Preskočila sam tu granicu između djetinjstva, bezbrižnosti i realnog, ozbiljnog i teškog života. Preskočila sam zid. Iza sebe sam ostavila sreću, bezbrižnost, lakoću življenja. Našla sam se u sredini punoj briga. Od mene se očekuje samostalnost i ozbiljnost života.

Nazad ne mogu. Ne mogu nazad preko zida. Moram ići naprijed. Život je ispred mene. Znala sam da moram potisnuti svoje emocije i zaboraviti prošlost. Započela sam novi život i prkosim mu svojim ponašanjem i svojom upornošću. Idem kroz njega okrećući se svojoj budućnosti i zaboravljajući prošlost.

Romana Romanić

(„Feminističke sveske“ 2/1994)

Mrak nad Stradunom*

U Dubrovniku je momentalno stanje prilično loše, jer je bila redukcija struje, tako da smo bili bez struje od sedam ujutro do pet popodne. S obzirom da nije bilo struje, nisu radile ni pumpe koje bacaju, da tako kažem, kanalizaciju malo dalje od grada, tako da su plaže prilično bile zagađene. Pojavila se salmonela u gradu, jer kad nema struje, nema tople vode i tako dalje, tako da sam ja, došavši u Beograd, prvu stvar koju sam primjetila, to je Sava koja je bljesnula nekom ljepotom i odmah sam rekla mojoj djeci: „Idemo se lijepo kupati“. Već sam se tri puta okupala kod bloka gdje stanujem. Sava je zaista čista, tako da je, recimo, vrlo dobra zamjena za jadno more koje sada više ni na šta ne liči. Nadamo se da će biti bolje.

Što se tiče rata i događaja u Dubrovniku, o tome je prilično teško govoriti, jer vjerujem da ima puno ljudi koji vole Dubrovnik i ono što bih ispričala svakako će nanijeti veliku bol, a to je, da je jako, jako oštećen stari grad. Ja ću iznositi samo onako lične utiske. Ja sam, recimo, jako voljela prošetati Stradunom kasno uveče kad nema svijeta, jer mi se činilo da onaj kamen ima posebnu boju, sjaj i prozirnost. Na tom Stradunu ima četrdeset devet rupa od granata. Te rupe su sad privremeno zatvorene da ljudi ne bi padali kad hodaju, nekim takozvanim mekanim betonom ili tako nečim, tako da uveče kad je Stradun prazan, kad pogledate onako onu površinu, izgleda flekav, pa još zrake idu od tih fleka, tako da to jako ružno izgleda. Ima jedno četiri potpuno izgorjele kuće koje se sad renoviraju. Stiže prilična pomoć iz Belgije i Francuske u građevinskom materijalu, tako da mislim da su krovovi u starom gradu relativno sanirani.

Stanovništvo starog grada je, uglavnom, dosta staro, tako da su ti ljudi pretrpjeli jako, jako puno... Međutim, sve je bilo dosta dobro organizirano. Odmah su proradile prvo, kao neke čajdžinice, posle i pučke kuhinje i narod se nekako prikupio, pa je postojao i neki konvoj *Libertas* koji je brinuo o starim ljudima i tako dalje... Ja sam se isto tu malo uključila...

Međutim, posljedice tog razaranja su strašne, zato što dok je bilo bombardiranje, dok se pucalo, ljudi su nekako gledali da sačuvaju živu glavu, pa nisu mnogo ni razmišljali, osim toga bili smo tri mjeseca bez struje i bez vode. Trebalo je prikupiti grančice za skuhat ručak. Ja sam naišla nekoliko puta na sliku da ljudi nasred ulice, na skalinama, upale vatricu od gajbi od voća i onda imaju tronožac i na tome kuhaju na znam što, iskreno da kažem... dal' je to bilo malo pulente ili nešto toplo, uglavnom, da pojedu.

* naslov ur.

Moje iskustvo s tim starim ljudima mene je strahovito iznenadilo, jer sam nekako zamišljala da su stari ljudi oni ljudi koji brundaju, koji negoduju i tako dalje... Međutim, naišla sam na krajnje neko strpljenje, na neku pomirenost, na neki životni stav da je to nešto prolazno, da to samo treba otpjeti, ne mrziti nikoga i da će sve proći – kao da se radi o nekoj elementarnoj nepogodi. Nekoliko puta sam zatekla sliku na Stradunu, dolazila je cisterna s vodom i onda su ljudi uzimali vodu i onda bi cisterna otišla. Ostajalo bi ono crijevo na Stradunu koje je trebalo rastaviti i onda su ljudi hvatali kapi vode koje su curile iz tih cijevi. Osim toga vidjela sam neke jako domišljate naprave kao što je, na primer, grič od Coca-Cole sa još jednim dijelom boce nataknut na kraj oluka, a na grič boce ono crijevo s kojim se poliva đardin i onda je to crijevo išlo kud se htjelo i tako su ljudi dolazili do malo više vode. Za sanitarije se, uglavnom, koristilo more. Tako sam upoznala jednog čovjeka od sedamdeset tri godine koji je išao na Porporelu da zahvati more i usred zime je upao u more u odjelu. Ali, valjda, što kažu kod nas, bog čuva lude, stare i malu djecu. On nije dobio ni upalu pluća, ništa, vratio se doma... Ljudi su ga izvukli – ja nisam mogla vjerovati očima da ga vidim živog i zdravog.

Vjerujte da su se pojavili neshvatljivi ljudi i žene. Upoznala sam djevojku koja je išla po skloništima i organizirala igre za djecu. Pošto su po tim velikim skloništima, to jest utvrđenjima, postojali nekakvi agregati, tu je bilo svjetla, tako da bi se tu skuhalo kava ili bi žene donosile ono što su imale od kuće i skuhalo bi se zajednički obroci koje su djelili onima kojima je bilo najpotrebnije, starijima i djeci. Inače su se ljudi snalazili na sve moguće načine.

Za vrijeme blokade radnje su bile potpuno prazne, jedino je bilo svakog dana kruha. Redovito kruha nije falilo niti jedan dan. Kako, pojma nemam, ali je tako bilo.

To bombardiranje je bilo, mislim, dala bi se opća opasnost ujutro i nije prestajala, recimo, mjesec dana. Onda se tri dana bojite, sklanjate, puca i tako dalje, onda četvrti dan ne puca, onda ljudi ne mogu više izdržati. Ja sam isto tako jednog dana izašla i otišla sam na vrh, tu na kaskadama. Prosto nisam mogla više izdržati. Htjela sam odatle pogledati ima li brodova na moru. U tom momentu je grunula granata u park iznad moje kuće i mene zasulo kamenje. E, onda sam shvatila da je vrug odnio šalu i da se tako gine, zapravo, kad te vrug natjera da ideš gledat' što se dešava. Treba se sklonit' i ne izaći dok traje... A ružno je bilo što je to bilo – pucalo je, pucalo je pet-šest sati, i onda tišina, i onda čovjek misli prestalo je, i onda dođe još jedna za koju se nisi nadao... Uglavnom su tako civili izginuli. Jer ne možeš više izdržati ni opsadu duha ni – apsolutno čovjek pobenavi jednog trenutka. Mislim, kako ko. Bilo je ljudi koji nisu izašli iz skloništa ni kad se već moglo izaći. Još su ostali mjesec dana i živjeli tamo. Potpuno su se saživjeli s tim da su u nekakvom, ne mogu reći

baš da je podrum, ali tako neki prostor gdje su se osjećali sigurnima.

Dubrovnik u svojoj prošlosti nije navikao da bude bombardiran. Za vrijeme Drugog svjetskog rata nije bio bombardiran kad je bio Hitler... Tako da, stvarno, niko se nije nadao. Ja sam sretala moje školske drugove i govorili smo: „Jao, pa strašno je, ti nemaš pojma šta se događa, bombardiraće Dubrovnik“. Ja sam, zaista, u sebi mislila da su to neke bijedne kukavice koji su se toliko prepali svega da misle da će se Dubrovnik bombardirati. Ja sam govorila: „Ma nemojte biti ludi, ma šta vam pada na pamet, ma to ne dolazi u obzir da će neko bombardirati Dubrovnik, pa to je spomenik“, pa sve one gluposti što čovjek misli.

O ljudima koji su bombardirali Dubrovnik uopće nisam razmišljala. Jer meni je to bilo k'o, k'o... Ja to ne mogu da opišem, to mentalno stanje je neopisivo. Ja vam to, zaista, ne mogu reći što sam mislila, jer nisam mislila ništa. Ja nisam mogla shvatit' da se dešava to što se dešava. Ja kad sam čula prvu granatu koja je... A vrlo je tipično, velika je razlika kad granate padaju po starom gradu, po kamenu, dakle, ili negdje dalje. Taj zvuk kad ta granata zadere po onom kamenu, vi to, jednostavno, ne možete shvatiti da se to dešava. Ja ne znam kako da vam kažem. Ja sam gledala kako gori hotel *Imperijal* s prozora i vidjela sam kako upaljene grede propadaju dva kata dolje i kao da gledam film. Potpuno sam bila, kao u onim filmovima katastrofe, kad tako lete plehovi i ostalo... Potpuno istovremeno goreo je hotel *Imperijal* i Interuniverzitetski centar. Ja sam mislila da je to smak svijeta. Ja sam zahvaljivala providenju da sam sama kod kuće i vjerovatno sam ostala zdrave glave, jer sam mogla raditi što sam htjela. To jest, kad mi se urlikalo, ja sam zaista plakala, ono što kažu, iza glasa. Potpuno sam, urlikala sam, zaista, plakala sam koliko me grlo nosi. A poslije bih se smirila, jer to je ipak jedan odušak kad čovjek može plakati kad mu se plače, ne morate se ni pred kime skrivati... Onda sam se jedno vrijeme molila Bogu onako iz dna duše da ne zapuše vjetar, jer bi cijeli Dubrovnik izgorio. To su bile dvije neshvatljive lomače. Taj Interuniverzitetski centar koji je bio dotjeran, sav u drvu, pun knjiga, to možete misliti na šta je... To je bio spektakl oko njega, park Gradac u borovima, smoli i tako dalje... Kako se to sve nije zapalilo pojma nemam.

Od puno ljudi sam čula nekakvo žaljenje, da su imali prijatelje, da su imali ljude koje su poznavali godinama. Otprilike rečenica koja se ponavlja – „A oni nam ni kartu nisu napisali, da nas pitaju, jesmo li živi?“ To je rečenica koju čujete, stvarno, ako o tome razgovarate, uglavnom, svi će vam tako reći. „A oni nam ni kartu nisu napisali da nas pitaju jesmo li preživjeli?“ Misle na svoje prijatelje iz Beograda, koji su ljetovali i tako dalje... Ja sam, naravno, na to uvijek odgovarala da je ta propaganda medijska toliko odvratna, da se ljudi, vjerovatno, plaše da jedni drugima ne naude, da se tu ne radi o nekom bezdušju i tako dalje... Međutim, mislim da su ljudi sad toliko strahovito, na neki način, oguglali, toliko se odljudili...

Moram priznati da sam malo razočarana. Ne mislim da su ljudi zli, međutim... Uglavnom razgovor teče ovako: „Kako si, kad si došla, e boga mi teško ćemo mi na more!“ Ponekad u sebi pomislim: „E, teško ćete“, misleći na taj mentalitet, jer ako su nekom izgorjele kuće i ostao je bez igdje ičega, valjda je njemu gore. A mora ima, nije Jadransko more jedino...

(„Doba razuma“ 1994)

Đavo im sriću odnija

Split je grad u kome ima dosta ljudi koji nemaju posla. Privreda, dosta blokirana, prekinute veze. Nema veze cestovne, nema veze željezničke. Znaš šta je, to je gotovo, čim si u toj situaciji. Tako da se to u Splitu osjeća.

U Splitu sam bila kad je bio Dan državnosti Hrvatske, jel', moram ti reć', bila sam iznenađena. Izišli smo van, bio je lijep, sunčan dan. Došli smo na rivu i ja ovoj mojoj prijateljici kažem: „A jel' ti nešto primjećuješ?“ Ona kaže: „Šta?“ „Pa jel' ti vidiš da ovdje nema ni jedne zastave na čitavoj rivi, a danas je državni praznik? Eno samo dolje na crkvi Svetog Frane, jedna zastava.“

Na čitavoj splitskoj rivi od hotela *Belvija* do gore do pazara, ni jedne zastave nije bilo. Jasno, kasnije je bilo diskusije – ko je kriv zato što u Splitu nisu izvještane zastave, ali to je ovako, simptom. Znaš šta, ljudi se brinu; kako preživjeti, a posla nema.

Ljudi s kojima sam se susretala, moram ti reći, to su ljudi kojima je na vrh glave rata! Nema jednog s kim sam se ja susrela, vjeruj mi, koji nije rekao: „Dosta nam je!“ Ali dobra je bila jedna, ja je pitam: „Kako si?“ – viče: „Đavo odnija mene i kad san ovo doživila. Jesi vidila šta nam se dogodilo? Đavo ih odnija, njih i ko ih je dao!“ Ona je stara žena. „Nemam ja nikoga ko mi je“, kaže, „na fronti, ali dosta mi je da pogledam na one mlade ljude, koje sahranjuju“. Tako da, moram ti reć', dobro, ja se u određenoj sredini krećem, ja se nisam kretala u sredini predstavnika vlasti, da bi ti mogla govoriti kako oni gledaju, ali je ovim običnim ljudima rata – u vrh glave.

U Biogradu, šta da ti kažem? Biograd je faktički na fronti. Ja sam navikla na Biograd živ, na Biograd pun svijeta, na Biograd u kom se traži soba preko ljeta za boravak. Sad si doš'o u prazan Biograd i to stravično, avetinjski djeluje prazno sve. Ideš plažom, nema žive duše, ideš rivom, niko se ne zadržava na ulici. Biogradaca malo u Biogradu, pobjegli na otoke, jer malo – malo pa su granatirani. Biograd, to je takva situacija. Hoteli puni izbjeglica, vikendice pune izbjeglica i vidiš ljude koji nisu ni oni doma niti ima od domaćih kući. Tako da je, što se mene tiče, Biograd ostavio na me jedan deprimirajući, moram ti reći, utisak. I ne utisak, nije utisak, nego sam otišla s tim – tužno. Tužno je to sve znaš, ali ljudi žive. Što se tiče mog susreta s ljudima, ja sam bila iznenađena od nekih od kojih nisam ni očekivala da bi mi prišli i pitali: „Kako ste, pa jeste došli, pa hvala Bogu nismo vas vidjeli već tri godine, pa kako su vaši, pa kako živite?“ i tako dalje... Ja sam bila malo iznenađena za neke što mi se obraćaju. S njima sam bila na dobar dan, živjeli i to je bilo sve, usputno.

Ja nisam imala jedan neugodan susret. Međutim, moram ti nešto reći što mi je tužno. Sva ta granatiranja, sve to što si ti na fronti, izaziva strašno nepovjerenje prema ovim drugima. I ja sam tamo imala mogućnosti da gledam TV Beograd. On se bolje vidi nego TV Zagreb, pošto Čelevac drže ovi, Krajišnici, pa kad uspoređujem – gledam Prvi program jedan, pa Prvi program HTV-a, je li, onda vidiš – to je ista meta, isto odstojanje. Ali, kod ljudi se javlja otpor. A što? Dokle misle? Nema vode, jer su izvori gore pa su zatvoreni, nema struje pa je to poseban problem, je li.

U jednoj radnji, nas dvije smo došle da kupimo nešto. Jedna stara Biogradka u onoj njihovoj nošnji, seljanka, veli: „Jeste došle, a? Došle ste. Imate šta i viditi. Đavo im sriću odnija, jeste vidili di su nas doveli?“ A ja joj iz šale kažem: „Koga ste birali, koga ste glasali i tako vam je“. „Ko je glasa, ja? Nisan ja za nji glasala, đavo ih odnija, vidiš li šta rade? Dica nam umiru. Za koga i zašto?“ Ili drugi slučaj i to kao u nizu. Odemo mi iz dućana u Dom zdravlja. Ova moja prijateljica je išla za lijekove i u jednom je momentu jedna žena prepoznata i počne da viče iz sveg glasa, oslovljavajući je po imenu: „Nema moga Mira dušo, nema moga Mira, jadna ti san. Đavo im sriću odnija, ubili su ga. Odveli su mi ga na frontu uveče, a sutra je poginija. Nikad od matere novce nije tražija, a bez posla je bija, od riba je živija. S' mora je doša' i odveli su ga. Đavo im sriću odnija, dicu su nam ubili.“ A ova nju umiruje, pa kaže: „Daj smiri se, molim te“. „Šta ću se smiriti. Doša' mi je onaj iz policije da mi se žaluje i da mi kaže da triba da budem ponosna šta mi je sin poginija za Hrvatsku, a ja san mu rekla: „Da Bog da ti tvoga ledenog ljubija“.

(„Doba razuma“ 1994)

Rijeka u crnom*

Kad sam došla u Zagreb, očekivala sam neku manju slobodu, moju ličnu slobodu, mislim moj osjećaj tog slobodnog kretanja po gradu, međutim, doživjela sam iznenađenje. Vidjela sam Zagreb kao jedan potpuno evropski grad, sa puno svjetla, robe, čistim ženama, mirišljavim, ne preterano luksuzno obučenim, to nikada Zagrepčanke nisu ni bile, i što svima objašnjavam taj moj utisak jednom riječju koja, čini mi se, baš onako odgovara, to je da je Zagreb urihatan grad. Svi se ipak pridržavaju nekih urbanih zakonitosti i propisa o životu u gradu, što znači, čisti su, uredni, pristojni... Ja sam se kretala po gradu, recimo, po knjižarama, nabavljala sam i svakodnevno prehrambenu robu i nisam se baš uvijek mogla kontrolisati, pošto živim u Beogradu, tu sam i odrasla, da baš uvek govorim: kruh, mlijeko i tako nego mi se omicala i ekavica i nisam nikad ništa doživjela neprijatno.

Pošto ta moja rodbina stanuje blizu bivšeg Doma JNA, sada Doma garde, svako jutro sam sretala, baš u velikom broju, ta vojna lica koja su išla na svoja radna mjesta i isto sam i tu jedan izraz upotrebila, koji mi se čini da onako baš slikovito odražava moj doživljaj kako sam njih videla, oni idu kao baletani ulicom. Čisti su, bez oružja, sklanjaju se kad naiđu civilni i nema nikakvog tog siledžijskog ponašanja. Ja bar nisam vidjela. Mislim da se osjeti ta potreba Zagreba i tih vlasti da se Zagreb pokaže u najljepšoj evropskoj boji.

Kada sam došla u Rijeku, tu sam mislila da se osjećam kao svoj na svome. U Rijeci imam sestru i dolazila sam po nekoliko puta godišnje i prosto, mada nije moj rodni grad, mislila sam – tu je ono pravo. Osim toga uvijek sam slušala ovih posljednjih godina da je Istra, Rijeka, nešto drugo. I tu sam se iznenadila, jer Rijeka je preplavljena crninom. Skoro svaka druga kuća ima nekoga ko je poginuo, ranjen ili unesrećen u Dalmaciji, pošto veliki broj Dalmatinaca u Rijeci živi. I porušenih kuća po Posedarju, Biogradu, Zadru... Onda ti izvještaji, naročito iz Zadra, Šibenika i tih gradova, mi ovdje to uopšte ne znamo, oni se sistematski ruše i mislim da su skoro pri kraju. Taj narod tamo živi stvarno u velikom paklu. I kada sam u Rijeci sretala vojna lica, onda to nisu više bili oni zagrebački baletani, kako ja kažem, nego „rambo ratnici“. Često su imali one šarene marame zavezane preko čela, sve su to bili nekako krupni, razvijeni mladići, podsjetili su me jako na naše Krajišnike, koji se ovdje po Beogradu kreću. Za razliku od zagrebačkih vojnih lica oni su imali oružje i ulicom, kada bi išli, to su bile razmaknute ruke, onako naširoko, kao kauboji i ja sam im se, nesvjesno, sklanjala s’

* naslov ur.

puta. I vidim da su se tako i ostali ponašali. Noću se čula pucnjava, veselili su se, pa se i oružje potezalo u nekim obračunima. Bivalo je, baš za vrijeme mog boravka u Opatiji, i poginulih.

Kao posljedica tako, valjda, tih porodičnih nesreća i ojađenosti ljudi, veliki broj mladih, a i srednjih godina ljudi, sam se dobrovoljno javlja za front, a i veliki broj je regrutovan iz Rijeke. To baš sad u ovom posljednjem periodu. Tako da nisam baš ponijela onu sliku punog uživanja i slobode, koju sam mislila da ću u Rijeci da doživim. Mada sam se ja kretala i sama, išla sam i na plažu, ne previše, i tu sam na magistrali, u jednoj čekaonici, naišla na zapis koji sam videla još prije tri godine, crnim je pisalo: „Ovo je Srbija“. Precrtano je, pa je neko dopisao: „Ovo je Rijeka“, pa je onda to bilo precrtano, pa je pisalo: „Ovo je Hrvatska“, a ispod toga je pisalo: „Budalo, ovo je čekaona“. Čula sam da je nešto slično bilo u Istri sa zgradom pošte.

Narod je prilično alergičan na ekavicu u Rijeci, tako da čak i Dalmatince opominju, oni uvijek kažu lična karta, sad mora da se kaže osobna, tako da i ljudi koji su Hrvati, ali su prije svega Dalmatinci, moraju da uče novi govor.

Pošto sam išla, svakog dana, kupovala, vidim da ljudi isto stenju. Inflacija galopira. Njihova inflacija se mjeri mjesečno, a naša valjda dvaput dnevno, kol'ko mi se čini. Mogu da kupe ono osnovno, što mi ovdje već sad ne možemo: hljeb, mlijeko... Zelena pijaca je onako, jedna, ja sam se našalila pa mojima rekla, rapsodija u zelenom..

I u Zagrebu, naročito u Zagrebu, a i u Rijeci, recimo, prisustvovala sam tom MIK-u, „Melodije Istre i Kvarnera“. U Zagrebu je na trgu pored katedrale, bilo je neko izvođenje dalmatinskog melosa i tako, sve kad sam zaokružila, jer sam se pri povratku opet zadržala u Zagrebu, i onda sam stekla utisak koji sam i na početku imala da, zapravo, pošto uglavnom ljudi kažu, fašizam maršira i u jednoj i u drugoj državi. S tim što se akcenat negdje odavde onako samouvjereno stavlja da je Hrvatska fašistička država. Mislim da je potpuno isto i jedna i druga i da, pošto fašizam uvek prati kič, kič je tamo, onako sve velikim štampanim slovima, crveno, s' tim što se taj kič razlikuje, kol'ko se razlikuju mentaliteti ta dva naroda, Srba i Hrvata. Tamo je kič austrougarski operetski, ono grofica čardaša i tako, a u Srbiji je, kako oni kažu, bizantijski. Tako da je i taj utisak kod mene stvorio sliku da smo ipak stvamo bratski narodi.

(„Doba razuma“ 1994)

Baka Maca Polomljeni križ

(...)

Već sam od djetinjstva morala puno raditi, rano sam naučila da ništa ne dolazi samo od sebe. U Žumberku sam se rodila, proživjela djetinjstvo i ranu mladost. Nije to bio život u izobilju, ali kao i svi mladi, bila sam radosna i zadovoljna. Zaručila sam se s dobrim mladićem, ali je poginuo u II svjetskom ratu. Žalila sam, ali je život gurao dalje, nije se moglo gledati unazad.

Doselili smo u Berak, udala sam se za vrijednog i poštenog čovjeka. Bile su to teške poslijeratne godine. Nismo imali ništa osim svojih deset prstiju. Počeli smo iz početka, i, hvala Bogu, uspjeli. Rodila su nam se tri sina, naš je trud dobio novi smisao: željeli smo pomoći djeci da si stvore normalne uvjete za život. Znali su koliko nam je teško, pa su se i sami borili. Došlo je vrijeme da mogu odahnuti, bila sam sretna – sinovi su se zaposlili, napravili kuće, osnovali svoje obitelji...

A onda – ponovno rat. Sjećam se prošlog rata, ali vjerujte mi, ovaj je bio puno gori. Mislila sam: „Kome sam ja, stara i bolesna, kriva!“ Tako sam ostala u selu i kad je ušla vojska. Među njima je bilo svakakvih ljudi, ali su ih kontrolirali i nisu smjeli divljati. Zato su to činili naši dosadašnji susjedi.

Što se to dogodi u glavi čovjeka da može tako mučiti svoje dotadašnje susjede i poznanike? Teško mi je o tome i misliti, a kamo li govoriti, kada se sjetim onih izmučenih i izobličениh lica, izlomljenih tijela. Tukli su ne birajući, i stare i mladiće. Mene su tukli križem po glavi dok se sav nije raspao. Zavezali su me za šljivu da gledam kako pljačkaju i uništavaju kuću mog sina. Sve su odnijeli... Najteže mi je bilo što su stalno govorili da su moja dva sina poginula, a ja nisam znala da li da im vjerujem.

Žao mi je što ti ljudi nisu odgovarali za svoja zlodjela. To su radili ljudi s imenom i prezimenom a ne narod. Pošteni i pravedni ljudi, svih vjera i nacija, stradali su od takvih pomračenih umova. Možda nikad neće stati pred ljudski sud, ali sigurna sam, pred Božji hoće.

(„Priče iz Berka“ 2001)

Vjera Solar

Pošto mi je muž Jovan, i srpske nacionalnosti, on je otišao kod svojeg brata u Zemun, kćer mi je završila u sedmom mjesecu u Beogradu školu za kozmetičara. Pošto joj je dečko bio u Sisku, kad je završila školu, vratila se ovamo. Bila je malo, jedno vrijeme kod kuće, onda je otišla kod dečka, s njim je živila, trebali su se i vjenčat'. Inače, on je iz Sarajeva, sa Sokolca, i toga dana, kad se to dogodilo, on je otišao za Sarajevo, trebao je otić' za Sarajevo, do kud je stigao nisam nikada doznala, jer isti taj dan naveče, 17. devetog poslije jedanaest sati naveče, kad je počeo policijski sat, ubili su mi dijete.

Osjećam se kao da ne pripadam nikome. Ničija. Jer prava nemaš nikakvih. Iako ja četrnaest godina vodim borbu za moju kćer, a uz moju kćer i za ostale ljude. Iz rafinerije da su odvođeni, ubijani inženjeri, direktori... ja znam prije toga rata da iz rafinerije se nije mogla iznijeti jedna flaša benzina, a da su mogli ubijati ljude, iznositi iz rafinerije a da niko nije vidio, mislim da je to nemoguće. Do '95. se moglo govoriti da su preko, uglavnom svi Srbi koji su nestajali, ti su bili pobjegli preko, nakon Oluje nema ih ni preko, a gdje su sada?

Dok pravosuđe ne napravi pravdu, bez obzira na nacionalnost, za sve, za sve stradale u ovom ratu, nema pravde, nema pomirenja. Dok ja ne znam ko je meni ubio moje dijete i zašto. Jer kako može neko biti na slobodi ko je ubio sto ljudi? Kako? Ja znam da su Srbi klali, al' bogami su klali i Hrvati. I to još kako!

(„Svi bi rado bacili kamen“ 2006)

Opsada Sarajeva

Opsada Sarajeva **mart 1992 – mart 1996.**

Snajperom u gomilu

Radmila Stojadinović, prevoditeljica

Tog 5. aprila '92. krenula sam sa ostalim građanima Sarajeva pred Skupštinu, u stvari... Jedna grupa, ja mislim negdje maksimalno stotinjak ljudi, se uputila prema Vrbanja mostu. I mi smo došli na taj most, tu niko nije imao ni kamen u džepu, a da ne govorim o nekom oružju. Htjeli smo da pređemo most, međutim s druge strane su na nas bile uperene puške i to kod kuće Dimnjačara i kod one benzinske stanice, tačno preko puta mosta Vrbanja. Ja sam došla do same ivice i skoro sam prešla most, međutim, oni u tom trenutku nisu pucali. Jedna žena ih je tada prosto izazivala, otvorila je mantil i rekla: hajde, pucajte. Ja sam se šetkala, bila sam obučena, ono gradski, nedjeljno. Imala sam teget kostim na sebi, naočale, tašnu, visoke štikle. U jednom trenutku sam opazila pored ograde mosta da se približavaju, da se približava jedna grupa ljudi koja je prošla u stvari, već preko mosta Bratstva i jedinstva. I ja sam mahnula: hajde, dođite ovamo. U tom trenutku su Srbi koji su bili pod maskama počeli da pucaju. I čula sam krike. I jedan čovjek koji je stajao tačno ispred mene se zateturio. Ja sam pomislila, jao vidi ima i pijanih ovdje. Međutim, čovjek je pao, neko ga je tada povukao za noge i iza njega je ostala krvava... krvavi trag. Ja sam se skroz zbunila bila. U jednom trenutku sam čula: lezi, lezi dole. Pogledala sam oko sebe, svi su ležali, samo sam ja stajala na mostu. I ja... tako sam se zbunila da sam legla na leđa, u stvari. U neka doba neko je vikao: povlači se, povlači se! Ja sam pogledala opet oko sebe, svi su se povukli, opet sam ja ostala maltene na sredini mosta. I onda sam se povukla. I u tom trenutku bila sam malo ranjena u leđa.

Savjeti za opstanak

Šemsa Mehmedović, inženjerka telekomunikacija

Sve što je moglo da izgori, dolazilo je u naš šporet. Ja sam u početku imala nekih drva, moja porodica, znači, imala je nekih daski, daskica, čak nešto malo ćumura. Ali, te su se rezerve jako brzo potrošile. I onda, ostala

sam sama sa svojim idejama, kako... kako da to riješim. Moram da kažem, da sam ja lično sama pilala ta drva, naučila sam to da radim. Pravila sam brikete od ćumurne prašine. To smo radili svi mi po nekim svojim tehnologijama. Svi smo nalazili načina kako da napravimo to što će izgoriti. A šta se još ložilo? Teško je sve nabrojati šta se ložilo. Ložilo se... ložili su se komadi od drvenih predmeta koji nam se nisu činili tako naročito važni, jel'. Knjige koje nisu nam se činile tako... isto tako naročito važne, u tom trenutku. Plastične flaše, i sve moguće predmete od plastike. Jer plastika je gorila jako dobro, ali je strašno smrdila. Komadi itisona, ložili smo prostirke. Neki su ljudi morali da lože čak podove gdje su živjeli, svoj namještaj. Ja, hvala Bogu, to nisam morala. Ali sam naložila jednom prilikom komplet Šolohova, sjećam se dobro. *Tihi Don* se zvao komplet. U svakom slučaju, sve to što se ložilo, čak i stara odjeća, jednog dana je i svega toga nestalo, ponestalo. I morali smo da se snalazimo i dalje. To je bila ona, što se tiče ogrjeva, gladna '95. godina, kad stvarno više... morali smo da ložimo cijelo ljeto, ali nije bilo šta. Ja sam se sjetila da ložim grančice. Male, tanke, suhe, grančice koje same po sebi nisu značile ništa, ali ja sam ih vezala u sno-piće... to je bio jedan, čini mi se moj izum. To su bila drva pravljena od grančica, vezana trakicama od starih čarapa. Efekat nije bio bog zna kakav. Da se napravi jedno takvo drvo bilo je potrebno dosta truda, ali je to bio jedan koristan rad. Moj sin i ja smo napravili dosta takvih drva. I tako ona začas izgore kad ih staviš u šporet, ali sam taj trud i sam taj rad bio je koristan ne samo za šporet, nego za moj mozak. Jer sam radeći nešto korisno u ratu, ja sam osjećala se dobro, osjećala sam se normalno. I ovaj, mislim da sam ostala pri pameti, zbog toga što sam puno radila fizički.

Breza spašena od siječe

Zdravka Gutić, domaćica

Ta breza je posađena prije 15 godina, kad smo mi doselili. Bila je jedno malo drvo koje smo mi svi njegovali, kao jedno dijete. Ta breza je narasla do šestog sprata. I jedino što je bilo lijepo, što smo mogli da pogledamo kroz prozor to je bila ta breza, koja je nama davala i hlad i jednostavno to lišće koje je treperilo nešto je značilo. Znači život neki koji se odvija u tom dvorištu. Jedno veče, kad je mislim tišina inače, samo smo očekivali neke zvukove il' granate ili PAT-ova ili PAM-ova ili šta ja znam, čuli smo zvuk motorne pile. A to je bio znak da je neko došao da nam posječe tu našu brezu. Da li će se on ogrijati od te breze ili će nju prodat' nekome, ali smo znali da u stvari neće se niko od te breze moći ogrijati puno. Ona nije bila drvo zahvalno za gorenje. A nama je značila simbol jedinog života u tom dvorištu. Mi smo tad svi istrčali. Ja sam čak uzela suprugov pištolj. Bila sam u stanju da pucam u onog ko je htio da reže to

moje drvo. I onda smo čak... nisam bila ja sama. Sve su komšije izašle. Neko sa molotovljevim koktelima koje smo mi normalno pripremili u slučaju ako četnici dođu do našeg haustora, pa mi ćemo se braniti... bar u haustoru bacaćemo te koktele. I kad smo svi izašli, ko je imao šta, bilo je tu i momaka koji su bili došli sa ratišta. Neko je uzeo bombu, neko pištolj, neko koktel. I ta dvojica mladića koji su došli da režu tu brezu, oni su se toliko bili uplašili... jer su bili svjesni da mi branimo u stvari jednu brezu k'o da se branimo od čete neprijatelja.

Tršćanska ulica **Amina Begović**, glumica

Što je četvrti januar meni bio zanimljiv? To je ono kad čovjek kaže, e ja ću sad da slavim svoje drugo rođenje. Ja sam se našla nasred te Tršćanske ulice, jer sam prelazila sa one strane. Trebala sam u *Unis*, u *Dječiju ambasadu*, pošto sam ja mislila da je magla i da oni mene ne vide na toj ulici. I ja sam fino, polako, krenula preko ulice i šta se desilo? Zapucali su. I sad ja, naravno, ne vidim njih, oni vide mene. Ja čujem metke i vidim ono nešto se odbija od zemlje. I sad, to su stvari koje se u stvari samo u snu dožive. Kao, čovjek sanja da trči i onda trči, a ne može da pokrene noge. Teške su strašno. To se u snu dešava i to se meni često dešavalo kad sam bila manja, puno češće. Ali desi ti se u životu. Odjednom se nađeš prikovan nasred ulice. Svjestan si šta je ta ulica i odjednom neko puca, ti ne možeš da se pokreneš. I to je ono, samo jedan trenutak i odmah pokreneš korak i kreneš. Mislim, u principu sve vrijeme rata ljudi nisu izlazili na tu Tršćansku ulicu, jer su znali šta je. Ja sam isto znala šta je. Ali su bili... nekoliko razloga, zbog kojih sam ja izlazila, ipak, na tu ulicu. Jer bio je sproveden sistem izlaska na sporedna vrata. Svi smo mi izlazili na neka sporedna vrata. Srećom, mi smo imali izlaz na dvorište i moglo se ići preko tog dvorišta. Ali to su stara dvorišta, zemlja je tamo i kad padne kiša, blato je. Ja očistim cipele i treba da krenem sad u grad, treba da radim neku predstavu ili treba da se pojavim na promociji neke knjige, pa je meni nešto važno da se ja uredim, da izgledam lijepo, svi smo mi voljeli da izgledamo lijepo. Onda očistim cipele i, zaboga, kako ću ja sad ići preko tog dvorišta, kad je tamo blato. A to što na Tršćanskoj puca snajper, to nema veze. Neće mene, ali neću isprljati cipele. I bio je još jedan razlog. U mom dvorištu su postojala dva psa... nekih komšija. I vrlo često su oni njih puštali onako slobodno da trčkaraju. Međutim, ja se užasno bojim psa i to je ono, otkad znam za sebe, ja se užasno bojim psa. Ali otkad znam za sebe, ja se užasno ne bojim snajpera, jer nisam znala šta je to. Znači, ja ne izlazim na dvorište, ako su Čiči i Riki u dvorištu, jer se užasno bojim psa. A snajper neće mene, znači ja mogu izaći na Tršćansku.

Kako preći pistu

Nermina Kapić, vlasnica cvjećare

Mjesecima, danima, nisam mogla spavati zbog pomisli da ne mogu preći pistu. Došla sam na pistu 28. marta 1993. godine i pokušala sam da pređem, međutim, nije bilo uspjeha. Prvu noć smo pošle nas 11 sa djecom i pošli smo svi zajedno, međutim, nismo imali predstave šta je pista, da nećemo moći preći. Međutim, moja snaha sa sinom se izdvojila i ona je pokušala i prešla je pistu. Ja sam probala tu noć istu, međutim nije bilo uspjeha, Unprofor me je vratio tada. Naišao je jedan vojnik koji je prelazio pistu nekoliko puta i kaže meni, vidio me je da ne mogu preći, kaže: „Daj da pokušamo zajedno“. I on je uzeo moje dijete koje je bilo 16 mjeseci i on je... ovaj... rekao: „Ti trči za mnom“. Ja sam pošla i povelala sam od sestre kćerku, koja je imala tada 13 godina. On je prešao, nas je Unprofor vratio opet, i mi smo ostali. Stavio nas je u transporter i otišli smo u Kotorac. Opet, dok sam se ja vratila iz Kotorca... ovaj... do tog prelaska gdje smo prelazili pistu, on se vratio i rekao da je predao moje dijete ženi... ovaj... sa djetetom. Nije mi bilo ništa jasno, šta ja znam, samo tu noć je prešla ta moja snaha. Pa, pitam, kome? Šta? Kako? Kaže on: „Dao sam ženi sa djetetom“. I ja sam opet pokušala tu noć jednom, Unprofor nas opet vratio, tako tri, četiri puta tu noć, međutim nije bilo uspjeha. I vratili smo se u Koloniju, sad ne znam gdje mi je dijete. Telefoni ne rade, samo jedan je u stvari bio iz ovaj... Hrasnice, međutim to nije bilo šanse. Prije smo, meni se čini, mogli dobiti neki drugi grad nego Sarajevo i... ovaj... preko amatera muž je uspio da kaže da je dijete na sigurnom, mislim iako dijete nije znalo oca, otišao je mali, vratio se opet mali, pojma nije imao ko mu je... ovaj... otac i tako ništa. Tu noć smo tako ostali u Hrasnici. Nismo spavali, sjedili smo, opet u neko doba noći, dva sata je bilo kad smo krenuli iz Kolonije prema Butmiru, pješice, polako, opet mjesečina. Kažemo nećemo moći preći, jer je to najgore, mislim obasja cijelu pistu, tako da nije bilo šanse. Tu noć smo opet probali jednom, dva puta, tri puta, četiri puta, nije bilo uspjeha. Opet smo se vratili u Koloniju i onda sam... ovaj... treću noć smo... ovaj... prešli, u stvari muž je poslao jednog momka koji je isto bio u Armiji, koji je znao tu pistu napamet što se kaže i... ovaj... ja sam... tu noć je on mene sa opet sestriinom kćerkom... ovaj... preveo. Bukvalno me je vukao, jer ja nisam mogla, ja sam kaput skinula, sve sam skinula... ovaj... majicu, ne znam, da mi je što lakše, da mogu trčati. Kad sam došla na pola piste, sjedile su žene, zapalile cigaretu, meni nije bilo jasno... ovaj... šta rade nasred piste, jer tu se gine. Pitam u kojem vi pravcu idete jel' u Sarajevo ili u Hrasnicu. Kažu u Hrasnicu. I onda sam, tu sam malo kao odmorila, trčala sam do jednog rova i tu sam opet čekala, jer tu je najviše... ovaj... sijač... ovaj... pucao. Tako da sam se tu odmorila jedno pet, šest

minuta, dok je momak preveo od sestre kćerku. On je rekao: „Koliko imaš snage sada do zgrada prvih da pretrčimo?“ I tako sam došla u Sarajevo.

Masakr kod Pivare u redu za vodu

Maja Tulić, građanka

16. januara krenula sam s prijateljicom na Pivaru, kao i svaki, svaki drugi dan da natočim vodu za porodicu. Bio je jako lijep dan i vedar, tako da me je moja prijateljica na pola puta pitala: „Zašto nisi stavila svoje sunčane naočale, tako ti lijepo stoje?“ Kad smo bili kod Doma zdravlja Stari grad, pogledala sam prema Trebeviću, jer je bio jedan procjep... ima između kuća otvoreno skroz prema Trebeviću. I pitala sam sama sebe kako ovako vedro kad ja dobro vidim svaku jelku, kako li oni mene vide? Došli smo na prvu česmu koja je 15-tak, 20 metara udaljena od česme na kojoj je nastradalo... šest, sedam naših sugrađana je taj dan poginulo. Taman sam došla ja na red na vodu, podmetnula moj kanister od 20 litara i u tom trenu fijuk. Ja sam vidjela tu granatu, ona je kao auto išla niz ulicu, tu strmu, usku ulicu. Prošlo mi je kroz glavu, treba leći, treba se sageti. Međutim, ja to ništa nisam uspjela učiniti. Granata je udarila u zgradu. Svijet je popadao. Svi su mahinalno bježali u jednu veliku zgradu kod Doma zdravlja, betonsku. Jedino sam se ja odvojila i pobjegla u jednu malu bosansku kuću čija je kapija sa halkama bila zatvorena i zaključana. Tako sam lupala, lupala tom halkom. Jedna stara nana otvara i vodi me u svoju magazu, gdje je ona sa svojim unučetom, jer njen sin je na liniji trenutno, snaha je na poslu i ona i unuča su u toj magazi. I tako sam s njima još u magazi sjedila jedno 15-20 minuta kad je druga granata negdje isto u blizini pala. Samo sam čula moju prijateljicu koja viče: „Majo, gdje si?“ Međutim, i ona se zove Maja, tako da sam ja iz ove avlije odgovarala i derala se: „Majo, gdje si ti?“ Kad sam izašla, jao, kako je ulica strma, leđa je bilo, voda curi niz tu ulicu... tako je samo nosila tu krv. Već su kola došla, intervenisala, odveli su te poginule, ranjene. Znam samo da se nisam smjela više vratiti ni po moja kolica, ni po moje kanistere. To je sve obavila moja prijateljica. Ja sam trčala, trčala, bez ikakvog razloga. Pale su granate, sve se završilo, nema više potrebe za trkom, šta će biti biće. Trčala sam, trčala i ušla u kuću, samo sam utrčala i više četiri mjeseca poslije toga nisam izašla, ni ispred svog haustora. U ta četiri mjeseca mi se često dešavalo da sanjam taj zvuk, tu granatu, međutim na raznim drugim lokacijama Sarajeva. Tako sam jednom prilikom sanjala da ja i moje dvoje djece i suprug idemo kolima od Robne kuće prema našoj kući, pošto je u to vrijeme Titova bila dvosmjerna ulica i isti taj zvuk, ista ta granata udara u *Gradinu*. I tako često mi se to dešavalo... ovaj... dugo, dugo poslije da taj zvuk sanjam. Taj narod, tu krv, ulicu. I dan danas nisam nikad prošla tom ulicom.

Sarajlije pišu dnevnik

Šemsa Mehmedović, inženjerka telekomunikacija

Ja sam pisala dnevnik. Jedna sam od onih koji su pisali dnevnik. Od prvog dana mog izbjeglištva sa Dobrinje i odakle su nas protjerali četnici, ja sam morala da pišem. Ne mogu da objasnim zašto sam to radila, ali jednostavno to mi je bila neka nasušna potreba, kao neko kad pije vodu ili jede, ja sam morala da pišem. Bilo je to mjesto gdje ću se ja izjadati, gdje ću nekome... nikome drugom nisam pokazivala svoja osjećanja u tom trenutku. Bilo je to mjesto gdje ću ja razmišljati. Bila sam u jako teškoj situaciji, ali ne težoj nego ostali ljudi. Međutim, za mene je bila teška. Moj muž je odlazio stalno od mene, borio se u ratu. I ta užasna praznina od njegovog odlaska morala je nekako da nađe svoje mjesto na papiru. Kad se sjetim nekih stvari, čovjeku dođu suze na oči, a ne zna koji će to momenat biti. Ja sam pisala dnevnik do jednog određenog datuma, do početka '96. godine kada se rodila moja kćerka. To je bio jedan momenat... čekala sam to dijete sedam godina. Poslije rođenja mog prvog sina i to čudo se dogodilo u ratu, možete misliti. Ljudi su bili očajni, pucalo se, grad je bio granatiran, a ja sam bila najsretnije stvorenje što ću dobiti svoju bebu. Tih dana se moj muž demobilisao nakon 4 godine rovova, blata i straha i vratila se moja majka poslije tri godine i sedam mjeseci iz izbjeglištva iz Njemačke. Pisala sam dnevnik svaki dan, svaki dan sve do tog trenutka. I u tom trenutku ja sam taj dnevnik, tog svog svjedoka, jednostavno uništila. Htjela sam da sve to zaboravim, da to bude iza mene, jer desile su mi se najljepše stvari koje se mogu desiti. Ostali smo bez stana, ostali smo bez nekih materijalnih sredstava, ali meni se rodila kćerka i to je nešto najljepše u tom trenutku. Taj dnevnik bio je spaljen. Jednostavno htjela sam, kao kad brod potone, pa ga prekrije voda i da se više ništa ne pozna u našoj duši. Neka ostane u sjećanju, ali treba da živimo dalje.

Apel umjetnicima svijeta

Jasna Diklić, glumica

Nastojali smo da svakodnevno dolazimo. Ja sam bila jedna od onih koja je sa velikom željom i sa velikim... velikom potrebom i sa jednom određenom vrstom inata, svakodnevno dolazila u Kamerni teatar 55. Znate, ima jedna stvar koja je bila mislim kao ideja, kao način na koji su oni sa brda nas pokušali da unište, a to da nam sruše ljudsko dostojanstvo. Upravo borba teatarskih ljudi je bila borba za ljudsko dostojanstvo. Da smo se organizovali u smislu neigranja, u smislu te vrste otpora, mislim da bi to ljudsko dostojanstvo bilo još dodatno ugroženo. Imali smo pravo, to je

bila jedna oaza iluzije u teatru, iluzije da postoji neki normalan život. Kažem iluzija, zbog toga što je to trajalo dva sata.

Savjeti za opstanak

Jana Grebo, učenica

Ja sam slušala muziku, rok muziku. Skidala tekstove pjesama i onda to pjevala po sto puta. I tako su mi prolazili dani. Onda, kada se malo smirilo, onda sam izlazila vani. Međutim, ni tada nije bilo sigurno. Ali, ono ponovo kontaš neće se desiti meni... ono... ponašaj se normalno. Ali, onda kada bi se to desilo nekome koga ja znam, onda bi' počela da brinem za sebe i za sve koje volim, pa se onda... ono... malo ponovo provedeš u podrumu, pa onda ponovo izlaziš i sve tako. I samo kontaš eto... ono... proći će i ovo pa ću u budućnosti imati šta da pričam... ono eto. Pa taj strah od smrti koji sam ja toliko pokušavala da sakrijem ipak se primijeti. Znam da su ga primijetili oni koji mene poznaju. Ali ipak... ono... što god da se dešavalo, ta pucnjava i rat, ja sam bila svjesna toga, ali sam pokušavala da to na svaki način prikrijem. Jer, onim samim svojim ponašanjem ja sam uticala na okolinu i na svoje bližnje. I onda kada bi se nešto strašno u ratu desilo nekom drugom, ja bih onda pokušala da to jednostavno zaboravim, da pređem preko toga. Ali i dalje bi se negdje u podsvijesti toga sjećala. I sama sam pokušavala tako da idem dalje.

Glad u Sarajevu

Minka Muftić, glumica

I kada smo išli da biramo kostim, pošto naravno iz fundusa smo uzimali i nije bilo mogućnosti da se pravi novi kostim... Ja sam obukla, bili smo svi u toj garderobi našoj, u šnajderaju zapravo, i ja sam probala kostim i bila sam okrenuta samo jednom stranom prema ogledalu i Kaća je rekla: „O, izvrsno, izvrsno, ostavićemo taj kostim.“ On je imao sa jedne strane rukav. Kad sam se okrenula na drugu stranu, to je bila onako asimetrična da kažem haljina, ja sam pitala: „A šta ćemo sa ovim detaljem iz Bijafre?“ Ma koliko to jako, jako paradoksalno zvučalo, rat je jedan od najljepših perioda mog života. Grozno je bilo biti suočen sa... svaki čas sa smrću, sa tragedijama, sa ranjavanjima. Međutim, ona druga strana, to je čistota emocija koje smo mi razmjenjivali jedni sa drugima. Sve je bilo jasno, sve je bilo pojednostavljeno do čovječnosti, do humanosti i to je bilo divno. Čovjeka kad je bilo strah, govorio je da ga je strah, kad je nekog volio, odmah rekao je, pokazivao je to. Ako smo željeli jedni drugima da

pomognemo, to smo radili. Dakle, sve ono koliko smo mogli usljed objektivnih okolnosti.

Glad u Sarajevu

Gordana Šerić, domaćica

Svaka moguća površina koja je bila... mislim da nije bila pravo smetište... zaista se koristila. Sadilo se sve moguće povrće. Od peršuna, celera, mrkvice, paradajza. Tako na balkonima, čak i usred Titove ulice, pored *Šipada*, mogli ste vidjeti u saksijama divan paradajz, to ljeto. Prosto su se ljudi zaustavljali i divili se. To povrće zamijenilo je nekakav ugođaj cvijeća. Na cvijeće smo bili potpuno zaboravili. Sve saksije i sve površine koje su bile pod cvijećem sad su bile pod povrćem. Pripremali smo ta jela, naročito mislim.... te neke čorbe guste sa blitvicom, malo peršuna, malo... Krompirić je bio zaista onako delikatesa, jedan krompir da doda, da poboljša aromu i ukus. Uglavnom, svi smo bili smršali jako mnogo. Po deset-petnaest kilograma i zadovoljavala se samo elementarna potreba za preživljavanjem, a vitamina zaista nismo imali. To je malo, eto, nedostajalo, ali uglavnom svo to povrće, o voću već nije moglo da se misli ni da se sanja, svo to povrće pripremalo se sa minimumom energije. Recimo sa petnaest listova nekog žrnala. Recimo, konkretno, kod mene slučaj je bio *Burde*. Vi ste mogli skuhati jednu supicu... koja je bila što bi moj muž rekao prava splačina, ali za nas je to bilo nešto ipak što nas je održavalo u životu.

Čitalaca više nego ikada

Hatidža Demirović, direktorka Biblioteke grada Sarajeva

Nekako smo se prestrojili početkom '93. i od tada ide taj svakodnevni rad bez obzira na gubitak 130.000 knjiga. Operisalo se sa brojem 130.000, 150.000, ali otprilike to je negdje oko 40% fonda. Čitaoci su dolazili, nalazili su utjehu u biblioteci, nalazili su utjehu u našem fondu knjiga, starijim romanima, starijim novinama. Čitalo se sve, od romana *Doktor Živago*, do novije literature, do naučne knjige. Jednostavno, imali smo osjećaj da smo vrlo često potrebni ljudima. Desila nam se još jedna situacija da su našu centralnu zgradu, odnosno centralni depo knjiga, gdje je bila naučna knjiga, oko 100.000 knjiga na toj jednoj adresi, dakle desilo se to da se ta zgrada dala za jednu stranu ambasadu i usred te '94. kad je rat uveliko buktio u Sarajevu, kad se nije moglo proći od snajperskih hitaca, dvadesetak žena je bukvalno nosilo tih 100.000 knjiga preko mosta Skenderija, preseljavale ručno. Istina, imali smo malu pomoć od strane

Civilne zaštite, međutim te žene su to evakuisale, nosile periodiku, tešku i po pedesetak kilograma. Velike, uvezane novine i tako dalje i tako dalje. Imali smo i povrijeđenih, imali smo poginulih, međutim sve to nas nije omelo da svakodnevno radimo, da budemo na usluzi i djeci i studentima i naučnim radnicima. Pisane su i knjige, znate i sami, naučna djela, sve to na bazi naših fondova.

Savjeti za opstanak **Zlata Huseinčehajić**, vlasnica butika

Prije rata sam se bavila izradom i prodajom vjenčanica. Mislila sam da je to čisto luksuzan posao od kojeg nikad ne bih mogla u nekim kriznim vremenima da zarađujem. Na početku rata potrošili smo onaj dio novca koji smo imali svi mi, vrlo brzo. Butik se moj nalazio na prvoj liniji, to smo sve povukli, odnijeli u jedan tavanski prostor, eto tek toliko. Nismo obratali uopšte pažnju na to. Počeli su da dolaze ljudi, recimo krajem '93. Ili recimo sredinom, počeli su da dolaze moji prijatelji da pitaju: „Imaš nešta, Zlato, od onih stvari?“ „Imam.“ I tako sam počela da zarađujem za život. Vjenčanica, prodavali smo vjenčаницe, prodavali manje, ali tad smo prodavali više nego sad, jer smo imali ratnih recimo profitera. Ljudima kojima to nije tad bilo skupo. Iznajmljivali. Počela sam da pravim... u to vrijeme sam imala malu bebu. Pa ne znam, ja napravim jedan cvijet kod kuće, ovaj za ukras za kosu, nešto specifično, i za to kupim paket pelena koje ja sebi u to vrijeme ne bih mogla sigurno priuštiti jer to je bilo jako skupo. Ali i taj moj cvijet je bio skup, međutim neko je to kupovao i uglavnom, kažem sad da se bavim divnim zanatom, samo zato što sam sretna što sam u to vrijeme rata sebe i svoju porodicu jednim velikim dijelom izdržavala tim svojim zanatom koji se čini luksuzan, kao eto nepotrebno, nešta, nešto sa čim... glupost. Za većinu ljudi je glupost.

Ostati normalan čovjek u Bosni **Nurdžihana Đozić**, glavna urednica magazina *Corridor* i *Žena 21*

Do ujutro sam napravila prijedlog koncepta lista čiji cilj bi bio pomoć ljudima u zaštiti mentalnog zdravlja. Dakle, pomoć da u nenormalnoj situaciji ostanemo normalni. Barbara Smit je rekla da nikada u svijetu, koliko je njoj poznato, nije napravljen list za mentalno zdravlje koji bi bio popularno rađen, koji bi bio pristupačan široj čitalačkoj publici. Ali, rekli smo, probaćemo, pa ako uspijemo, dobro je. Ljudi su u početku s nevjericom prihvatili i list *Koridor* i prvo Savjetovalište za psihološku

pomoć, ali smo upravo radeći paralelno i jedno i drugo uspjeli da kod ljudi neutrališemo nepovjerenje koje su mnogi imali. Evo, recimo za prvih 6 mjeseci 130 hiljada osoba obratilo se u Savjetovalište, jer je poslije prvog pokrenuto drugo, pa treće. Ukupno ih je pokrenuto sedam, u raznim dijelovima grada. Cilj tih savjetovališta jeste da ona budu na mjestima gdje su... koja su prometna, koja su pristupačna ljudima, da ljudi slobodno mogu doći i reći: ja se bojim. U to vrijeme je u gradu bila prisutna teza da ćemo mi svi poludjeti. Ja sam tada živjela na Dobrinji i dosta sam se nenormalno dosta kretala i svuda sam slušala ljude koji su bili uplašeni zato što su oko njih padale granate, što je gorilo, što je bio jedan pakao. Ljudima je to bilo naravno nenormalno, jer jeste bilo nenormalno. Često se čula ovako jedna rečenica: „Mi ćemo poludjeti, mi ćemo poludjeti“. To je bila teza koja se, mislim, i namjerno plasirala u Sarajevu, to je bio jedan od brojnih načina ratovanja, a naslov teksta je bio „Strah na koljenima“. Tim tekstom, tim naslovom, koji smo mi koristili u raznim prilikama, ljudi su počeli da shvataju da je u redu što se boje, da se treba bojati, da treba zaplakat', da treba vriskat', da je to način, jedan od načina oslobađanja stresa a naročito je bilo važno da se ljudi drže jedni sa drugima, da shvate to što se događa njima da se to događa i drugima. Ljudi su prelazili kilometre i kilometre u vrijeme kada je bilo jako opasno hodati gradom. Ali njima je odlazak u savjetovalište, odlazak na mjesto gdje mogu naprosto pričati ono što osjećaju, ono što misle, to je bilo jako značajno za ljude i to nas je u stvari održalo, jer se radilo o velikom broju ljudi. Ja sam maloprije pomenula jednu brojku. Sjećam se jedne brojke do koje smo došli, 200.000 ljudi.

Masakr na Markalama **Vahida Tvico**, prodavačica

Radila sam na pijaci. Oko 12 sati, dok smo radili, ja sam govorila mužu da idemo kući. Neki me je bio strah uhvatio i kažem da idemo kući. Kaže on: „Neka nas da ispušimo cigaretu“ Ostanemo. U tom momentu je pala granata. Kad je ta granata pala ja sam sjedila na stolu, od tog straha i momenta ja sam pošla da bježim ispod stola. Ne znam ni ja sama od... Pala sam. Muž me je uhvatio nisam više ništa znala. Kad sam malo se trznula, kad sam ustala, kad sam se trznula, vidjela sam samo da je sve popadalo po pijaci. Od tog straha pošli smo bježati. Ja ne znam ni gdje, ni šta. Kad sam došla, on me je doveo do bratića svoga u kafanu. Tresla sam se. Ja ne znam kako sam i šta sam radila u tim momentima i šta je s mene bilo, dok... dok nisam došla kući. Kad sam došla kući, onda mi je sva ona slika predamnom bila na pijaci. Samo sam čula kako su vrištali, kako su letali. Ja nemam pojma ni šta je bilo, ni kako je. E, to mi je ostao i strah.

Bila sam tad i trudna sa djetetom, tako da je i ta trudnoća mi kad sam porodila malu... Dijete je bolesno. Ima jaku temperaturu. Valjda je od tog straha prešlo na dijete u trudnoći. A šta će biti, to ćemo vidjeti. Sad je vodam po ljekarima.

Ruže na Trščanskoj **Amina Begović**, glumica

11. septembar 1994. godine. Snajperi ponovo pucaju po Trščanskoj ulici, kao što pucaju svaki dan. To je bilo jedino svjetlo u mraku koje nas je osvjetljavalo, znači par sekundi dok proleti svjetleći metak, osvijetli se prostorija i mi vidimo šta se dešava unutra. Septembar je jedan od najljepših mjeseci u Sarajevu, zna da bude jako lijep. Sivilo je okolo, grad je razrušen, sve je izgorilo. Unisove zgrade su već gorile, jako ružno izgleda. Odjednom u tom sivilu, preko Trščanske ulice, ispred *Unisovih* zgrada, ja vidim prekrasne ruže. Ruže koje je neko sadio dok je još bio mir i dok je to trebalo da izgleda tako. Te ruže su malo podivljale u tom ratu. Nije ih niko... ono... sjeckao, zalijevao i tako. Međutim, to je u svom tom sivilu. Znači, kad niko nije mogao da očisti tu Trščansku ulicu. Kad niko nije smio da izađe slučajno sa nekom metlom da skloni one ostatke stakla, odjednom iz svega toga niču neke ruže. Moje osjećanje je bilo... ma, ne može se opisati ta ljepota, ta sreća koju sam ja osjećala tada. Ja sam se spremila i otišla sam preko te Trščanske ulice, čovjek stisne zube i pretrčiš koliko može... jer je bio bistar dan... koliko može brže i ponijela sam neke makazice i onda sam nasjekla te ruže i donijela sam ih u svoju sobu. Kasnije, kad su me pitali ljudi odakle ti ruže, kažem ja: „Ispred *Unisovih* zgrada“. Kaže: „To je nemoguće, nisi valjda zbog ruža prešla Trščansku ulicu?“ Kažem: „Jesam“.

Potruga za drvima **Sabiha Nadarević**, domaćica

Bila su strašno skupa. Nije niko dostižan bio da kupi to. Ja lično išla sam svaki dan i do podne i iza podne u drva. S tim što sam imala smeđe hlače i zelenu bluzu, zelenu maramu, tako da me ne bi četnici vidjeli s Borija, s Trebevića. Išla sam iznad *Džavida Haverića*, iznad škole, svaki dan. Po pet vreća, ja sam šutala nogama, dvije pod rukama, tri nogama šutam. Al' to nisu bila tvrda drva. To su bile iglice od vrhova borovine. Iglice bile su, vjerujte. I ja to kući kad donesem onda... imala sam malu pećicu da sam se poslužila da kafu ispečem. To je minijaturna bila mala pećica. A kad oni

obore, ja ujutro ustanem kad čujem motorku, radi gore, ja trčim za tim drvima, vjerovali ili ne u tu šumu. To kad padne veliko drvo, to invazija naroda napadne na to drvo. A ja uzimam što meni preostane... onako malo. Ja sam zadovoljna bila. A kad dobih grane, to je bila za mene premija. Pa onda štrikovima vuci na leđima i tako da sam dovlačila kući da bi opstali.

Putovanje kroz tunel

Gertruda Munić, primadona Sarajevske opere

Rano ujutro u pet sati, kola su me dovela pred ulaz u tunel. Toliko je bio taj tunel mali da ga ja takoreći nisam ni vidjela. Cijelo vrijeme sam pitala vozača gdje je taj tunel, gdje je taj tunel. Pa, kaže da je ovdje. Ja kažem: „Šta, ova rupa. Ma nemojte me zafrkavati. Pa kako ćemo proć' tu?“ A ja inače imam tako jednu čudnu, neću reći fobiju, strah, od zatvorenog prostora. Ne volim jako zatvoren prostor, a ne volim ni neke velike visine. Međutim, nisam znala još šta me čeka. I sad dođemo mi do tog tunela i čekamo da dođu kolica da bi uzeli prtljag i kaže mi ovaj koji me je pratio: „Gospođo Gertruda, molim vas, vi sjednite na vaš prtljag, a ja ću gurati to, jer niko ne može... naravno tunel je toliko uzan, mali. Morate se još čak i sagnuti, pogotovo kad hodate, niko ne može iz suprotne strane dolaziti“. A iza mene je bila... pa horda ljudi. Ja mislim 10, 20 ljudi. Dakle, i taj insert je interesantan, mogu reći, duhovit. Ja, kako sam uvijek vedra i vesela i kako uvijek želim od nekih tmurnih trenutaka napraviti i nekakvu ljepotu i od straha, naravno. Mene je više bilo tunela strah, nego prolaziti kroz Sarajevo kroz te granate, neki čudan strah me uhvatio u tom tunelu. I sjedim ja na tim kolicima, nikad to ne mogu zaboraviti, na tim koferima, sjedim ovako, držim noge i ovako. I onda počnem: „la, la, la, la, la, la, la, O sole mio, tjararari!“ Sve je to još bilo lagano... „Kvore, kvore, ingrato“, ništa, a ja „haaaaaa“, a ovi iza mene: „Jao Gertruda, nemojte molim vas!“ A ja opet – aaaaa, dam sebi snage. Da ubijem svoj strah, a ovi iza mene kažu: „Gertruda, kumim te Bogom nemoj više, obrušit će se cijeli ovaj tunel, pašće sve na nas od tvog glasa“. Onda smo se toliko počeli smijati da ja tih kol'ko... sto metara... kol'ko, ne znam ni kol'ko metara ima. To je prošišalo u jednom cugu i došli smo tamo, izašli van, a ono puca li puca.

Vjenčanje u opsadi

Smilja Gavrić, građanka

To moje vjenčanje i ta sama naša odluka da se vjenčamo usred rata, isto mi je bila normalna u tom momentu bez obzira na sve drugo, na jednu

neimaštinu totalnu, kako ćemo pripremiti uopšte to vjenčanje, kako ćemo počastiti ljude, drage naše prijatelje koji će tu biti prisutni. Ništa nas nije obeshrabrivalo, niti to što nemam vjenčаницe, ni šta ću obući, ni moj muž koji je izbjeglica. Međutim, on je cipele dobio od jednog našeg dragog prijatelja, dobio je sako od mog rođaka, dobio je i pantalone tuđe, a ja... ja kažem: „Šta ću ja sa sobom?“ Kaže on: „Pa eto otvori ormar, pa naći ćeš nešto“. I stvarno tako i bude. Nađem jednu haljinicu, koju sam nekad davno kupila negdje tamo u Atini i, naravno, moram je oprati. Nema ni hemijske čistione, nema ništa, ali nakon svega, nakon pranja, ja nisam mogla je popeglati, znate. I ja sam tako obučena, u toj neispeglanoj haljini dočekala i svatove, i sve. I ja se dan danas sjećam, dobrog, najboljeg druga mog muža, Gorana, koji je rekao: „Pa, kako ćeš tako nepopeglana na vjenčanje?“ Ali, mene to jednostavno ništa nije sekiralo, niti mi je to smetalo, niti mi je to značilo, ta nepopeglana haljina. Mi smo opet u tom svemu bili toliko... kako bih rekla... u jednoj divnoj atmosferi, i čak kad smo otišli... otišli smo pješke, znate, na vjenčanje. Nismo ni auta imali, ništa nije bilo, pješke smo svi otišli, a kad smo se vraćali, na žalost, zagranatiralo je tako da smo morali ono... trkom smo se razbježali samo što smo izašli, i onda smo otišli u jedan mali restorančić, gdje je firma moga muža nam, eto, organizirala mali kao ručak i tako... i tu smo jeli pravo meso.

Porodaj

Hatidža Demirović, direktorka Biblioteke grada Sarajeva

Tog 7. juna '95. bio je sveopšti napad na Sarajevo. Ja nisam, naravno, znala da će se sve to desiti. Bila sam naručena za porod, za carski rez i završeno je sve bilo sa medicinskog stanovišta. Sjećam se da me je sestra budila, „Hatidža rodila si sina“, to sam samo znala i znam da mi je bilo hladno. Polusvjesno stanje. Vidjela sam još jednu porodilju pored mene, ona je imala posjetu, ja sam nestajala i vraćala se u tu sobu i dešavalo se to što se dešavalo. U jednom momentu sam čula pucnjeve, opet me je nestalo i sve tako naizmjenično i u jednom trenutku sam otvorila oči i osjetila da nešto nije u redu. Prva pomisao je bila granata, jer sam takvo jedno iskustvo sa ranjavanjem gelerom od granate imala '92. I samo sam za svaki slučaj izvukla ruku ispod pokrivača i vidjela da je krvava i samoj sebi rekla, jeste, to je to što je bilo '92. Okrenem se po sobi, vidim nema nikoga, sama sam tu i samo zovnem „sestro“, ona se pojavi na vrata, rekoh „granata“, kaže ona: „Ma kakva granata, nije eksplodirala granata“. Ja samo pokažem ovako krvavu ruku i ona pritrči, pogleda, izađe, zovne ljekara, i ovaj pogleda i opet izađe i tad je nastala sveopšta trka. Izvukli su ta... taj... ne kolica, nego krevet. Izvukli su krevet u hodnik, znam da su u

hodniku bili... bio je čitav špalir muškaraca koji su došli na ljekarske komisije. To je vojna bolnica, dakle sve odjel uz odjel i vidjela sam da ti muškarci plaču. Jednostavno, na svakom drugom sam vidjela suze. Svima je bilo... svima je bilo žao, svima je... sviju je bilo strah. Mene jednostavno u svemu tome nije bilo jako puno strah, jer sam onda odjedanput postala svjesna da sam se ja porodila, pa da je beba na sigurnom, a mene je eto tako ranio ili metak ili geler granate. Ali zakrpiće me, jer zakrpili su i Marka tog mog komšiju, koji je pored mene stanovao, njega je ranio metak od snajpera. Kad su njega zakrpili i mene će. To je prva pomisao bila i onda tako lutanja od veškudinje do hiruške sale, jer su se svi bili zbunili. Nisu znali gdje sad, kako da pozovu lift. Mene još uvijek nije bilo strah, do momenta kad je došao doktor Nakaš i rekao: „Pa šta je, Hatidža?“ E onda, sjećam se da sam ga uzela obadvjema rukama za njegovu ruku i tad me je bilo strah. Međutim, rekao je sestri, sestro dajte mali komplet. Vjerovatno oni imaju neki svoj šifrarnik, tad sam znala da nisam mnogo ranjena. Jer dok postoji neki mali komplet koji će se tu upotrijebiti, a postoji i veliki - onda nisam mnogo ranjena. I više se ne sjećam ništa, do momenta kad su me ponovo vratili u hodnik. E tad sam osjetila da me boli trbuh i tad su mi objasnili o čemu se radi. Metak od sijača smrti je prošao kroz prozor te bolesničke sobe, u kojoj sam ja ležala, u koju sam bila dopremljena poslije tog carskog reza. Objasnili su mi da nisam mnogo ranjena. Ja sam poslije toga voljela da kažem, metak me malo opržio... i usput se iskrivio u panel ploči, oglasnoj panel ploči za ljekare. Prošao je, dakle, kroz štok od eloksirane bravarije od prozora, prošao je kroz nekakve madrace, panele, kroz tri moje deke, kroz pokrivač kojim je mene sestra pokrila, jer mi je bilo jako hladno i tako mene malo opržio. Međutim, moj Hamza je bio dobro, ja sam bila još osam dana u bolnici. Izvela bebu živu i zdravu. Ja sam izašla na svojim nogama i nastavila dalje da radim svoj posao. Bila 18 dana na porodiljskom odsustvu i počela da radim.

(„Opsada Sarajeva“ 2005)

Nikad da svane

Pisma iz Sarajeva

Draga moja,

Hvala ti po hiljaditi put za paket iz trećeg mjeseca, koji smo podigli prije neki dan. Najviše ti hvala za pismo kome se uvijek najviše obradujem. Hvala ti za šećer koji se ovdje prodaje na pijaci za 20-25 maraka, a u humanitarnoj smo ga dobili 400 grama za dvije osobe. Poodavno.

Trenutno sa rukama nemam većih problema. Jedino kad ih stavim u vodu, na promjenu temperature, one promjene boju u ljubičasto. Posljedica zime. Na svih deset nokata je grba koja raste prema vrhu nokta. Kada nema vode, kad cisterna ne dolazi – strašno je. A kad dode, pet maraka za punjenje svakog kanistra, ma koliki da je. Za cjelu prošlu godinu nismo pojeli ni kilogram povrća. Samo da bude hljeba, iako ga već danima nema, pa ćemo da jedemo hljeb, paradajz koji smo zasadili na balkonu i fino će biti...

Sa linijom više niko nema problema, ali ima sa ispadanjem kose, pucanjem noktiju, kože i tome slično... Činilo mi se da ne može biti ništa gore od prošle zime i sada ljeta bez vode, ali gore od svega je atmosfera geta i mentalitet Gestapoa. Da ne elaboriram u detalje. Vjeruj svi, ama baš svi, bez obzira na vjeru i nacionalnost, žele da ovo stane i da odu iz ovog avetinjskog grada. Da me sad neko stavi u normalan grad, mislim da bih se osjećala kao da sam došla sa neke druge planete i trebalo bi mi mnogo, mnogo vremena da se naviknem na normalan ljudski život.

A kada ponovo, ako to ikada doživim, ugledam svoga sina koji je daleko od mene, to će biti neko drugi - jedan odrasli momak, pomalo tuđ, a ne moj mali sinčić kojeg sam vidjela posljednji put prije godinu dana, kada je imao četrnaest godina. Ne znam kako će provesti praznike, ni gdje, ni s kim, ni s čim i to me beskrajno unesrećuje.

Draga majko,

Erna nam je pisala da je razgovarala s tobom telefonom i da si bila veoma tužna i zabrinuta za nas. Htela bih da ti kažem da ne brineš, a sama znam da to ne možeš. Svi bi' željeli da živimo kako smo živeli i da nam se deca vrate. U posljednje vreme nismo primili ni jedno pismo ni od vas iz Beograda, ni iz Zagreba, ni iz Požege. Srce mi je tako rastrzano. Ipak, nadamo se dobrom i to nas drži. Kada su pre neki dan pravili anketu i pitali šta nam je najteže u ovom ratu: nedostatak ogreva, vode, struje, ja sam bez oklevanja odgovorila da mi je najteža ova izolovanost i razdvojenost od onih koje volim. Majko, doći ću ja tebi uskoro. Budi sigurna, samo se čuvaj i čekaj me. Mnogo vas pozdravljam i volim. Pišite nam, molim vas.

Dragi moji,

Skoro četiri meseca nema pravih vesti od vas. Vaših pet paketa bili su od životnog značaja. Luk i krompir koji smo dobili od vas učinili su nam hranu raznovrsnijom. Sad, sa prolećem, počće koprive, maslačak i druge trave. Svako od nas napravio je na terasi bašticu. Razmenjujemo semenje i razne stvari iz paketa i na taj način se uzajamno pomažemo. Najteže mi padaju vesti. Strašno mi je teško zbog vas tamo. Javite mi, molim vas, iskreno, kako je mama? Molim vas.

Sad tamo kod vas počinju trešnje. Mogu samo zamisliti kako je lepo. Prava mamina situacija mi nije dovoljno jasna, ali je naslućujem. Nemoćna sam da bilo šta učinim. Zato ćutim. Možda i od sramote. Računam da ću, u najboljem slučaju, oko trećeg juna moći da krenem za Beograd. Mislim da živim za taj dan.

Ono što je bilo teško u ovom strašnom i prljavom ratu u kome svako svakom podvaljuje nije ni slaba hrana, ni hladnoća, ni granate, ni nedostatak vode i struje, nego beznađe... Nervi su nam strašno popustili. Više ne možemo da izdržimo ono što vidimo i čujemo oko sebe. Slušamo vesti i jedne i druge, ali samo o zlu. Malo kad čujem da je čovek pomogao čoveku.

Ne znam gde će se moja deca vratiti jednog dana. Ne znam ni šta misle, ni kakva su postala za ovih godinu dana. U nadi da ću vas videti, mnogo vas volim.

(„Doba razuma“ 1994)

Sarajevo, 24. VII 93.

Dragi moji,

Ako bih vam pokušala pričati o ovom gradu, najbolje je da krenem od crtica o tome čega sve nema i kako se bez toga može živjeti.

Najbezbolnija je struja. Najveći dio grada nema ovaj energent u kontinuitetu od novembra 92-ge. Mi smo bili jedni od rijetkih srećnika koji su bili na nekom od prioriternih vodova, pa smo tako tim luksuzom raspolagali čitav mart i april. Tada je ponovo nestala, tako da smo od aprila struju imali dva puta, i to od ponoći do šest ujutru. U tim „sretnim“ noćima po kućama samo bubnja i zuji – i svi smo na nogama. Uključene su veš-mašine, pegle, pune se akumulatori... Sve u svemu – struja nije pretjeran problem. Jer – veš se može prati i na ruke, sobe čistiti metlom, pegla se može ugrijati i na plinu, vijesti se slušaju kod komšija koji imaju pune akumulate... i, uglavnom, sve je OK. Ali, ako struje nestane u čitavom gradu – gubimo vodu i telefon. Nemamo ih posljednjih 45 dana. Na sreću, po gradu su organizovane javne slavine (naša gradska vlast ih sasvim ozbiljno zove POJILA) i tamo se može natočiti voda. Zimus ovih slavina nije bilo, pa smo čekali po podrumima (do kojih je voda dostizala) po pet-šest sati, da bismo dovukli do kuće po 20-30 l. Slavina je udaljena par kilometara od našeg stana i mogu vam reći da je voda daleko najteža sirovina u prirodi. Za koliko-toliko normalan život potrebno je najmanje 25 l dnevno. Bila sam očajna dok nisam naučila da vozim bicikl, a otada je nabavka vode gotovo zabavna. Na biciklu vozim pet kanistera po pet litara, a kako sam izrazito skratila vrijeme koje mi je potrebno za taj posao, mogu bez napora sve to da obavim i po dva-tri puta dnevno, tako da obično imam i malu rezervu. Ona je, zapravo, neophodna, jer čim počnu borbe, ovo putovanje otpada i tada je jedini izlaz – skupljanje kišnice.

I napokon plin. Daleko najteže pada nestanak tog energenta. Nemati plina znači trčkarati gore-dole po parkovima, sakupljati grančice i papiriće (koji su odavno već sakupljeni), to sve ložiti u pećima od konzervi, u koje se mora puhati bez prestanka dok se iz tave ne izruči mali, crni hljeb, šaka riže ili tanjur-dva čorbice od kakve trave. Momentalno nemamo struju, vodu i plin. Ipak, stvar koja me najviše užasava je najezda glodara. I naš je stan pun miševa. Ne postoji nikakvo sredstvo protiv ovih napasti i – oprostite mi što sebi dozvoljavam toliku drskost i što vas moram zamoliti da nam, ukoliko to nije previše skupo, pokušate poslati neki lijepak ili bilo kakvo sredstvo protiv tih nesnosnih malih gadova, zbog kojih noćima ne spavam (od straha da se ne probudim sa mišom ili pacovom na ruci,

trbuhu, ili licu...). Poplavu žohara neću ni da spominjem, već godinu dana spavam sa papučom pod jastukom.

Sve te stvari se vremenom pretvore u običnu svakodnevicu i to je ono što me najviše plaši. Moć adaptacije svakog pojedinca je, izgleda, neograničena, a bejrutski sindrom ulazi na velika vrata. „Normalan život pod granatama i puščanim mecima.“ Užasno me plaši i to što se drastično povećava broj ljudi kojima je rat profesija i jedini izvor sredstava. Kada kažem „drastično“ mislim da će iduće godine taj procenat iznositi 90 odsto. Toliki broj ljudi koji ostane na ovom terenu moći će da opstane jedino uz pomoć rata i rabota vezanih za rat. Sve normalne profesije (izuzev ljekara i vatrogasaca) izgubile su smisao. Već više od godinu dana sasvim je besmisleno biti pravnik, frizer, šnajder, ekonomista, arhitekta, zidar, rudar, glumac, slikar ili bilo šta drugo. Ako nemaš jedno od novijih zanimanja (njih neću nabrajati ne bi li ovo pismo ipak stiglo do vas), jednostavno nemaš šansu ni da opstaneš.

U svem tom haosu ima i lijepih stvari, dovedenih do vrhunskog apsurdna. Mada smeće sa ulica nije pokupljeno više od dva mjeseca, i mada je stanje u našim stomacima slično stanju u gradu – moje društvo pravi džez sastave po podrumima, u susjedstvu se otvorila savršena stripoteka, sunčamo se i prskamo vodom po dvorištima i nikada se nisu čitale bolje knjige u ovolikim količinama. Jednostavno se čovjek poslije Junga, Borhesa, ili Kanta ne može tako intenzivno baviti „mizernim“ ovozemaljskim problemima kao što su voda, struja i plin, a rat je mnogo probitačnije posmatrati iz ugla socijal-patologije nego granate koja mi je prije pola sata lupila u dvorište.

Ne vidim izlaz. Sa ocem vodim šturu korespondenciju u stilu „živi smo i zdravi“ i za sveobuhvatniju nemamo mogućnosti (a i opasno je), ali me živo zanima odakle on crpi tu unutarnju energiju optimizma. Po mojim procjenama, sve ovo može potrajati desetinama godina i bila bih izuzetno sretna kada bi iduće godine u ovo doba situacija bila nepromijenjena, a to zato što smatram da se može promijeniti isključivo nagore.

Nadam se da vas nisam ugnjavila i bila preopširna. Pokušala sam vam približiti djelić ovdašnje atmosfere. U ovom trenutku pomislih kako se ljudi iz ovog grada trude da svojim – tamo negdje – pišu vedra, duhovita i optimistička pisma, a primaoci tih pisama, pošto ih pročitaju, požele da se ubiju. Stoga vam na kraju želim reći da sve ovo ne treba da vas deprimira (pa i ja baš nisam previše depresivna) jer je sve to jednostavno tako, svakodnevica, rutina, „normalno stanje“. Vjerujte mi, ma koliko to neuvjerljivo zvučalo – ovo je lakše živjeti nego o tome pisati, a vjerujem, i čitati.

Prošetajte kroz park za mene i popijte jedno hladno pivo. Čuvajte se i – sve će biti OK.

Puno vas volim. Vaša Inja

Sarajevo, 3. III 1994.

Dragi naši,

Danas nam je Saša donio vaše pismo. Sjedim već drugi, treći sat (ne znam koliko je vremena prošlo) i intenzivno razmišljam o vama, o svom ocu – o vašim odnosima. Možda će vam zvučati čudno, ali ja ne poznajem dovoljno svoga oca. Jedino što znam o njemu – to je da ga ogromno volim i da je divan. Znam i zašto to kažem, i uopšte nisam bezrazložno zaljubljen u dijete. Sve lijepo što imam, dobila sam od njega. To je pogotovo došlo do izražaja u ovim ludim ratnim vremenima kada je sve puno gadosti i jada. Tata mi je neprimjetno, tokom života, ubrizgavao nešto nalik na serum protiv svega toga i na kraju postigao čudo pedagoške genetike. To čudo se zove – nemati dilemu.

Jednostavno sam imuna od bolesti tipa – mrziti, zavidjeti, osjećati se bijedno... Nemojte me pogrešno razumjeti. Nikako ne mislim da sam savršena. Daleko od toga. Niti tvrdim da je moj otac savršen. Znam samo da sam zadovoljna što imam sebe ovakvu i mnogo mu hvala na tome, jer je to isključivo njegova zasluga. Mnogi ljudi koje poznajem raspali su se u ovom ratu, ili će se uskoro raspasti, a to onda pukne jače od svih granata na ovom svijetu. Ipak, imam još mnogo da učim o toj borilačkoj vještini zvanj – živjeti, pa mu poručite da mi je hitno potreban radi nastavka edukacije. Nemam ništa protiv da se povuče kada završi započeti posao, ali pošto sam ja tupastije dijete, neka slobodno računa na još mnoge decenije napornog rada i neka i ne pokušava da bilo šta isfolira. Mnogo mi teško pada što su pisma između nas dvoje štura i sa mačem cenzure nad glavom, pa mu ništa od toga ne mogu napisati.

Još prije dvadesetak dana primili smo divan paket od Milice, ali nam je tek prije dva-tri dana stigao koverat sa njenim i Omerovim pismom. Sve ide mnogo traljavo, pa zato koristim ovu priliku, za koju mislim da je sigurnija od veza preko Humanitarne pomoći, da pošaljem i pismo za Milicu. Molim vas da joj ga prosljedite i da se ne ljutite što vas uvijek zaposlim ponekim pismom. Tu sam pokušala Milici da objasnim fenomen paketa u ovom gradu. Mislim da je to jedan od kurioziteta ovog rata, i da će vas zanimati.

Od Bebe sam čula za projekat na kome radite i danima bezuspješno pokušavam da vas pronađem. Upravo sam i sada (22 časa je) posle mnogo muka odustala. Naprežem se i stalno pokušavam, jer je svaka promjena pravi dar za naša čula, koja su se, ovih dana, slila u dva velika uha. Ostalo smo manje više zanemarili. Zato stalno, i danju i noću, nešto osluškujemo. Od daljih i bližih detonacija, preko svih mogućih razumljivih radio-stanica do tako dobro čujnih povika iz komšiluka. Kroz naša najlonska okna imamo stalni direktan prenos gradske hronike: „Stigla je voda u podrum!“; „Edo, idi po humanitarnu“; „Je l' to stig'o hljeb?“... Zato, vjerujte, u ovom gradu,

kojem su oduzeli sve osim ušiju, imate sjajnu, ali i strogu publiku. U dugim mjesecima bez struje živimo od zabave koja preko polupraznih akumulatora i prepravljenih tranzistora dolazi do naših gladnih ušiju. Onda te uši proždiru sve i svašta. Kao dezert dolaze primitivluci i bljuvotine koje plutaju eterom. Poseban vid zabave je glasno komentaranje vijesti, koje su njihovi jadni autori zamislili kao neku jako ozbiljnu stvar. To je jedna od kolektivnih zabava gdje svi arlauču od smijeha. Najčešće komentar nije ni potreban, neke stanice nas non-stop uveseljavaju. Postoji samo jedna stvar koja nije ni za najtvrđe uši: to je patetika, koja mi izaziva mučninu i za nju bih, na ovim terenima, propisala doživotnu robiju. Ništa ne može tako da ponizi i rani kao patetična budala pred mikrofonom, ili s perom u ruci. Ljudi ovdje imaju savršen reper za nju i primijete je i u najmanjim dozama. Zato se i bojim svojih pisama. Možda neke stvari koje su zaista ovdje prisutne, u meni i oko mene, nekome sa strane mogu zvučati kao smeće.

Presrećna sam što ste tu gdje jeste i što radite to što radite. Možemo da pratimo Prvi program TVBG i mislim da svako ko iole voli svoj mozak treba da, makar privremeno, zbríše iz tog grada. Pogotovo ljudi kao vi nisu zaslužili da žive u takvom haosu. Bila sam jako zabrinuta za vas i još sam uvijek za sve drage ljude tamo. Želim svu sreću onima koji su ostali. Želim i vama da napokon živite normalno i dostojanstveno. Sve ovo jednoga dana mora proći. Do tada nam je svima potrebno mnogo debelih i zdravih živaca. Prvi put vam pišem bez ustezanja. Do sada sam se bojala da vam nekakvim svojim razmišljanjima ne napravim kakav problem. Puno je manijaka svuda. Sve ovo zajedno je protivno prirodi, i to ne ljudskoj, već prirodi u smislu smjene godišnjih doba, izlaska sunca, gravitacije, svega što nas okružuje. Sve mi se čini da to i ne može dugo opstati. Obrušiće se tamo gdje mu je i mjesto i nestati samo u svom apsurd. Taj dan vrijedi dočekati. Nadam se da će biti za moga vijeka. Do tada mi budite sretni u normalnom svijetu.

Misleći o vama, učini mi se kako su vaše patnje, u stvari, mnogo suptilnije i bolnije od naših, jer vi imate mogućnost izbora. Ne slušajte šuplje priče o hrabrosti Sarajlija i ne divite nam se. Moja hrabrost nije moj izbor. Ona je izrasla u meni bez moje volje i ja jedino mogu reći da sam mutant ovog rata. To što se (više) ne bacam na pod kada tresne granata u moju ili susjednu zgradu ili što pretrčavam raskrscnicu na kojoj je prije tri minuta neko poginuo, a snajper i dalje bije - to nije hrabrost. To je moj život i život svih ljudi ovdje. Ja se iskreno nadam da ću jednog dana moći priuštiti sebi taj luksuz da budem najveća kukavica na svijetu. Sada to ne mogu biti, jer jednostavno neću ostati živa ako sebi dozvolim napade pilećeg straha. Strah ne postoji, postoji samo STRAVA.

Ta se strava uvukla u nekada sasvim obične stvari. Mnogo automobila koji trube jureći ulicom oduvijek su bili asocijacija svadbe i nečega veselog. Danas je to zvuk smrti. Poslije svakog pokolja juri gradom do bolnice sablasni orkestar automobilskih sirena. Ta vozila zapomažu

umjesto svojih raskomadanih putnika. Od toga zvuka se prevrće želudac i prevrtaće mi se dok sam živa. Moj mozak je postavio nekakvu cenzuru i na određenom stepenu užasa jednostavno prestaje da prima informacije. Ali zvuk o kojem vam pričam probija i tu blokadu. Smrt na Markalama sam gledala kao nešto što je iz neke druge dimenzije upalo u moj grad. Shvatila sam je tek kada sam čula taj zvuk. Smrt na Markalama je nešto što se normalnim ljudskim mozgom ne može obuhvatiti. Ne čude me paljanski idioti koji tvrde da su to bile lutke. Mnogo je lakše i normalnije vjerovati da su to bile lutke. Ipak, jedna od tih lutaka se zvala Zlatko Ćosić i studirala je sa mnom. Ta pijaca toga dana nije bila iz naše dimenzije. To je čisti SF. I još mnogi prizori i događaji se mogu pripisati tom žanru. Moj tata, takođe, živi u nekoj drugoj dimenziji. Inače, kako bih ostala normalna sa spoznajom da živi na jedan km od moga prozora, i da mjesecima ne mogu saznati čak ni da li je živ.

Ja, inače, i dalje dangubim i to mi veoma teško pada. U novembru ću steći uslove za upis u imenik advokata i nadam se da će od tada biti i nešto normalnijeg posla. Sada, sve i da mogu samostalno raditi, najviše je posla među krivičnim predmetima, koji su u ovom ratu izuzetno mučni. Ponekad napišem poneki ugovor ili punomoć, uglavnom prijateljima.

S druge strane, naučila sam niz neobičnih poslova koji mi olakšavaju život. Tako sada znam savršeno da razvijam jufke i da pletem čarape. I vama ću isplesti po jedan šareni par. Mnogo vas volim. Vi ste mi najdivnije iznenađenje u životu. Mislila sam da su svi tatini prijatelji već odavno zaboravili da postojim. Onda se pojavite vi.

Vaša Inja

Sarajevo, 5. III 1994.

Draga naša Milice,

Još prije dvije sedmice smo primili Vaš divni paket, ali sam ja tek sada našla vremena da Vam se mnogo, mnogo zahvalim na tome. Posljednjih mjesec dana u gradu je velika gužva. Te dvije riječi – „velika gužva“ – imaju posebno značenje, jer je kriterij GUŽVE odavno prešao sve granice normalnog. Bilo je dosta buke, bola i neizvjesnosti. Ipak, najbitnije je da je granatiranje prestalo. Po statistici, u ovom gradu je dnevno ginulo 10 ljudi. Nije teško sračunati koliko je života pošteđeno od 6. II do danas. Sada je sve lakše.

Mnogo ste nas dirnuli svojom pažnjom. Veoma malo znam o Vama. Jedva nešto, posredno, preko oca. Vaše divno pismo sam pročitala mnogim svojim prijateljima. Mnogo nam znači takva podrška. Primite pozdrave mnogih mojih prijatelja, kojima ste potvrdili da njihova vjera u ljude nije uzaludna, ma koliko nam suprotno dokazivali.

Pretpostavljam da Vas zanima pokušaj života u ovom gradu. Bojim se da možete shvatiti samo malo stvari koje se nalaze oko mene i hvala bogu što je tako. I mi, isto tako, imamo blijedu sliku Vašeg užasa. Najbitnije je da navijamo za sve Vas – divne i normalne – koji ste takvi ostali, vjerujem, s teškom mukom.

Želim da Vam pišem o tome koliko ste nas obradovali svojim poklonom. To je za nas nešto posebno. Pokušaću Vam objasniti doživljaj zvani – paket: kartonska kutija napunjena hranom za nas je odavno poprimila sasvim posebno značenje. Noseći je kući (odnosno, vukući je, obično, na sankama ili kolicima), imam osjećaj da dragog prijatelja vodim kod sebe na kafu. I onda, kada uspijem da je doguram do naše kuhinje (obično tu počinje ritual otvaranja paketa), i kada ga otvorim, iz njega prvo izlete mirisi pažnje i ljubavi koji mi istog trenu počnu da napajaju mozak i dušu saznanjem da nisam sama, da je neko na mojoj strani, da me voli i da se brine za mene, razumije me, želi da preživim. Onda se i u meni povećava odgovornost za to da se moram izvući, da moram biti zdrava i živa. Sve to da ne iznevjerim svog dragog prijatelja i njegovu ogromnu ljubav zapakovanu u jednu običnu kartonsku kutiju. Moram još reći kako je čudno to osećanje - primati ljubav u takvoj jednoj smeđoj kartonskoj kutiji vezanoj kanapom. Ona (ta ljubav) prva izleti iz paketa, počne poskakivati po kući, doticati nas svakog ponaosob i raznježavati, čini nas srećnima. Otvaranju paketa, inače, svečano je prisutna cijela familija. Svi tapšemo, poskakujemo, radujemo se, nekad pomalo plačemo. Obavezno prvo izvadimo sve stvari iz kutije i rovimmo po dnu paketa, da slučajno ne propustimo neko pisamce koje se tamo sakrilo. Onda odmotavamo stvari koje su zapakovane u novine i čitamo te novine. Onda sve pustim i zamišljam kako je i gdje neko kupovao hranu, kako je mislio na nas dok je kupovao, kako ju je vukao kući, pravio paket, stajao u redu da ga pošalje. Mislim o tome kako i Vi, baš kao i ja, strepite hoće li taj paket uopšte i stići i kada.

Napokon, kada je paket sasvim raspakovan, pristupa se vijećanju svih članova porodice. Dugo i pomno vijećamo o tome šta i koliko ćemo kome dati. Ovdje je riječ o jednom običaju koji je star koliko i ovi ratni paketi, a o kojem do sada nisam pisala. Naime, iz svakog paketa se izdvajaju sitne stvari (supa, po nekoliko šljiva, luk) i to se dijeli dragim ljudima (koji to isto čine kada oni dobiju pakete ili na neki drugi način dođu do hrane). Naizgled su to sitne stvari, ali za nas svaka ta mala stvar ogromno znači. Tako, od jednog paketa razveseli se i bude srećno bar pet-šest porodica. Kad je vijećanje završeno, odlazimo sa izabranim slasticama kod svojih prijatelja u komšiluku. Tamo predajemo darove i satima pričamo o tome kako je stigao paket, od koga i preko koga, kako smo ga prenijeli do kuće. Oni se dive bogatstvu darova, a ti ih tješiš da će i njihov paket, koji čekaju već mjesecima, sasvim sigurno vrlo brzo stići. I ako ga uistinu i prime, onda oni dolaze k nama, i tako u krug...

Još samo da napomenem da nikada nećete biti svjesni u kojoj se

mjeri iskoristi pošiljka koja stigne do nas. Na kraju sudbine svakog paketa, kompletna ambalaža (mislim na ambalažu svakog komada u paketu) ide u peć i na njoj se može skuhati jedan bogat i divan ručak.

Molim Vas da ovo moje pismo ne shvatite pogrešno. Željela sam Vam samo prenijeti dio atmosfere oko sebe i to njen ljepši dio.

Nadam se da i Vi sada živite nešto lakše. Čujem da cijene padaju i da se, kao, život normalizuje. Ipak, želim Vam puno sreće i snage. Ludilo mora doživjeti svoj logičan kraj. Do tada ćemo izdržati, makar iz radoznalosti.

Puno Vas volim i jos jednom jedno veliko HVALA na veselom gostu u kartonskoj kutiji.

Vaša Inja

Sarajevo, 9. VIII 1994.

Dragi moji,

Juče sam sreła prijatelja preko koga sam poslala svoje posljednje pismo i zgranula se da taj čovjek još nije izišao iz grada. Nadam se da će sutra, napokon, ova pošta krenuti i da ćete ovom vezom dobiti dva moja pisma. Da sam to znala, našla bih neki drugi način da vam se javim.

Nedavno sam bila kod Bebe i uživale smo na njenom balkonu uz obiman, kvalitetan doručak i dosta kafe (upravo joj je bio stigao paket od Emira). Sve vrijeme smo ponavljale rečenicu, „da nas sada Omer vidi“. Prosto je bilo neprijatno koliko nam je lijepo. I odlučile smo da vas uvjerimo kako nemate potrebe da se brinete za nas.

Inače, Beba je dobila stan na Alipašinom polju, na prvoj liniji. Sprat je jedanaesti. Putovanje do nje je prava avantura, igra zvana „Budi Rambo“ u trajanju od oko dva sata. Čim uđeš u tramvaj na Marindvoru, moraš da se prostreš po podu, jer je još uvijek mnogo onih koji se trude da te pogode snajperom pravo u glavu. Ako preživiš i ako se saobraćaj ne zaustavi (jer svaki čas ponekoga pogode, pa tramvaj stane), ovim prevoznim sredstvom možeš stići do zgrade Televizije. Onda ti slijedi pješaćenje od oko 45 minuta preko čudnih pejzaža. Velika frekvencija pješaćkog saobraćaja je uzrokovala da se u tim dijelovima razvije trgovina do neslućenih razmjera. Na svakom koraku svi prodaju sve i atmosfera neodoljivo podsjeća na poznate gužve Orijeuta: ljudi se guraju i cjenkaju, jedu pečene piliće umotane u novine, trgovci kidišu na prolaznike i izvikuju nekakve pjesmice (često sa lascivnim refrenima). Pošto je u Sarajevu i okolini svaki milimetar zemlje obrađen i zasijan, sve vrijeme se provlaćim između zgrada i kukuruza, dok me nekakve koze stalno prate ili posmatraju (imam panićan strah od rogatih životinja). Najgore od svega je, ipak, što ne poznajem teren i što se osjećam sasvim nesigurnom, jer ne znam odakle me „imaju“ (snajperisti).

Onda, kad sam napokon stigla do njenog nebodera, uvijek se nađe neka budala koja me uporno nagovara da uđem u lift.

Jer, „Sasvim je sigurno da će nas, i ako nestane struje, Meho odglaviti. Pa on je, zaboga, tako savjestan i siguran čovjek i zašto (ste) svi vi uopšte toliko sumnjičavi.“ Ja se ipak ne dam nasukati, držim se stepenica i kada zakucam na Bebina vrata, imam užasnu potrebu za ljekarom opšte prakse i za dobrim psihijatrom.

Nedavno sam se od njene kuće vraćala traktorom, jer tramvaji nisu radili. Sreća je što sam za tu priliku bila prigodno obučena – imala sam sivozeleni svileni komplet sa talijanskim cipelama i lakovanom tašnom (što je savršeno uveseljavalo ostale putnike na traktoru). Sve u svemu, posjeta Bebi je uistinu pravo turističko putovanje i pomaže ublažavanju osjećaja klaustrofobije.

Postoji još jedno mjesto na koje odlazim da bih pomogla sebi. To je veliki park u centru Sarajeva i u stanju sam da tamo provedem i po pet-šest sati. Taj je park ostao jedini sačuvan i zaista je divan. Pronađem poziciju iz koje ne vidim ništa osim zelenila i tako satima vršim fotosintezu. Imam užasnu potrebu da budem sa prirodom. Toliko nam je nenormalnoga ušlo pod kožu da ne znam hoćemo li ikada više uspjjeti da budemo oni stari.

Jedan moj prijatelj radi u MUP-u i nagovara me da odem i posjetim tatu. Ja bih to, naravno, iz ovih stopa učinila, ali je tata naglašeno poručivao više puta da to ne radim. Sada čekam nekoga povjerljivog da dođe i da ga opet pitam. Kada bih bila sigurna da mi one poruke šalje samo zato što se boji za mene, ne bih se ni trenutka predomišljala, ali se plašim da njemu ne napravim neki problem.

On je i dalje u svom starom filmu. Nedavno smo dobili dvije poruke preko Crvenog krsta. Nešto ću vam iz njih citirati. Poruka od 23. VI 94: „... Ako je još u Sarajevu (misli na našu sekretaricu), mogle biste početi da radite zajedno, a ja sam siguran (da) ću doći da vam pomognem do kraja ljeta.“ Poruka od 10. VII 94: „... Sudeći po brzini dostave pošte i poruka, vjerovatno će brižna pisma od vas pristizati još pola godine nakon završetka rata, odnosno do kraja ove godine, jer će rat ovih dana biti završen.“

Izluđuje me taj njegov optimizam, jer ga više ništa ne opravdava. Pomišljam kako možda piše tako jer moja pisma postaju sve depresivnija, pa hoće da mi pomogne i da me bodri. Ali, ako nije to razlog, on u tolikoj mjeri bježi od realnosti da mi naprosto nije jasno kako je od jednog razumnog čovjeka, koji je uvijek bio motivisan ispravnim i ostvarivim ciljevima, mogao postati toliko utopist. Takve i slične rečenice on ponavlja na taj način već dvije godine i sam sebi daje za pravo što ništa ne preduzima, jer će, svakako, sve samo od sebe biti uskoro riješeno. Bojim se ovog njegovog stanja jer mislim da nije prirodno.

Nadam se da će ovo pismo stići do Vas uskoro i da se neće zagubiti na putu.

Kada bi se sve nekim čudom smirilo, tako bih voljela da živite u Sarajevu. Jednog dana, kad sve prođe, mislim da ovaj grad ima najviše šansi da ostane onaj stari. I ovdje ima užasa, ali je ipak samo malo ljudi obolilo od opake mržnje. Možda i grijеšim, ali ja i grad se ne svađamo.

Napišite mi nešto kratko.

Volim vas. Inja

Sarajevo, 30. XI 1994.

Upravo sam pročitala svoje nezavršeno pismo i ne želim ga baciti. Poslaću ga uz ovo novo.

Bože moj, je li moguće da sam i ja dočekala radost i opuštanje! Ovo vam pišem desetak minuta poslije razgovora s tatom i Omerom. Još uvijek mi bruji u glavi. Tek sada, kad se razgovor završio, shvatam da je sve istina, da me niko neće probuditi iz divnog sna. Kada pogledam u pravcu tatine kuće, osjetim bol. To je ona vrsta fizičkog bola koju osjetiš kada nosiš nešto užasno teško i onda to spustiš. (Ovaj put, samo, bol nije u krstima, već u glavi). Onda ti treba par minuta da se ispraviš, shvatiš da nema više tereta, bol nestane i javi se olakšanje. Ali, još uvijek je prisutan strah. On je postao hroničan i kao svaka bolest te vrste teško je izlječiv. Moram se boriti protiv toga.

Kada si mi, Omere, rekao da ćeš nas spojiti*, prvo sam pomislila: ne smijem pasti u nesvijest, i ne smijem početi plakati jer od toga mogu zanjemiti. Jako sam ponosna što se nije desilo ništa od toga. Ni sada ne mogu da shvatim da mi se tolika sreća sručila na glavu i da je prošla nekažnjeno (to je taj neizlječivi strah). Njegov glas... Bože moj!!! I to normalan, neizmjenjen njegov glas, intonacija, ritam rečenice... sve tako prirodno. Nisam nikada mogla pomisliti da će me to što čujem – običan glas svoga oca preko obične telefonske slušalice – učiniti toliko, toliko srećnom. Uz taj glas bilo je prisutno i sve ostalo: njegov lik, osmijeh...

Hej, Šefe, nemaš pojma kakvo si dobročinstvo učinio!

Ljubim vas. Inja

Inja Pašalić

(„Pisma iz dva Sarajeva“ 1996)

* Reč je o spajanju telefonskom vezom sa ocem, koji se u tom trenutku nalazio u Beogradu, posle izlaska sa Grbavice.

Prvo priznanje

Mislim da je nas koji se u duši osjećamo kao Jugosloveni, strašno mnogo, nas koji smo dovedeni u situaciju da ne smiješ reći šta si, kako se osjećaš. Jednostavno su te prisilili da se izjašnjavaš na osnovu onoga odakle tvoje ime porijeklo vodi. Užasno je za mene bilo moje prvo priznanje - priznanje, ružno rečeno – situacija kada sam prvi put u životu rekla da sam Muslimanka. I to sam prvi put u životu rekla sinu, petogodišnjem sinu kome je trebalo objasniti da Muslimani nisu ništa prljaviji niti gori, niti ružniji narod od ostalih. Kakva je to bila situacija?

Moj sin je slavio rođendan i trebalo je pozvati prijatelje na to slavlje. Naravno, ja sam nabrojala imena djece koja su trebala doći. Rekla sam: „...i Muhameda“. A moj sin je rekao: „Ne, mama, Muhameda ne“. Ja sam bila iznenađena – „Što?“ Mislila sam da su se možda posvađali. On je rekao: „Ne Muhameda, on je Musliman, njega nećemo zvati“. Ja sam rekla: „Odakle ti to znaš?“ Odgovorio je: „Pa rekla su mi druga djeca iz dvorišta“. „Pa zašto, kakve veze ima ako je Muhamed Musliman?“ „Ne, mama. Muslimani su prljavi, ja se sa njim neću igrati, niti ću ga zvati na rođendan.“

To je bilo strašno. Kad sam svom sinu pokušala da objasnim da je njegova nana Muslimanka, da je njegova draga tetka Muslimanka, da sam ja, njegova mama Muslimanka, on je počeo da plače...

To je bilo strašno. Rekao je: „Svi mogu da budu Muslimani, ali ti ne“. Ja sam ga zagrlila i poljubila, a onda sam počela da objašnjavam. Crtala sam kartu Jugoslavije, republike naše, objašnjavala koji narodi žive, da je sasvim svedjedno ko kom narodu pripada, da smo svi ljudi i da ama baš nikakvog razloga nemamo za mržnju po osnovi nacionalne pripadnosti... Bilo mi je to strašno, jer sam prvi put došla u situaciju da kažem da sam ja Muslimanka, mada se i danas, tri godine posle toga, zaista osjećam Jugoslovenkom...

A više nigdje čovjek ne može da se izjasni tako. Prvo je počelo u Bosni. Na osnovu imena. Kažu ti: „Ne, ti nisi to. Ti pripadaš tom narodu“. A onda, kada sam zbog rata u Sarajevu pobjegla sa porodicom u Njemačku i Nijemci su prihvatili taj naš model. Ako si Jugosloven, onda si iz jedne „strašne, nove Jugoslavije, iz strašne Srbije“. I ako insistiraš da ostaneš Jugosloven, možeš da ostaneš bez dozvole za boravak. Ili te ne pitaju: „A, da, tvoje mjesto rođenja je Sarajevo, ti si Bosanac“. I razgovora dalje nema.

Ja sam iz Sarajeva, iz jedne stare muslimanske porodice. Iz porodice u kojoj su ljudi bili religiozni, ali nikada nisu bili nacionalisti. Moj muž, on je iz jedne crnogorsko-pravoslavne porodice, ali, porodice koja je pod uticajem ovih strašnih političkih igara, jednostavno dovedena u situaciju da se izjašnjava kao srpska. Jedna čestita, dobra, domaćinska familija. I moj

muž i ja smo došli u tako jednu ludu situaciju, ne samo zato što je izbio rat u BiH, mi jednostavno nismo imali prostora, nije postojalo više mjesto gdje bismo normalno živjeli. Čijoj vojsci se priključiti? Na koga pucati? Da li iz Sarajeva na rodbinu i prijatelje na Palama, na dragu babu i djedu moje djece, ili opet s Pala, odnosno s okolnih brda pucati na drage prijatelje u Sarajevu, na moju majku, moju sestru... Strašno. Za nas je bilo jedino rješenje – otići.

Samo par dana nakon početka rata u Sarajevu, naš stan, stan mojih roditelja je pretresla muslimanska vojska. Zelene beretke. Zato što je zet Vlah, jedan Srbin s Pala. Da bi možda mjesec ili dva nakon izbijanja rata u aprilu prošle godine, mojoj dragoj svekrvi njene, da li drage, komšinice govorile: „Bože mili šta si ti doživjela, da ti snaha bude najveći neprijatelj“.

Moja kompletna rodbina je ostala u Sarajevu - moja majka, moja sestra. Rodbina moga muža je, naravno, još na Palama. To je strašno, to su dva nespojiva svijeta... i neshvatljivo je da samo tih 14 km koji dijele Sarajevo i Pale, da se u tako kratkom vremenu sazidao neprobojan zid među ljudima, između ljudi koji su se tako divno družili, za koje znam da su se zaista voljeli...

I ovdje u izbjeglištvu, ovdje u Njemačkoj, mi primamo pisma iz Sarajeva i primamo pisma sa Pala... jedni druge pozdravljaju preko Njemačke.

(„Doba razuma“ 1994)

Muzičar po nacionalnosti

Svita za rodno Sarajevo

Ja se zovem Violeta Smajilović, rođena sam u Sarajevu i muzičar sam po profesiji, preciznije violinista. Momentalno živim u Dalasu, u Americi, gdje sam na nekoj vrsti usavršavanja. Moja porodica je razbacana. Ja vrlo često kažem: na svu sreću su mi roditelji umrli prije rata. Brat mi je ostao u Sarajevu i on, zapravo, isto čini jedan jako, jako, lijepi gest. On se isto bori, ne oružjem, on se bori muzikom. On je violončelista i zapravo sav svoj bijes i svoju tugu izražava na taj način. S druge strane, imam tri sestre koje se nalaze u Ljubljani. Dvije koje su živjele već dugo, dugo godina tamo i treću koja je izbjegla negdje u novembru, prošle godine, iz Sarajeva i, između ostalog, bila je teška četrdeset četiri kilograma...

Šta se dešava kada mislim o Sarajevu? Pronalazim vrlo često ulice, koje, kada sam bila u Sarajevu, uopšte nisam ni primjećivala. Međutim, u svojim mislima skoro svakodnevno pronađem tako neke ćoškove, neke uglove, neke ulice, recimo, po Baščaršiji... Pokušavam da ih zadržim u svojoj glavi. Kad pomislim da one više nisu takve, naravno da sam tužna, međutim, znajući da ja apsolutno ništa ne mogu učiniti protiv toga, pokušavam da radim svoj posao najbolje što mogu i da na taj način izrazim sav svoj bol i svoju tugu i svoj bijes, u krajnjem slučaju.

Mislim da je to jedini doprinos koji ja mogu dati. Jer, vidjela sam više modela ljudi: jedni plaču, drugi tuguju, treći se bore, recimo pričajući, međutim, ništa to ne može spasiti sve te ljude koji su ostali tamo... I, sigurna sam da ni moja svirka ne može to učiniti, ali mi se čini, zapravo, da je to ipak najveći doprinos koji ja mogu dati. Prije svega, smatram da je muzika jedno vrlo, vrlo jako sredstvo komunikacije. Zahvaljujući ovom ratu, shvatila sam koliko je to jako sredstvo komunikacije. Evo, daću samo jedan primjer: jedan engleski kompozitor, David Vajld, koji je bio duboko potresen time što se dešava u Bosni i Hercegovini, tačnije u samom Sarajevu, i koji je bio potresen gestom mog brata koji svira za sve te žrtve i koji na taj način iskazuje sav svoj bijes, napisao je jednu kompoziciju prvo mom bratu, a kasnije je jednu drugu posvetio meni. Ona se zove svita „Plać Bosne i Hercegovine“. Meni se dešavalo, kad sam prvi put izvodila tu kompoziciju, premijera je bila u Parizu, da su ljudi plakali zajedno sa mnom. Ja sam završila svirku, to mi se prvi put i zapravo jedini put desilo, da ja plačem na podijumu... Ja sam čula, bukvalno, plač ljudi. Kad sam završila, čuješ, nije da vidiš suze, nego čuješ jecanje... To su bili Francuzi. I tad sam shvatila koliko je muzika jako sredstvo, koliko se, zapravo, emocija može prenijeti na taj način... Dakle, muzika je izuzetno, izuzetno snažna i

mislim da je to moj izbor da na taj način izrazim to što mislim, jer riječima je to jako, jako teško, i onda rizikujemo da uđemo u neke političke debate, da uđemo u neke nacionalne probleme s kojima apsolutno nikakve veze nemam. Na pitanje koje sam nacionalnosti, odgovaram „Ja sam muzičar po nacionalnosti!“

(„Doba razuma“ 1994)

Bježi, sklanjaj djecu

Više torbi nego ruku

Komšija me je dovezao autom do Tilave i tu ostavio. Došapnuo mi je na rastanku: „Nikom ništa ne govori, niko ne mora znati ko si“. Te su me riječi uznemirile, ali sam ostala nijema gledajući naokolo. Moje dvoje djece se drže za nogavice mojih pantalona, a desetomjesečnu bebu držim u naručju. Oko mene naoružani ljudi odjeveni u razne uniforme i sa različitim oznakama. Na obližnju livadu je sletio helikopter u koji unose mrtvačke sanduke. Podilazi me jeza. Stojim tu, uzaludno čekajući prijevoz. Moje prvo odredište su Pale, gdje bi trebalo da prenoćim. U ruci nervozno gužvam ceduljicu na kojoj je zapisano ime čovjeka kod koga bi trebalo da odsjednem. Nisam ga nikada vidjela. Sve što o njemu znam je da je otac mog komšije. Najzad stade jedan kombi i nekako se ugasmo u njega. U njemu nema sjedišta. Prostirem bebin jorgan na prašnjav pod da bih smjestila djecu, a ja sjedam u prašinu.

Putovanje do Pala je trajalo dva sata, jer smo koristili zaobilazni put. Stigosmo, najzad, na odredište i izađosmo iz kombija potpuno bijeli od prašine. Okrenem se tamo-amo, svi se nekud uputili, a ja zbunjeno stojim, nemam kuda da krenem. Uđem bojažljivo u jednu kafanu i ljubazno zamolim domaćina da mi dozvoli da telefoniram. Mlađi čovjek gurnu telefon prema meni, ne postavljajući nikakva pitanja. Okrenem naznačeni broj i čekam. Zvoni, ali se niko ne javlja. Mislim, lijepo proljetno vrijeme izmamilo ljude napolje, pa ni moj domaćin nije u kući. Razočarano spuštam slušalicu. Pokupim djecu i gomilu stvari koje sam morala ponijeti zbog djece. Ne mogu da uzmem sve torbe u ruke. Povezujem torbe jednu za drugu i tako ih vučem. Odmičem sporo, ali ipak idem. Prešla sam stotinjak metara, kad se pored mene zaustavi auto. Vidim čovjeka u uniformi, ustuknem i odmah se priberem, pomislivši: „Pa ovaj čovjek ne zna ko si ti“. Uđem sa djecom u auto i bez mnogo pitanja čovjek me doveze na naznačenu adresu. Moj domaćin stoji u avliji i nezainteresovano naš posmatra. Da bih se izvukla iz neugodne situacije, pritrčim i kažem: „Čika Duško, evo vam gostiju!“ Čovjek gleda sa nevjericom, jer pred sobom ima osobu koju nikad dotad nije vidio. Na brzinu mu objasnim ko sam i otkud ja tu, da ne bi vojnik koji je dolazio za mnom primijetio nešto neobično. Ljubazni domaćin prihvati spremno moje stvari i spusti ih pod drvo. Trava zelena kao tepih, a proljetno sunce me zasljepljuje, jer sam prethodnih četrdeset dana provela u podrumu. Odbila sam poziv domaćina da uđem u kuću, željela sam da što duže sjedim na toj mekanjoj travi i udišem čisti zrak. Domaćini nam ustupiše jednu sobu i dadoše lijepu bijelu posteljinu. Posle više od mjesec dana skinula sam sa sebe odjeću. Kod kuće sam spavala obučena, nikad se ne zna kad će zapucati i kada ću morati u bezglavom trku snijeti svoju

djecu u vlažni podrum. Tako smo i zaspali. Mir i tišina su nam prijali, pa smo dobro spavali.

Oko šest sati probudi me lagano kucanje na vratima. Domaćica skuvala kafu i zove me da popijemo. Dobra žena se i pored mog protivljenja pripremila da nas isprati. Na rastanku sam plakala i ljubila je kao rođenu majku, a ona je sa suzama u očima mahala za autobusom koji nas ponese put Beograda.

Putovanje je proteklo u stalnim kontrolama. Nas žene niko ništa nije pitao. U Vlasenici, kroz koju smo prolazili, a u kojoj sam ja rođena, sačekala nas je grupa ljudi. Očekujem da u toj grupi vidim i svoju jedinu sestru. Trebalo je da mi preda nešto novca. Šofer je projurio pored grupe ljudi, ali ja sam spazila sestru. Djeca i ja smo instinktivno počeli vikati šoferu da stane i on je posle stotinjak metara zaustavio. Sestra je sva zadihana dotrčala do autobusa i pružila mi novac i kesu punu kolača. Moja sestra je zajedno sa svojim mužem uhapšena u Vlasenici i odvedena u logor, pa ni danas ništa ne znam o njima. Žaliću vječno što je tad nisam pvela sa sobom. U autobusu ljudi oko mene pričaju o ratnim strahotama, svako ima svoje viđenje događaja. Ja zbunjeno sjedim, gledam kroz prozor krajeve koje sam toliko voljela, a sada želim da odem što dalje. Slušam sa radija do tada meni nepoznatu muziku. Muzika odudara od mog odgoja, dosadašnjeg života u Titovoj Jugi. Četničke pjesme se pjevaju, slušam, ali nemam komentara. Pa nas su drugačije vaspitavali! Pročitala sam brdo knjiga o četnicima, ustašama, balijama i drugim izrodima našeg naroda. Bože, čudim se gdje sam ja to došla, hoću da plačem, ali ne smijem. Silom zadržavam suze koje kao za inat svjetlucaju u mojim očima.

Poslije nekoliko sati vožnje autobus stade na autoputu i šofer nezainteresovano opomenu putnike za Šabac da tu mogu izaći, jer neće ići u sam grad na stanicu. Ja i nekoliko putnika izlazimo. Opet isti problem – kako ponijeti više torbi nego što imam ruku. Postojim tu neko vrijeme i opet povežem torbe i počnem ih vući po prljavom i rapavom asfaltu. Ljudi prolaze i nijemo gledaju, ali niko ne želi da pomogne. Imam jako malo novca, pa nisam u mogućnosti da platim taksi do autobuske stanice. Put je dug oko dva kilometra i mi smo ga prešli, a da ni sama ne znam kako.

Onako umorna i tužna stignem na stanicu i tu sjednem da se odmorim. Nikud ne žurim, svi moji autobusi i vozovi su prošli davno, još onog 3. ili 4. aprila. Kada sam se malo pribrala, priđem šalteru i kupim kartu za Sremsku Mitrovicu. Autobus je polazio za koji minut. Ljudi se guraju, žure da zauzmu mjesto, a ja unosim brdo stvari i pošto više nema mjesta, sjednem na prljave i napola poderane torbe. Ljudi me gledaju i ja pritisnuta tim pogledima počinjem da plačem. Niko me ništa ne pita. Jedan mlađi čovjek mi prilazi i pita da li sam izbjeglica, a ja samo klimnem glavom i nemam hrabrosti ni da ga pogledam. Čini mi se da ću početi da vrištim. On mi u ruku tutnu jednu smotanu novčanicu uz napomenu da djeci kupim

sok. To me još više rastuži i počnem plakati na sav glas. Sve se to dešava protiv moje volje, ali nisam u stanju da se kontrolišem.

Putovanje do Sremske Mitrovice je trajalo jako kratko, bar sam ja imala takav osjećaj. Na stanici smo odmah prešli u autobus koji je išao do sela koje je bilo moje krajnje odredište. Put nas je vodio u jedno bogato sremsko selo pod samom Fruškom gorom. Tek iznikli kukuruzi, suncokret i druge biljke povijaju se pod blagim dodirom vjetra. Izrasla žita talasaju se kao nemirno more. Krvavo sunce daleko na zapadu lagano umire. Kroz prozor autobusa posmatram taj prizor koji ne možeš vidjeti u Bosni. Tamo, iza visokih planina sunce zađe još vrlo žuto, nema nostalgičnog zalaska kao ovdje u ravnom Sremu. Moja duša je prazna, oči suve, jer suza više nema.

Kuća u kojoj bi trebalo da stanujem nalazi se na samom početku sela. To sam shvatila kada sam iz autobusa na terasi ugledala poznata lica. Moje dvije prijateljice iz Sarajeva, koje su ranije napustile grad, sada su tu sjedile, dok su djeca trčala oko kuće. Mada stanica nije pored te kuće, ljubazni šofer na moju molbu zaustavi autobus i mi poiskakasmu istog sekunda. Moje prijateljice nisu bile iznenađene što me vide, jer su obavještene da dolazimo. Nismo morale ništa reći jedne drugima, jer su suze u njihovim i suze u mojim očima govorile puno. Naime, prilikom njihovog odlaska iz Sarajeva, obećala sam im da ću napustiti grad samo ako se situacija bude pogoršala i ako zbog toga moram otići. Nisu ništa pitale, moj odlazak im je sve rekao.

Dolazak jedne Muslimanke u selo sa gotovo stopostotnim srpskim stanovništvom nije prošao nezapaženo. Muškarci su me gledali sa radoznalošću, a žene sa podozrenjem. Moj zadatak prvi i jedini je bio da ih uvjerim da sam tu došla sa dobrim namjerama, da nemam nikakve veze sa onima koji u Bosni ratuju protiv Srba i Srbi protiv njih. Počela sam raditi vrijedno sve poslove. U tom selu sam prvi put uzela motiku u ruke, ali brzo sam naučila baratati njome kao da sam to radila cijeli život. Naučila sam šta znači raditi za nadnicu, pa ja sam o tome samo gledala na filmu i čitala u knjigama.

U selu su me pojedini ljudi počeli „voljeti“, simpatije su bile obostrane. Pomagala sam starijim ženama pri radu u vrtu, krečenju kuće, pranju, klanju svinja, itd. Zauzvrat sam dobijala hranu i odjeću. Život je tekao, čini se, bezbrižno i lijepo. Ali, nije bilo baš tako. U selu su živjeli ljudi doseljeni iz Bosne negde šezdesetih godina. Prijetili su gazdi kuće da će ga ubiti, ljudima koji su se sa mnom družili isto. Činilo se da ljudi na to ne obraćaju preveliku pažnju. Kada sam shvatila da kao gost dovodim domaćina u neugodnu situaciju, željela sam u selu naći neku kućicu za stanovanje. Ljudi u selu su bogati i svi imaju pored nove i staru kuću. Ali niko mi ni najgoru staru kuću bez struje i vode nije htio ustupiti. Svi su nalazili neki izgovor da me ne prime. Vidjela sam mnogo suza u očima starijih žena tokom moga traganja za krovom nad glavom. Kada sam na

kraju shvatila o čemu se radi, prestala sam tragati za kućom, prestala sam mučiti sebe i seljane.

Što je vrijeme više odmicalo, sve mi je jasnije bilo da iz sela moram otići. Tokom ljeta i jeseni mogla sam zaraditi za osnovne potrebe, jer paket Crvenog krsta nije bio dovoljan. Bila sam daleko od grada, pa samim tim daleko od onoga što je Crveni krst dijelio drugima (sveske, knjige, olovke, odjeću, itd). Stigla je zima, a zimi na selu nemam posla. Nisam mogla dopustiti da moje obaveze (mlijeko za bebu i druge neophodne stvari) plaćaju drugi.

Odlučila sam otići. Ali gdje??? Nisam ni sanjala da postoje kolektivni smještaji gdje se stan i hrana mogu dobiti besplatno. Odlučila sam krenuti nazad za Bosnu. Odredište je bila Fojnica i kuća roditelja moje prijateljice. Ali za taj put mi je trebao pasoš, jer se moralo ići preko Mađarske i Hrvatske. U tašni je mirno godinama ležao moj bosanski pasoš kojim je rok važenja istekao još 1990. godine, a ovo je 1992. godina. Kako produžiti pasoš kad kod sebe nemam ni prebijene pare, a ne želim od drugog da tražim? Odlučim prodati vjenčanu burmu svog muža koju mi je dao kada smo se rastajali. Ja svoju nisam ni imala, jer sam se vjenčala bez burme, ali to je druga priča. Slike za pasoš koštaju devet maraka, a ja mogu burmu da prodam za osam maraka. A gdje su pare za takse i druge dažbine?

Ulazim u jednu fotografsku radnju i molim fotografa da mi uradi slike što jeftinije. Objašnjavam mu situaciju i čini mi se da mi čovjek vjeruje. Posle nekoliko sekundi razmišljanja odlučuje da mi uradi fotografije za pola potrebne sume. Ima još uvijek dobrih ljudi! Ta me iznenada otkrivena činjenica ohrabri, ogrija mi srce.

Sutradan u grad povedem djecu i pođemo da se fotografišemo. Grad je grad i svega ima da se kupi. Moj mlađi sin traži kiflu, a ja nemam novaca da mu je kupim. Baš toliko koliko imam treba mi za takse. I ja bih pojela toplu kiflu, rumenu i mekanu, tek izišlu iz pekare. Objašnjavam sinu da nemam novaca i da kiflu zaboravi. A dijete ko dijete plače i viče: „Daj, nek nema!“

Posle mjesec dana čekanja, uz iscrpna ispitivanja ovlašćenog lica MUP-a o mom dolasku i o tome gdje mi se nalazi muž, dobijem pasoš sa rokom važenja do 1995. godine. Bila sam sretna!!! Problem je bio zapakovati stvari i odlučiti se šta ponijeti, a šta ostaviti. Sve su to bile stare stvari, ali su nam bile potrebne. Posle dužeg razmišljanja zapakovala sam tri torbe i već sam bila spremna za putovanje.

Šesnaesti april, kakva slučajnost! Baš na taj dan, ali posle godinu dana, ponovo odlazak, djeca, brdo stvari. Komšije me ispraćaju, svi plaćemo.

Naše prvo odredište je Novi Sad. Iz Novog Sada idemo za Baju, gradić u Mađarskoj, pa onda za Zagreb i dalje do Fojnice. Na jugoslovenskoj granici smo duže čekali, ali smo prošli bez problema. Dolazimo na mađarsku

granicu. Ulazi mađarski carinik i pregleda pasoše. Svi putnici pokazuju plavi pasoš sa šahovnicom. Ja i još dvoje putnika posedujemo crveni pasoš. Carinik me pita kuda idem. Objašnjavam mu. On zahtijeva potvrdu, tri stotine maraka i garantno pismo za Hrvatsku. Otkuda meni tri stotine maraka, ta jedva sam sakupila pare i za put? A ni u Hrvatskoj nemam nikoga ko će mi poslati garantno pismo. Ja, bivša sportistkinja, putovala sam često u inostranstvo, pa ne mogu doći k sebi šta to sad od mene traže. Ništa mi nije jasno! Carinik odlazi, ali se ubrzo vraća i poziva nas sa crvenim pasošem da napustimo autobus i iznesemo naše stvari. Mađari ne vole crvenu boju, ali da nam ne daju dalje ne mogu da vjerujem. Tog trenutka mrzim Mađare, gledam u njihova glupa lica, ali niko od njih ne želi da razgovara. Ponovo kupim stvari i djecu i vraćam se u Jugu.

Sjedimo bespomoćni na klupi i sve četvoro plaćemo. Kuda sad? U selo se ne želim vratiti. Ljudi zastaju i raspituju se. Svi žele pomoći. Glupi naši Balkanci! Na jednom djelu ove jebene države se tuku, a na drugom žele pomoći. Niko me ne pita ni ko sam ni šta sam. Svi pitaju samo šta mogu da učine za nas. Ispred nas zastade prekrasan autobus sa stranom registracijom i iz njega izađe prekrasna gospođa. Već godinu dana nisam vidjela lepo uređenu ženu. Prilazi nam i na srpskom objašnjava da su oni iz Vojvodine, da su na radu u Austriji, da idu u posjetu rodbini za uskršnje praznike. Nudi nam prijevoz tim autobusom do mjesta u koje želimo otići. Prihvatam ponudu. Ulazimo u autobus. Ljudi me gledaju radoznalo i sažaljivo. Svi pružaju sendvič, sok, čokoladu. Jedna gospođa pored mene plače, i objašnjava da nema djece, ali da saosjeća sa svim žrtvama rata, a naročito sa djecom. Moja djeca radosno otvaraju i jedu čokolade. Obrazi su im uprljani. Neka. I ne pokušavam da ih obrišem. Neka se najedu! Čokoladu nisu vidjeli godinu dana.

Razmišljam kuda da krenem. Sombor, Subotica ili neko treće mjesto? Svejedno mi je, gdje me ostave, tu će biti moj grad i tu ću morati potražiti svoj „dom“. Ipak, izabrala sam Suboticu, ni sama ne znam zašto. Na rastanku mi „domaćica“ pruži nekoliko novčanica i nešto sitniša. Pogledam i nasmjehim se, pa to su marke. Nije mnogo, ali je dovoljno za prvu pomoć.

Već je veče. Ne znam šta da radim, gdje da nađem smještaj. Jedan čovjek nudi da me za pet maraka odvede do Crvenog krsta. Pošto sam sad imala novac, odmah sam prihvatila njegovu ponudu. Stigli smo pred jednu staru zgradu u centru Subotice. Prozori su osvijetljeni, što je bio znak da rade. U oveloj prostoriji sjedi muškarac i nešto čita. Lagano zakucam i uđem, a za mnom moji dječaci onako musavi od čokolade. Kada sam čovjeku objasnila šta mi se sve podogađalo, on uze telefon i pozva nekoga. Čujem kako govori: „Imam jedan beznadežan slučaj, primi ih makar samo ovu noć“. Molba je imala uspjeha, jer nam se čovjek obrati i reče nam da ćemo tu noć provesti u dječjem domu *Kolevka*. Gradskim prevozom smo stigli do doma i tu nas je dežurna sestra ljubazno primila. Jedno krilo doma

bilo je namijenjeno majkama izbjeglicama sa malom djecom. Svi su željeli da znaju ko sam i odakle dolazim. Poslije svih obavljenih formalnosti, okupali smo se i stropoštali u krevet. Djeca zaspashe odmah, ali ja nisam mogla, jer sam brinula šta će biti sutra sa nama. Zahvaljujući Komesarijatu za izbjeglice, dobili smo dozvolu za dalji boravak u tom objektu.

Provela sam nezaboravnih pet mjeseci. Paličko jezero nam je pružalo mir i sigurnost i tu smo se osjećali kao na moru. Zaboravili smo ko smo i zašto smo tu. Šetali smo gradskim ulicama jer smo bili željni grada i to nas je privlačilo i uzbuđivalo. Sve svoje slobodno vrijeme provodila sam sa napuštenom djecom, koja su štíćenici tog doma. Voljela sam naročito bebe do godinu dana. Ne znam kome je teže, njima ili nama. Nesreća nas je spajala.

Ali sreća obično kratko traje. Direktorica doma je odlučila da uskrati pravo izbjeglicama na smještaj u njemu i mi smo morali otići. Ponovo rastanak, suze. Moj najstariji sin ponovo napušta školu i tek stečene prijatelje. Ponovo se nameće pitanje – gdje sada? Ali sada je mnogo lakše stajati iza tog pitanja koje nema one nekadašnje neizvjesnosti. Sada o nama vodi brigu Komesarijat za izbjeglice. Autobus dolazi pred *Kolevku* i nas četiri sa djecom i stvarima odlazimo. Ostale ostaju u Subotici u potrazi za privatnim smještajem.

Dok se vozim komfornim autobusom, vraćam se u svoju mladost, u dane kada sam bezbrižno putovala našom lijepom domovinom od Triglava do Đevđelije. Čini mi se da putujem na košarkaški susret ili na neki drugi turnir. Iz razmišljanja me trgne moj sin koji više radosno: „Mama, šuma!“ Kakva šuma ovdje usred Banata? Pa u Vojvodini nema šume, osim na Fruškoj gori. Gledam, stvarno šuma. Provjeravam svoje znanje iz geografije i sjetim se da bi to mogle biti šume u Deliblatskoj peščari.

Veoma brzo smo stigli u naselje izgrađeno u šumi. Dočekala nas je grupa radoznale djece. Izašli smo iz autobusa i iznijeli svoje stvari. Šofer je žurio natrag, ne dajući nam vremena da se predomislimo i vratimo za Suboticu. Moje drugarice su bile razočarane mjestom i glasno su negodovala. Ja nisam imala drugog izbora i morala sam tu ostati. Pokušala sam da u tom ambijentu otkrijem sve što je lijepo: sportski tereni, šuma, mir, tišina, i ponovo nostalglični zalazak sunca. Ali, plašila sam se ljudi. Jako me je interesovala nacionalna struktura stanovnika naselja. Bože, kakva su vremena! Tome nekada nisam pridavala nikakav značaj. Pa bila sam udata za čovjeka druge nacionalnosti i to mi nikada nije smetalo. Ljubazni zamjenik direktora kampa mi je objasnio da tu ima različitih nacionalnosti i da se ne pravi diskriminacija. I zaista, odgovorni ljudi koji rade nisu nikada pravili razliku, ali sami stanari jesu.

Moj dolazak u sobu paviljona *Dunav* prokomentaran je rečenicom: „Stigla balijka, otkud baš u naš paviljon?“ Moji dječaci nigdje ne izlaze, a razlog – stalni sukobi sa djecom. Ponovo pogrdne riječi: balije, ustaše. Zao

mi je djece, jer su još nejadi da se sami brane. Uostalom, djeca su djeca i njima ne treba zamjeriti. Prva podjela odjeće za djecu do dvije godine donijela mi je nemir i tugu. Moj najmlađi sin od dvije godine je dobio samo papice pokućnice, jer nam ostala garderoba nije navodno bila neophodna. Dijete ko dijete jako se obradovalo, jer su papice ličile na malog zekicu.

Jednog dana tokom ručka prišla mi je jedna žena i pljunula me pred pedesetak ljudi. Čujem je kako govori: „Ti si dobila pape, a moj unuk nije, balijko jedna! Šta ti ovde radiš? Tvoja djeca trebaju biti i gola i bosa.“ Govorila je i još nešto, ali je ja nisam čula. Osjetila sam zujanje u glavi, i cijelim tijelom sam drhtala. Mislila sam da ću se srušiti. Ostavila sam tek započeti ručak i istrčala iz restorana. Suze su same navirale na oči. Činilo se da većina ljudi u restoranu odobrava postupak ove zle žene.

Tih dana sam bila očajna. Željela sam da umrem, ali šta sa troje djece još uvijek malih da se brinu o sebi. Uz podršku prijatelja koje sam i ovdje stekla, nekako sam prebrodila nastalu situaciju. Noću sam često plakala, a danju tumarala bez cilja držeći za ruku svoje najmlađe dijete. Kada je sve prošlo i malo se zaboravilo, dolazi druga nevolja. Prijateljica sa kojom sam se svakodnevno viđala, dođe jednog dana veoma uzbuđena. Zbunjeno mi je ispričala da joj je prijetio jedan profesor iz Sarajeva zato što se druži sa mnom. I sama sam imala priliku da čujem kako prijeti „čišćenjem Muslimana balija“ iz Srbije, ako radikali dođu na vlast. Znala sam da radikali, bar sada, nemaju šanse da dođu na vlast, ali vrag je odnio šalu, nikad se ne zna. Ponovo tuga i suze. Noćima sam razmišljala šta sam bogu zgriješila, pa se ljudi tako ponašaju prema meni. Ja znam da moje očajanje dolazi otud što nisam u stanju da se na to naviknem. Pa, živjela sam u gradu ljubavi i najveće moguće nacionalne izmiješanosti. Prošli su izbori, pa je moj mučitelj prestao prijetiti, barem za sada.

Pred Novu godinu stiže mi paket iz sela u kojem sam u Sremu boravila. Paket pun raznoraznih đakonija. Šalju ga ljudi koji su me voljeli i koji me vole. Mojoj sreći nema kraja ne zbog onoga što je u paketu, nego zbog ohrabrujućeg saznanja da ima ljudi sposobnih da vole ljude bez obzira na nacionalnu pripadnost.

Merima Nosić

(„Feminističke sveske“ 1/1994)

Nikada više rat!

Iz Bosne sam, a zovem se izbjeglica. Tužna oznaka.

Izbjegla sam sa svojim mužem iz vihora rata 17. 11. 1992. iz Kulen Vakufa, općine Bihać. Rat je kod nas započeo 11. 6. 92. Tih dana sve je gorjelo, tenkovi i granate porušili su što se dalo porušiti. Bilo je puno žrtava. Sjećate se tih ratnih slika sa televizije. A ta buka granata još je u mojoj glavi i u noćnim morama. Često sam neispavana. Bojim se zatvoriti oči. Granate odnekud opet dolaze. Iako su u toj panici bijega mnogi uspjeli pobjeći, nas je otkrila rijetka proljetna šuma i bili smo zarobljeni. Vraćeni smo u opljačkane domove, maltretirani, vezani u lisice i ispitivani svaki dan. Bili smo i gladni, a strah nam se uvukao u svaki dio tijela.

Jednog dana dok sam pomagala susjedu brati šljive da napravimo pekmez, kojem sam se tako radovala, iznenadili su nas rafali metaka upućeni nama. Sklonili smo se, bilo je tako bučno, ali srca su nam od straha kucala još jače. Kad sam poslije htjela zvati susjeda da vidim da li je živ, nisam mogla progovoriti. Trajalo je to nekoliko dana. Poslije toga počele su moje muke. Mucala sam i teško slagala riječi. I do danas, uza sve pokušaje nisam uspjela povratiti svoj stari, siguran i tečan govor. Moj glas sada prolazi kroz neki neprohodan kanal, ispravno disanje sprečava neki poklopac u stomaku. Moje usne ne mogu uvijek stizati moje misli. I od toga moja glava kao da je nečim pritisnuta, a ispod tijela kao da se žure neki mravi, pa kad me umore valjda i odu i opet se vraćaju.

Tog dana su bila strijeljana 53 civila. Moj muž je slučajno izbjegao strijeljanje tražeći nešto povrća po napuštenim baštama. Došao je sav preplašen kući. Odlučili smo bježati. Po noći, pored puno straža, sa dva kofera. Morali smo prijeći tada već hladnu rijeku Unu i preko šuma naišli smo na francusku UNHCR bazu. Oni su nas zbrinuli, zaštitili, nahranili i transportovali za Zagreb. I tu smo naišli na nove poteškoće, jer sam ja katolkinja, a moj muž musliman i kao izbjeglice nismo imali jednaka prava na hranu, na zdravstvenu zaštitu i smještaj. Preko Martina Fišera i puno ljudi dobre volje, doputovali smo u Bonn 05.03.93. Opet kao izbjeglice.

Sada kad je rat završen, Bosna porušena, 200.000 grobova, da vam kažem kako se ja osjećam. Ne mogu prepoznati sebe, sad i od prije pet godina. Bila sam sretna, poslovna žena, sa dovoljno novca i imovine do kraja života. Naša Bosna bila je mala, ali lijepa. U mom gradu bilo je svega kao ovdje u Bonnu, osim tramvaja i automata za cigarete. Sada, godinu dana poslije rata, moj gradić Kulen Vakuf pripada Federaciji, nema još ni struje, ni vode. Ne rade telefoni, tvornice su porušene i opljačkane.

A ja u svom stanu u Bonnu imam stalno osjećaj da imam premalo brava i često imam potrebu da se u svakoj prostoriji ponovo zaključam.

Imam ružne snove sa slikama rata i krvavih leševa i njihovih jauka. Sve to nosim kao strašan teret kojeg se ne mogu osloboditi.

A kada se budem morala vratiti u nacionalno podijeljenu Bosnu, gdje ću ja kao katolkinja i moj muž kao musliman imati sigurnost kad su se svi međusobno ubijali? Ja ću imati problema zbog njega, a on zbog mene.

I bolje da sam još u Bosni bila grob, nego ovo sada – jedna ispaćena izbjeglica. Nigdje dobrodošla i uvijek dalje i dalje protjerivana... sve do smrti.

O bože, pitam se kad ćeš mi je poslati. Tada ću vjerovatno prestati biti izbjeglica.

Hvala svima koji nam pomažu a onima koji misle da možemo već sada nazad u Bosnu, neka pokušaju kod svojih kuća napraviti samo jednu rupu na krovu, neka si iskopčaju struju i grijanje samo jedan mjesec, neka skinu samo jedan prozor u stanu i neka donose i piju vodu iz Rajne... da time pokušaju doživjeti djelić života sada u Bosni. Neka pokušaju preživjeti od 100-200 DM koliko mi sada šaljem rodbini od četiri člana.

I šaljem poruku svakom roditelju širom svijeta: „Kaži svome još malenom sinu: Nemoj nikada u rat!“

I da vam još kažem: ja volim svoju Bosnu, ona je meni najdraža. Jednog dana ja ću joj se VRATITI.

Bonn, 4. oktobar 1996.

Izbjeglica

(„Žene za mir“ 1997)

Prosim*

Nema ko da mi izdržava decu. Muž mi je poginuo, Živković Sreta. Kako da vam kažem – on je Srbin. Ali dok je bilo vreme da se radi, ono dok je bilo sve slobodno, mi smo odlazili i radili sa tim železom. U Kninu smo bili sedam godina na deponiji. Tu smo radili da bi zaradili nešto za decu, da bi imali. Međutim, njemu je jako bilo žao kada je gledao svoj narod, kad su rekli: „Sklonite se sa ekrana“, ako ste to gledali, da se skloni sa ekrana kad su pokazivali one leševe, njemu je to bilo jako teško. On je rekao sam: „Odlazim da branim svoju decu, svoju zemlju, svoju Republiku, pa ako ginem, neka ginem“.

Imam troje dece. Ja moram da prosim da bi' moju decu izdržavala, jer oni nemaju dva roditelja. Samo jednoga – i to mene. Dobijam dvadeset dinara i dobijam dvadeset pet kilograma brašna i jedan higijenski paket. U njemu ima dva šampona, pasta za zube, četkica, tri kile praška i ima jedno tri-četiri konzerve i higijenski papir za WC. Ima i pribor za brijanje, ali ja više nemam muškarca u kući.

Rekla sam ovako: „Sreto, nemoj ići ako nisi pozvan, jer su ta deca zavisna od tebe“. On je rekao ovako: „Ja ću da idem da branim svoju zemlju, svoju decu, ako poginem, neka poginem“. Non-stop je on to pratio. Kad je bilo ono, produžetak Dnevnika, ako se sećate, to je bilo pretprošle zime, on je bio u stanju da sedi celu noć, samo da gleda Dnevnik. Ja sam njega samo odbijala od tog i rekla sam mu: „Nemoj to da uradiš, jer mi imamo troje dece“. Ne znam ja da li bi on išao na taj prvi metak, da njega pogodi ili bilo ko, da ga uništi, ali on je samo rekao: „Nema veze da li će me uništiti Hrvati ili Muslimani, ili šta ti ja znam, uglavnom ja ću otići, pa ako se vratim biće dobro, ako se ne vratim ja tome nisam ništa kriv“. Od Dnevnika sam ga odbijala. On je bio živčan i pre toga i onda kad je ono bila priča o Mandi, da ona iskopava i šta ti ja znam, on kad je to video, on je rekao: „Zar jedna žena da ubija našu decu, a ja muškarac da sedim kući i da jedem i da pijem, a drugi da gine? Ne!“ On dvadeset dana uopšte ništa nije jeo. On je samo pio kafu i pušio. I samo je o tome razmišljao, kako će da ode i kako će to da bude. Ja ga pitam više puta: „Zašto si ti takav i šta to tebe toliko zanima?“ Kaže: „Zanima me zato da bi se mogao osvetiti Hrvatima ili Muslimanima“. Ja sam rekla: „Nije to bitno, ti sam ne možeš ništa učiniti“. Ali uopšte ga nisam mogla odbiti od toga.

I ja sam se posle lečila. Bila sam u bolnici u Mitrovici na neuropsihijatriji, posle toga svega. Trošim lekove za živce. Kako su oni došli da meni jave, da njega više nema i ja sam dolazila tu u Beograd da bih ga

* naslov ur.

prepoznala... Ne mogu da dođem uopšte sebi... Ja njega kad sam videla, on uopšte oči nije imao. Bio je sav unakažen. Tu su mu jednu ružu... Ne mogu... Tu su mu jednu ružu nacrtali... Ne mogu više...

Ja nemam pravu kuću. Ja imam zemunicu, ako znate šta je zemunica, ono – iskopana zemlja. Čerka mi svaki put kaže: „E, mama, sad da je tata živ, to ne bi bilo tako“. Jer on kad je bio živ, ja nisam nikad za veka prosila. I onda ona meni kaže: „Da je tata živ, mi se uopšte ne bi' tako mučili“. Ja gledam dok ja mogu da oni ne osete. Nije to problem. Ja ću njima naprositi danas deset dinara da bi imali za hleb i za mleko. Ovaj mali još sisa, stariji ima dve i po godine. Meni je toliko teško, ja ne znam više šta ću sa mojim životom. Meni je došlo da ja odem da se ubijem.

(„Doba razuma“ 1994)

Bježi, sklanjaj djecu*

Znaš, tada su me donijeli u mrtvačkoj vreći. Eh, kada me Bog tad ne uze, a vala neće ni on svašta. A možda je i bolje. Ko bi mi pazio sada na Janka? On ima samo 15 godina i mnogo je dobro dijete. Tada u bolnici nisam mogla da shvatim da je moja Mira poginula.

Ja živim u Biošći. To je selo kod Ilijaša. Ilijaš je ispod brda, na brdu su srpske linije. Dvadeset osmog decembra 1992. godine balije su krenule iz Visokog i probile linije. Svu noć se pucalo. Nismo znali da su balije zauzele položaj. Tek ujutro oko pola sedam izađem ti ja na terasu. Vidim puca se, djeca spavaju, tata na položaju. Sve meci na terasi ispred mene. Mama bila ustala, kaže: „Bjež' bona s terase, pogodiće te.“ Ja ovako pogledam usuprot naše kuće, kad vidim Muslimani. Imaju iste uniforme, samo s ljiljanima na rukavu. Viču, deru se i lupaju u nešto. Tako oni uvek kad osvajaju, jebo ih otac. A tu mi bila i tetka. Kaže: „Pakujte se. Budite djecu, pa da bježimo.“ Moju Miru kada sam probudila, Janka, majko mila. Kažem: „Sine dobro se obuci, pomози seki, utoplite se, moramo da bježimo.“

Mira moja ništa ne razumije. Šta zna dijete šta je rat. Joj, samo kad se sjetim. Mira mi je sve vrijeme plakala. Nije mogla ni jesti. Pitam je: „Sine, da ti mama spremi nešto?“ „Neka mama. Neka tebe kraj mene, budi tu.“ Krenemo prema tetkinoj kući. Svi su bježali. Cijelo selo istom cestom prema skloništu. Jebo mu majku i ko ga napravi dolje. K'o da nismo mogli da ga iskopamo u našem selu. Sve su kolone uspjele da se sklone, samo naša, posljednja nastrada. Mama, ja, moja Mira, Janko i tetka, mi smo trčali. Trčiš, trčiš, pa čučneš, onda gledaš. Ne smiješ tek tako da trčiš, bilo je granata i rafala. Padaju ispred tebe i iza tebe, a ti na cesti. Tetka se sklonila u jarak kraj ceste. Kažem joj ja: „Ne mogu se skloniti, šta ću s djecom?“ A ona će ti: „Sad ću ja da ti pomognem.“

I samo što to reče, majku pogodiše. Ona zakuka: „Rado, bježi, sklanjaj djecu! Sve će nas pobiti, ja sam pogodena.“ Tetka skoči da joj pomogne i presiječe je rafal. Nije poslije poživjela ni tri dana. Ja više ne znam gdje ću prvo da se okrenem. Svuda krv oko nas. Bila sam svjesna samo da djecu moram da sklonim kako znam i umijem. Zagrlim ja njih i tjeram ih da puze ispred mene, kad i mene nešto pogodi u noge. Nisam osjećala bol, samo mi noge utrneše. Osetim nešto toplo i vidim krv se razliva crvena k'o ruža. Miriše krv onako teška i lepljiva.

Pokušavam da dođem sebi, djecu da sklonim. Vičem Janku: „Janko sine, čuvaj seku.“ A moja ti Mira vide: „Majko, pa tebi teče krv!“ I ona da

* naslov ur.

se okrene, nije ni 20 santimetara podigla od asfalta glavu, samo da vidi gdje sam ranjena, kada je u zatiljak pogodi metak i glavica joj pade na Jankove grudi. Sve mi zaigra pred očima i najednom se zaledi. I sad vidim njenu glavicu i Jankovu jaknu krvavu, k'o da je neko posuo krvlju. Pokušavam da zatvorim oči. Ponovo ih otvaram, sve mislim da to nije stvarno, ali uvijek ta jedna ista slika – njena raznijeta glavica na njegovim grudima. Ne znam koliko sam tako zurila i treptala.

Tek me Jankov vrisak prenu: „Mama, ubiše nam seku!“ „Nisu sine, nisu. Samo ti puži.“ „Jesu majko, vidi.“ O majko mila, šta sad da radim? Da mi je Janka izvući, al' ne mogu onako ranjena. Tuku granate, fijuču meci. Kažem Janku: „Spusti, sine, sekinu glavu, izvuci se polako pa bježi, ali ne ustaj na noge nego samo puži.“ „Neću mama, ako tebe ubiju, skočiću da ubiju i mene.“ „Neće sine, samo ti puži“, ubijedim ja njega, ali on ti ustade i potrča. Ja bih da ga pozovem, ali nemam snage. Dok je on trčao nije se pucalo ili ja nisam čula. Možda im je nestalo municije, ko zna, tek čujem ja njega da viče: „Živ sam, mama, sklonio sam se.“ Hvala Bogu. Sad se ja jadona bojim za moju Miru. Sve mislim da je živa, ali vidim glavica joj raznijeta. Čujem da ide oklopno vozilo. Rekoh, sada će mi dijete satrti nasred ceste, moram je skloniti. Idem ja da je pomjerim samo malko u stranu, ali ne mogu da ustanem – ranjene mi noge. Nekako ti ja bolan dopužem, uhvatim je ispod prsa i nogu i polako ustanem na koljena, ne boli me ništa, ne osjećam ništa. Ne znam koliko je to trajalo. Ali samo što sam se povukla do ivice ceste, nešto me presiječe posred stomaka, majko mila. Ali ne puštam moju Miru. Gurnem je u stranu, okrenem se i vidim da u mene crijeva počela da izlaze. Uzmem ruku, dolje pritisnem i legnem ti na asfalt. Reko', ko ga jebe, neka crknem.

Sjećam se još da je oklopno vozilo stiglo i da nas je tada pokupilo. Nisam znala da je naše. Miru moju odnijeli su u mrtvačnicu. Mene u Ilijaš u bolnicu, pa na Pale gde su me prvi put operisali. Tu ti ja doživim kliničku smrt i slom živaca, sve za jednu noć. Poslije su me helikopterom prebacili na VMA, pa u *Dragiše Mišovića*, gdje su mi uradili šest operacija i preživjeh.

Kažem ti, bolan, da neće Bog svakog. Samo da mi dijete ne poginu. Majka mi bila ranjena, samo prostrijelna rana. Brzo se oporavila, ali se sada sporije kreće. Otac mi tada totalno skrenuo. Sva sreća, sačuva mi Bog Janka. Samo da prestane prokleti rat i da mi Bog sačuva Janka.

(„Doba razuma 2“ 1998)

Moja priča

Ratne godine, mislim kao datume ne pamtim. Znam vrlo dobro šta se kad dešavalo, ali koje godine i datume ne pitaj me.

Sjećam se dobro da je bila zima i da je glad uveliko kucala na vrata moje porodice kao i uostalom na vrata mnogih Goraždana. Da bi se nekako snašli za kilogram hljeba moj muž Ferid odlazio je da radi kod nekih ljudi koji su ga plaćali brašnom a i to je bilo mršavo, šaka brašna za cijeli dan ili bi mu dali rakije znajući za njegovu ljubav prema ovom piću. Najteže od svega je bilo gledati djecu kako odlaze u krevet čim se smrkne i pokušavaju zaspiti ne bi li glad prevarili. Jelo se samo jedanput dnevno i to grah ako ga ima uz kriškicu hljeba kroz koju se vidjelo devet nebesa.

Jednog dana smo odlučili da odemo na Grebak. Do tada su mnoge priče dopirale do nas kako je to opasno, kako se možemo smrznuti, kako se ljudi izgube i kako ih zarobe četnici, ili pak kako su ljudi neljudi i kako ne žele da ti pomognu kada upadneš u kaljugu kroz koju je prošlo prije tebe na stotine ljudi. Poplašila sam se tih priča ali sam se i nadala da to nije sve baš tako strašno. Kada sam rekla djeci da želim, tj. da moram da idem na Grebak, nisu htjeli ni da čuju nego su odlučili da i oni pođu sa mnom misleći da ćemo tako biti sigurniji i bolje paziti jedni na druge. Ferid nije želio da ostane po strani govoreći ako je suđeno da na Grebaku svi poginemo ili se smrznemo idemo svi.

I tako je i bilo.

Osvanuo je i taj dan. Negdje oko pola pet ujutro nas četvoro je izašlo iz kuće i ni jedanput se nismo okrenuli, rekli su nam da je to baksuzluk. Bilo je strašno hladno. Morali smo dobro da se obučemo budući da smo jedan dio puta prešli na otvorenim kamionima. Na mjestu sastanka formirala se kolona duga preko tri kilometra. Čovjek iza čovjeka, žena iza žene, djete iza djeteta. Stopa u stopu. Kada smo se primakli blizu četničkih položaja kolonom se pronio šapat da se čuti. Usput smo susretali iznemogle starice koje nisu mogle da idu dalje, djeca su ih pokušavala podići, a one su ih preklinjale da ih ostave da tu umru jer ne mogu dalje. Poneko je i zaspao u koloni i samo se iz reda izdvojio idući nekim svojim putem. Ja sam stalno bila na oprezu. Djecu nisam požurivala ali sam ih molila da ne spavaju, da se držimo jedno za drugo. Torbe koje smo ponijeli da bi u njih stavili brašna, iako prazne bile su užasno teške, došlo mi je stotinu puta da ih bacim a onda bih uzela Melihinu ili Mirsovu da njima malo olakšam. Ferid je to isto radio.

Na jednoj čistini su nam rekli da se odmorimo jer nas čeka veliki i težak uspon. Moj Mirsad čim je dotaknuo snijeg i sjeo na njega zaspao je. Meliha također. Ja sam pokušavala da ih održim budne jer sam znala šta

znači zaspali u snijegu. Oni su me molili, daj mama samo malo, samo da trepnem, ne spavam samo žmirim, pusti me da se odmorim. Srce je htjelo da mi iskoči. Gurala sam ih, hladila snijegom, zvala. Ponekad sam imala uspjeha a ponekad bi mi neko od njih i zahrkalo.

Kada su naredili pokret, svi oni koji su zaspali ostali su da spavaju na snijegu, ljudi su samo nijemo prolazili pored njih, ukoliko bi nekoga i prepoznali pokušali bi da ga probude, ali su morali dalje jer je kolona išla, nije bilo vremena za čekanje.

Mislim da se te noći smrzlo u snijegu više od pet ljudi.

Kada smo došli na Grebak našli smo neku štalu polupraznu, povaljali se po podu i zaspali. Konačno sam i ja mogla da se opustim.

Poslije tri sata odmora natovarili smo brašna i opet istim putem kući.

Povratak je bio mnogo teži jer smo sada bili pod teretom. Leđa su pucala, ne možeš nikako namjestiti prokleti ruksak da ti se ne usječe u ramena, djeca svoje nose, posrću ali se ne žale. Samo mi je Mirso rekao, mammo kad dodjemo u Goražde napravi mi hljeb veliki i sam ću da ga pojedem.

Tako je i bilo.

*Priču ispričala **Magbula Dizdarević** iz Goražda,
zapisala **Vesna Kuljuh**, 2007.*

(objavljuje se prvi put)

Dječja priča

Imala sam tada samo 14 godina. Bila je to 1994. g. Dobro se sjećam ... zima je bila prelijepa. Januar... Najviše sam voljela predvečerja tog prelijepog zimskog perioda. Radovala sam se druženju sa prijateljima. Nekako smo se svi tad puno više voljeli. To nam je pomagalo da lakše prolazimo kroz rat. A prolaziti smo morali...

Granate, ubijanja, ranjavanja, silovanja, bježanja, noćenja u podrumu, neimanje kontakta sa najbližim srodnicima udaljenim ne više od 5 kilometara, iščekivanje oca sa linije, briga za mamu i brata na moj način... sve su ovo stvari uz koje sam ja odrastala. Moj vedri duh me je držao i pomagao da opstanem, kao i danas.

Od cijelog zla koje se dešavalo meni i oko mene najviše pamtim tu zimu. Bili smo gladni. Odjednom se prestala dijeliti humanitarna pomoć, sve i posljednje zalihe su se potrošile, nije se imalo više odakle uzimati. Ni trave nije bilo, nestala je pod snijegom; bila je jaka i oštra zima.

Tata je bio na liniji, poslali su ga na Treskavicu i baš se nekako u tom periodu zadržao više nego obično. U kući, tačnije u podrumu, s ostalim ženama i djecom smo ostali brat, mama i ja. Brat je imao 12 godina. Sedam dana bez prestanka jeli smo samo skuhanu rižu. Ne sjećam se na čemu smo je kuhali, mnogi su, mislim, to radili baš na otopljenom snijegu. A što bi se mi razlikovali?

Jedino od zaliha što smo imali bili su popularni kabaš sapuni. Ali gdje ćemo to jesti?

Sasvim slučajno, mamu, onako mršavu, iscrpljenu ali i hrabru, ne baš bliska prijateljica je pitala: „Dječak ti je još malen, bi li dala djevojčicu da krene sa mnom?“

„Gdje?“ upitala je mama.

„Pa u Pazarić,“ odgovorila je žena. „Tamo ja imam brata, i oni imaju krompira, ali nemaju sapune. Za jedan sapun se može dobiti 1 kg krompira. Koliko imate sapuna?“

Moja mama je sakupila sapune po kući i uspjela skupiti 10. Nije imala drugog izbora nego poslati me, već tako gladnu, da propješačim Igman planinu put Pazarića.

Krenuli smo rano ujutro i penjali se, penjali se. Bila sam uzbuđena, preplašena, ali sam se brinula kako ću bez svog mjesta, mame, brata i raje izdržati čak nekoliko dana. To mi je bilo prvi put da se negdje pomjerim tokom rata. Dosta drugačije od sjedenja u podrumu. U neki vojni ruksačić su mi stavili sapune i krenuli smo. Ja sam, sjećam se, namjestila čak i svoju kovrdžavu kosu, kao da sam krenula izaći s prijateljicama a ne na tako dalek put. Čak sam se malo i dotjerala. Ni penjanje mi nije teško palo, iako

me je sve bolilo i jedva sam se penjala uz planinu.

Cijelo vrijeme smo morali žuriti jer su nas vidjeli s okolnih brda i mogli su nas gađati. Tad sam shvatila da instinkt za preživljavanjem pobijedi sve strahove. Pješačili smo bez imalo odmora. Meni se činilo da nikada nećemo stići. Kada smo konačno stigli u mrak, dočekala me je najbolja hrana na svijetu kod brata mamine prijateljice. Jela sam ko luda, i bilo mi je žao što mama i brat nisu tu. Sutradan smo trebali krenuti dalje. Sjećam se da sam jedva ustala koliko me je cijelo tijelo bolilo. Zнала sam da nas čeka dug put ali i da ne mora značiti da ćemo odmah biti uspješni u tome da zamijenimo robu koju smo imali. Tada sam se samo pitala: „Da li sam ja to švercer? To neću da budem.“ A onda sam se utješila i rekla da nisam švercer nego neko ko pomaže mami i bratu da prežive. To me je držalo.

Ja sam imala veliku sreću i odmah sam u prvoj kući, gdje je živio jedan stari dedo, uspjela zamijeniti sapune. Dedo se sažalio na mene i dao mi umjesto 10 kg kromira 16 kg. Ja sam ga molila da mi da manje jer je meni to preteško nositi. On je plakao i molio da uzmem. Nisam znala tada zašto plače, ali i ja sam htjela plakati moleći ga da mi smanji teret.

Ja sam svoj posao odmah obavila. Ovi ljudi nisu bili baš sretni tako da smo i naredna četiri dana proveli hodajući. Ja sam svoj preteški ruksak nosila cijelo vrijeme na ramenima. Derao mi je ramena i prelazila sam sve granice izdržljivosti. Krila sam suze, plakala sam ali i dalje nosila. Moj ponos mi nije dao da dozvolim ikome da mi pomogne iako su me pitali. „Ne, ja to mogu“, govorila sam i danas se tako ponašam.

Najsretniji trenutak u mom životu bio je kada sam krenula nazad kući. Nekako mi se čini da sam se brže vratila. Nije me ničega bilo strah. Ni silaska niz tu istu planinu.

„Neka me vide, neka gađaju, barem je krompir mami i bratu stigao. Neko će im odnjeti ako mi se nešto dogodi.“

Oni su me čekali na prozoru, nekako još mršaviji i slabiji. Mnogo su mi se obradovali. Sva ponosna predala sam krompir (za koji smo kasnije dobili puno brašna) a ja sam istu večer bez obzira na upalu mišića i umor, izašla vani i družila se s prijateljima kao da nikada ništa nije ni bilo.

Cijeli rat sam provela u Hrasnici pored Sarajeva. Imala sam 12 godina kada je počeo i 16, kada se završio. Srećom nisam nikog izgubila tokom rata od članova porodice ali ipak mnogo sam izgubila kao i svi ostali.

Tamara Mišković, 2007.

(objavljuje se prvi put)

Grad kojem ne daju istinu

Ja sam Mostar napustila uz pomoć mojih prijatelja Hrvata i Muslimana, uz pomoć prijatelja koji su mi pomogli i da preživim inače, tih osam mjeseci tamo. Bilo da su mi donosili hranu, bilo da su mi pružali nekakvu zaštitu u onolikoj mjeri kol'ko su oni to mogli, ali u svakom slučaju oni su to radili jednostavno zbog svih onih godina koje smo provjeli prije toga i nikada nisam osjećala da me oni gledaju drugačije zbog svega što se dešavalo u Mostaru. Iako su neki od njih izgubili bliske rođake, iako su se u njihovim porodicama desila i silovanja, spaljene su im kuće, oni, jednostavno, nisu mene gledali kao nekoga ko je za to kriv.

Ja zato danas ovdje – u situaciji u kojoj ja više nemam svoj dom, u kojoj nisam sigurna hoću li se više ikad vratiti, i da li postoji ta neka prošlost u kojoj sam ja nekad živjela, a budućnost – o budućnosti ne smijem ni da razmišljam. Ja isto tako ne osuđujem ni jedan narod za ono što mi se desilo. Jednostavno, ne osjećam mržnju prema bilo kojem narodu. Ja mislim da ljudi moraju da jednog dana shvate da su i dobro i zlo činile određene osobe.

U prvom periodu, kada sam došla ovdje u Srbiju, zbog toga što nisam htjela nikada da kažem ono što bi mi možda ovdje podiglo rejting, da su Hrvati i Muslimani svi genocidni, a svi Srbi naivni i nevini, ja sam u prvom periodu naišla na zaista veliki zid oko mene. Osjećala sam se jako loše. Mislila sam, u tom prvom periodu, dok sam slušala vijesti i čitala novine do kojih sam uspijevala da dođem, da ovdje, jednostavno, niko neće da prizna istinu. Kasnije, kada sam upoznala i neke svoje prijateljice, naravno, to su prije svega Žene u crnom, i neke ljude koji rade ovdje na tome da se čuje istina, ja se sada osjećam mnogo bolje. Sada imam neki krug prijatelja i uopšte ne mislim kao onda u onom prvom susretu sa Beogradom, da je Beograd jedan grad koji neće istinu. Beograd je grad kojem ne daju istinu.

(„Doba razuma“ 1994)

Noćna mora

Kada sam se odlučila pisati o svom ratnom iskustvu, vjerovala sam da ću se fokusirati na neke konkretne događaje. Sada, kada sam sjela da pišem, sjećanja naviru. Tako su živa i tako su bolna. Javlja se strah, onaj strah, koji me je tokom rata tjerao neprestano u pokret. Strah, mržnja, bespomoćnost. Sve to je, kao tempirana bomba, bilo u meni. Bojala sam se i u isto vrijeme mrzila. Bojala se i mrzila sve one koje ne vidim, sve one koji su odlazili iz Zenice, zato što me svaki odlazak činio još usamljenijom i nesigurnijom. Dugo mi je trebalo da shvatim da moja mržnja nije usmjerena ni na koga konkretno, da je ona izraz moje bespomoćnosti, nevjerice da se to dešava, nevjerice da nas svrstavaju u neke nacionalne okvire, da se zbog toga ubijaju, da me neko može mrziti i da me se neko može bojati samo zato što sam Naira – Muslimanka.

Kada sam to shvatila, moja mržnja se pretočila u podršku drugim ljudima, a samim tim i samoj sebi.

Tokom rata živjela sam u dijelu grada koji je, uglavnom, granatiran. Bila je to stara gradnja, totalno nesigurna i nepoželjna za ratne uvjete. Bez podruma, bez ploče, nijednog duplog zida... Sve to je pojačavalo moj osjećaj bespomoćnosti. Granatiranje nije bilo intenzivno, ali je bilo skoro svakodnevno. Samo nekoliko granata, tek toliko da smo u neizvjesnosti, a neizvjesnost izluđuje čovjeka. Bila je to igra nerava. Moja kćerka Meliha imala je 6 godina. Kao i svako dijete njenog uzrasta, imala je potrebu za igrom. Gdje? Vječito pitanje! Pustiti je van ili je držati u kući. Što god bih odlučila, bila sam nezadovoljna.

1993. godina. Godina blokade. Bez struje, bez vode i bez hrane. Moja kćerka kreće u školu. Bio je to najtužniji dan u mom životu. Valjda je prirodno da čovjek želi da mu djeca imaju bolje uvjete od njega. Moja kćerka nije imala ni slične uvjete kao što su bili moji. Sjećam se svog prvog školskog dana. Mama je obukla nov, zeleni kostim. Ja sam bila dotjerana, nova odjeća, kikice. Moja učiteljica imala je divnu frizuru. Sjećam se te svečane atmosfere. Tako sam bila ponosna što sam krenula u školu. Tako sam bila sretna. To je bio jedan od važnijih dana u mom životu. Rado ga se sjećam.

Melihin polazak u školu ispunio me tugom. Plakala sam. Umjesto svečarske atmosfere – grč. Hoće li se oglasiti sirena za opću opasnost? Melihina torba kupljena je na pijaci. Još smo imali sreće da je nabavimo! Dijete ide u školu, a nema obuće. Prodavnice su sablasno prazne, samo po neki artikl. Cijeli dan obilazila sam prodavnice obuće, tražeći broj 33. Konačno u prodavnici obuće *Beograd* (koje li ironije!) pronađem gumene

čizme bez futera, broj 34. To što nisu futrovane ne mari, neka obuče vunene čarape. Bila sam tako sretna što sam ih pronašla. Kada sam dala prodavačici novac i kada mi je rekla da ne može naplatiti, jer nema sitno, uhvatila me panika. Šta ako neko dođe i kupi te jedne jedine čizme?! Kako će Meliha ići u školu? Sjela sam i čekala, čekala, sve dok se nije pojavio drugi prodavac i donio sitan novac. Konačno sam imala u rukama te gumene čizme broj 34 i bila sam sretna! Ta godina je bila prava ludnica. Više su bili u podrumu, nego na nastavi, ali preživjeli su, što je najbitnije.

Proljeće 1994, konačno deblokada Zenice i kraj sukoba Armije BiH i HVO. Imamo prijatelje u Žepču, 40-tak km od Zenice. U Zenici je bila Armija BiH, u Žepču HVO. Mi smo Muslimani, oni Hrvati. Kada su krenuli sukobi, prekinute su telefonske veze i nismo imali nikakvih informacija od njih. A onda, jednog dana, u jeku sukoba, poruka putem radioamatera. Javljaaju da su živi. Zele znati kako smo mi. Bila sam tako sretna što su se javili, što misle na nas. Bila je to potvrda našega prijateljstva.

Po prestanku sukoba krenuo je prvi konvoj iz Žepča za Zenicu pod pokroviteljstvom katoličke crkve. Na čelu je bio fra Stipan. Taj čovjek je toliko toga uradio za Zenicu. Ljudi su ga voljeli i poštivali. Prozvali su ga fra Suljo. Iz Žepča su stigli paketi. Spremili su ih prijatelji i rodbina. Uveče, oko 21 sat, dok smo sjedili onako bez struje i udisali miris lojanice, nazvali su nas iz Župnog ureda. Rekoše da je i za nas stigao paket iz Žepča. Primila sam to kao najnormalniju vijest. Otišla sam u krevet, ali nisam mogla zaspati. Okretala sam se, prevrtala i onda sam glasno rekla da razmišljam o tom paketu. Paket je bio znak da neko misli na mene, na nas. Toliko puta sam imala utisak da smo zaboravljeni od svih, da više nikoga nije briga za nas. I onda kada dobiješ bilo kakvu potvrdu da si nekome bitan, da misli na tebe, to ti daje elan da tražiš smisao života, posebice u ratu...

Otišli smo u Župni ured u pola devet, mada su nam rekli da dođemo oko 11. Jednostavno nismo mogli izdržati. Uzeli smo paket i žurno otišli kući, gdje nas je čekala kćerka. Kada je otvorila paket, na vrhu smo ugledali paštete i čokolade. Jedna čokolada je bila otvorena. Poslije mi je prijateljica rekla da su za taj konvoj saznali iznenada i da su imali samo par sati da predaju paket, tako da su potrpali ono što su imali u kući, čak i otvorenu čokoladu. Kada je Meliha vidjela paštete i čokoladu, na koje je odavno zaboravila da postoje, počela je da plače. Počela je da jeca. To je nešto neopisivo. I sada kada pišem o tome, čujem njen jecaj i plač. Brašno, ulje, šećer, leća, riža i ponekad sir, to je bila glavna hrana tokom rata, sve ostalo je bilo samo mislena imenica.

Te godine uspjela sam otići do njih, za Uskrs. Putovanje koje traje 40 minuta, trajalo je nekoliko sati. Kontrole, provjera papira... Dio puta autobusom, dio puta pješice... Ali kada sam je vidjela! Nevjerojatno! Kao da smo juče bili skupa, a ne da je prošla godina. Sjedile smo u njenoj

kuhinji, i onako uz kaficu, kako smo to obično radile, razgovarale smo. U jednom momentu sam shvatila da se između nje i mene nije ništa promijenilo, samo smo razgovarale o drugim stvarima. Priče su nam bile drugačije, ali je naš odnos ostao isti. To je ono što me radovalo. Nismo više pričale o djeci, fakultetu, uređenju kuće, pričale smo što smo proživjeli u ratu. Bila mi je to potvrda, da istinsko prijateljstvo ništa ne može uništiti. Osjetila sam bezgraničnu sreću. Imala sam utisak slobode, jer sam mogla otići i vidjeti svoje prijatelje.

Tokom rata radila sam u Centru za žene NPA. Radila sam sa djecom predškolskog uzrasta i ujedno se osposobljavala za pružanje psiho-socijalne podrške. 1995. godina obilježena je padom Žepe i Srebrenice. Jedan dio njih, oni koji su imali sreću da izađu iz Srebrenice, trebali su doći u Zenicu, privremeno. Na prilazu gradu, napravljen je prihvatni centar, zapravo, napravljeno je šatorsko naselje. Bio je ograđen, kako bi se ljudi zaštitili od novinara i drugih znatiželjnika. Novinari su bili načičkani sa svih strana i čekali su autobuse. Naša grupa iz Centra za žene trebala je pomoći pri smještaju u šatore, te pružiti prvu psihološku pomoć.

U prihvatni centar smo stigli oko podne. Mislila sam popiti neku tabletu za smirenje, ali je jedna kolegica rekla da želi da sve to doživi. Pomislila sam da ima pravo. Zaista, to treba doživjeti...

U početku sam bila jako nervozna, a onda smo počeli sa šalama. Bio je to crni humor, da ne može biti crniji. Bio je to naš način odbrane. Čekali smo. Sati su prolazili. Spustila se noć, a od autobusa ni traga ni glasa. Dobivali smo sugestije, šta bi trebali, a šta ne raditi, kada oni stignu. Rekoše nam da budemo spremni na sve moguće reakcije kod tih ljudi. Počeo se javljati strah. Svako od nas trebao je ući u autobus, pomoći ljudima da se smjeste i razgovarati s njima. Ući u autobus?! Šta im reći? Dobro došli u Zenicu!? Koja ironija! Pa, šta im reći? To pitanje je bubnjalo u mojoj glavi. Iscrpljena, uplašena, izgubljena, na tren sam zaspala. Probudili su me. Prošla je ponoć, autobusi su stizali. Vidjele su se kamere oko ulaza u prihvatni centar.

Ja sam trebala ući u prvi autobus. Nisam bila svjesna da drhtim. To mi je sutradan rekla moja kolegica. Kaže da sam se sva tresla. Zamolila sam nekoga, pojma nemam koga, da sa mnom uđe i da stane iza mojih leđa, da se barem malo osjećam sigurno. Ušla sam i pogledala ih. Izgledali su tako izgubljeni, izmrcvareni, beživotni. Samo starci, djeca i žene. Kao da nije bilo života u njima. Nazvala sam selam. To mi je palo napamet. Samo su me pogledali i spustili glavu. Rekla sam im da ću im pomoći oko smještaja. Opet ništa. Čudno, autobus je bio pun, ali je u njemu vladala sablasna tišina.

Ljudi su se brzo smjestili u svoje šatore. Neki su tražili bombonice za smirenje. Neki su uzimali abdest da klanjaju. Neki su sjedili ispred šatora i

gledali bez riječi. Jedan dedo je izgubio nenu, pa smo je tražili. Jedan je čovjek osjetio bol u prsima i počeo se trzati. Otrčala sam po liječnika. Kada smo se vraćali, vidjela sam da ga četvorica nose. Jedan za jednu ruku, drugi za drugu, treći za jednu nogu, četvrti za drugu. Kao da nose vreću, a ne čovjeka. On se trzao. Spustiše ga na zemlju. Čovjek izdahnu. Došao je u Zenicu da umre! To je bio moj prvi susret sa smrću. Oči u oči.

Krenula sam dalje u obilazak, od šatora do šatora. Čula sam tišinu. Jezovitu tišinu. Toliko ljudi na jednom mjestu, a takva tišina. Stravična, nepodnošljiva, nabijena strahom. Voljela bih da je više nikada ne doživim. Tišina, koja lomi, izluđuje, boli.

To jutro, stigla sam kući oko pola pet. Sa sobom sam nosila telefonske brojeve, brojeve njihove rodbine i prijatelja iz Sarajeva. Stigla sam kući i počela zvati. Nisam marila za vrijeme, jer sam znala da ljudi iščekuju informacije, da žele znati da li su njihovi živi ili ne. Zvala sam i pričala. Bili su to dirljivi razgovori. Rodbina, u nevjerici da su živi došli do Zenice, plakali su, pričali, a ja sam ih slušala. Sjećam se jednog razgovora, jedna gospođa, kada je čula da joj je snaha živa, onako usplahirena počela je da govori: „Samo neka ona dođe... Neka se ništa ne sikira... Imamo svega i da jedemo i da se obučemo... Recite joj da pazi kada bude prolazila kroz tunel, da dobro sagne glavu da je ne razbije...”

Narednih dana, redovno smo išli u kamp. Ljudi su već pomalo počeli pričati. Upoznala sam desetogodišnju djevojčicu, koja je otišla neni na školski raspust i tu ostala. Mama je ostala u Sarajevu i u međuvremenu se porodila. Nisu dugo čule jedna za drugu. U momentu mi pade napamet da bih je mogla povesti kući da nazove mamu. Nena je dala dopust. Kada smo sjeli u kola i krenuli mojoj kući, počela me hvatati panika. Šta ako je majka poginula? Šta da radim? Odlučila sam da ja nazovem majku, pa shodno situaciji odlučiću šta dalje. Kada smo ušle u stan, njeno ponašanje i njene reakcije su bile dirljive.

„Pa to je ležaj... Imaš i tv... Vidi sto...“, sva ushićena govorila je, ulazeći iz prostorije u prostoriju. Tada mi je do svijesti došla informacija da su se oni povukli u šumu i da su tako živjeli mjesecima. Za nju je moj stan bio nešto što je ona već odavno izgubila – sigurnost, udobnost, jednostavno dom...

Nazvala sam njenu majku. Na svu sreću, žena je bila živa. Razgovor te desetogodišnjakinje sa svojom majkom nikoga ne bi ostavio ravnodušnim. „Šta ti je majko? Dobro sam, ne plači. Imali smo šta jesti. Kako je brato? Kako si ti? Ne plači. Šta ti je majko? Ne plači...” Bio je to govor jedne starice, a imala je samo deset godina.

Sjećanja i dalje naviru. Rat nas je rastavio od dragih nam ljudi. Neke možda nikada više nećemo vidjeti, a neke ipak pronađemo. Ja sam svoju prijateljicu pronašla poslije 14 godina. Ona je Srpkinja i šišana je kuma

moje kćerke. Kada je rat počeo, bila je u Banjaluci. Kada je rat prestao, pokušala sam je dobiti, ali telefonski broj je bio promijenjen. Promijenila je firmu, promijenila prezime. Koga god bih upoznala iz Banjaluke, molila sam da mi pokuša pronaći neke informacije o njoj. I ništa. Tako godinama. A onda, čudom Božijim, 2006. godine, ponovo sam otišla u Banjaluku na neki seminar i ugledala nekog gospodina, koji mi se učinio poznatim. Kroz razgovor smo pokušali razjasniti odakle se znamo. A onda smo došli do Studentskog doma Bjelave u Sarajevu, gdje smo stanovali za vrijeme studija. Taj gospodin bio je naš zajednički poznanik. Reče mi da je neki dan pričao sa mojom prijateljicom o meni. Ona je u Banjaluci! Odmah smo je nazvali. Prvo što je izustila, bilo je: „Ženo, od kada te tražim!“ I ja sam nju tražila. Nikada nisam prestala. Poslije 14 godina, opet smo skupa. Moja kćerka konačno je pronašla svoju „kuma“ iz Banjaluke, kako je govorila kada je bila mala. I opet onaj osjećaj, kao da nije postojao taj prekid. Samo smo nastavile, doduše sada malo zrelije i malo starije. Prijateljstvo je prijateljstvo.

Ovaj rat, učinio je da se osjećam bespomoćno, da upoznam najintenzivnije oblike straha, kada se bojiš za svoj vlastiti život, život svog djeteta, život svojih roditelja, prijatelja... Ovaj rat pokazao mi je kako je nepodnošljiva neizvjesnost... kako tišina može biti stravična ... Voljela bih da to nikada, ama baš nikada više ne doživim, ni ja, niti bilo ko drugi. Voljela bih da niko ne doživi tu tišinu, tu neizvjesnost, tu bespomoćnost i taj strah.

Ovaj rat, učinio je da procjenim sebe, svoje vrijednosti, svoje prijatelje. Bio je velika kušnja. Ponosna sam i zadovoljna što se moje vrijednosti nisu poljuljale i što sam dobila potvrdu za svoja prijateljstva.

Voljela bih da što više ljudi doživi to zadovoljstvo, da budu ponosni na sebe, da budu ponosni što su ljudi. Jedino zadovoljni ljudi mogu graditi mir; nezadovoljni mogu voditi samo u nasilje, u rat.

Da bi čovjek procijenio sebe i vlastite vrijednosti, da bi dobio potvrdu za svoja prijateljstva, jedino što mu treba je volja i hrabrost.

Naira Hodžić, 2007.

*(NVO Sezam, Zenica)
(objavljuje se prvi put)*

Biba Metikoš*

Zovem se Habiba, rođena sam 1942. godine u Višegradu. Neposredno poslije mog rođenja moja obitelj iz Višegrada izbjegla je u Sarajevo radi istih razloga zbog kojih se danas ja sa svojim djetetom nalazim u Zagrebu. Rečeno je „Povijest se ponavlja“, što upravo moj slučaj potvrđuje.

Sav dosadašnji život proživjela sam u Sarajevu. Završila sam Pravni fakultet. Udala sam se za Vasilija. Živjeli smo u sretnom braku u kojem smo 1979. godine dobili kćer Dunju. Život bi nam zaista bio lijep da se nije dogodio rat.

Po izbijanju rata u BiH, sada već davnog aprila 1992, krenula sam s djetetom na svoj križni put. Tog sunčanog, proljetnog dana napustile smo svoj dom, Sarajevo, sigurno danas najpoznatiji grad na svijetu. Padale su bombe, padali su ljudi, a dizala se groblja. Danas u tom, do nekoć prekrasnom, multinacionalnom, multikulturalnom gradu, punom mladosti i života, ima više mrtvog nego živog.

Stigle smo u Zagreb. Mislile smo da rat u BiH ne može potrajati, da se nacionalne nesuglasice moraju brzo riješiti jer u BiH nema mnogo jednonacionalnih obitelji. No, rat nije prestajao, a kćerka i ja nismo imale od čega živjeti.

Moja svijet se počeo rušiti. Pomišljala sam na samoubojstvo. Nekada uspješna, neovisna, poslovna žena, sada više nije u stanju obezbijediti sebi i djetetu elementarne uvjete za život.

Do nedavno je sam prostor bivše Jugoslavije bio i moja domovina. Sada, kažu, više nije. U Hrvatskoj nemam pravo na zaposlenje niti na identitet, jer nemam podoban nacionalni predznak. Bezuspješno sam tražila bilo kakav posao koji će nam omogućiti prehranu.

Jednog dana, lutajući beznadežno, tražeći svijetlo u tami, našla sam se u potpuno nepoznatoj, ali prijatnoj sredini. Bio je to Centar za žene žrtve rata.

Nije im bilo važno tko sam, što sam, odakle sam. Bilo im je važno da sam žena kojoj treba pomoći, a koja će sutra moći pomagati drugim nesretnim ženama.

Počela sam ponovno željeti da živim, da radim. Prošla sam trening i počela raditi na formiranju grupa samopomoći po izbjegličkim kampovima. To je jako bolno, jer radeći sa ženama izbjeglicama radim na osobnoj traumi i prevazilazim ju.

* naslov ur.

Susret sa ženama iz kampa izgleda kao susret s nesrećom. Ima se osjećaj da su to ljudska tijela koja su oboljela. Svaki komad oboljelog tkiva mora se posebice liječiti i povezivati. To je rad koji zahtijeva mnogo strpljenja i razumijevanja.

A kad spoznaš da su ti strpljenje i razumijevanje zaista jedina sredstva za rad, onda ih nastojiš razviti što je moguće više. Ne baš uvijek, ali ipak u priličnoj mjeri vide se rezultati. Poklekle žene se uspravljaju.

Moje životno iskustvo u Centru upotpunjeno je jednim novim kvalitetom. Odrasla sam bez oca i bila prinuđena raditi i „muške poslove“. Mislila sam da je svejedno biti muškarac ili žena, danas to više ne mislim. Sretna sam što sasma drugačijim očima gledam ženu i muškarca. Mislim da su muškarci, kada bi razmišljali o svom rodu kako ja razmišljam o svom, zaista hendikepiran rod. Muškarci koji su suptilni, nježni i odani u većini slučajeva su doživljeni kao feminizirani. Kada žene postaju „grube“, tj. odlučne, ne postaju nešto što se jako kosi s normama društva, postaju predivna ljudska bića meni jako draga.

Nakon godinu dana rada na sebi i s drugim ženama još uvijek osjećam bol. Ponekad mislim da se cijeli svijet obrušava na mene, da neću uspijeti. Ipak, bol je svakim danom sve manja, a moje nade u bolji život sve veće.

Čitav svijet bit će moj novi dom.

Nadati se – to je jedna od ljudskih tragedija.

*(Centar za žene žrtve rata: Zbornik 1994,
„Žene obnavljaju sjećanja“ 2003)*

Priča Goge M.

Vesna i Dinka: *Jesi li uspjela sve spakirati?*

Goga: Jesam, uglavnom. Ostavila sam nešto stvari. Kako mislite da to treba početi razgovor, od mojih osobnih podataka?

V: *Neka to bude priča. Počni s time kako si došla iz Sarajeva, zašto si otišla, tko ti je ostao tamo od obitelji, koga si dovela sa sobom? I zašto se u ovome trenutku vraćaš u Sarajevo? Kako se u ovome ratu prelomila tvoja sudbina?*

G: Bitno je da je moja mama Talijanka, dakle „fašista“, a tata mi je „pravoslavac“, dakle „četnik“, udata za Hrvata, dakle „ustašu“. Što sam ja u svemu tome? Imam mjesto rođenja, nemam naciju, nemam državljanstvo. Bila sam Jugoslovenka što je sada veliki grijeh, zar ne? Iako sam se dobro osjećala, svugdje kao kod kuće. U svemu tome se nisam mogla snaći jer nisam nikad odgajana kao Srpkinja. Tata mi je pravoslavac, ali nikada nitko ni u petnaestom koljenu nije živio u Srbiji. On je rođeni Sarajlija, već u četvrtom koljenu njegova obitelj živi u Sarajevu. Mama Talijanka je katolkinja, ali nije velika vjernica. U crkvu nije išla, ali imala je svoga Boga i svoju vjeru.

(...)

D: *Imaš li danas još kakve veze s talijanskom obitelji? Jesu li ti mogli pomoći tokom ovoga rata?*

G: Da, imam, ali oni nisu mogli ništa pomoći. Prvo, to je dosta stariji svijet, a ja nisam mogla otići tamo jer nisam mogla putovati. Nemam domovnicu, niti putovnicu, nemam papire, ne mogu preko granice. Znaš tu priču – ako izađem iz Hrvatske ne mogu se više vratiti. Gubim status izbjeglice. S njima sam bila u kontaktu telefonom, nudili su neku pomoć, ali nisam se mogla osloniti na to. Nisam imala niti volju da odem k njima, jer je to bilo nešto predaleko i definitivno. S obzirom da je mama u Sarajevu, nisam htjela ići nigdje van. Zapravo stalno sam čekala povratak. Kad se sve to desilo u Sarajevu, kad su ušli i osvojili moju Grbavicu, bez pucnjave, bez ičega, mislim četnici...

V: *Je li Grbavica bila dio Sarajeva s pretežno srpskim stanovništvom?*

G: Ne, apsolutno ne. U mojoj zgradi niti jedan jedini stan nije bio nacionalno „čist“. Svi su bili izmiješani. Ako nisu roditelji bili miješani, onda su se djeca svih nacionalnosti ženila uzduž i poprijeko. Srbi su odmah osvojili Grbavicu jer im je to strateški bio zgodan kraj, vezan sa Palama.

V: *Je li tebi tvoja nedefinirana nacionalnost u Sarajevu prije predstavljala problem?*

G: Ma nije, apsolutno ne. U Sarajevu nikad nitko nije mogao reći da je bio ugrožen ili da je imao problema zbog takvih stvari. Ja osobno za

devedeset posto mojih prijatelja ne znam ni danas što su, jer su imena, posebno hrvatska i srpska, faktički ista. Mi u obitelji slavili smo sve, i pravoslavne i katoličke i državne praznike. Voljeli smo da nam je kuća puna svijeta. Mislim da je to bilo prekrasno. Kao najljepših slika iz mog djetinjstva sjećam se kad je moj otac dolazio i nosio mojoj mami mali „krisbaum“ za Božić. Odrasla sam u potpunoj toleranciji. Kad su svi ti Srbi došli, ti četnici, nisam tu prepoznala ništa svoje bez obzira na vjeroispovijest mog oca. Ja nisam ni vjernik, niti idem u crkvu. Moja vjera je nekakva moja ljubav, poštenje i tako... Voliš ljude i činiš što možeš dobro.

D: *Jesi li imala problema kad su na Grbavicu došli vojnici?*

G: Nisam imala velikih problema. Dobro, pretražili su mi kuću, ali dobro smo prošli. Jedan od trojke koja je došla, jedan dečko, bio je jedini Musliman i školski drug moje susjede tako da je našu kuću poštedito.

V: *Kako to da je sa srpskom vojskom bio jedan Musliman?*

G: Pa, mislim, dobra plaća. On je došao kao srpska vojska, kao „četnik“, to je bio onaj prvi udar kad su upali šešeljevci i arkanovci...

(...)

V: *S kim si ti tada živjela u stanu?*

G: Mama, ja i moj sin.

V: *Bila si rastavljena?*

G: Da, rastavljena sam već 7 godina. Moj muž se zatekao na onoj – našoj strani.

V: *Bosansku stranu još zoveš „našom“ stranom?*

G: Da... ja sad više stvarno ne znam kako da što zovem. Možeš li mi ti reći?

V: *Ne, ne mogu. Zanima me što ti misliš i osjećaš.*

G: Ja ne osjećam ništa. Samo se nadam da će Sarajevo ostati Sarajevo. Ne vjerujem da će u manjim mjestima biti sreće. Previše je za napravljeno, previše su ljudi izgubili i doživjeli, previše toga prošli. Mediji su učinili svoje, i propaganda. U našoj kući od početka je u mom stanu bio štab gdje smo se skupljale: Jasna, Muslimanka udata za Hrvata, Safeta, čista Muslimanka, ali su joj snahe Srkinje, i ja. One su se kod mene osjećale sigurnije jer je na mojim vratima pisalo srpsko ime... Kod mene su provodile po cijele dane, pokušavale smo se uzajamno zaštititi.

D: *Jesi li se bojala?*

G: Da. Poslije sam imala i malo problema, prijetili su mi – kao s kim se družim, kako se družim – „Trebalo vas sve silovati, vi ste nikakve Srkinje...“

D: *Jesu li vam često ulazili u kuću?*

G: Da, dolazili su u kuću.

V: *Kako, da li su upadali grubo ili ste ih morali puštati?*

G: Taj je rat pun apsurdna. Kad je ušla ta srpska vojska, četnici na

čelu, mi smo sjedili pred kućom. Prije toga, jedno 20 dana, uopće nismo izlazili iz podruma jer se pucalo. Nismo uopće znali tko puca, na koga se puca. Nismo znali da se sa naše Grbavice puca na naš grad. Mislili smo da na nas netko puca. Radio je širio totalne dezinformacije, stalno su nam govorili – čuvajte se, dolaze grupice po dvoje – troje ljudi, pljačkaju stanove, ovo, ono. U našoj zgradi napravili smo barikade na vratima koje ne bi moglo probiti ni 10 ljudi i cijele noći smo provodili u podrumu. Već nije bilo struje. Jedne noći naši muški koji su imali nekakvog oružja virili su kroz otvore i vele – tenk je uperen u našu kuću. Nastala je panika i kad su zalupali sve smo brzo otvorili, jer nije bilo nikakvog izbora. Nije se radilo o trojkama, četvorkama nego o četnicima koji su sišli definitivno na Grbavicu. Kad su ušli, pretresli su sve stanove tražeći oružje. Jednog su muškarca odveli na Pale, poslije je razmijenjen za neke Srbe iz Sarajeva. Nismo smjeli izlaziti van sve dok nismo znali što se dešava i što nam se može desiti. Nismo ni smeće iznosili, a kad smo konačno vidjeli da možemo bar do kontejnera i radoznalost je već bila tu... U tom trenu svi smo sišli. Stojimo pred zgradom i dolazi njih jedno dvadesetak. Na čelu svih tih vojnika čovjek koga ja znam. Nisam se mogla sjetiti otkud ga znam. Kasnije se ispostavilo da je bio radnik kod moga brata. On se meni javio i ljubazno pitao treba li nam što, da li nas netko dira? „Nitko nas ne dira“. Jednom je našem prvom susjedu, Šiši, Muslimanu rekao – ti si Musliman, ti da nisi izišao iz kuće, ti si u pritvoru. Tako je bilo par dana. Meni je bilo žao čovjeka – kao ker u kući, zatvoren, ne smije niti do prozora, ni kroz prozor da pogleda. Velim, idem ja onog komandanta zamoliti da ga bar pusti da može sjesti pred kuću. Kažem mu: „Pusti čovjeka, neće ništa, stariji je čovjek“. I kaže on: „Dobro hajde, neka“. Napravili smo klupe i sjedili pred kućom, samo pred haustorom, nitko se nije mogao maknuti dalje. I Šiško je tako s nama sjedio, a pošto je on volio piti, zapio se jednoga dana s tim nekakvim četnicima. Mi žene otišle smo kući. Uglavnom smo sjedile u kući jer smo se bojale da nekome ne zapnemo za oko, svaka je „zgodna“ u tom ratu. Podne, meni netko kuca na vrata. Otvorim i stoji četnik – onaj četnik iz ratnih filmova koje smo mi gledali kao klinci: puška, bombe, brada, pijan, prljav, sve. Velim ja: „Izvolite!“ Kaže on: „Ja sam došao ovdje popit jednu kafu!“ Kažem ja: „Ovo nije kavana“. Kaže on: „Svejedno, ja ću popit kafu“. Kažem mu da mi je žao, ali mu ne mogu skuhati kavu. Međutim on je ušao unutra, sjeo pravo u kuhinju, sav se raskoračio, počeo provocirati: „Curo ljepojko“, ovo, ono. Ja njemu: „Kako te nije stid, mlađi si od mene, ja sam za tebe jedna starija žena“, a on meni kaže: „Ti ne voliš srpsku vojsku“. Ja njemu velim: „Čuj, ja ti ne volim nikakvu vojsku“. Strašno sam se bojala.

D: *Priče o silovanju su se već čule...*

G: Da, već se svašta čulo. Imala sam užasan strah, ali sam htjela pokazati da se ja njega ne bojim. Onda sam stala kraj prozora, mi smo na četvrtome katu, i mislila sam: „Bože moj, ako on nešto pokuša, onda ću ja skočiti kroz prozor, što da radim“.

D: *Mislila si skočiti kroz prozor?*

G: U to je došla moja mama. Ona je prilično stara, ne čuje dobro. Začula sam njen glas: „Što ste vi tu došli, što vi hoćete, kafu? Kako da vam moja kćer napravi kafu kad je nema?“ Ona ni jednog trenutka nije shvatila što se događa, svađala se s njim, govorila mu je: „Vi Jugoslaveni ste jako prijavi, stalno se svađate i tućete“. Onda je on njoj počeo nešto pričati, bako ovo, bako ono, a ja sam prošla pored i otišla do moje susjede i rekla joj da ode tražiti policiju, bilo koga, jer da mi je pijani četnik u kući. Ona je sirotica lupala od vrata do vrata, nitko nije htio otvoriti. Na cesti je našla neke policajce koji su došli, njih trojica, ušli su unutra i pitali što se desilo. Ponovno sam se vratila kraj svog prozora, da ne bi sad mamu doveli u opasnost, da se četnik ne bi što dosjetio. Srećom, bio je dosta pijan. Izveli su ga iz stana, mislila sam da će nas sve pobiti, jer nije htio dati oružje.

V: *Kako se u to vrijeme ponašala ta vojska?*

G: Policija je bila srpska. Rekli su nam da nitko tko se je ovdje zatekao nema što da se brine. Ako bude problema neka se njima javi. Sve oko kuće je bila vojska, štab policijski i vojni i ambulanta i 5 transportera. Na čelu je bio pravi vojnik koji se jako korektno postavio od početka. Rekao mi je da je bio u Zagrebu gdje je izgubio stan, u Sloveniji gdje je izgubio domovinu i sad je došao da brani čast. Da on nema namjeru proganjati nikoga, ni Muslimane, ni Hrvate, svi će ostati tu gdje jesu. Zapravo ne mogu reći da je tamo oko nas bilo protjerivanja, ljudi su odlazili od velikog straha. Ali je bilo puno tih grupa koje su harale.

V: *Što su radili?*

G: U jednoj kući u blizini stanovala je obitelj, on je bio Musliman, umro je, oženjen Austrijankom, imala je dvije snahe. K njima je upala jedna trojka, čuveni Batko koji je silovao i žene od 80 godina. Srpkinje, Hrvatice, njemu je to bilo svejedno. Potpuno poremećen čovjek, pušten iz ludnice da bi poslužio svrsi. Kad su upali, sinove su odveli na Kulu u zatvor, a snahe su odveli u jedan stan i tri dana se izživljavali na njima.

D: *Da li se to znalo?*

G: Nije se znalo dok jedna snaha nije skočila kroz prozor, tada se saznalo da se tu nešto dešava. Onda je došla policija koja je uhapsila tog Batka. Žena se je sva slomila, odvedena je negdje u Srbiju u banju. Svekrva je nestala, navodno se javila iz Austrije. Druga snaha je zatečena u stanu i nju su silovali. Nju je neki srpski vojnik Mišo, jedan božji izaslanik, odveo roditeljima. Ja sam ga poznavala, bio je naš klijent u banci. Pitao me je da li bi mu mogla nešto pomoći i ispričao mi je tu priču. Kaže: „Bi li otišla kod nje popiti kavu da je malo razgovorimo jer je osamljena, prošla je strašne stvari“. Onda sam ja to rekla mojoj Jasni. Obilazile smo je, pile s njom kavu. Nikad nije pričala o tom iskustvu, pričale smo o životu, nekadašnjem životu, neobavezno. Djelovala mi je sasvim dobro. Stalno sam se preispitivala otkud joj energija i snaga, čak i veselje nekakvo je znala

pokazivati. Sad kad analiziram, znam da je to nešto drugo, sad znam mnoge stvari koje prije nisam znala. Taj Mišo joj je nabavio falsificirane dokumente, stavio je u svoj auto, odvezao za Beograd i mislim da je sada u Holandiji. To je jedan od konkretnih strašnih slučajeva za koje ja znam.

V: *Je li taj vojnik nekome nešto prijavio?*

G: Bio je ogorčen, čak je pokušavao da ode sa Grbavice, da se izvuče iz te vojske, ali nije imao načina jer mu je tu bila sva porodica. Čak je otišao u Beograd, pa se ponovo vratio i rekao: „Jedino što mogu je da ostanem pa da poginem“. Bilo je slučajeva da tako netko dođe, da tjera ljude iz stana i da ih on vraća. Mnogim ljudima je pomogao i mnogo ljudi je spasio. Meni konkretno je obezbjeđivao nekakav mir. On je mlad čovjek možda 33, 34 godine, inženjer strojarstva. Štitio je moju Jasnu, gdje god bi zaškripilo, mogli smo ga zvati.

(...)

D: *Kada si definitivno odlučila otići iz Sarajeva?*

G: Zapravo sam se sve vrijeme bavila mišlju da odem, ali čovjek je vezan za te proklete stvari. Nisu to stvari, to je tvoj dom, to je nešto što gradiš cijelog života, što ti predstavlja nešto. Pitanje je i nekakve časti ostati u tom svom gradu i nekakav svoj doprinos dati. No kako je vrijeme odmicalo, malo je bilo stvari koje sam ja mogla napraviti. Mogla sam tu i tamo nekom pomoći da nešto obavi. Kad je umro naš susjed nitko nije htio da ide da ga se sahranjuje, svi su se prepali. Trebalo je proći skroz do vrha Graca gdje biju snajperisti s ove naše strane i opasno je po život bilo doći do pokopnog društva. Kako reći: „Dođite sahraniti jednog Hrvata“. Nitko se nije usudio. Onda sam ja rekla: „Pa dobro, idem ja, ja sam pravoslavka“ Došla sam i sad, tri vojnika sjede, pitam ih je li to pokopno društvo, a oni odozgo odgovaraju da jesu. Velim ja: „Ma evo, umro nam jedan komšija, pa ne znamo šta ćemo“. Kaže on: „Je li Musliman?“, velim ja: „Ma, nije“. „Dobro“, kaže: „Šta je?“ Kažem da je Hrvat. Kaže on: „Nema problema, mi sve jednako sahranjujemo“. Stvarno su bili ljubazni i inzistirali su da netko ide s njima da se vidi kako oni to dobro rade, da nije istina da se ljudi bacaju u vrećama. Kćerka tog gospodina što je umro stvarno je otišla sa njima kombijem, došli su pred kuću, lijes su donijeli nekakav i odvezli ga na Lukavicu. Kaže da je to bilo vrlo korektno obavljeno. Nema nikakvog obreda, Muslimani, Srbi i Hrvati sahranjuju se odvojeno, ali korektno. Nekakve sitne stvari mogla sam napraviti i eksponirati se više nego što su drugi mislili, ali sam neprekidno osjećala strašan strah. Bojala sam se pošto je postojala fama da su sva djeca iz mješanih brakova kopilad, da bez obzira što mi je otac pravoslavac, mama mi je katolkinja, ja za njih ne postojim.

D: *Za muža te nitko nije pitao?*

G: Pitali su me stalno, a ja sam rekla: „Rastavljena sam i nemam pojma gdje je.“ I onda je počelo... Ljudi su obijali prazne stanove, otimali, nosili. Morali smo čistiti te stanove u kojima je trunulo sve to meso, crvi su

išli po stanovima, već je počelo da strašno smrdi. Onda smo dobili naredbu da svi idemo po stanovima i da se to obija. Vojska je obijala i nosila sve što im se sviđelo, a mi smo žene ostajale i to prale. Nisam to u životu vidjela, pereš i povraćaš. Hrana u frižiderima u napuštenim stanovima, a već 40 dana nema struje, to je strašno bilo. Ljudi su jednostavno koristili da nose sve što im se sviđa, pretvorili su se u jedan užasan oblik, grabežljiv... odvlačili su sve. Grozno je to bilo, a dijete gleda sve to. Vidjela sam da stvarno nemam tu što više uraditi. I tako sam se odlučila da pođem, ali da ću se vratiti po mamu, jer mama nije imala nikakve papire, imala je pasoš koji je istekao, koji se mogao produžiti na srpskoj strani, ali ga ne bi priznali Mađari, ni Hrvati. Onda sam ja mislila poći u Zagreb i njoj srediti u talijanskoj ambasadi njene papire i vratit se po nju. Međutim, to je bila vrlo naivna odluka jer su svi putovi bili zatvoreni. Naime, kad sam ja došla na mađarsku granicu, Hrvati su bili zatvorili granicu. Dva sam dana sjedila u Mađarskoj i onda je došla moja rodica po mene, uspjela je skupiti nekakve potpise i papire i uvela me u Hrvatsku. Dugo sam bila bez ikakvog statusa, jer sam 23. 9. 1992. dobila dozvolu da ostanem samo 14 dana. Rodica je tražila 40 dana, no pošto se moj sin zove Miloš dobili smo samo 14 dana. Ipak smo ostali, a kad je bio onaj veliki popis u trećem mjesecu 1993, onda sam dobila status izbjeglice i karton, bez problema.

(...)

V: *Koliko je trajalo da ništa nisi radila nakon dolaska u Zagreb?*

G: Od devetog mjeseca 1992. do prvog mjeseca 1993, koncem prvog mjeseca sam čula za Centar.

V: *Kako si taj period prebrodila?*

G: Užasno sam bila osamljena, strašno mi je bilo. Moja rodica s kojom sam odrasla, koja je meni kao sestra po srcu bila, s kojom sam provodila ljeta i nismo imale nikad nikakvih razmirica, ona mi je takve strašne probleme počela praviti. Prvo je molila i molila da dođem. Onda kad sam došla, onda... „pa kako ti se to dijete zove, pa ja ne mogu njega više tako zvati, meni ljudi prave probleme što imam Srbe u kući...“ A ja sam bila u depresiji, strašnoj... Ide Božić, ide mamin rođendan. Htjela sam se odmah vratiti u Sarajevo nakon dvadeset dana ili mjesec dana, ali nije više bilo linija. Nisam nikako mogla naći način da se vratim, bila sam u klopci. Nisam izlazila iz kuće, jer sam znala da nikuda ne mogu.

D: *Što je dalje bilo s tvojom rođakinjom?*

G: Ja ne mogu shvatiti te ljude... Ne, ne mogu shvatiti, ne mogu ni opravdat. Shvatila sam da moram ići i sredinom januara sam se umalo našla na ulici. Imam prijateljicu kojoj sam vjenčana kuma, ona je iz Sarajeva, odrasla sam s njom. Tu živi. Ona mi je pomogla puno. Našla stan i tako... Ja sam pobjegla iz Sarajeva zbog te strašne mržnje i zbog srbofilstva. Oni su dovodili svoje ljude, zapošljavali ih tamo, otvarali neke općine. Mislila sam da je u Zagrebu drugačije. Zagreb je uvijek meni bio jako drag, strašno

volim Zagreb, ljeta sam tu provodila. Kad sam ponovno naišla na mržnju, strašnu mržnju, to me je potpuno porazilo, makar evo, mislim da i to treba razumijeti. Rat radi svašta od ljudi. I prijatelji su me znali isprovocirati kako mali ima „grdo“ ime, kako je on tamnoput, kako je ovakav, kako je onakav. Navodno da su Srbi samo crni. Ima li tko maramicu? To strašno boli, nije to generalno iskustvo, nego eto, neke sam ljude voljela. Kad sam počela tu raditi, to je promijenilo moj život. Pomoglo mi je. Jedino me je cijelo vrijeme grizlo to što mi je mama tamo, što je sama, bolesna i stara. A i ona je jadna sirota u tom ratu promijenila narav i karakter, ima godina, ona ne oprašta što se nisam vratila. Makar ona neće da izađe.

(...)

V: *Zašto si baš sada odlučila da se vratiš?*

G: Zato što sam baš sad čula da je jako slaba. Znaš što, možda je to moj kukavičluk jer jednostavno ne mogu da podnesem misao da moja majka umire sa nekakvom kletvom na ustima i da ja za nju nisam ništa učinila, da joj nisam pomogla. Ne mogu s tim živjeti... Istinski patim, ja sam za nju jako vezana, praktički se nikad nisam odvajala od nje, ona je zaista bila predivna majka. Cijeli je život bila predivna majka. Odgajala je moje dijete i sad je ostavljena. Pokušavala sam sebe ubijediti da je njen život ipak na kraju, da je ona imala krasan život i krasan brak i mogu reći i krasnu obitelj, djecu. Nije imala nikakvih problema sa nama, moj je tata bio prekrasan muž, imali su novaca, mislim, baš je proživjela lijep život.

V: *Zašto si ipak odlučila da se vratiš, koji je to osjećaj?*

G: Pa, jednostavno je to moja obaveza, moj dug prema njoj. Trebala bih možda misliti na prvom mjestu na svog sina i ostati tu, ali ne mogu. Premda, užasno me strah i pitam se hoću li danas moći ući u taj autobus. Toliko me strah. Dobila sam adrese žena u Beogradu, dala mi je Nela.

(...)

V: *Ispričaj nam nešto o svom odnosu prema grupi žena ovdje, prema Centru. Kako pamtiš početke našeg rada?*

G: (...) Naučila sam dosta, ali zapravo imam dosta životnog iskustva koje mi je pomoglo. Imam bolji instinkt nego pamet. Radionice su bile super, one sa Engleskinjama su bile jako dobre. Uvijek si negdje mogla pobrati nešto dobro. Voljela bih da projekt traje, da ide, da se širi, jer je to nešto prekrasno. U ovo vrijeme, u ovakvom okruženju, u ovoj mržnji da se nađe toliko prekrasnih žena sa tako dobrom voljom, pa to je divna stvar, to daje čovjeku nadu da ipak nije sve tako strašno crno.

(...)

V: *Jesi li radila sa silovanom ženom?*

G: Bila je jedna Azra iz Prijedora, starija žena, otišla je za Ameriku. Ona je bila silovana, vrlo brutalno, na sve načine... i puškom i ovako i onako i to na oči njenoga muža i nije htjela nikome o tome pričati. Meni se obratila, to je za mene bio ohrabrujući znak. Prvo mi je nasamo ispričala,

a onda je poslije i pred grupom sve to ispričala. Zahvaljujući njenim godinama, čini mi se...izašla je na kraj s time, imala je 69 godina.

V: *Kako ju je grupa prihvaćala, i kako ste radile u grupi?*

G: Grupa ju je dosta dobro prihvatila. Azra je bila neobična žena... Imala je neke svoje loše trenutke, trebalo je sa njom puno strpljenja. Ali druge žene ni nisu izrazito reagirale, govorile su, znamo, razumijemo ju. Nije bilo nikakvih otvorenih razgovora ili stavova u odnosu na to, zapravo nisu htjele komentirati.

V: *Imaš li dojam da je ženi pomoglo što je sve ipak ispričala pred grupom drugih žena?*

G: Mislim da je, jer ona nije najprije ni sa kim htjela razgovarati o tome, a onda je počela sa mnom. Nekoliko smo puta nasamo sjedile na klupi u kampu i pričale i ona je polako počela govoriti. Prvi puta je rekla: „A ja sam svašta prošla“, a onda drugi put: „Da vi znate...“ Jednostavno je sama imala neki svoj tempo. Na kraju je pred svima ispričala baš onako u detalje. Čak je neko vrijeme bila glavna u grupi. Na neki je način animirala sve. Znala je biti vesela, znala je ispričati vic, nekakva svoja iskustva iz mladosti, čak nam je jedno vrijeme održavala dobru atmosferu u grupi, nakon što je ispričala što joj se desilo. Dode nekakav momenat kad svi zašute, pa što ćemo sad, onda Azra uvijek: „Hajde žene, što je, daj da čujemo kako ste... Što ti imaš...“ Super je bilo. Na kraju je otišla u Čikago.

V: *Kako se prema njoj ponašao njen suprug?*

G: Najnormalnije. Baš sam ju ja pitala, kako Dedo na to reagira... Kaže: „Ma žao mu je jadniku“. On je star, dijabetičar je, puno je stariji od nje. Nikad ništa nije predbacio, nije jednostavno niti razgovarao o tome. Znaš, ona je nepismena, ali vrlo bistra žena. Ona se ne zna niti potpisat, ali ima svu onu mudrost koju imaju seoske žene i čekala je da sama ocijeni kada i kako. I baš je mudro postupila. Mora je čovjek poštivati, zbilja.

D: *Jesi li se oprostila sa ženama u kampu?*

G: Jučer sam ja rekla mojim ženama da idem. Mislila sam da im ni ne kažem. Ali bilo bi kukavički. One su toliko počele plakati da se to nije moglo zaustaviti. I onda smo se sjećale naših početaka, kako nas je bilo na početku 6 do 7. Rekle smo im da će dobiti dvije nove cure, možda će biti čak i bolje od nas dvije, da se ne moraju ničega plašiti niti brinuti. Osim toga, ove četiri sada idu u Njemačku, onda Puškarica ide u Kaliforniju za mjesec dana, tako da nam je grupa na neki način ipak zbrinuta. Ove mlađe ćemo uključiti u rad utorkom. Tako da sam nekako mirna, samo mi je žao što neću biti tu da ih ispratim.

V: *Kakva su tvoja iskustva s grupnim radom, mislim da nitko odavde nije prije tako radio?*

G: To je prekrasno i one su to jučer zaključile. Evo, vidite, kažu, ništa dobra... namještaj, auti ništa vam to nije važno, važno je ovako kad smo mi skupa, kad pričamo, kad se imamo kome požaliti, kad imamo s kim

plakati, s kim se smijati. To je jako dobro. Ja sam bila skeptična u početku, hoće li to štimati kad tim ljudima konkretno toliko toga treba. Što ja njima mogu, jedna ja, što ja njima mogu pružiti, adresu da idu tražiti novac... ali nije o tome riječ. One kažu: „Mi se sat vremena prije nego što vi dođete sakupimo i čekamo vas“. Mislim da je osjećaj da negdje imaju nekoga da se malo i pobrine za njih, da im pravi društvo, da imaju prijatelje, najvažniji. I same vele: „Jedino što vrijedi na ovome svijetu je prijateljstvo“.

Razgovor s aktivisticom Centra vodile
Dinka Koričić i Vesna Kesić

*(Centar za žene žrtve rata – Zbornik 1994;
„Žene obnavljaju sjećanja“ 2003)*

Karmen

Ova priča se zove tako jer je priča jedne žene posvećena drugoj (mojoj Karmen), ali ujedno to je i priča posvećena svim ženama koje su preživjele slično iskustvo kao ja, ili bar suosjećaju s nama ženama koje je rat natjerao na borbu za goli opstanak.

Priča poput moje, na žalost, ima bezbroj. Svaka se desila na području zemlje koja je nekada bila zemlja blagostanja, mira, bezbrižnog života – u Jugoslaviji, u mojoj domovini koje više nema.

Sada je moja domovina Bosna i Hercegovina; ona će to biti, čak i ako svjetski moćnici odluče da je podijele ili unište.

... No ja ovoga puta ne želim pričati o tome kako je užasno izaći iz Sarajeva dok oko vas padaju granate, kako su oči moga sina bile pune straha, kako je užasno bilo otići u neizvjesnost, gdje vas ne čeka niko, bez ijedne nade, sa srcem punim strepnje... Želim pričati o nečem drugom – o ženskoj solidarnosti, o ženskom pogledu na položaj žene u ratu, o tome da nije fraza kada se kaže da nijedan muškarac nije u stanju podnijeti i uraditi onoliko koliko može jedna žena. To moja priča i potvrđuje.

Preživjela sam skupa sa djetetom zahvaljujući pomoći mojih prijateljica, zahvaljujući dubokoj uvjerenosti da mogu uspjeti, da samo trebam izdržati. U Beogradu, gdje sam bila na početku izbjeglištva, pomagale su mi uglavnom samo žene, hrabre aktivistkinje Žena u crnom, volonterke SOS–telefona za žene i djecu žrtve nasilja, Ženskog parlamenta, jednom riječju sve lijevo orijentisane žene, koje su skoro jedine uspijevale dići svoj glas protiv vladajuće politike, protiv svakog nasilja, protiv nasilja nad ženama koje je postalo instrument za moralno uništenje jednog naroda. Pošto sam bila novinarka „Oslobođenja“, lista koji uprkos svim nedaćama i danas izlazi u Sarajevu i zalaže se za jedinstvenu i građansku BiH, u Beogradu nisam smjela govoriti gdje sam radila. Nisam smjela reći kako se zovem, jer bih odmah čula: *Ona je Muslimanka, ona ne pripada nama*. A ja sam uvijek vjerovala da sam dijete čitave planete, stanovnica Zemlje, i ništa drugo. Srećom, mojim prijateljicama ni nacija, ni ime nije bilo važno.

Poslije Beograda došla sam u Trst, slučajno, da bih učestvovala na Konferenciji koja je bila posvećena ženama ex Jugoslavije, koju su organizovale Italijanke u Centru za žene u Via Gambini u Trstu. Došla sam i ostala da bih tu sačekala muža (novinara koji je više od godinu dana u sarajevskom paklu), da bismo eventualno počeli život ispočetka. U Trstu sam upoznala Karmen, ženu ogromnog znanja i jakog karaktera, ženu koja mi je udahnula novu snagu za životom, ženu koja me je natjerala da živim. Kako? Karmen naprosto ne poznaje poraz, nikada se ne predaje. Ne

dozvoljava da se ijedna žena preda. Slušala sam je kako je pričala da se za sve sama izborila, da je sve sama stvorila za sebe. Žena koja nikada nije htjela priznati da postoji „jači“ i „slabiji“ pol.

U našem svijetu postoji samo mišljenje o tome, ne i realna činjenica. Karmen me je naučila da to jeste tako. Nismo mogle mnogo razgovarati, jer nepoznavanje jezika to nije dozvoljavalo, ali sam shvatala njene poruke. Poruke koje su me snažile. Shvatala sam samo da sam ja odgovorna za svoje dijete, za sebe, da se trebam boriti, ne samosažaljevati, bez obzira što je situacija u kojoj sam se našla bila više nego okrutna. Živjela sam u njenom stanu, posmatrala i učila. Ni sada se realni uslovi mog života nisu promijenili na bolje, ali sam spremna da idem naprijed, da se ne predajem, da na svoju situaciju gledam drugačije no inače. Zašto? Jer sebi tokom dana bezbroj puta ponavljam zakon koji sam naučila od moje Karmen: *Kada misliš da si žrtva rata, vječita gubitnica, ti ćeš to uvijek i biti. Ne smiješ tako misliti.* Istina, provjerila sam. Nisam se osjećala gubitnicom, jadnom i ispaćenom ženom. Mnogi su znali biti iznenađeni, jer su očekivali žrtvu. Ubijedila sam sebe da sve što se desilo nije moja krivica, već rezultat kolektivnog ludila.

Često razmišljam o načinima kojima bih mogla pomoći i drugim ženama koje su u još gorim situacijama. U razgovorima ih pokušavam ubijediti da ne trebaju biti patetične i izazivati sažaljenje, jer time u drugim ljudima neće probuditi dobrotu i plemenitost.

U grupama žena koje se bave problemom silovanih žena u ratu insistiram na osnovnoj ideji da život silovane žene nije završen i da one nisu učinile ništa što je nanijelo „sramotu“ njihovoj porodici. O sramoti govore muževi i očevi – ne žene. One nisu žrtve; muškarci su istinske žrtve svojih politika, nazora, strasti, nagona. „Čast“ je izgubio muškarac, a ne žena; njoj ne treba ordenje koje se dodjeljuje u ljestvici vrijednosti koju su ustanovili muškarci...

Razmišljam i razgovaram sa ženama. Želim da im predam naše „tajne“ ženske poruke. Poruke i istine koje mi je predala moja prijateljica Karmen.

Dok je i jedna takva žena pored mene nije me strah.

Merima Trbojević

(„Žene za mir“ 1994)

Žene Krajine

*Žene Krajine - rat,
egzodus i izbeglištvo, 1996.*

Kad smo pošli od kuće niko nas nije obavijestio. Nije bilo bombardovanja, nije ni jedna bomba bila pala. Rođena sam u selu Kovačiću blizu Vojnića, opština Vojnić, udata sam u selo Vile, Kolarić, opština Vojnić. To je jedna olakšica što sam bila i rođena i udata u opštini Vojnić. Selo mi je bilo blizu i jedno i drugo i nisam morala nikuda da krećem ni za Karlovac, ni nigdje, za ta (hrvatska) dokumenta. Samo sam čekala dva ipo mjeseca pasoš, tu putovnicu. Da je sjajno nije. Nikad nisam mislila da neću više vidjet svoju djecu... Sad sam bez svega ostala, al ništa od toga svega da nemam, samo da mi je sin živ... (plače). Da ga je bog čuva samo još ta dva dana da preživi, pa bi sve lakše bilo... (plače).

Kad su mi došli javit u petak da ga nema, niko mi nije htio reć. Ja sam vidla po njima: poznam dva, a trećega nisam poznala, a onda sam poslije čula koji je treći bio. Kad je Branko M. izišao iz kola polako i vidim čovjek stoji, ja vidim da nešto je, jer nikad mi onaki čovjek nije bio. Ja priđe k njemu. Rekoh: „Što je, Branko?“ On mi ništa ne govori. Kad sam ja vidla, on je sav plav u licu, ja velim: „Kaži, Branko, gdje je moj jedinko? Gdje mi je Ljuban?“ Od njih triju niko niš ne govori. E onda poslije, ja sam se onesvijestila. Vidla sam tu prvu komšinicu pored sebe, vidla sam njih tri i sjedim na stolici u dvorištu. Kolko sam sjedila tu, ja ne znam, i sva sam mokra kako su me osvješčivali. Ona tri došli. Gledaju kako će da srede, gdje će unijeti sanduk i opet mi ništa ne govore. „Ma kažte mi gdje mi je moj sin!“ Opet oni čute... Niko mi nije reko - nema tvog Ljubana, pogino je. Svi samo gledaju u mene i svi plaču. Meni je bilo sve jasno kad sam njih vidjela oko sebe, iako niko ništa ne govori. A on je meni trebao doći u četvrtak kući. Tri nedjelje mi nije došao kući.

U subotu sahranli, sve na brzinu. Uveče – svi se razišli, opet sam ostala sama. Cijelu noć sam sjedla vako na kauču. Svjetla nema, svijeća nekoliko gorjela, ugasi se... Sjedim... Drvo - ja. Nemaš nigdje nikog. Jedva čekam da se rasvane. Iziđem napolje... Vratim se u kuću. Pogledam na sat. Sati pola šest. Reko: „Dobro je. Sad treba svanut.“ Namirim ujutru sve i u tome dođe baba Anka – moja svekrva. I sa mnom bila. I mi se spremale da ćemo ići na groblje. Ona kaže: „Ić ću ja, snašo, s tobom.“ Reko: „Dobro.“ Nema nikog ni od komšija, sve se sprema da bježi... I usto komšinica išla i sin njen, a njen unuk kaže babi Anki: „Bjež, sad će bombardovat.“ Njoj jadnoj žao da ostavi mene, da ostanem sama, a znam da je strašiva. Reko: „Ti, majka, ajde, ti si strašiva, a ja ću ostati.“ „Pa ne moš, snašo, ostat, ajde i ti.“ Neću ja ići nikuda.

Utom je došao moj komšija i tražio mi da uzme moju prikolicu za traktor, jer je veća od njegove. Zvao me i da pođem s njima, al ja nisam

nikako htjela: nabrala sam cvijeća i otišla sam na groblje. Došla sam gore i kako sam nosila cvijeće i svijeće u obje ruke, udarim koljenom (i sad me još boli i noću stavljam obloge) u betonski stubić na jednom grobu. Tolko me zaboljelo da sam pala ko svijeća i onesvijestila se... Kad sam se razabrala, vidim, ležim u travi, cvijeće prevrnuto, svijeće se iskrivile. Gledam nebo, vidim okolo spomenici... Sjetim se da sam u groblju. Onda polako ustanem, zapalim svijeće, isplačem se i iskukam. Kad sam sišla sa groblja, nema nigdi nikoga, svi su otišli, svi... Samo lavež pasa u selu. Stoku su odagnali i krenuli. Čak i najbliži komšija, čija je žena bila teško bolesna od raka i skoro nepokretna i koja je stalno govorila da nikako neće ići – otišla je. Ostavila je sobu nepometenu, koliko im se žurilo i kako su je rođaci skolili na brzinu da ide. Pa ipak, i da sam znala da će i oni ići, ne bih krenula, ja sam svejedno bolje pasala od njih...

Tako su oni otišli u nedjelju, a u ponedjeljak u dva sata su Muslimani došli iz Kladaše da pljačkaju. Gore je vojska hrvatska išla sa 12 tenkova, onda su sedam kilometara prije moje kuće parkirali. Jesu li oni ostavili te tenkove pa išli u pljačku po selu, ili je neko drugi, ja ne znam... Jer je tri vrsti (vojske) bilo... Ko će onda znati...

Ja sam u ponedjeljak spavala u mojoj njivi, a u utorak je 9 Muslimana došlo u moju kuću. Sve mi štokove porazbijali, jer su vrata bila zaključana... Ja sam išla svinjama da berem repu, kad sam ja čula lupu, ja dođem u kuću i vidim njih šes. „Šta vi to“, kažem, „radite, pa još sam živa.“ Kad je to jedan za drugim pobjeglo, kud je to sve proša. Svu noć su svijeće gorjele u kuhinji i dnevnoj sobi. A ja sam počela zakopavat. Ono što sam ja bila zakopala u đubre, to sam našla. Oružje sam zakopala i nisu ga našli. Ali jadni moj sin, ono što je sa sobom odnio, mrtvog su ga opljačkali, njegovi drugovi, njegova braća i kumovi.

Ja nikud nisam htjela ići do utorka u jedanaest sati dok nije stala u komšiluku kuća gorjeti, jer je vojska hrvatska zapalila. I ima oko 600 metara... To je sve bio autobus do autobusa i auta – iz njih vojska izlazi i kako god izlaze idu iza kuće moga komšije, gore, u zasjedu. Ja sam mislila ako naiđu, ja ću se skloniti iza nekog grmlja, pa kad je suton doći ću kući i vratiti se opet. Oni će proći, ja ću blago zatvorit. Ma kakvi, nije to, to... Oni su se rasuli i po selu i na brda i svakuda. Oni su zasjeli i tu kud sam ja imala plan da idem u tu šumu. Sve jedan do drugoga na metar. U zasjedu.

Ja sam pošla niže ispod jednog grma da se sakrijem i kad sam ja prema brdu pogledala, oni su svi tamo već bili posjedali, zasjeli. A odozdo su Muslimani počeli da pljačkaju kuće i natovarili kamion sa tim stvarima, koji se prevrnuo. Kad je to lupilo, to ne bi reka da se kuća sa tri sprata prevrnula i lupila. Ja sam čula to, ali nisam vidjela da ta kuća gori. Kad sam ja izišla van svog dvorišta na put, jer mi je odmah kuća uz put, onda sam odmah vidjela da ta kuća gori. Može biti da je u toj kući bilo municije pa su je zato i zapalili. Vidim, razdvojili su se: uz jedno brdo idu jednoj

kući, a uz drugo, drugoj kući... A ta četiri Muslimana idu ozdo kraj mene putom i pokraj mog sjenika. I sad... Ja ne nosim ništa. Samo vestu kako sam prebacila preko ruke. Ja njih pitam: „Dečki, kuda bi ja sade?“ „Bako, kuda znate.“ Ja se umješam s njima. Kad sam ja razgovarala s njima vidim odozdo ide vojska i sve pucaju uvis. Kad su oni to vidjeli, oni se vraćaju tim istim putem tome istom autu sa prevrnutom robom. Ja sad mislim: ja ću ići u onu moju šumu tamo gdje nema vojske pa ću se sakriti tamo... Ja idem po sredini puta, a oni se sklanjaju po strani... I sklone se oni do te jedne njive moje i tu njih četiri ostanu, a ja produžim. Kad sam ja došla i obazrela se niz put, oču li moći izaći do grma gdje ću se sakriti do doveče, jer nema vojske. Ma kakvi, oni otuda pucaju, pa samo grane lome... Ja ti produžim, pa otidem u jednu moju njivu, u kukuruze, pa sam tu bila... Kad sam vidjela da idu ovi isti Muslimani u selo sa traktorima, sa konjima u pljačku. Bila sam tu možda sat vremena i ne smijem nigdje izić iz kuruza... E, sad, htjela bih ja doći na jedno brdo otale gdje mogu da vidim moju kuću da li gori. I ja idem sproću mojih kuruza i ulazim u druge kuruze moje sestre rođene, a njive su međa uz među. Šta ću sad. Vidim, neki čovjek. Mislim da je Musliman, ovako ima neki prekrivač preko ramena prebačeno. Ali, nije. Komšija, prvi. Isto i on ostao sam. Ali on je osta kod prijatelja Hrvata, misli da će naći spas kod njega. U tom dok se on vratio u utorak u deset sati ujutro, Muslimani su već njegove ovce klali, blago pustili, konje, svinje, sve pustili... Kad je došo, on vidi tri ovce obješene i zaklate, drobove vade i sve... On je samo našao nešto što je ispalo Muslimanima iz kola i to je uzeo. I ja se javim njemu: „O, Ilija, jesi ti.“ „Jesam prijzo?“ Velim: „Kuda ćemo sade?“ „Ja ne znam.“ „Ja bi“, reko, „išla gore na brdo da vidim kuću da li gori.“ A veli kud ćeš onda. „Ja bih onda kući“, velim. I ide on i izišli mi gore blizu tog grma, a ja ne mogu više, meni pada mrak na oči... Niti više čujem, niti vidim. I ja sjedem, on je osta daleko. Ja sam sagnula glavu i stavila ruke preko lica, a njih tri Muslimana iza mene idu i pitaju: „Bako, odmaraš li?“ Meni se srce strese, još kad sam na jednom od njih vidjela moga Ljubana majicu. Više nisam mogla preživljavati. Velim - sad su sigurno sve odnijeli pa više nemam od kuće ništa... A Ilija je otišo tamo daleko i sad gleda šta je meni. Kad su oni otišli, on se vrati k meni i on vidi meni drhću ruke, nokti poplavili, pita me da li sam žedna, ja samo odmahnu glavom. Stoji on više mene, najedanput pucaju oko njegove kuće... Ja sam tako sjedila neko vrijeme tu dok mi nije prošla ona muka i ja polako pođem tamo k njemu i kažem da sam ja žedna, da više ne morem i da idemo do vode na vrelu.

I kad je to mene prošlo ja sam polako sašla dolje, do moje zaove i njene strine... Oni tamo dolje kupe, pa kupe sve što su mogli... Kreću autom, pustili konje, krave, svinje, ovce. Kad su oni otišli i odnijeli sve to, ja sam došla do kuće jedne babe. Ja lupaj, lupaj na prozar, al nema nikog. Ali se čuje neka buka. Ja uzmem jednu flašu da bi uzela vode i vidim dvije

koze zatvorene u sobu, pa čine buku. Operem flašu i nalijem je punu vodom. Popijem zeru vode. Izišla pred kuću, a meni opet muka i ne vidim ništa, a sve povraćam onu vodu onako ledenu isto kao što sam pila. Ni ugrijala se nije. E, sad se ja žurim, moram ja ići. Gledam ovako od jedne kuće do druge i vidim na jednom mjestu da su, ali Muslimani, ali vojska. Ako budu pucali, nek pucaju... Ja uz taj put polako, polako i držim flašu u ruci. Dođem gore, Ilija veli: „Kak ti smiješ ići tako putem, vidiš li vojsku.“ Velim: „Nek ubiju, samo da me ne mrcvare.“ Veli: „Neće oni tebe mrcvariti, oni će tebe ubiti odmah.“ Kad su se oni opet vraćali u njihovo selo, onda smo se mi sa toga brijega premakli do jedne kuće i gledali šta rade. To trpaju šta god mogu...

Bliži se noć. Okrene kiša padati. Puše, duva hladan vjetar da ne mreš bit napolju. Meni bose noge, neke hlapce na nogama i gore majica kratki rukavići i ona vestica što sam obukla. Ništa više... Otale pređemo u Periće... Ilija kaže da idemo, a ja velim: „O, Ilija, šta ćemo tamo kad i tamo ništa nema – sve je odnešeno“. I mi odemo tamo kroz kuruze. Ja sam na jednom ćošku smotala tri trskice od kuruza i sjela, a Ilija kaže: „Ja idem unutra da tražim malo duvana da zapalim.“ Kiša roska. On me zove: „Evo ovdje ima stolica, pa ćemo ovdje bit i da se sklonimo i krov je, veli, dobar da ne kisnemo.“ Jao kad se razdanilo i mi ujutro vidjeli: to je sve unutra izvrnuto – kauči i sve prevrnuto, gore okrenuto, tu ne mož uć u sobu. I onda nemaš šta jest. Ja gladna nisam, ali on jeste. Ja ništa nisam jela tih dana sem što sam još u nedjelju popila kafu sa babom Ankom.

Tu ćemo bit mi tri dana u toj praznoj kući. Prolazila je vojska sad ovakva, sad onakva. Uniforme ne znaš kakve ko ima. Neko ima kaubojske šešire, one crne. Neko ima marame crne zavezane preko čela, ovi imaju kape. Jedan kaže Iliji: „Djede, je si li ti sam tu?“ Veli: „Nisam.“ „A koga imaš još?“ Veli: „Ima jedna baka.“ „Je l ti to supruga?“, pita. Veli: „Nije. To je komšinica. Ostala, kao i ja, sama.“ „Čuj“, veli, „nama su rekli Muslimani da je iz one velike, lijepe kuće kraj puta, one velike drvene kuće što gleda na ulicu jedna baka otišla na minutu pred nami. Neka se vrati, neće joj ni dlaka s glave faliti.“ A ja to. Velim ja Iliji: „Ja bih išla kući“. Ilija mi kaže: „Cico, kud ćeš ići. Ona ti je crna jadna zastava. A one sve hrane i što si spremala za sahranu oni su zatekli u kući. Oni će tebe pitati koga si to izgubla, ti ćeš se onesvijestiti, oni će tebe mrcvariti, gnjaviti, daviti, ko zna šta će raditi...“ I ajd ja neću ići.

U četvrtak, kad kiša jenja, ali jako grmi, išla bih ja otale. Čuli smo da je jedna baka tamo ostala, išla bih ja toj baki, jer je dobro znam. Al pada kiša. U petak ujutro osvanulo bez kiše, ali ledeno, duva bura, ne mereš izić, eto njih opet i isto pitaju koga ima i kažu da ima jedna baka i da joj ništa neće faliti ako se vrati. I dodaju: „Ako ne bude imala što jest, neka dođe na naš kazan, mi ćemo je hraniti“. A što će oni meni davati jest, kad ja imam 15 svinja, preko 80 komadi živadi, devet krava. Opet bih ja

išla. Tri je dana van kuće veliko... I ja navalila ić i pošla ja. I došla do iza žene gdje sam htjela ić i vidim njih četiri idu. Ja se vratim nazad. A Ilija veli: „Što ne ideš?“ Kažem: „Šut, evo ovdje su ovi.“ Ilija kaže: „Ti si baš uprla da te nema danas. Već sam ti sto puta reka kako je kod tebe i nemoj ići.“ Al ja iziđem kad je vojska prošla tamo na jednu njivu da odem tu jednoj ženi kod koje sam kasnije bila 6 mjeseci. Reko Iliji: „Idem ja kuma Ranki, ona nije nigdje otišla. Ako me ne primi, ja ne znam kud ću.“ Ilija kaže: „Ja ne idem.“ Velim: „Ja ću ići.“ I ja tako u 5 sati u petak odem kod kuma Ranke. Vidjela me njena bolesna zaova koja je tada bila kod nje. Vidjela me na nekih 500 metara daljine kako idem k njima. I veli: „O, Ranka, evo Cice ide k nama!“ I izađe ona 50 metara od kuće preda me. Kad ona mene vidi kaže: „O, Cico, jesi li to ti?“ „Jesam.“ „Pa gdje si, jadna, dosad bila?“ Ja joj okrenem pričat. I dođem dolje. Kad sam ja došla, Ranka sva bila vesela i radosna, imala radnika. Jer je trebalo nositi vodu, nije imalo struje pa je trebalo vaditi vodu ručno iz bunara. I tako sam onda ja sa njima popričala i isplakale se. Kad utom dođe i Ilija, iako je reka da neće ić. Ona brže trči, ide spremat jest, ja velim neću, samo vode... I sutra ujutro, subota, ja ustala oko 5 sati i ja velim strini: „Ja ću kući.“ A ona meni: „Ma, kakvoj, Cico, kući, eno ti tamo Muslimani, oni će tebe ubiti...“ I veli: „Nemam više kafe nego za tri šolje... Nego ćemo nas tri sada to popiti.“ Reko: „Strina, ajde, okrepi mi dušu.“ Kad sam ja tu kafu popila, čini mi se da bih mogla na Velebit, tako mi bilo nešto lako. A ostavila kilu kafe kod kuće i možda 20 kila šećera... Molila ja nju: „Strina, nemoj reći kuma Ranki da ja idem kući.“ Veli: „Ja neću, al ti nemoj dugo ostati da ja brinem za tebe. Ja ću sjediti dolje u voćnjaku i gledati i slušati tebe. Ako tebi bude opasnost kakva, ti dreći.“

Ja sam otišla kući, pa sam sve vidla. Sjenik otkriven, odnijete table... Kuća otkrivena sa ove strane do dvorišta, a na onoj do ulice, do vojske sve stoji. Samo tako da izgleda kao da nije pljačkano. Prozora nema, vrata nema, lamperije nema, tri peći, veš mašina, onda, duboki zamrzivač. Ono što im nije trebalo: šolja od WC-a, kada – polupano, ma sve živo u kupatilu što im nije trebalo, to je polupano. Sobe – pa to nisu sobe, to je ona staja gdje svinje leže. Sve urnebes... Kauča nijednog, ni regala, ni ormara, nigdje ništa nema. Nasred jedne sobe uzeli moj kaput i mantil pa to prostrli i iskrenli tri kante masti na to i kante, posude odnijeli... Ništa nema, ni tanjurić od crne kafe. Mašinu šivaću iznijeli na dvorište, pa tukli, lupali. Od traktora grablje: to je sve skinuti oni zupci. Sa traktora sve poskidali, gume izbušili. Traktor nisu mogli upaliti, pokušali ga na strmini, sa one strane puta gurnuti da bi upalili, sve dijelove odnijeli sa njega. Žetveni pribor odnijeli. Vršalica odvezena dalje i izvrnuta, od kako je vojska ova dva mjeseca tamo, ja nisam imala mogućnosti da priđem tamo i nisam vidla da li šta nedostaje sa nje...

I tako, hrvatska vojska je imala neku montažnu baraku tu kod mog

sjenika. I kad iziđe Ranka pred svoju kuću, kaže mi: „Eno, Cico, vidi se kod tebe svjetlo.“ Velim joj: „Ja neću nikad više svijetlit tamo.“ Tako – da su bili laki dani – nisu. Kad je fin dan nikad nisam smjela ići na groblje, nego samo kad su magle i kiša. Jer, groblje je na brdu, a oni su u ravnici. I sve se vidi ko ide na groblje.

E onda u nedjelju sam išla na groblje. Kad sam došla tamo, to je sve razbucano, sve je razvaljeno: vide da je sve friško – zemlja i sve ono. Sve gdje su one vaze, to su poskidali, a da su gdje spomenik dirali, to nisu... Nisu ništa polupali, samo vaze što su pobacali. A jedan je čovjek osto 1914. godište, kao neće on bježati, njegovi su svi otišli: najpre unuka u posjetu rođacima, a za njom i ostali. On je osto. I ne zna se šta je sa njim bilo. Da li su ga Muslimani ili vojska... Vjerovatno da su oni tražili da uđu u kuću, on nije dao i oni su njega ubili i poslije su nam kazali Muslimani da su samo našli šešir i kaput njegov... Svinje su ga pojele mrtvog...

Jedno jutro, magla bila, nisam nikome rekla kud ću ja i šta... Kad sam stoku namirila, otišla sam na groblje i tamo se dobro iskukala, i krenem... To mi odmah pod kućom, ta policija njihova. Krenem kod njih, oni me pitaju: „Bako, kud si krenula?“ Velim: „Kući.“ „A gdje ti je kuća?“ Reko: „Eno tamo, al je bila, kuća, sad više nije.“ Veli: „Kako nije. To je ono velko zdanje, lijepo.“ Reko: „Sa one strane do vas je lijepo, al prođte s one strane otud, tamo je samo krš i lom.“ Veli: „Pa što bi išli kući?“ „Htjela bih vidjeti imam li krava?“ „Pa koliko, bako, imate krava?“ Velim: „Imala sam ih pet“. „Je li imate, bako, kakve papire?“ Reko: „Ja papire čekam, ali evo imam ovu potvrdu sa kojom se mogu kretati kuda ja oću!“ Ja mu dadem potvrdu, ma on je nije ni pogledo, samo je presavio i kaže: „Možete bako ić.“ I dođem ja gore, tamo do kuće tog mog prvog komšije. Tamo dva vojnika pile grede. Ma to je sve trulež, sami komadi otpadaju... Prođem ja mimo nji, odem tamo gdje vidim svaki dan da dvije krave pasu. Tamo njih četiri sjeckaju krme. A tamo jedna ženska čuva pripetu kravu. Ja je pozdravim: „Mila, gdje su one dvije krave što tu svaki dan pasu?“ „Jedna je tu gore pripeta, ali drugu ne moš pripeti da si majka božija.“ „Kako?“ Veli: „Ona je sve oko rogova zgulila, sve je to rana do rane od lanca, ali svaki lanac iskida. Ona ide po njivama pa pase i tek se uveče vrati.“ Ja zaplaka. „Što plaćete, bako?“ „To je moja krava.“ „Kako znate?“ „Vidla sam je ja ovdje neki dan. Idem da je vidim.“ „Idem i ja s vama“, kaže bula. „Gdje vam je kuća?“ Reko: „Ovdje, vamo. Bila kuća, ali više nije – sad je krš.“ Kad sam ja izišla tamo dalje: krava moja u mojim kuruzima. Ja se njoj javim, kad se ona zaigrala pa sve vako glavom maše i na rame mi je diže. Ja plačem, plače bula, plače krava. Nas sve tri plaćemo... A ona veli: „Bako, kad je vaša, a vidim da je vaša, gonite je“. Reko: „Nemam štrik.“ I ja krenu kući, a bula mi kaže: „Bako, idem i ja s vama vidjeti vašu kuću“. Mi smo došle pred kuću, a krava je sama išla za nama i došla pred kuću. Meni više nije interesantno da gledam onaj jad i sve šta je uništeno, nego

je meni interesantno da nađem štrik da ja kravu vodim. A mi iz dvorišta idemo, a krava stoji. Kako god ja divanim, tako se ona proteže i muče. Kad četvorica lete, Muslimani, i kravu mame da njima dođe. A ona bula kaže: „Dečki, ostavte kravu, to je krava od ove bake, krava je njena.“ Kažu oni: „Pa kad je njena, neka je tjera.“ Reko: „Nemam štrika, dečki.“ Jedan kaže: „Evo ti štrik.“ I ja svežem kravu i sad ću ja uzeti jedan kuruz da bi ona lakše prešla potok. Nisam ja znala da će krava svakako za mnom, ma ona bi išla na kućni krov za mnom. I tako sam je dognala kod kume Ranke...

I gore umireš od stra: nismo znali da su komšije imale u kućama oružja. Onda kad god vojska prolazi, onda maltretiraj, pita gdje su ostali, gdje su vam sinovi. Veli: „Neće da kaže da imaju sinove, da oni pucaju na nas. Majku vam srpsku...“ „Kako nema“, veli, „vaših sinova. Imate svaka sina, po dva, po tri. Ko bi na nas puca da vi nemate sinova.“ Kad sam ja bila uporna da nemam sina, on je onda popustio. Pa pita mene: „Kud je ovo đubre ozgo (moj komšija) bježalo?“ Velim: „Ne znam, otišli su kud i drugi.“ Onda ga neka gazdarica pita: „A, zar vi njega znate?“ Veli: „Pa, da, malo sam zar puta ovuda proša putem.“ Ma, što je čuda rađeno... Al ne mogu reći da su svi bili loši. Bilo ih je svakvijeh, nijedan čovjek nije isti ko drugi... Sunca mi, sad to ne bih mogla izdurat ... Onda sam bila tako drvena, ništa me nije bilo stra, ništa. Ništa se nisam bojala, samo sam se bojala da će mi živoy sjeći prste, oči kopati ili sjeći nos, uši. A drugo, ne bi se bojala da me ubiju... Zato sam imala jednu bombu kod sebe da se ubijem ako me uhvate.

I onda posegni za papirma. Dobih 200 kuna prve ruke od Crvenog križa. Uputi me ova sestra: „Cico, papire pravi, kad budeš mogućna, ja ću ti dati za put, a ti ovo za papire uzmi.“ Plaćali smo samo pasoš 128 kuna, a drugo: slike, papire, nismo plaćali. U Vojnić odemo na slikanje: nismo plaćali ništa, ni slike, ni legitimacije. Dobila sam domovnicu, dobila sam ličnu, samo sam putovnicu čekala. Ja sam dva i po mjeseca čekala pasoš... A sve vrijeme sam bila kod Ranke. Oni su i dalje ostali tamo: kuma, njen nepokretni muž, i još neki od rodbine. A i kako bi, kad oni ne mogu otići do Vojnića za te papire. Jer, ja sam otišla, da vam ne lažem, najmanje 165 puta u Vojnić za ovu domovnicu, a to je 16 kilometri: 8 dolje, 8 gore. Kad god dođeš tamo vidiš samo su ovi njihovi iz Banjaluke (izbjeglice) na spisku. Od Srbina nema nijednog. Još kad smo bile u redu i čekale za to, tamo da pitamo, kad meni jedna ženska što smo bile u redu kaže: „Cico, vidi šta piše na Mustafinoj kući.“ Kad ja pročita, a ono štampanim, velikim slovima piše: „Smrt Srbima“. Reko: „Biće nam smrt, ne treba nam domovnica, ni putovnica.“

Kad je moja Ljubica poslala tu žalbu, onda su došli po mene. A Ljubica u žalbi nije smjela navesti da je Ljuban pogino u avgustu 1995, nego je stavila da je to bilo 1991. godine. Kad je ovaj došao po mene, taj ponedjeljak, onda je tako snijeg padao da živ ne možeš izić iz kuće. Otvorih vrata. Onda kao: „Dobar dan, bako. Ja trebam gđu tu i tu.“ Reko: „Ja sam.“

„Imam s vama nešto porazgovarat.“ Reko: „Izvolte u kuću...“ Sjednemo mi. Pita: „Bako, jel' dobro čujete?“ Reko: „Čujem, ako ne vidim.“ Veli: „Vi imate ćerku tamo u Jugoslaviji.“ Reko: „Da, ona je tamo više od 20 godina. Ona je tamo starosjedilac.“ „Lijepo... Ona je juče meni pisala i traži da vi dođete u Jugoslaviju da joj se pridružite. Meni trebaju vaši dokumenti.“ I kaže: „Ja ću doći oko katoličkog Božića i vi budte pripravnici.“ I on je stvarno došao na svetog Nikolu u utorak jutro u pola 6. Ja još nisam bila spremna, ali se nije moglo čekati, došli su po mene automobilom i sačekali dok se spakujem. „Ajmo, ajmo“, veli, „sve je spremno, mi smo došli po Vas, a javili smo da Vas u 11 sati dočekaju u Beogradu.“ I sve su me u tom automobilu ispratili preko granice do Mađarske. Bili su djevojka i momak. Mladi ljudi. Iz Ureda za izbjeglice. Što su ponesli jesti, to su i meni davali. I kafu, banane, mandarine, sendviče... Njegov šef mu je zamjerao što nije fotokopirao moj pasoš da se vidi slika. Ali su se složili da to nije potrebno, jer da sam ja stara žena, da ja ne nosim nikakvu propagandu, ni oružje, nego idem kod moje ćerke na izdržavanje. Kazao mu šef: „Glupane jedan, očeš li ti meni reći kako ta ženska izgleda, da li je stara ili mlada, ti si je već tri puta vidio, a ja i ne znam kako izgleda!“ I njih se dvoje tome smiju u autu. I on je mene par puta usput pita da li ja znam i da li ću poznat onoga ko me čeka u Mađarskoj. Kaže: „Vaša ćerka i zet nemaju pasoš, pa su nekog našli da vas sačeka.“ Mi smo došli na granicu u 10 sati i čekali do dva sata. Ne bi došli na red nikako. Pred nami su bili 10-12 kola. Nego su oni poznali kola, njih dva dođoše, pregledaše pasoš i samo onako mahnuše rukom i za pola sata smo bili gotovi. Tamo (u Mađarskoj) ne znaju gdje je autobuska stanica, a tu su se dogovorili. Oni ćape jednoga Mađara, ide s nami, pravo na stanicu. Ovaj što nas je doveza parkira lijevo, a ovaj čovjek što mene čeka odmah preko puta parkira desno. Kola u kola. Njegov sin zvao neku rodbinu u Zagreb da pita da li sam ja stigla u Beograd. Mene nema još, a prošlo dogovoreno vrijeme. Čovjek ko na iglama... I sad, mi izišli iz kola i ušli u stanicu. Onaj momak meni reče: „Tetka, ajmo se malo proć, dogovorili smo se tu.“ I ajde. Kad mi ponovo idemo tamo u čekaonicu, kad onda ovaj djever što me čekaop propustio njih dvoje, a mene vidio kroz prozor i širi ruke na vrata da ja ne merem proći. Njima tako bilo drago, oni se obradovali više nego ja, jer, vratiti me ne mogu u Hrvatsku, a morali bi bazati po Beogradu.

Ovdje ću ostati sa mojom kćeri i unučićima. Kako bih ostala tamo, kad sam sama. Tamo nema naroda, tek nekoliko staraca. Ja kad idem u Vojnić meni je teže doći iz Vojnića, nego otići u Vojnić. Nemaš nikog poznatog... A inače, dok je bio rat, ja sam tolko bila uporna, ja sam tolko bila hrabra, da je meni podne i ponoć bilo svejedno. Ja sam samo očekivala da će se rat završiti, da će se to umiriti, da on zatekne nešto kod kuće što sam mu ja stekla i imala (plaće)... On je uvijek govorio: „Mater, a što će nam pet krava?“ „Sine, vidiš koliko sahrane koštaju.“ „Ako se ti zato žrtvuješ

i radiš...?“ „Pa zaslužila sam valjda da mi zakolješ jedno tele...“ Al je sudbina htjela da bude obratno...

Al boli me, eto, ljudska nepravda. Kad je trebalo ići, dolazio je moj komšija tri puta za prikolicu da pita i nije me smio pitat . Na kraju je došao njegov i moj komšija i pitao. Rekao je: „Cico, dal bi nam dala prikolicu, ako ostanemo živi i zateknemo je, vratićemo je, ako ostanemo živi, a ne sačuvamo je, platićemo je.“ Reko: „Lojo, gonite je.“ „I znaš šta još“, veli, „ako ti hoćeš ić, ili što svoje hoćeš da poneseš, ti sredi i spremi, mi ćemo ponijeti.“ Ja velim: „Lojo, ja neću. Bi li ti Lojo iša: juče sahranio sina, a danas da bježeš. Ne bi moga ni ti.“ On se samo okrenuo – ništa nije reko. Ja sam njih poslije srela u putu kad se ide prema mojoj kući. Već je baba bila otišla od mene. Oni su odnijeli moju prikolicu i ceradu. Sad on traži da mu ja platim što je iznio. A da nije imao moju prikolicu ne bi mogao da iznese svoje stvari, niti da on ode, niti bi svoju nepokretnu majku izvuka. A sad ja da mu platim. Pa to nigdje nema, ljudi. I ovako sam jedna i bez svega ostala...

Miroslava

Ja sam iz jednog sela blizu Dvora na Uni. Tu je granica Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Selo se zove Zakopa. U toku rata, ja sam često ostajala sama sa djecom kada je muž išao na front. To je jako psihičko opterećenje. Recimo, na toj našoj nesrećnoj opštini su se čule detonacije sa svih strana. To je sve u vazdušnoj liniji nekih pedesetak kilometara i tu su se čule detonacije i sa kninskog, i sa petrinjskog i sa kostajničkog ratišta, i ovamo sa bosanske strane – Bihać, Krupa. Kad znate da vam je muž negdje na frontu, a čujete tako strašnu detonaciju onda samo očekujete onu strašnu vijest. Ili je ranjen, ili je mrtav. Jedino to. To je strašno. Tu se živci lome. To je stalni strah. Uvijek se strahuje od upada terorističkih grupa. Mada ja nikad nisam doživjela neki masakr ili nešto slično. Ali sam se bojala Muslimana. Recimo, mog bratića, koji je poginuo na kladuškom ratištu, su unakazili. Uхватili su ga živog i vezali mu tegove za noge i ruke, okovali ga u lance i tjerali ga tako da hoda. To je strašno. I onda su ga preklali, držali leš dva i po mjeseca i takvog ga izručili. Tog maja su bile strahovite vrućine i u taj njegov sanduk su zakovane muhe. I sad, sjedimo mi kraj sanduka, i čujemo zuji muha u sanduku. On je imao 25 godina. To je jezivo. Kad znate da je u tom sanduku neko ko vam je bio privržen, koga ste othranili. Tu gdje sam se ja rodila, bila je kuća do kuće, samo nas je ograda dijelila. Sjećam se kad se rodio. I vodala ga i previjala i sad najedanput shvatim da toga djeteta nema. A bili smo jako vezani. Ja nisam imala rođenog brata i brat od strica mi je bio maltene kao rođeni. To njegovo dijete sam voljela kao svoje.

Plašila sam se za djecu kad su u školi. Jer UNPROFOR je bio smješten na dječjem igralištu, odmah uz školu. Bojala sam se bombardovanja. Plašila sam se i kad su išli ujutro u školu. U 7 sati su morali da krenu, a zimi je tada bio mrak. Imali su oko kilometar od kuće do autobusa. Tad sam se plašila upada tih muslimanskih terorističkih grupa. Plašila sam se kad izađu na autobusku stanicu: hoće li ih ko potrpiti u auto, da li će ih iznakaziti, da li će ih ubiti, da li će ih odvesti, da li neće doći kući i tako. E, to mi je smetalo. Smetalo mi je i što su ti isti ljudi, političari, napravili taj haos, taj cirkus, a malo se vodi brige o stanovništvu, a posebno o ženi. Muškarac je muškarac, zna se, on mora na front i on ide. A o ženi i djeci malo ko da vodi brigu. Svaka je bila prinuđena da vodi sama brigu o djeci i sebi, i tako. O kući, o mužu, da ga pere, da ga pegla. Zna li vi kako izgleda čovjek koji 8 dana leži u rovu i dođe kući? Na šta on liči? Nikad niko se nije zapitao kako je toj ženi, je li joj teško...

Krenuli smo 6. avgusta. Rekli su nam da idemo samo na tri-četiri dana. Da uzmemo najnužnije stvari, da se sklonimo dok se vojske tuku da

ne bi ginuli civili, da ne bi Hrvati bombardovali naseljena mjesta i tako. Međutim, nije bilo nikakvih zvaničnih obavještenja o tome da treba da idemo. Tamo smo imali neki jadni i bijedni radio, Radio Banija se zvao. U subotu smo slušali cijeli dan taj radio. Međutim, onda, e, svijet priča, pala je Petrinja, pala je Glina, pao je Knin, pao je Benkovac, narod ide, narod se povlači. A stvarno, čula se tutnjava. Ali smo mi sve mislili dolazi Arkan, dolazi Šešelj, dolazi jugoslovenska armija da brani to. Mi smo svi tako mislili. To je noćima tutnjalo, noćima. Mi smo svi mislili da to ide vojska u pomoć. A tu kroz naše selo vrlo malo je prošlo tih koji su bježali. Jedino su se po noći čuli traktori, auti. Ali ko to zna. Noć je. Ljeto jest. Bosanski Novi je bio blizu. Omladina je išla u diskaće, u pozorište, išla u hotel, na korzo i tako na budaleštine tako te. Niko nije obraćao pažnju baš da narod bježi. I subota je, čini mi se, bila, kada je jedan rođak mog muža došao i rekao nam da spakujemo najnužnije stvari, garderobu, i da ponese hranu za tri dana. Moramo se izvući da ne bi Hrvati bombardovali Dvor, da ne bi bombardovali sela, da ne bi bilo civilnih žrtava. Rekao je da bombarduju Knin i da ima dosta žena, djece, staraca, da ima dosta mrtvih po ulicama. Da bismo izbjegli to, povući ćemo se nekih 20 kilometara ka Banjaluci, do sela Svodna. Tu ćemo se povući, to će najduže tri dana trajati i, kaže, onda se vraćamo svi. Preko radija smo čuli da dvorska opština treba da primi od 50-60 000 izbjeglica. Tu je bila logistička baza UNPROFOR-a. Govorili su da će se tu slati hrana i da sve izbjeglice treba tu da se smjeste oko UNPROFOR-a, u kino sali, u školi, u srednjoškolskom centru, u skupštini opštine... Da se ti ljudi tako rasporede da nisu napolju. Međutim, oni tu nisu ostajali, sve je to išlo za Jugoslaviju. U nedjelju je cijelo selo odlučilo da krene. Svi smo zajedno krenuli. Čini mi se da je bilo pola četiri poslije podne. Krenuli smo svi u jednoj koloni. Najteži momenat u tome svemu mi je bio kada sam izašla iz dvorišta (plače). Stvarno, to je strašno. To je bilo najteže, onda poslije ovo ajd'. Mislim, najteže je bilo to krenuti. A naša vojska, koja je držala taj dio do Muslimana, niti se povlačila, niti je dolazila kući. Nismo ništa znali. Mislili smo, dok se oni ne povlače vjerovatno to i nije tako strašno. Međutim, kad smo prešli most i vidjeli da se krećemo sa civilnim stanovništvom Petrinje, Kostajnice, Gline i svih ostalih mjesta iz Kninske Krajine, da bježi vojska, tek onda smo postali svjesni da idemo na put bez povratka. Dok bježi vojska, to znači ti nemaš više nikakvog povratka, nećeš se više vratiti. To je stvarno bilo strašno. Psihičko ubojstvo. Svi zajedno smo išli do Banjaluke. Onda je neko ostao u Banjaluci, neko je nastavio dalje. Nas jedno 5-6 porodica iz mog sela išlo je zajedno skroz do Bijeljine. I tu smo se onda rastali, kako je ko prolazio. Ponijeli smo garderobu, čebe, jastuk. Ništa vrijedno nismo ponijeli. To se u panici trpalo: ponijelo se ono što ne treba, a ono što treba nije. Moj muž je bio rezervni starješina prije rata. I kad je počeo taj rat, njega su pozvali i dali su mu bataljon. Međutim, tada kada smo trebali krenuti, on uopšte nije došao kući. Bar da je on

došao pa da je rekao: „Ide se na put bez povratka, više se ne vraćamo.“ Još sam ja njegovu uniformu ostavila i budaleštine sve u njegovu vojničku torbu stavila, budaleštine te njihove vojne. Mislila sam: hajd' vraćamo se kući, da to ne trpam i nosim, da pogubim. I tek u Svodnom smo se mi sastali. Ja nisam znala ni da li je živ, ni da li je mrtav, nije li zarobljen. A narod k'o narod. Kroz kolonu je išla priča kako su Muslimani došli do jednog sela, do Trgovika, i da zaustavljaju vojsku, a da Hrvati gaze tenkovima. To je bilo da čovjek poludi.

Mi se nismo tokom puta razdvajali. Išli smo traktorom zajedno. A znate zašto su se neki ljudi pogubili? Recimo, sav stariji svijet je ostao. Nije htio da ide. I onda kada je došlo do onog masakra u Dvoru, do bombardovanja civila, do gaženja tenkovima traktora i kola, onda se i ono svijeta što je ostalo, izvuklo preko šuma i livada. I tu se narod pogubio. Ili, recimo, vojska. Koga nisu čekali. Ja sam svoga muža čekala u Svodnom. I ne samo ja nego sve žene iz mog sela su čekale svoje muževe. Jer dogovor je bio da ne idemo dok oni ne dođu ili dok se nešto ne bude znalo. Gdje su i šta su. Mi smo se to tako same dogovorile. Da znamo gdje su. Jer ne mogu ja sad da idem na put sa dvoje djece i sa starom babom, a da ne znam gdje mi je muž. I onda, kad je on došao, onda smo stvarno krenuli. A isto tako i vojska. Bilo je dosta žena iz Dvora. Dvor se iselio dva dana prije, mada mi to nismo znali. Kad je bila ta strahota, taj pokolj od Žirovca do Dvora, tu je stvarno bježao kud je ko stigao i krio se gdje se ko uspio sakriti. Ko nije uspio da se sakrije, vjerovatno su ga ubili, zgazili. To je masakr koji su izvršili Hrvati. Mnogi su se tada pogubili. Hrvati iz Petrinje su presreli Ličane, ja mislim kod Žirovca. Tu je bila velika vojna baza, podzemni hangari za avione. Oni su tu njih presreli i poprečili im put. I onda odozdo od Kostajnice isto. Napravili su strašan masakr baš od Dvora prema Bosanskom Novom i od Žirovca do Dvora. Tad se baš povlačila niška crna legija. Vojska se povlačila, a ovi su već ušli i tada je bio strašan masakr.

Mi smo putovali traktorom. Put je bio više nego strašan. Ne daj Bože da se još jednom moram vratiti, da to čovjek mora još jednom da preživi, ja to ne bih mogla. Dok smo još bili u Svodnoj, tu je bila smještena sva ratna tehnika. Tu je bilo sve što se povuklo iz Kninske Krajine. Tu su bili i tenkovi i radari i topovi, kamioni, autobusi. Sva ratna oprema je bila smještena tu. Samo jednu noć smo tu prenoćili i tad me je bilo strah da će bombardovati. Jer znali su oni gdje Srbi to lociraju i gdje će locirati. Nakon, ja mislim 5-6 dana, oni su zaista bombardovali. I masa ljudi je tu izginula, nastradala.

Od Prijedora do Banjaluke smo prolazili kroz naselja u kojima je bilo Hrvata. Jednu noć smo zanoćili kod jednog napuštenog motela. Sutradan ujutro, kad smo se probudili, vidimo ima tu kuće. Hajde, odem ja kod jedne gospođe da pitam je l' možemo ja i djeca da se okupamo. To su djeca koja su naučila da se peru svako veče. I žena je stvarno bila ljubazna. I tako, u

priči, pita ona otkud smo i šta smo i tako sve i ja njoj kažem. Ona kaže: „Znate šta, gospođo, meni nude da mijenjam za Pakrac.“ „Pa“, rekoh, „što, gospođo?“ „Znate šta“, kaže ona, „ja sam Hrvatica“. A stvarno su nas super primili. Ja je pitam: „Je li Vas, gospođo, neko maltretira, je li Vam prijeti po noći, je li Vam lupa na vrata?“ Kaže: „Ne.“ „Pa što onda“, rekoh, „hoćete da mijenjate za Pakrac?“ „Znate šta“, kaže ona, „moj muž je star pa ga tjeraju tako starog na vojnu obavezu“. Ja sam joj onda rekla da sam ja Srpkinja i da je moj muž Srbin, da smo živjeli u srpskoj opštini. Rekla sam joj da je sav mladi svijet, od 18 do 45 godina, bio na frontu. A oni od 45 do 70 su bili na radnoj obavezi. Subotom i nedjeljom su kopali rovove, a ostalim danima su radili u fabrikama, vozili autobuse, kamione... „Vi mislite“, kažem ja njoj, „ako se zamijenite i odete u Pakrac, da vas Tuđman neće ganjati da radite. Sve jednako vojska ganja civilno stanovništvo da radi.“ Kad je ta žena počela da plače! „Znate šta, gospođo“, rekla mi je, „meni to dosad niko nije rekao“.

Ja sam realna. Što se tiče mene, tog rata uopšte nije trebalo. Sutra da bude onako kako je bilo, ja bih se vratila. Ja sam imala koleginice Muslimanke, Hrvatice. Ja sam inače trgovac, završila sam trgovačku školu i radila sam 20 godina u robnoj kući u Bosanskom Novom. Pa to je bilo miješano, to je bilo takvo drugarstvo, k'o sestre. Kad su gospoda išla na Brione, niko živ nije rekao, ni ko je u pravu, ni ko nije, nego je samo rekao treba ih pobiti! Govorili su da je to 6 ljudi kojima je stalo do vlasti i njih treba pobiti. Na samoj opštini Bosanski Novi je bilo 1000 mješanih brakova: i Srpkinje se udale za Muslimane, i Srbin oženio Muslimanku. I ti su ljudi super živeli i super se slagali i brakovi se nisu raspali.

Znate kako sam se okupala kod te Hrvatice: kao kod svoje kuće. Još mi nije dala da koristim svoj ručnik koji sam ja ponijela od kuće. Kaže, trebaće nam usput. Dala nam je i ručnik i sapun, sve. Okupala se i ja i muž i djeca. Ta žena je imala i dvije krave i cijeli taj dan je ona mlijekom snabdjevala. Bilo je dosta malih beba iz Petrinje. I onda su žene kukale šta će sa bebama, jer niko im usput nije dao mlijeka. I ta žena, stvarno, svaka joj čast, ona im je dala. Ja ne znam kako su te majke izdržale. Vrućine su bile velike. Ujutro se kreće rano, u 4, pola 5. Da se ide dok je hlad. Žene su umirale u porođaju, bebe su umirale. Ako se žena zatekla na nekom putu gdje nema ni kuće ni ništa. Šta će žena? Uхватili je trudovi, mora da rodi: ili će da umre il' će da rodi. Tako isto i dijete.

Nije bilo ni policijske pratnje, ni hitne pomoći, ništa. To je bilo strašno. To je bilo, da izvinete, kao stoka. Kao stado ovaca, pa ga utjerate u red pa ono ide, mic po mic, metar po metar. Nekome se pokvari traktor, nekome pukne guma. Dok izađeš iz one kolone, pa njega zaobiđeš pa tako. Meni je posebno teško palo to što niko nije prišao pa upitao te žene treba li im što, jesu li bolesne, treba li im što od tih higijenskih stvari. Bilo je svijeta koji je krenuo k'o grlom u jagode, bez igdje ičega. I sad zamislite

vi jednu ženu negdje na putu dobije menstruaciju, a nema ništa kod sebe. To je strašno. Nije bilo moguće propustiti trudnice, bolesne, porodilje. Jedino je zeleni i žuti taksi došao i oni su prošli pored kolone u suprotnom pravcu i onda su stali kod svakih zaprežnih kola, kod svakog traktora i pitali ima li ko stari, bolestan. I tako, neko se javi i oni ga pakuju. Jedino oni, niko drugi. Pored nas, u putu je umrla porodilja koja je rodila blizance. Umrla je i ona i bebe. Vidjela sam kad iznose mrtvu ženu i djecu. Strašno je to. Narod umire usput. Recimo kraj puta se čovjek zakopa bez igdje ičega. Prekrije se odozgo plahtom il' nečim da mu ne upada zemlja direktno na oči. To je jezivo. Recimo, na masu krstova smo mi nailazili usput. Lijepo uz asfalt. Vjerojatno da je to grobnica dok ima krst.

Sav narod je bio izbezumljen. Nije imao snage. Samo čovjek da vidi one starce. To je, stvarno, jezivo. Starci jadni. Skupili se, samo oči im ostale u glavi, ništa drugo. I šutnja. I ponekomu plač djeteta. Kad smo prilazili Brčkom, to je nekih 10-15 kilometara taj koridor od Save, narod je kroz kolonu počeo pričati: „Ajde samo da se prođe Brčko, mogu da nas bombarduju, ajde ovo, ajde ono. Tu je blizu, mogu avijacijom da tuku.“ I onda je moju djecu uhvatila panika. Kažu: „Šta ćemo mi, mama, ako nas bombarduju?“ Drago dijete, pa šta ja znam šta ćemo. Ima dosta Ličana i Kordunaša koji su išli na Petrovac i koji su pričali kako su ih bombardovali. Jedino tu je djecu uhvatila panika.

U Republici Srpskoj nije bio organizovan nikakav doček u smislu dijeljenja hrane i najnužnijih stvari. Jedino to što je bilo u Banjaluci, ali dalje više nigdje ništa. Kada smo došli u Srbiju, u Kuzminu je bila organizovana ishrana, radile su kuhinje, ali to opet nije država organizovala. Sami mještani su to organizovali. Već kad smo bili tu na rampi kod Beograda, onda je tu bio Crveni krst. Tu su dali po kilu kruha i nešto konzervi. Sok nismo dobili. Usput, recimo, kad se stane da se odmori, opet su građani dijelili. Novčane priloge, sokove, garderobu. Ništa organizovano. Pošto smo mi imali rodbinu, kako se to kaže, prvo koljeno, nismo imali problema da uđemo u Beograd. Naš rođak je došao i sredio to sve na taj rampi. Potpisao je i dobio je neki papir od Crvenog krsta. Onda je posljiye policija usmjeravala kuda da se ide. U Beograd smo stigli 15. avgusta.

Da nije rođak uspio da mi nađe da radim kod njega u firmi, ne bih ni ja radila kao što ne radi hiljade žena. To mi dosta znači. Znači šta, psihički se rastjeretim. Da ne radim, ja mislim da bih ja bila negdje u psihijatrijskoj bolnici. Ovako, čovjek iziđe, radi onih svojih 8 sati, rastereti se psihički, ne misli. I onda kad dođe kući uvijek ima nešto za oprati, ispeglati. Manje se misli na to. Taj moj posao nema veze sa mojom strukom. To je pakovanje sjemena. Nije to težak posao, malo dosadan jest.

U početku, kad smo došli, bilo mi je psihički jako teško. Osjećala sam se užasno. Čovjek ne može ništa da vrati, ništa da učini. Upao je u novu sredinu k'o s neba. K'o da padneš u more i svud oko tebe je more, a

ti ne možeš nigdje. Tako sam se ja osjećala. Danima me glava boljela. Možda je to od te psihičke opterećenosti. A sad što vrijeme više prolazi, čovjek počinje da se navikava. Ali ja ipak u podsvijesti mislim da ću se vratiti. Ja bih se sutra vratila ako bi Tuđman garantovao srpskoj vojsci neku amnestiju, da neće biti suđenje. Ja ne trebam tamo bez muža. Šta ću ja bez muža, da on ostane tu, a ja da se vratim tamo? Jedino to mislim, a inače sutra bih se vratila. Ali kad bi trebalo da se vratimo, a ne bi amnestirali muški svijet, onda se ne bih vratila. Onda bih rađe išla u Afriku. Nego da se vratim tamo pa da mi uhvate muža: il' da ga ubiju il' da ga osude. Što ću ja tamo sama sa dvoje djece i sa starom babom?

Vedrana

Sve ove godine rata život je bio težak. Muž je stalno bio na položaju i ja i ćerka smo bile same. Radila sam i brinula sam se faktički sama o njoj. On bude 15 dana na položaju, dođe dan-dva kući da se okupa i presvuče i opet ide. Kad je muž prvi put otišao na front, nisam znala gdje je. Ja sam išla na posao i s posla i stalno sam plakala. Kad bi došao kući, sva roba na njemu je bila crna. To se nije moglo u mašini oprati nego je trebalo prije toga dva puta otkuvavati. I on sav crn, neobrijan, grozan, mršav. Bila je vlaga i zima tamo gdje su spavali. Bio je na prvoj liniji na položaju. Svaki put bi spremio za sebe metak i bombu. Samo da im ne padne živ u ruke. Kasnije je uspio da se prebaci na drugu liniju. Tu mu je bilo lakše. Kad bi došao kući, nije znao šta bi sa sobom. Samo misli šta se tamo dešava. Ja idem na posao. Ujutru nosim dijete u vrtić, popodne je uzimam. Kad sam radila popodne, plaćala sam ženu da je čuva. Išla sam na posao samo da sačuvam radno mjesto. Ne zbog plate, jer plate su bile nikakve. Pola godine sam radila bez dinara. Samo da sačuvam radno mjesto. Od plate nisam mogla platiti ni vrtić. Majka bi donijela meso, jaja i tako bi se nekako skrpile. Kad bi bio dan-dva slobodan, odemo na selo, kod njegovih ili kod mojih. To bi bilo rijetko. Jednom u mjesec-dva. Stalno smo slušali vijesti, gdje se šta desilo. Ko je poginuo, a ko zarobljen. Samo mislim, mojima će se nešto desiti. Imam dva rođena brata, a i od ostalih rođaka svi su bili na frontu. I tako, samo čekaš, slušaš, šta će se kome desiti. Teško sam doživjela kada je od djevera sin poginuo. Bio je na svim borbenim linijama, a poginuo je ulazeći u grad na motoru. Samo sam gledala šta se dešava i mislila šta mene sutra čeka.

Muškarci su išli da se bore na frontu, ali i mi žene smo se borile psihički. Mene je zaova zvala da dođem kod nje. Ja nisam mogla. Kako da ostavim muža? Dođe kući poslije 10-15 dana, a nas nema. I ja se prošle godine ipak odlučim da uzmem godišnji i da odem da se odmorim. Sve vrijeme sam mislila šta se tamo dešava. Nisam sebi nikako mogla oprostiti što sam otišla.

I tek što sam mislila da će se smiriti, da će se srediti, da će se dogovoriti nešto mirnim putem, zatrudnila sam sa mlađom ćerkom. A onda se zakuvalo još gore. Dva mjeseca prije nego što ćemo pobjeći, otac mi je umro. Doživio je infarkt. Poslije toga sam bila najviše kod majke na selu. Tada sam već bila na bolovanju. Uspjeli smo napraviti 40 dana oca. Trudna sam bila i to sam sve teško preživjela. Dan prije nego što ćemo bježati, ustala sam sva nikakva. Nisam mogla riječ progovoriti. Sve sam mislila zašto se tako osjećam. Nekome će se nešto desiti. A taj dan mi je muž trebao doći s položaja. On mi je rekao da ne idem u grad, jer će on doći

kod nas u selo. Autobusi nisu išli taj dan. Ja sam mislila kako će on doći i hoće li krenuti. Nismo slušale vijesti. Nismo palile ni radio ni televizor. Komšinica je došla i rekla da je slušala vijesti i da je gadna situacija. Iz komšiluka dva momka nema. Neki su ranjeni, neki mrtvi. Kaže da su neki čuli da je Grahovo palo. Ako je Grahovo palo, ja razmišljam, mi nemamo šta čekati.

Drugo jutro mi je došla sestra i rekla: „Ajde pakuj se, idemo... Mama je ostala plačuci. Sjele smo tako u auto. Sestra nije imala radio u autu pa nismo mogle da čujemo vijesti. Tako smo stigle kući. Ja odmah odem kod komšinice. Komšinica me je pitala zašto ne idem kad je toliko naroda već otišlo. Malo ko je tada bio ostao, posebno mala djeca i trudnice. Ja sam joj rekla: „Pa kako ću ići ja sad ovako trudna, sedmi mjesec. Gdje ću ja nego svojoj kući?“ Ona mi opet kaže da bih trebala poći sa djetetom. Muž je na položaju. Šta ću tu sama s djetetom. Ja razmišljam: „Ma neću ja nigdje. On kad dođe kući, nit ima šta skuvano da pojede, nit' oprano da se presvuče, ni ništa. Onako kad dođe sam u kuću k'o u tuđu. Nije on naviko da dođe a da nas ne nađe. On može otići kod svoje majke da njih vidi, ali poslije odmah k' nama.“ I ja odlučim da neću nigdje. Al' ja s balkona gledam žene kako spremaju velike kante za gorivo. Međutim, ja i dalje nisam htjela da idem. Mislim, ima još dosta naroda. Gdje oni, tu i ja. Ne razmišljam o tome da čuvam sebi glavu. Prošlo je nedjelju dana od pada Grahova do našeg izlaska. Kako je Grahovo palo, masovno se počelo izlaziti. A dosta je i ostalo. Bilo je ljudi koji su odlučili da baš neće i nemaju gdje, ni kod koga. Imali smo neke nade jer se govorilo da se u našem gradu neće ništa desiti. Dosta su nas hrabрили preko televizije. Da ima oružja, i hrane i svega. Dolazio je i Patrijarh tada. Govorili su da je naš grad uvijek bio srpski i da će ostati srpski.

Muž je došao kući dan prije našeg izlaska iz grada. Njih dvojica su dobili izlazak samo za noć. Da se istuširaju, presvuku i ujutro da se vrate. A tih dana je u gradu bio haos. Mnogi ljudi su zadnjih godina u ratu oboljeli od živaca. Dosta njih je samo sebi oduzelo život. Komšinica koja je stanovala preko puta mene je izvršila samoubistvo i teško ranila ćerku. Za njih nije niko znao dan i noć. To je za mene bio šok. Muž joj je bio na položaju a sin u vojsci. Govorila je da će ubiti i sebe i dijete da ih ne siluju, da im ne padnu žive u ruke. Dosta je bilo sličnih slučajeva. Onda kad bi ljudi vidjeli da izlaza baš nema. A držali su nas u zabludi. Kao, da se držimo i da nam stiže pomoć. Kad je došao muž, ja 'ajde da spremim nešto za večeru i da se on presvuče. Svratili smo kod komšija i kod rođaka. Kad smo došli, ja suđe samo sklonim u sudoperu. Računam imam sutra vremena da to operem. Ali, u 5 sati nas je probudila, dobro su je nazvali, „oluja“. Muž je zgrabio kćerku iz kreveta i stajali smo u hodniku jer smo tu bili više zaštićeni. Kad je on nju spustio da uzme ćebe da je zamota, ja sam nju digla. Sedmi mjesec trudnoće. To nisam smijela napraviti. Ja sam nju digla,

a razmišljam šta sam napravila od ovog drugog djeteta. Utom muž dolazi i više na mene: „Što je držiš?“ A meni se čini, sigurnija mi je u naručju. Ne mogu je pustiti. Imam osjećaj nešto mi je odnese. U tom momentu (mi smo bili u prizemlju) svi odozgo izlaze. Komšije, onako u pidžamama. U 5,05 se čula sirena. U pet i po nam je nestala i struja i voda i telefon. Nismo imali nikakvih vijesti. Samo tuče, tuče. Čujemo samo sa sviju strana da tuče. I ne znamo ni za koga. Tu mi je i sestra, i tetka i braća. Svi smo tu blizu, a ne možemo niko za nikoga čuti, ni znati. Jer ne možemo ni proviriti napolje. Niti kroz prozor. Stali smo u sklonište. Tu su bili svi iz zgrade. Uspjeli smo samo otići i uzeti šećera, kafe. Desilo se da je u mene bilo nešto plina pa smo mogli da skuvamo kafu i djeci mlijeko. Neko je imao hljeba, neko od večere ono što je ostalo pa smo to podgrijali da se jede. Ali nije bilo momenta od 5 sati do jedan, ma nije bilo jedne sekunde da oni nisu tukli. Negde oko jedan su stali 15 minuta pa onda tuku neko vrijeme, pa opet stanu 10-15 minuta. To valjda da mi krenemo. I kad smo kretali opet su tukli na tu stranu. Znali su gdje idemo. Oni su nas držali na dlanu. Al' opet taj dan, ko se našao na ulici, nije se vratio. Jer to je bilo unakrsno, sa sviju strana. A mi sve mislimo sad će naši da nas odbrane. Ma kakvi. Ni čuti. A mi, nestalo struje, nemamo vijesti. Naši se ne javljaju. Uspjeli smo uhvatiti njihove vijesti. Oni kažu: „Ostanite, nećemo vam ništa. Čekajte nas.“ Gdje da čekamo. Znam šta me čeka ako me uhvate u skloništu, u kući. Nož. Ja sam samo gledala tu sliku: moje dijete meni u naručju i njihov nož. To mi je bilo nešto najgore. Samo da izađem. Ja u tom momentu nisam razmišljala šta će mi ostati, šta ću ponijeti. Ne znam šta bih prije uzela. Samo sam razmišljala nek mi iziđemo. Nek nađu prazno sklonište, prazan stan. Mi smo izišli kad je bilo malo zatišje. Mi smo tražili fenjer, neko petrolej, neko svijeću. Noć. 6 sati. Mi smo nalili fenjer pun petroleja i tražili smo da ga okačimo na ekser negdje da se sve vidi. Ja sam izašla napolje da vidim šta komšiluk radi. Auto za autom kreće. Muž mi je rekao da ne izlazim, a ja kažem da me neće ciljati. A nikad ne znaš šta te čeka. Vidim komšinicu kako plače. Sjedaju i ulijevaju gorivo. Mi smo se spremali za ostati, a spremamo se za ići. Ne znamo ni gdje, ni s čim. Auto nam je u kvaru. Goriva nemamo. Komšinica mi je došla iz zgrade preko puta da vidi gdje sam ja, a ne može se vratiti od paljbe. Jedan komšija, stariji čovjek, nam je rekao da ima goriva. Rekao je mom mužu da on vozi. Moj muž je obukao uniformu i sjeo da nas vozi kod moje tetke u selo. Muž je pošao da nas odveze i mislio je da se vrati. Sreća da tog dana nije bilo autobusa i da se nije moglo izaći iz zgrade. On bi krenuo od kuće bilo sa čim. Međutim, nije bilo šanse.

U komšiluku se svi pakuju. Trpa se u auto koliko može stati. Komšinica je imala dvije male bebe, a nije imala sa čim ići. Nije bilo organizacije kod nas u gradu. Po putu je svuda bilo krvi. Kako je narod pošao, tako su tukli. Kako je ko poginuo na ulici, nije imalo vremena da se

skloni. Jedna žena je cijeli dan visila preko balkona. Sve su moguće gađali. Al' znali su UNPROFOR gdje je. Njih jedino nisu. Oni su slobodno prolazili. Nije se potrefilo nijedan njihov objekat, ni kola, ništa da pogode. A pogodili su kasarnu, stanicu milicije. To se sve zapalilo. Bio je dim.

Kad smo sjeli u auto, ja sam se vraćala u kuću da vidim kako sam ostavila plin, da isključim televizor, sklonila zavjese da se ne zapale, spustila roletne i otvorila prozore. Mislili smo da odemo kod tetke jer ona ima ukopan podrum. Kad smo došli tamo, vidjeli smo da su joj upaljena kola. Ona se spremala da krene. Mi nismo znali da se izlazi masovno iz grada i iz svih sela. Tetka je već sve spakovala i spremila se da krene, a mi mislili kod nje da budemo. Kad smo stigli, rekla nam je: „Baš ste dobro naišli. Neće baba iz kuće da iziđe.“ Mi smo otišli i pitali babu zašto neće da iziđe, a ona kaže: „Pa neću iz svoje kuće. Gdje ću? 'Ajte vi. Ja ću čuvat' kuću.“ I mi smo je jedva ubijedili da nemamo šta čuvati i da idemo svi. I tako smo krenuli 4. avgusta navečer. Auto do auta u četiri kolone je bilo. Gužva. Sporo. Polako. Nikako. A idemo, ne znamo ni gdje, ni dokle. Ništa. Sela sam, skupila sam se i samo sam razmišljala kako ću proći. Da ja nisam trudna, ja bih lako za sebe. Ja sam krenula iz skloništa u staroj robi. A bilo mi je zima od straha. Samo sam obukla zimsku kućnu haljinu i neki muževljevi stari džemper. Zima mi. Samo drščem. I tetki sam tražila nešto da se zamotam. Ona nam je dala dva ćebeta i mužu neke džempere i jakne. Ćerci sam ponijela samo trenerku da joj obučem preko onih kratkih rukava. A to je sve bilo staro. Ništa nisam uzela novo. U jednoj vrećici sam veša uzela i bila sam par dana ranije spremila slike. To sam u koferu iznijela. A od dokumenata ništa. Ni svjedodžbu moju, ni njegovu, ni ličnu, ni ništa, ništa. Ni zdravstvenu. U torbi mi je bila moja trudnička knjižica. Od hrane nisam ponijela ništa. Kad sam pošla od kuće iz frižidera sam samo uzela zaledeno. Mislila sam biće nas puno, pa samo da imamo nešto čorbasto. Tetka je bila na selu i ona je uspjela spremirati. Ona je ispekla hljeb. Imala je u kući čajne kobasice, a iz bašče je uzela paradajz i krastavac. Bilo je za nas sve hljeba dovoljno. Ali gora je bila žeđ. Nisam osjećala neku glad nego sam bila žedna. Stalno žedna. A i tetka je ponijela pršut. I sad smo mi načeli pršut. On se na onom suncu ispržio. Još smo više bili žedni.

Polako se išlo. Mislim da bi brže išli pješke. Noć. Nestane nekome goriva. Stane u kvaru. Zastoj. To se ne može ni opisati ni objasniti. Strah. U Petrovcu smo noćili. Tada smo imali još samo za par kilometara goriva. Kad sam pošla, mi smo kukali svi jedno za drugo. Ne znam za sestru, ne znam za brata. Ne znam hoće li se izvući. Da sam bar mogla nazvat' sestru ili ona mene. Ali telefon nije radio, a nismo smjeli otići kolima do nje jer u tom vremenu dok odem da je vidim poginuću ili ja, ili ona.

Kad smo mi išli, gorivo se nije dijelilo besplatno. Kad smo došli do Petrovca, muž je otišao s kanticom da kupi gorivo i vratio se sav nikakav

sa 5 litara. I to su mu jedva dali kad je rekao da mu je žena trudna i da će roditi. Rekli su mu da mu je to dovoljno do prve bolnice. Tu je benzin bio 4,5 ili 5 DEM. Stigli smo do nekog automehaničara i tražili od njega da nam proda gorivo. On nam je rekao da on nema, ali da do pumpe ima 5 kilometara. Muž je otišao do pumpe pješke, ili je nekoga stopirao, ne znam. Uglavnom vratio se pješke. I tamo je dobio 5 litara. Krenuli smo dalje i došli do jedne kafane. Ušli smo u kafanu. Kažem: „Daj piti, ima li išta?“ Kaže: „Ima, pivo 5 DEM, sok 3 DEM, ima kafa 3 DEM.“ Tu smo popili, muškarci pivo, a mi sokove. Uglavnom nas je došlo 21 DEM. Što više piješ, sve si žedniji. Imali smo nešto vode, ali ona se uskuvala u autu. Molimo i kumimo ovoga na pumpi da nam da gorivo. Kaže da nema. Nema i nema. Kad smo mi njega izmolili da nam da rekao je da je 5 DEM litra. I da nam. Sve se izvlačili na mene. Ja trudna, trebam roditi. Vrućina. Muka. Malo dijete. Šta sad da mi nešto bude? Ko da me spase? Sve što imam, zadnji dinar sam bila spremna dati, samo da se negdje smjestim. I tako smo 15-20 litara uspjeli kupiti. 100 DEM sam potrošila do Banjaluke za gorivo.

Kad smo išli kroz Bosnu tako su nas gledali grozno. Govorili su i to uglavnom muškarci: „Gdje idete, kud bježite, kako vas nije sramota? Ostavili ste kuće. Što se ne borite? Vidi muškaraca!“ Tražili smo vode a oni nam kažu: „Znate li pošto je voda?“ Onda su nam naplaćivali u markama kockice sapuna. Hljeb u markama. Čuli smo da se to kasnije dijelilo džabe. Ja sam vidjela par žena da plaču. Govorile su: „Šta se vama desilo ljudi to i nas čeka.“ Malo je takvih bilo. Muvali su nas kroz tu Bosnu. Išli smo nekih 50 km kad su nam rekli da se vratimo i da idemo drugim putem. To je za mene bio grozan osjećaj. Srbi su kao i mi. I njih je poslije to isto čekalo. Al' nisu bili svjesni toga. Putovali smo noć i dan da bi došli do Banjaluke. Čini mi se da mi je najteži momenat bio kad sam ušla u stan kod sestre. Legla sam na krevet. Onda sam bila svjesna da ja više povratka nemam. Moja kćerka je samo govorila: „Mama, zašto mi nisi dala da uzmem onu lutku jednu veliku, samo onu?“ Ja joj kažem: „Srećo moja, nemoj mi samo to više spominjati. Jer ostalo nam je sve.“ Zovu je curice da izađe napolje, a ona kaže: “Mama, ja bih išla da se igram, ali ne mogu tebe ostaviti. Mama, molim te nemoj plakati. Ostalo nam je sve. Neću ti više ništa spominjati“. A ona je meni kad smo kretali govorila: „Mama, 'ajmo uzeti video, 'ajmo ponijeti ovu lutku.“ Ja kažem: „Srećo, šta će ti sad lutka. Nećeš se igrati. Vratićemo se mi kući.“ Dijete je bilo pametnije od mene. Kupila sam bila praška dosta. Nisam htjela čekati zadnji momenat. Znala sam da trebam roditi. I sve sam ono u vrećama spremila za bebu. Preprala, prepeglala. Ona je meni govorila da sve to uzmem, pa da idemo. A ja sam krenula kao da ću se vratiti za dan-dva. Ponijela sam samo veša onoliko da imam u skloništu. Jedino što sam iznijela iz kuće to su slike. I kasetofon da bi imali u kolima da slušamo vijesti. Ništa više.

Ja, muž, moja ćerka i tetka smo poslije otišli sa jednim komšijom,

kolima, za Beograd, kod sestre od tetke. Tamo sam čula za ostale. Imali su svi sestrin broj telefona pa su nam se javljali. Muž mi je ostao na Pavlovića mostu jer smo tu imali problema. Kad smo došli do granice, rekli su nam da puštaju u kolima samo jednog muškarca. Kod nas su bila dva muškarca: moj muž i ovaj čovjek što nas je vozio. Rekli su nam da se jedan mora vratiti na ratište. Tako je moj muž ostao tu. Ja nisam imala pojma gdje će ga poslati. Mislila sam da ga više neću nikad vidjeti. Pitala sam se: „Gdje će se boriti? Gdje mu je kuća? Nema ni kuće ni ništa.“

Sad sam okupirana brigom za mlađu kćerku jer ima zdravstvenih problema. Sad samo mislim na nju. Da bude sve u redu. Nemam vremena da razmišljam ni o sebi, ni o kući.

Zora

Rođena sam u Luči Palanci, jednom malom mjestu ispod Grmeča, između Sanskog Mosta i Bosanske Krupe. 1977. godine udala sam se i otišla u Petrinju. Tu su mi se rodile dvije kćerke. 1980. godine počela sam da radim. Najprije sam radila kao asistentkinja, a kasnije kao zubni tehničar. Radila sam do 1991. godine, odnosno do izbijanja sukoba između Srba i Hrvata. Kada je HDZ ušao u Petrinju, oni nisu fizički maltretirali narod već je to bio jedan psihološki rat. Uveče od pola devet pa na dalje nikad nismo znali čija će kuća biti minirana. Tada sam u strahu znala po cijelu noć samo ići od prozora do prozora po kući.

Kada se završila školska godina, djeca su kao i uvijek, otišla u Bosnu kod bake na ljetne ferije, a ja sam uzela godišnji odmor. Moj suprug je još 1990. godine dobio otkaz. Mogli smo da pretpostavimo da je do toga došlo zato što je Srbin jer drugog razloga nije bilo. Pošto nije radio, svi skupa smo otišli tada u Bosnu i ostali tamo do kraja mog godišnjeg odmora. Tada se još nije znalo da će muškarci ići u kasarne, odnosno da će doći do nekog oružanog sukoba. Tamo sam ostala do kraja godišnjeg odmora i onda sam se vratila da radim da ne bih izgubila posao. Suprug je ostao sa djecom u Bosni. Sve je bilo napeto, bile su straže, HDZ-ovci su hodali sa kalašnjikovima po gradu. Kad sam išla iz svog naselja na posao, vidjela sam na zvoniku crkve otvoren prozor i cijev od puškomitraljeza. A kad sam se vraćala s posla prozor je bio zatvoren. Tada me je bilo jako strah. Ispod kuće smo imali podrum, a naše komšije nisu, pa su uveče dolazili kod nas sa djecom.

Sa kolegicama na poslu nisam imala nikakvih problema. Nije se osjećalo ništa neobično. Možda su one pričale o tome kada bih ja izišla. Ne znam. Potretilo se da sam od onih koji su radili, samo ja bila Srpkinja. Svi ostali Srbi su bili na godišnjem odmoru. Kolege koje su tu bile su govorile da neće biti ništa, iako se osjećalo da nešto mora biti. I onda 27. avgusta u noći došlo je do incidenta između zengovaca i vojske. Zengovci su napali kasarnu, a vojska je uzvratila napadom na stanicu milicije. U međuvremenu je moj suprug stigao u Petrinju. Ja sam ujutro ustala i pošla sam na posao. Tih dana su hapsili Srbe pa sam rekla suprugom da nigdje ne izlazi kada ja nisam tu. Od komšija mali je imao 5 godina i mogao bi reći da ga je vidio. Prethodno večer smo vidjeli cisternu parkirano kod jedne samoposluže. Kad sam ja ujutro, odlazeći na posao, izašla iz našeg naselja, vidjela sam da je tu parkiran i šleper koji je poprečio cestu. Vidjela sam i da su preko noći napravljeni grudobrani od vreća sa pjeskom. Razmišljala sam šta da radim: da se vratim kući ili da produžim. Odlučila sam da idem na posao da se pozdravim sa kolegama i da se onda vratim kući i idem djeci u Bosnu.

Usput sretnem jednu moju drugaricu, inače Srpkinju, i kažem joj da imam namjeru da idem odatle. Ona mi je rekla da ne idem i da neće biti ništa. Isto su mi rekle i kolegice Hrvatice sa kojima sam se došla pozdraviti na poslu. One su tu bile sa svojim familijama, a ja sam od svoje djece razdvojena. I da do nečeg dođe, ja do svoje djece više ne mogu. Ja sam se sa njima pozdravila. U međuvremenu je došla Jadranka koja je bila na godišnjem odmoru i za koju sam čula da je bila zadužena od direktora da prati ko kuda ide. Ja sam se i sa njom pozdravila. I idem ja tako kući i kad sam došla na pola puta, ja se sjetim šta sam napravila. Pomislila sam da će zbog mog odlaska noćas doći po mog supruga i da će ga odvesti. Niti mi je bilo da se vratim nazad na posao, niti da idem kući. Ipak sam odlučila da dođem kući. Suprug me je pitao šta se dogodilo. Ja mu ništa nisam rekla. Nešto sam ga slagala zašto sam došla kući. Tek 1993. godine sam mu ispričala šta je bilo. I ja se ponovo vratim na posao. Rekla sam da mi je suprug rekao da to nije ništa i da se mora poštovati vlast. Tek sam tada vidjela kakvu sam glupost napravila. Mogla sam staviti i njegov život u opasnost i svoj. Tu noć smo odlučili da ja idem djeci u Bosnu, a suprug u kasarnu.

Izjutro mi je suprug rekao: „Nemoj plakati, vidjeće ti crvene oči.“ I onda, mi polazimo od kuće, dolazimo do pruge. On produžava pravo, a ja skrećem lijevo za autobusku stanicu. Ne smijemo se ni pozdraviti. Htjela sam ostati tamo, ali je suprug rekao: „Ne! Ako je za poginuti, dosta je jedno. A mi imamo dvoje ženske djece. Ti si im važnija nego ja. Ti idi da se sa njima sastaneš. Da makar jednog roditelja imaju.“ To je bio stravičan trenutak našeg rastanka: suprug odlazi u kasarnu, a svuda uokolo zengovci. Ne znaš hoće li ga prihvatiti u kasarni ili će ga vratiti kao što su mnoge vraćali govoreći da se još ništa ne događa. Ljudi nisu znali šta da rade, ni kuda da idu.

Tu noć pred polazak ja sam spakovala veliki kofer i dvije torbe. Ali ja to nisam mogla ponijeti. I vadim. I sjetim se da su djeca pošla samo u ljetnoj garderobi. I stavljam njihove zimske jakne, hlače, čizme, svu zimsku garderobu. Da djeci ponesem, a mislim - meni će biti lako. Od nekog ću dobiti nešto. Kad sam došla u Zagreb nisam znala šta ću sa tim stvarima. Nisam se smjela javiti ni sestri ni nikome da ne bih njih uvukla u nešto. Ja sve mislim da me neko prati. Idem ja ostaviti stvari na garderobi. Dolazim tamo i onaj čovjek pročita iz lične karte da sam iz Petrinje i kaže: „Jao, gospođo, Vi ste iz Petrinje. Pa kako je tamo?“ Ja kažem da nema problema. Pita me kako je u nekim selima oko Petrinje. Ja kažem da tamo, gdje su naši, nema problema, a tamo gdje su miješani tu već dolazi malo do problema. Jedni druge napucavaju. Sad ti misli koji su naši. Ostavim ja te torbe, a autobus imam tek u pola tri. Otišla sam pješke na Trg republike i dalje. I tako ja cio grad obišla, a nikako vrijeme proći. Sve mislim šta ako on zaviri u tu torbu. Ako vidi zimsku garderobu, znaće da sam Srpkinja i da idem. I ja na sto muka. Dolazim nazad. Negdje je bilo već 13 sati prošlo.

Mislim, idem ja po torbe. A u međuvremenu je bila smjena. Sad drugi radi. Uzmem torbe. Ja se okrenem i ne primjetim nikoga da baš mene gleda. Čekam autobus.

Ja sam uspjela da pređem u Bosnu iako je usput bilo zaustavljanja i maltretiranja od strane zengovaca. U autobusu sam imala mjesta i sjedila sam, a pored mene je stajala žena sa djetetom. Ustupila sam joj mjesto. Vozač je primio putnika za dva autobusa. U autobusu su pretežno bile žene s djecom i stariji ljudi. Negdje na pola puta između Zagreba i Novske u autobus su ušla trojica zengovaca. Rekli su da je autobus pretovaren i da svi koji stoje moraju izaći napolje i ostati tu. A tu je bila šuma i nije bilo nigdje ničega. Nigdje kuće. Vozač je rekao da je morao primiti više putnika jer se drugi autobus pokvario. Žena kojoj sam ustupila mjesto ponudila mi je da sjednem, ali sam odbila. Gdje će ona s djetetom da izlazi vani. Tu smo ostali sat vremena. Govorili su nam da smo četnici, da idemo četnicima. Iz suprotnog pravca, od Novske prema Zagrebu naišla je još jedna patrola zengovaca. Došao je čovjek na kome se vidjelo da je dobar i pitao u čemu je problem. Rekao je, takođe, da zna da su to sve četnici, ali je rekao da nas puste jer su to ipak žene i djeca. Na kraju ga je ovaj bolji nekako ubijedio pa smo ušli u autobus. To je bilo pet dana prije rušenja mosta kod Novske. Da nisam tada izašla više ne bih mogla izaći. Tada sam u jednom trenutku pomislila da neću više nikada vidjeti svoju djecu, ali, eto, igrom sudbine uspjela sam doći u Bosnu.

I onda sam tako bila s djecom u Bosni do kraja maja 1992. godine. Petrinja je došla u ruke Srba u septembru 1991. godine, ali su veze bile tako pokidane da o suprugu nisam ništa znala do novembra 1991. Suprug je u novembru uspio prvi put doći do nas da se vidimo i ja sam od tada par puta išla u Petrinju da nešto napravim po kući i oko kuće da se vidi da tu neko živi jer su u tom periodu bile velike pljačke. Jednom su i djeca zaželjela da dođu u Petrinju jer su se zaželjele kuće. Svi koji su dolazili, uglavnom su se vraćali razočarani jer je puno toga bilo razrušeno. Međutim, moja djeca su bila očarana jer su ponovo bila u svojoj kući. Muž nas je sačekao i odmah otišao na položaj. Mi smo se spremile i legle spavati. Odjednom je počelo granatiranje. Kćerke su došle k' meni. Ja sam ih tješila da to nije blizu iako je i mene bio strah. One su poslije zaspale, ali ja, bogami, nisam cijelu noć spavala.

Ja sam se iz Bosne vratila u Petrinju 23. maja 1992. godine misleći da ćemo tu ostati dalje živjeti. U Petrinji sam bila do 4. avgusta 1995. Tog dana ujutro u 5 je počeo opšti napad. Granatiranje i bombardiranje avijacijom. Znalo je i ranije doći do međusobnih sukoba, ali ništa u takvim razmjerama kao tada. Ja sam ujutro ustala. Bila sam sama. Spremila sam se i izišla dole u prizemlje. Upalila sam radio. Nisam znala šta da radim. Oko pola 8 počela sam se spremati da idem na posao. Komšinica mi je rekla da sam luda i da ne idem. Da sam znala da će biti ovako možda bih nešto po

kući pakovala da ponesem. U međuvremenu je jedan komšija poginuo. Imao je ženu i troje djece. Otišla sam kod njih da se nađem. Tu nas je bilo jedno 4-5 familija u tom podrumu. Veliki je to podrum. Popodne, oko 6 sati, dobili smo vijest da se moramo povući. Tada sam imala par minuta pakovanja. Ja sam vozila komšinicu, njeno troje djece i njenu majku. Osamnaest godina nisam vozila. Poslije 18 godina sam sjela za volan. Najgore mi je bilo što sam vozila komšinicu i njenu djecu. Bojala sam se. Bilo je gadno noću.

Kad smo došli do Dođoša, sela iznad Petrinje, onda sam vidjela mnoštvo naroda, mlade vojske i shvatila sam da za nas više povratka nema. Ja vjerujem da je Vrh znao da će do toga doći jer su petrinjski opštinski funkcioneri još u maju počeli da odvoze svoje stvari, da bi krajem maja, kada su oni izvezli svoje stvari, bilo zabranjeno narodu da to isto čini. Dva dana prije nego što je pala Krajina kod nas je na zubno dolazio jedan general i uvjeravao nas da nema opasnosti od pada Krajine. On je sutradan svog sina poslao za Srbiju što znači da je znao do čega će doći. Moj suprug je bio na prvoj liniji koju su čvrsto držali i bili su iznenađeni kada su čuli da se moraju povlačiti. Nisu znali ni zašto ni kud.

Ja sam u pola 10 naveče 4. 8. došla u Prijedor i javila se djeci. Važno je bilo da komšinicu sa djecom negdje smjestim. Ona je zvala neke rođake u Beograd koji su joj rekli da prvim autobusom dođe sa djecom u Beograd. Ostavila sam ih kod kume i otišla djeci da se ne brinu. Za supruga nisam znala do nedjelje naveče. On mi se javio da je izašao do Prijedora pa sam sa djecom otišla po njega. To je bilo 5. avgusta. Bilo je strašno. Išla sam od Prijedora prema Sanskom Mostu, a meni u susret su dolazile kolone iz Grahova, iz Drvara. Puno naroda sa stokom. Po cesti su hodali u tri kolone. Bilo je puno male djece koja su vozila svoje familije. Onog jednog je neko pronašao i snimio pa je imao sreće da dođe u javnost. A nije on jedini. Bilo je puno njih koji su u tim momentima bili glava familije.

Ja sam jedina išla u onom pravcu. Tad je meni bilo jasno, kako smo mi bili izdani i prodani, da će tako biti i sa ovim dijelom Bosne i da nemamo šta tu čekati, nego da treba da idemo u Srbiju. Uzeli smo neke stvari koje smo imali u Prijedoru i koje smo dobili od rodbine i moje prijateljice Vesne i onda smo krenuli dalje prema Banjaluci. Tu smo zapali u jednu kolonu koja je čekala benzin. Mi to nismo znali, a nismo znali ni za staru cestu preko Laktaša. Bilo je šest kolona i 8 kilometara smo išli dva i po dana. Nisam htjela mnogo hljeba nositi jer sam računala da smo za dan u Srbiji. Onda smo kćerka i ja išle 8 kilometara pješke do Laktaša i kupile hljeba. Bila je velika gužva. Narod je čekao po nekoliko sati u redu. Uspjele smo kupiti hljeb i natočiti vode. Mi smo se 10 cm pomjerali 2 sata. Kada smo vidjeli da ćemo još dva dana ovako putovati nekako smo se okrenuli i došli na tu staru cestu. Onda smo relativno brzo došli do Pavlovića ćuprije. Tu smo stigli u pola 6 popodne da bi u 2 sata noću tek prešli preko. Moj suprug

je tu pitao jednog milicionera kako može stići do Apatina jer tu ima sestru. On nam je rekao da se nigdje ne odvajamo od kolone i da idemo u Šimanovce gdje je sabirni centar za izbjeglice gdje ćemo dobiti dokumenta sa kojima možemo ići kud hoćemo. Mi smo povjerovali u to. Pošli smo sa kolonom. Kolonu je pratila milicija. Počelo je svanjivati. Meni je to bilo tako stravično da sam pomislila da oni nas vode u neki logor. Rekla sam to suprugu, a on mi je rekao da sam ja luda. Kakav logor? Tako me je ta kolona podsjetila na deportiranja iz onog rata. Negdje oko pola pet, vidjela sam na jednoj kapiji čovjeka i ženu. Ustavili smo i ja sam ih pitala kud vodi taj put. Oni vele za Bogatić. To mi ništa nije značilo jer nikad ranije nisam čula za Bogatić. Pitala sam ih kud se može iz Bogatića. Oni su mi rekli da se može u Rumu i u Šabac. Rekli smo: „Dobro. Odatle znamo otići za Apatin.“ Mislili smo da ove stvari koje smo ponijeli i one koje smo dobili od mojih u Bosni, ostavimo tamo kod zaove u Apatinu. Pa smo mislili poslije tražiti negdje posao i školu za djecu. Jer mi nismo imali nekog cilja kud idemo. Kod svakog raskršća gdje smo došli stajala je milicija. I ti se nisi mogao izdvojiti jer su te uvijek vraćali u kolonu. Kad smo došli na naplatnu rampu u Šimanovcima, kćerke su vidjele neki sok i htjele su piti jer su bile žedne. Suprug je otišao po sok i nakon nekoliko minuta vratio se sav blijed. Rekao mi je: „Idi nekog zovi kog znaš, hoće nas na Kosovo.“ Tako da su nas prevarom dovukli do Šimanovaca. Jedva sam uspjela dobiti brata od strica i on je došao po nas i odveo nas u Banovce. Tu smo kod njega bili dva dana. Poslije smo otišli u Rumu gdje smo našli stan. Suprug je počeo raditi u Hrtkovcima. Tu mu se nije dopao sam sistem rada jer se u radu pravilo dosta propusta. I onda je suprug slučajno, čitajući neki oglas u vezi stolarske mašine, pronašao jednog čovjeka iz Vrnjačke Banje. Tako smo odlučili da dođemo u Vrnjačku Banju gdje mislimo da se nastanimo za stalno. Tu smo dobili jednu kuću na korišćenje.

Dok smo bili u Vojvodini, mnogi su nam znali prebacivati što smo otišli, što se nismo borili. A da je naređena borba, borili bi se svi. Ne bi niko napuštao svoje ognjište. Sad je napravljeno to što nije ni u Prvom ni u Drugom svjetskom ratu, ni za vrijeme Turaka. Bilo mi je teško napustiti Petrinju: kuću koju smo gradili i koju nismo još završili. 19 godina sam tu živjela i bilo mi je teško napustiti. Suprug je imao i stolarsku radionu. Ali mi je bilo teže kad je padala zapadna Bosna gdje sam ja rođena, gdje sam provela svoje djetinjstvo, svoju mladost i gdje su moje šukun-šukun djede živjele. Tako je bilo svim ovim iz Republike Srpske Krajine koji su odlazili. Moja stara majka od 80 godina morala je da napusti kuću koju nije htjela napustiti 1947. godine kada je bila kolonizacija i kada su dobijali u Vojvodini kuću.

Kad sam došla onako sva žalosna, nikakva, u Rumu, odem u prodavnicu i tražim hljeb. Od kad znam za sebe govorim hljeb. Jedna gospođa iza mene mi reče: „Gospođo, zar se ne kaže lebac?“ Mene ni u

Hrvatskoj nisu nikada ispravljali kada sam tražila hljeb. Pa nisam ja dijete od godinu dana da me možeš tek tako naučiti. To je jedan govor koji sam ja od djetinjstva naučila. Ja ću vremenom prihvatiti i novi jezik. Ali treba za to proći 5 ili 10 godina. Ali mislim da naglasak nikada neću moći prihvatiti.

Narod nam ovdje izlazi u susret koliko ko može. Teško je jer mnoga preduzeća ne rade. Ne može vam neko nešto pružiti ako i sam nema. Družimo se sa jednom porodicom iz Banje i sa jednom iz Petrinje. Ostale još nisam upoznala. Ja ne mogu ovdje otići u komšiluk i reći: „Dobar dan, komšinice. Ja sam tvoja nova komšinica. Pozovi me.“ Valjda bi oni mene trebalo da pozovu jer su oni tu starosjedoci. Iz Bosne sam gdje je mentalitet naroda drugačiji. Uvijek se imalo vremena za sjesti i popričati.

Gore gdje smo bili u Vojvodini, naši prijatelji koji su nam našli stan, što bi mogli dati, davali su. Al' šta će dati kad ona na čekanjju, on na čekanjju. Nemaju, faktički, sebi za hljeb, a kamoli drugome da pruže. Oni su donosili kada su god mogli. I djeci. A svi su unazađeni od tih sankcija. Neki ljudi vole reći da već 4 godine pate zbog nas. Ma ne patite vi zbog nas. Zbog koga mi patimo? Pa to je neka jača politika koju mi ne razumijemo.

Najteži trenuci tokom puta bili su mi kada sam shvatila da više nema povratka i dok nisam znala šta mi je sa suprugom. Najteže je onim porodicama kojima je glava porodice poginuo. Ili majka koja je izgubila sina. Njoj je sada svejedno koja će biti vlast.

Srebrenica

I. P. (1963)

Februara 1993. godine preživjeli smo najteže četničke ofanzive na Cersku i morali smo krenuti prema srebreničkoj slobodnoj teritoriji. Prvo smo došli u Konjević Polje gdje smo prenoćili. Sutradan je stigao francuski general Filip Morion sa svojom pratnjom. Četnici su granatirali mjesto gdje se nalazilo mnogo naroda. Granata je jednom čovjeku odrubila glavu, a bio je to Avdo Huseinović. Malo je falilo da mi djeca tu izginu. Kćerka Rešida Čelebića je poginula od gelera granate. Dijelovi njenog tijela su prskali po narodu. Mislim da je tada ranjen i jedan vojnik iz Morionove pratnje. Do noći smo našli sklonište, a već oko 22.30 krenuli smo u Srebrenicu. Rano ujutro stigli smo u Srebrenicu i nismo imali gdje da se sklonimo sa ulice, jer je bila velika gužva. Oko Srebrenice su se vodile borbe.

U Srebrenici sam provela 21 dan sa mužem, dvoje djece, svekrom, svekrvom i djeverovima. Konvoji koji su dovlačili hranu, počeli su voziti narod u Tuzlu. Tek poslije dva dana uspjela sam se ukrcati u kamion sa dvoje djece. Bila je velika gužva, na hiljade ljudi su okruživali kamione. Gotovo da se ugušiš. Činilo mi se da nas je hiljadu bilo na kamionu. Muž me je uspio ubaciti na kamion i reći: „Neka ti je sa srećom!“

Na prvoj barikadi sam vidjela 12 četnika koji su počeli vikati na nas, psovati nam muslimansku majku i prijetiti nam da će nas naći u Tuzli. Na kamionu nisam nikoga poznavala, jer bile su tu uglavnom žene sa sela Osmače. Kamion je povremeno kočio i trzao, pa su žene padale jedna preko drugih. Starijeg sina sam u toj gužvi izgubila. Pao je pod noge ženama, ali uspjela sam ga izvući. Međutim, tada sam izgubila manjeg sina. Nisam imala nikoga da mi pomogne da ga spasim iz te gužve. To se sve dešavalo u okolini Bratunca. Šestogodišnji sin mi se ugušio dok sam ga izvlačila ispod nogu. Na rukama mi je umro ispuštajući zadnji dah. Poslije toga ja više nisam ništa znala za sebe. Hladili su me vodom.

U Bratuncu su žene Srpkinja izašle na put pred kamione. Neke su imale noževe u rukama i vikale su na nas da će nam poklati djecu. Kad smo prošle kroz Bratunac iz drugog kamiona je uspjela preći moja snaha i uzeti sa sobom starijeg mi sina.

U Zvorniku je toga dana bila pijaca i tu su nam prijetili da će nas pobacati u Drinu. Dvanaest četnika se popelo na kamion i tražili su pare i zlato od žena. Ja sam još uvijek moje mrtvo dijete držala na rukama. Na kamionu se ugušila dvadesetogodišnja trudnica sa Osmača, jedna starija žena i sedmogodišnja kćerka Senaida Šiljkovića. Ukupno je četvoro ugušeno na kamionu gdje sam ja bila.

Nismo imali ni hrane ni vode na tom putu. Do prelaska na slobodnu teritoriju su nas još nekoliko puta zaustavljali i vrijeđali. Kad smo stigli u

Tuzlu bilo je poslije podne. U Tuzli su nas lijepo dočekali. Iznosili su pred nas sokove, narandže, hljeb i svega ostalog, ali meni nije bilo ni do čega. Da sam imala nož u tim momentima bih se sigurno ubila. Vidjela sam kad su mi s kamiona skinuli starijeg sina Edina, a mlađeg mrtvog sina, dvojica ljudi u uniformama su stavili na nosila i odnijeli. Poslije toga, ja moje dijete više nisam nikada vidjela. Mene su dvojica odnijeli u Mejdan gdje sam primila četiri injekcije. Tek sam ujutro oko sedam došla svijesti, našla sam starijeg sina kod snahe.

Muž Rahman i druga mnogobrojna rodbina nisu nikad došli iz Srebrenice.

(„Samrtno srebreničko ljeto '95" 1998)

S. S. (1970)

U pola tri poslije podne, 19. jula, izašla sam iz Srebrenice. Sutradan, prije prve zasjede, negdje oko podneva, srela sam Kemu i Edina Hajdarevića, oca i sina, moje rođake. Ja sam, kao i većina Srebreničana, imala osjećaj da nam se na ovom putu neće ništa desiti. Naivno sam vjerovala da će kolona od petnaest hiljada ljudi biti puštena da prođe. Pored toga mislila sam da će put trajati svega 24 sata. Tog popodneva već smo padali od umora jer prije toga nismo sedam dana spavali, niti jeli. Kada sam, tokom odmora, pitala jednog čovjeka koji poznaje teren – za koliko ćemo vremena stići do Tuzle, u nadi da će mi kazati da će to biti sutra, on me pogledao, nasmijao se i rekao:

„Sanela pa mi smo tek krenuli!“

Petnaestogodišnji Edin imao je kačket na glavi i bio je vedar i nasmijan. Tada sam imala osjećaj da je sav sretan jer prvi put učestvuje u nečemu velikom što je do sada mogao gledati samo na filmu. Bilo je to otprilike tri sata prije njegove pogibije. Prve granate koje su pale na grupu ubile su Srebreničane. Tu je poginuo Nino Avdić iz Petriče i Edo Hajdarević. Mnogi su bili ranjeni. Kada su te granate, tokom našeg odmora, počele padati, mislila sam da nas četnici nasumice granatiraju iz velike daljine. Ali, onda je počela pucnjava sa puta Bratunac – Konjević Polje – Nova Kasaba. Bili smo u okruženju. Počela je panika.

Naišla sam na Kemu koji je bio ranjen u obje noge. Ispričao mi je da je Edin poginuo od granate. U jednom momentu, u čitavoj toj gužvi, iza Keme, kojeg su ranjenog nosili umotanog u deku, kao da se stvorila povorka. Pomislila sam – Bože, isto kao da mu idemo na sahranu.

Pitala sam ga: „Kemo, gdje je Edo?“ Suze su same tekle niz obraze, ali to nije bilo kao obično plakanje. Jednostavno tu si, sve se oko tebe dešava i nemaš vremena da glasno izraziš svoje emocije, da vrištiš ili galamiš. Gotovo sve što je nenormalno, postaje u tim momentima normalno. Riječi su zaista nedovoljne da objasne i izreknu sva ta zbivanja.

„Znaš sine“, tako me oslovio, „nemoj plakati. Njega više nema, ali biće sve u redu“, ponovio je više puta.

Pogledao me još jednom i onda se tako snažno zubima ugrizao za donju usnu da je iz nje potekla krv. Pogledao je zatim u nebo i tada sam imala osjećaj da on više nije sa nama, tu u toj šumi. Činilo mi se kao da u glavi premotava film od rođenja sina, prvih igrački i koraka Edinih, svih životnih i tuga, do posljednjeg oproštaja sa sinom kada ga je mrtvog držao na rukama.

Oko sedam sati, petnaestak minuta poslije ovog susreta, krenuo je pravi četnički napad na nas sa svih strana. Kasnije sam čula da je Kemo,

u velikoj gužvi koja je nastala, bio pregažen u stampeđu.

Brata sam srela na početku puta, na Šušnjarima. Nismo išli zajedno. Drugi put sam ga vidjela za vrijeme odmora kako leži i spava. Bio je potpuno iscrpljen. Pored toga, vidio je Edina mrtvog i bio blizu mjesta gdje je mnogo ljudi poginulo od granata. Molila sam ga da me prati i bude u mojoj blizini. Kasnije sam saznala da je on bio riješio, ne govoreći mi, da se mi razdvojimo, kako bi makar jedno od nas došlo živo.

Poslije tog susreta, za Bracu ništa nisam čula tokom puta, iako sam se raspitivala kod svih onih koji su izašli iz okruženja. U blizini prelaza na slobodnu teritoriju, noć prije, izgubila sam tašnu u šumi.

(...)

Ta šuma gdje sam izgubila tašnu bila je jako mračna. Braco je dvadesetak dana poslije mene prošao istim putem pored mjesta gdje je bilo 4-5 leševa. Kao da mu je neko rekao: „Vrati se i pogledaj!“ On se vratio i na tom mjestu našao moje slike. Sve su bile pocijepane napola. Tada je dobio novu nadu i znao je da sam živa. Inače cijelim putem do Tuzle on je imao takav osjećaj kao da ga neko vodi za ruku i pokazuje mu kuda će se kretati. U kritičnim situacijama i zasjedama uspijevaao je naći izlaza, iako puta nije poznao.

Mjesec dana od mog dolaska u Tuzlu po prvi puta sam otišla na pijacu. Zastala sam kao ukopana pored jedne debele Ciganke koja je gledala u karte plavoj djevojci.

„Sve mi pogađa“, govorila je plavuša.

„Koliko košta“, upitala sam. „Pet maraka“, odgovorila je Ciganka.

Pogledam u novčanik, vidim tri marke. „Može li za tri?“

„Može“, odgovori Ciganka, razbaci karte i kaže:

„Otac ti je zarobljen i neće dugo vremena doći, a brat ti je na putu.

Dvojica crnih muškaraca su mu pomagali i on je već stigao u Tuzlu.“

„Ženo, nemoj me lagati i onako mi je već dosta svega“, rekla sam.

„Ne, ne lažem te. Tebe kod kuće čeka glas o bratu“, rekla je i ja sam otišla. Kod kuće sam počela pričati majci i tetki šta mi se desilo na pijaci. Nisam sve ni završila, zazvonio je telefon. Prijatelj mi javlja:

„Sanela, brat ti je stigao u Tuzlu!“

(„Samrtno srebreničko ljeto '95“ 1998)

S. H. (1974)

Rat sam dočekala u svom rodnom selu. Radovali smo se početku proljeća i dolasku Bajrama. Nismo ni slutili da će to biti najcrnji Bajram u našim životima.

Rudnik Sase je brzo okupiran. Moja kuća se nalazila u blizini Rudnika, pa su nam naredili da se odmah iselimo iz kuće. Krenula sam sa porodicom u pravcu sela Poloznik. U rodnom selu je ostalo nekoliko Muslimana. Svi oni su ubijani, tako što su zapaljeni u jednoj kući.

Po dolasku u Poloznik, mislili smo da smo spašeni i da rata više neće biti. Međutim, 16. maja 1992. godine od gelera granate ranjen je moj brat M. H. Njegov oporavak je trajao čitav rat. Preživljavali smo glad i neimaštinu. Po hranu smo išli u napuštena i porušena muslimanska sela. 5. juna 1992. godine došli smo u Srebrenicu. U Srebrenici je bila veća glad, nego na selima. Srebrenica se uspjela odbraniti zahvaljujući našim borcima. Dolaskom UNPROFOR-a prestala su ratna dejstva, ubijanje i granatiranje. U Srebrenici sam se udala za S. H. i bila sam jako sretna.

U junu 1995. godine dobili smo sina, samo mjesec dana prije četničke okupacije Srebrenice. 11. jula se rastajem od supruga i krećem prema Potočarima. Nikada ne mogu zaboraviti njegove uplakane oči kada je ljubio svog jednomjesečnog sina na rastanku. Kasnije sam saznala od nekih sugrađana da je moj suprug bio u Kravici među zarobljenicima.

U Potočarima sam provela dva dana i dvije noći. Za to vrijeme nisam ništa jela, a morala sam hraniti bebu. Vriska žena i djece stalno se ponavljala kada bi četnici ulazili među narod i izvodili muškarce. Bilo je jezivo slušati plač i vrisku mojih komšija i sugrađana. Razmišljala sam o sudbini svoga supruga, brata i oca koji su otišli preko šume.

Druge noći u Potočarima uhvatilo me ludilo i histerija. Ostavila sam bebu i pokušala sam izvršiti samoubistvo. U toj namjeri su me spriječili prisutni, koji su mi ukazali pomoć. Došla sam sebi i prihvatila bebu. Uplakana i iscrpljena krenula sam prema kamionu za evakuaciju ka Tuzli.

Na putu sam vidjela hiljade zarobljenika i na stotine mrtvih pokraj puta. Poznavala sam bespomoćna lica mojih sugrađana. Nikoga od članova moje porodice nisam vidjela među zarobljenicima. Pomišljala sam učiniti sebi ono najgore, ako bi nekog od svojih vidjela među zarobljenicima. Kada bi zaustavljali autobus, četnici su tražili marke. Prijetili su da će nas poklati ako im ne damo novac. Oni koji su imali, davali su.

Po dolasku u Tišću dalje smo morali pješačiti do slobodne teritorije. Taj put sam teško podnijela, jer sam bila na izmaku snage. Za nekoliko dana sam se oporavila, ali od tada do danas, prati me tuga i bol. Moj

suprug, otac i brat nisu se pojavili. Danas živim u Vogošći sa majkom i dvogodišnjim sinom. Pogledam moje najmilije, a moj sin stalno spominje oca, mada ga nije ni upoznao. Nadam se da će za mene biti bar malo sreće i da će se bar neko od mojih pojaviti.

(„Samrtno srebreničko ljeto '95" 1998)

H. H. (1966)

U Srebrenici sam stanovala u blizini bolnice. Najviše vremena smo provodili krijući se po podrumima od četničkih bombi i granata. U teškoj situaciji sa hranom preživljavali smo dane, dok nije počela stizati pomoć konvojima i iz aviona. Popravilo se stanje sa hranom, ali je stigla druga nesreća. Moja starija sestra poginula je u potrazi za avionskim paketima sa hranom. Ubila ju je paleta sa hranom.

U julu 1995. godine, poslije višednevnog granatiranja četnici su krenuli u napad na Srebrenicu. Narod je jako bio uplašen i spas je tražio u bijegu prema kampu UN-a, u Potočare. Kod Vezionice sam poslije granatiranja izgubila vezu sa svojom porodicom. Nastao je kaos i svi su se razbježali. Jedno je dijete poginulo, a bilo je dosta ranjenih po kojima se gazilo. U toj gužvi našla sam jednu prijateljicu. Ona je isto ostala sama i bila je jako uplašena. Zakačile smo se na jedan kamion u kojem su bili ranjenici i tako došle do Potočara. Ranjenike su smjestili u Fabriku akumulatora. I mi smo ušle tamo, misleći da ćemo biti na sigurnom. Kasnije smo uvidjele, da bi bilo bolje da smo ostale sa narodom van fabrike, jer bi prije došle do Tuzle i ne bi vidjele grozne stvari.

U fabrici smo provele tri dana i tri noći. Drugi dan došao je Ratko Mladić i jednom djetetu dao čokoladu. Nakon petnaestak minuta to dijete je bježalo od majke govoreći, da mu ona nije majka. Istog dana pokupili su ranjenike i odvezli ih, a mi smo ostale u fabrici sa mnogo muškaraca. Noćom su izvodili muškarce iz fabrike, i oni se nisu više vraćali. Nisam mogla spavati niti jednu noć. Ujutro oko tri sata jedan čovjek se objesio. Bila je to užasna scena. Narod je uhvatila panika. Jedna je žena počela vrištati i pokušala se zaklati nožem. Tada je nastupila panika da se nije znalo šta da se radi.

Kada je svanulo, rekla sam prijateljici da idem donijeti vode. Izašla sam na vrata na koja su prethodne noći izvodili muškarce. Prošla sam iza jednog kamiona vidjela 5-6 zaklanih ljudi bez glava. Okrenula sam se i iza kamiona vidjela četiri četnika kako sjede i piju. Pored njih su naišle dvije žene, jedna je bila trudna. Jedan od četnika je ljutito upitao odakle su došle, a one su samo pokazivale na flašu sa vodom. Zatim je drugi ustao, uhvatio za kosu trudnicu i nožem joj rasporio stomak iz kojeg je izvadio dvije bebe. Čula sam da je uspjela reći: „Majko, spasi me“. Više nije ni progovorila.

Pobjegla sam u fabriku ne nasuivši vodu. Prijateljica mi je rekla da je evakuacija prestala i da smo mi ostali kao zarobljenici. Riješila sam da krenemo odatle. Konopci su bili na vratima. Tu je stajao jedan vojnik koji nam nije dao da izađemo. Ipak, preskočile smo konopce i počele trčati

prema autobusu. U toj trci primjećujem da sam stala na ruku zaklanom čovjeku. Na putu je bio jedan autobus i kamion oko kojih je bilo vrlo malo naroda. Nedaleko od autobusa neko me iza leđa povukao i zovnuo imenom. Sva uplašena, okrenula sam se i vidjela da je to moj komšija Srbin. Pitao me gdje mi je ostala porodica, a ja sam samo slegla ramenima, jer nisam ništa znala o njima.

Rekao mi je da idem u autobus, a ne u kamion. Jedan četnik sa strane je govorio da nas vrate u fabriku, ali ovaj moj komšija na to nije obraćao pažnju, nego nas je doveo do autobusa i rekao mi da skinem zeleni džemper, jer bi me mogli maltretirati zbog zelene boje. Smjestile smo se u autobus i krenule.

Moja prijateljica je bila jako uplašena, tako da sam je cijelim putem hrabrila i tješila da izdržimo. Iza Kravice, četnici su ušli u autobus, ispitivali su za neke ljude iz Potočara, tražili zlato, novac i dokumenta. Ko je imao, davao je. Dva četnika su zatim uveli jednu djevojku, koju nisam poznavala. Bila je sva mokra i iscrpljena. Pala je na pod autobusa. Kada je autobus krenuo, prišla sam joj i ponudila je da sjede. Ona je plakala i rekla: „Ubijte me! Silovana sam!“ I ja sam plakala od žalosti za tom djevojkom. Prišla je neka njena poznanica i ona se, do kraja puta, brinula o njoj.

Stigle smo do Kladnja, a zatim na aerodrom Dubrave kod Tuzle. Poslije dva dana našle smo svoje porodice.

(„Samrtno srebreničko ljeto '95" 1998)

S. M. (1966)

Od 10. jula 1993. god. počela sam raditi u MSF-u (Ljekari bez granica). Kada su četnici počeli sa napadom na Srebrenicu, 8. jula 1995. godine, zatekla sam se u kući. Nisam mogla otići na posao. Provela sam u skloništu cijeli dan. Kada sam izašla iz skloništa, već je bilo predvečerje. Narod je počeo da se povlači prema Baratovoj. Tako smo suprug i ja krenuli sa narodom. Suprug je otišao u poštu, jer je radio na vezama, a ja kod prijateljice u stan. Tu smo presjedili do ujutro. Suprug je dolazio i govorio nam da se ne bojimo, uskoro će avioni NATO-a izvršiti napad na četnike i zaštititi nas. Ali jutro je došlo, a od aviona ni traga. Čekali smo do podne. Onda sam otišla u poštu da se dogovorim sa suprugom šta dalje. On mi je rekao: „Kud sav narod, tu i ti, a ja idem preko šume“. Tako smo se rastali. Nisam se sjetila da mu dam ruksak sa hranom. Ruksak je ostao kod mene, a on je otišao samo sa malo duhana.

U Potočare sam stigla navečer i prenoćila u jednoj kući blizu Fabrike akumulatora. Iako sam bila u blizini radnog mjesta, nisam uspjela da se javim na posao. Ujutro sam izašla na ulicu i srela moju šeficu Kristinu i Emiru, našeg prevodioca. Šefica je uspjela da me uvede u fabriku. Kada sam ušla, za malo da padnem u nesvijest. Narod leži u vodi i blatu, ranjenici ječe. Nisam shvatala šta se dešava. Tu sam provela dva dana i jednu noć. Bili smo bespomoćni. Ja sam, inače, u MSF-u radila kao kuharica. Očekivala sam da ćemo imati mnogo posla i da ćemo za ranjenike morati spremiti veliku količinu hrane. Ali, na veliku žalost, svi su digli ruke od nas i od ranjenih i bolesnih. Doduše, naši pretpostavljeni i vojnici UN-a su nama koji smo do tada bili zaposleni, ponudili hranu, vode i nekih sokova, ali nama nije bilo ni do jela, ni do pića. Shvatila sam u kakvoj smo situaciji i da nam ne može pomoći ni to što smo zaposleni kod UN-a i MSF-a. Na moju nesreću, tu mi se našao i nepokretni brat sa suprugom i djetetom. U ovom haosu samo sam poželjela da odatle što prije pobjegnem. Imala sam neki čudan osjećaj da smo tu zatvoreni kao taoci. U jednom momentu se ponovo srećem sa šeficom i kažem joj da ja izlazim van, da ne mogu ovo podnijeti. Ona mi je samo prstom pokazala: „Ne, ne!“ Uvijek će mi u ušima odzvanjati vriska gladne djece, jauci i bolni jecaji ranjenih i bolesnih, a mi nemoćni, da im pomognemo. Pozvao me Dulo, kuhar i kaže da je uspio napraviti neke supe. Ali, kako je to jeziva scena bila. Hiljadu ruku pruženih da dođe do te kašike supe, a mi nemamo dovoljno ni za djecu i ranjene. Malo smo se organizovali pa je naše medicinsko osoblje našlo nešto lijekova protiv bolova, neke infuzije i zavoja, da se bar oni najteži ranjenici zbrinu.

Tog dana, 12. jula, „evakušu“ prvu grupu ranjenika i medicinskog osoblja i ja sa njima uspijevam ubaciti nepokretnog brata. Tek što su ih odvezli, nije prošlo ni sat vremena, a mene zove Dulo i kaže: „Senada,

spremajte nosila i palete, vraćaju nam ranjenike. Nisu ih pustili na Žutom mostu!"

Mi smo se pripremili za prihvat, ali smo ih dugo čekali. Svanulo je, a ranjenici nisu vraćeni. Vratili su medicinsko osoblje, ali se nije vratilo medicinski tehničar Kadir Abdurahmanović (ranije živio u Novoj Kasabi). Niko nije znao gdje su ranjenici nestali. Ja sam mislila na svog brata: šta ako ga četnici uhvate u svoje šake? Brinula sam, naravno i za ostale, ali brat je brat.

Osvanuo je 13. juli. Odnekuda moja šefica i Emira prevodilac nose bebu od 10-ak mjeseci. Šefica mi daje bebu, a Emira kaže: „Senada ti nemaš djece, moraš prihvatiti bebu na čuvanje. Majka joj je poginula, a bebu su četnici uzeli od oca i njega su nekuda odveli!" Ja, onako izbezumljena kažem da ja nemam pojma o njezi djece, ali sam bebu prihvatila. Djevojčica je bila mokra, prljava i gladna. Bez prestanka je vrištala. Ja sam je nosila kroz narod i tražila bilo šta od garderobe da je presvučem i nešto da je nahranim. Srećom, jedna žena, Magbula Mašić, dala je od svog djeteta neke pantalone i majicu. Kod vojnika UN-a našla sam mlijeka i čajeva pa sam bebu i nahranila. Ona je neprestano jela sve što joj dajem, ali nikako nije prestajala plakati. Valjda je bila pod šokom od sve te gužve i vrućine. Našla sam apaurin tabletu i dala bebi. Nekako je zaspala. Ostavila sam je u autu MSF-a sa Magbulom i njenim djetetom.

Izvukla sam se sa grupom žena i djece i ukrcala se u autobus sa civilima. U prolazu sam primijetila, na livadi preko puta Fabrike akumulatora, veliku grupu staraca. Sjedili su, a torbe sa stvarima su bile nedaleko od njih nabacane na jednu gomilu. Prošli smo kroz Bratunac i do Kravice ništa se nije dešavalo. U Kravici su nas nakratko zaustavili i na jednom brijegu vidjela sam mnogo naših zarobljenih muškaraca. Sjedili su i pržili se na suncu goli do pojasa. Nedaleko od Kravice, negdje oko Sandića, iz jednog potoka su četnici izvodili naše zarobljene. Držali su ruke iza vrata. Među njima sam poznala Sakiba Salkića – „Slatkog“, Sabahudina Derviševića, Salku (vozio GAZA u Rudniku) i još jednog čovjeka sa Fojhara. Nedaleko od tog potoka zaustavili su nas da bi mogli proći četnički transporteri. Išli su u pravcu Bratunca, pucali su i veselili se, a za njima su išla tri-četiri šlepera pijanih četnika. Vozač nam je rekao da ćutimo i ne obraćamo pažnju, jer je većina četnika pijana. Vozač je bio ljubazan prema nama. Nudio nas je vodom da se osvježimo i hljebom ako je neko gladan. Između Kasabe i Milića zaustavila su nas dvojica četnika. Sa njima je bio jedan mladić s naočarima. Mladić je ušao sa kutijom cigareta *Marlboro* i pitao puši li neko od nas. Vozač mu je rekao: „Svi oni puše, ostavi te cigare pa ću ih ja podijeliti“. On je to uradio i izašao iz autobusa, da bi ga ona dvojica četnika odvela dalje. Kada smo krenuli, žena iza mene je počela plakati. Rekla je da je to bio sin od njene sestre. Konačno smo stigli do Tišće.

Tu su četnici naredili vozaču da naš autobus okrene u pravcu šume

za koju je vodio makadamski put. Tada sam pomislila na ono najgore što nas čeka. Šta ćemo mi u šumi, ako nam se ne sprema neko zlo? Kolone žena i djece su odlazile prema Kladnju, a naša grupa je stajala u šumi pored puta. Osjetila sam samo kako se znojim, a najviše po dlanovima. Niz prste mi se znoj slijevao kao iz česme. Jedan četnik nam je prišao i rekao da krenemo i mi za ostalim narodom, ali da idemo polako i ne pijemo vodu jer je otrovana, a put miniran sa strana. Kada smo naišle pored četničke stražare, veliki reflektor je osvijetljavao put i šumu. Vidjela sam našeg medicinskog tehničara Kadira Abdurahmanovića koji je odveden sa ranjenicima iz Potočara. Čuvala su ga dva četnika, a glava mu je bila omotana zavojima. Na putu smo Raza Fazlić i ja našle paralizovanu Rabiju Hadžimujagić. Ležala je na ćebet. Nas dvije smo je, onako na ćebet u ponijele prema Kladnju.

(...)

Agresor je koristio sva moguća sredstva da nas uništi, a jedno od najopasnijih bila je glad. Bijela smrt je zavlada u Srebrenici. Zaliha hrane brzo je nestalo jer smo morali pomagati hiljadama ljudi koji su tražili spas u Srebrenici. Došlo je vrijeme da više niko nikom ne može pomoći. Bio je to najteži period rata. Nisam više razmišljala koliko će granata pasti i da li ću poginuti. Mislila sam samo, šta sutra jesti u praznoj kući. Moj suprug se jedan dan odlučuje da krene u potragu za hranom, a jedina mogućnost je bila da ide na okupiranu teritoriju gdje je za vreću žita mogao izgubiti glavu od neprijatelja. Krenuo je u selo Voljavica koju su četnici okupirali. Za put sam mu spremila komad kukuruznog hljeba, a drugu polovinu sam ostavila da mu mogu dati kada se vrati ako ne uspije izvući ništa od hrane. Ostao je dva dana i dvije noći. Živjela sam u strahu za njegov život. Srećom, uspio je izvući vreću žita i donijeti kući. Došao je sav izranjavan, jedva da je nešto garderobe ostalo na njemu. Pješačio je bos, pa je došao krvavih i iskasapljenih nogu. Razvlačili smo tu vreću žita da što duže potraje. Svaki put kada kuham hljeb, prva misao mi je – „Šta kada ovo potrošim.“ Onda je došao dar s neba.

Najavljuju nam da će avioni s padobranima bacati hranu u Srebrenicu. Poslije svega preživljenog, nisam se nadala niti u to povjerovala. Ali 8. marta poslije ponoći, suprug me zove: „Senada budi se, evo aviona“. Razbudila sam se istog momenta. Krenuli smo u pravcu zvuka aviona i signalnog osvijetljenja – sijalice na padobranima. Koliko smo pješačili, ne znam. Znam samo da smo otišli daleko od grada uz Petriču, Učini Bašću, pa sve do Orlovina. Supruga sam izgubila. Uspjela sam naći 4 paketa, ali više nisam znala put do kuće. Paketi su bili teški. Nisam pomišljala da ih ostavim kada nam je to jedini spas da preživimo i to mi je dalo snage da izdržim. Čujem iza sebe ženski glas, neko mi se obraća: „Eto, ti si našla 4 paketa, a ja ni jedan, dvoje mi djece gladno kod kuće.“ Okrenem se i vidim moju komšinica Raza. Kažem joj: „Ne brini, evo ti dva

paketa, podijelit ćemo, samo molim te izvedi me odavde, jer ja ne znam put do kuće." Da li od silne radosti ili od umora, nisam više znala gdje se nalazim. Ipak, sjetila sam se da je 8. mart – Dan žena i rekla sam sebi: „Baš lijep poklon za 8. mart.“ Tako smo Raza i ja stigle kući.

Nakon nekoliko dana, ponovo me je suprug digao iz kreveta. Tada smo morali ići na Bojnu jer su pakete bacali na tom prostoru. Padao je snijeg. Dugo smo tragali za paketima i smrzli smo se. Kada smo došli kući već je svanulo. Bili smo sretni i zadovoljni. Nismo više gladni. Zamislite, nakon toliko vremena otvorite paket i nađete malo soli, kahve i dvopeka. Količina je zanemarljiva, ali za nas je bilo cijelo bogatstvo. Kada sam se počela tresti od zime, tek tada sam vidjela da sam u pidžami kratkih rukava i bosa, bez čarapa samo u nekim opancima išla u potragu za hranom. Cijelu noć sam tako provela na snijegu, a da toga nisam bila svjesna. Onda me spopala neka tuga i očaj. „Pa Bože, šta je ovo? Kome smo mi to toliko krivi? Šta nam to i u ime čega rade? Šta su učinili sa našeg lijepog života?“ Osjetila sam neopisivo poniženje.

(„Samrtno srebreničko ljeto '95" 1998)

Đ. O. (1977)

Osmi razred se bližio kraju, a „mala matura“ je za nas trebala biti nešto posebno. Prije nego sam dočekala kraj školske godine narod je počeo masovno odlaziti iz Srebrenice. Ispratila sam Draganu moju dotadašnju najbolju prijateljicu sa suzama u očima, nadajući se da će se ubrzo vratiti. Kasnije sam shvatila da je ona pobjegla od rata i nevolja koje rat donosi. Spasila je sebe, a ja sam ostala u Srebrenici preživljavajući velike patnje. Do tada sam rat shvaćala samo kao film.

Poslije ulaska neprijateljske vojske u grad nas sedamdesetak se sakrilo u šumu. Ja sam to još uvijek neozbiljno shvatala. Prvi susret s granatiranjem me uplašio, ali sam skupila hrabrosti i počela tješiti majku, koja se tresla od straha. Petnaest dana smo se krili po šumi, a onda smo se vratili u svoju kuću. U Srebrenicu su počele stizati grupe izbjeglica – muhadžera. Tu riječ sam prvi put čula od svoje nane koja je često govorila: „Ne daj Bože rata i dočekati da budeš muhadžir!“ Srebrenica je ubrzo dobila veći broj stanovnika nego što je imala prije rata.

Poslije prvog avionskog bombardovanja ja sam se onesvijestila. Postepeno je počelo nestajati hrane. Majka je brata i mene počela opominjati da smanjimo obroke, jer možda već sutra nećemo imati šta jesti. Kuhali smo hljeb od kukuruza i zobenog brašna i jeli ga bajatog, poslije dva-tri dana. Daidža je svako jutro donosio bratu i meni komadić kukuruze tanko namazane džemom. Polovio ga je i govorio nam da je to rolat. Mi smo ga svaki dan čekali na kapiji da naiđe i donese nam poslasticu. Jedno jutro se nije pojavio. Čekali smo ga i naredna dva-tri dana, ali ništa. Po majčinih suzama smo saznali zašto nije došao.

Dolaskom konvoja UNHCR-a stanje sa hranom se malo popravilo. Škola nije radila dvije godine. Treće godine je proradila, ali kasno za mene, jer sam se udala. Sa suprugom sam lijepo živjela i dobili smo sina. Onda je došao kobni juli 1995. godine. Moji roditelji i brat su došli kod mene, jer sam stanovala blizu baze UN-a. Oko 12 sati svi krećemo prema Potočarima. Na jednom dijelu puta muškarci su se odvojili prema šumi. Sa svojom četvoromjesečnom bebom u naručju krenula sam za ostalim ženama. Suzdržavala sam se od plača, ali su suze same tekle. Majka i dvanaestogodišnji brat su išli sa mnom.

U Potočarima smo sabijeni u četiri fabrike. Tri noći sam provela na poligonu. Noćom su se čuli jauci žena kojima su odvodili maloljetnu djecu. Kada bi pred zoru od umora narod zaspao, četnici, presvučeni u uniforme UN-a, bi ulazili među nas i otimali muškarce i djecu. Tada nastaje haos. Žene vrisnu, a masa naroda nagoniski skače na noge i počne bježati i trčati bez cilja. Gazili bi preko onih koji su ležali, preko djece koja su spavala.

Trčali bi 100 do 200 metara, ali izlaza nema, jer su četnici bili svuda oko nas. Onda bi se narod vraćao na svoja mjesta do novog talasa vrištanja i bježanja. Prošle su tri noći pune straha i ludila.

Trećeg dana otišlo je sedam-osam kamiona žena i djece iz Potočara, a mi smo na malom radiju čuli da su prešli na slobodnu teritoriju. Četvrtog dana došlo je desetak kamiona za evakuaciju. Majka je bila na rubu nervnog sloma i rekla je da još jednu noć u tom paklu neće moći izdržati. Krenuli smo prema improvizovanoj kapiji od dva velika četvrtasta kamena. Tu su od žena odvajali sve muškarce starije od 12 godina. Prilazeći kapiji noge su mi klecale od straha zbog brata. Na svu sreću nisu ga odveli. Ispred nas je bilo desetak kamiona i autobusa u koje su četnici sa puškama utjerivali narod. Prošli smo pored dva puna autobusa i došli do kamiona, a onda sam čula kako je jedan četnik rekao: „Vas troje, ovamo!“

Krv mi se sledila u žilama. Stegnula sam bebu u naručju i tek kad je dijete od stiska počelo plakati, ja sam se povratila. Prišla sam četniku, a on je s kamene ploče zgrnuo hrpu zlata i rekao mi da pružim ruke. Bebu sam dala majci i ispružila ruke. Četnik je u moje ruke istresao zlato, a onda je uzeo jedan medaljon i rekao mojoj majci: „Ovo ćete pokazati u Bratuncu!“ Majka je počela vrištati i dozivati u pomoć. Par sekundi nisam znala šta se dešava, a onda sam zlato vratila četniku i počela vrištati. Tri četnika su odmah dotrčala i počeli nas kundacima pušaka tjerati na kamion. Majka kao da je poludjela. Uхватила se za stranicu kamiona i počela vrištati. Kad smo brat i ja pokušali da je skinemo rekla je da će skočiti. Dodala sam bebu ženama na kamionu i onda smo uspjeli skinuti majku sa stranice. Obećala mi je da neće više praviti probleme. Popela sam se na kamion i uzela svoju uplakanu bebu, ali majke više nisam vidjela. Ustala sam i vidjela kako mi majka nepomično leži na ulici. Četnici su vikali da kamion krene. Ja sam stajala i gledala kako se odmičemo od tog mjesta sve dok majku nisam izgubila iz vida. Sjela sam i pogledala svog dvanaestogodišnjeg brata koji je držao moju bebu i plakao. Sad je ostalo na meni da brata i svog sina prevedem žive do slobodne teritorije.

Cesta je krivudala, približavali smo se Bratuncu. Kamion je skrenuo lijevo prema Kravici, a onda je počelo padati kamenje po nama. Izvirila sam i vidjela kako je narod duž ulice kojom smo prolazili bacao kamenje na nas. Jedan kamen me pogodio u glavu, tako da sam pala preko žene koja je sjedila do mene.

Brat je uzeo malo ćebe i raširio ga da zaštiti bebu od kamenja. Kamenje je udaralo u moja leđa i glavu, ali bol nisam osjećala. Samo sam željela zaštititi brata i svoju bebu.

Brat me nekoliko puta pitao za majku, a ja mu nisam ništa odgovarala. Nakon sat i pol vožnje kamion se zaustavio. Pogledala sam naprijed i vidjela da se autobus ispred nas počeo prazniti. Dva četnika su naslonila ljestve na naš kamion i naredili nam da izlazimo. Mi smo bili do

kabine kamiona i čekali smo da žene ispred nas izađu. Vidjela sam na putu četiri muškarca i jednog dječaka okružene četnicima i pomislila sam: „Bože zar još nije kraj? Šta ću za brata?“ Pogledala sam u brata i u njegovim očima sam vidjela da je shvatio šta se dešava. Ostali smo sami na kamionu i morali smo izaći. Pogledao je u mene i rekao: „Ne brini se za mene.“ Spuštala sam se niz ljestve. Jedan korak, drugi, a onda sam pružila ruke da mi doda bebu. U tom trenutku, četnik koji je stajao na zemlji pored ljestvi dobacio je: „Daj bebu ja ću je pričuvati!“

Stala sam, a misli su mi haotično prolazile kroz glavu. Ako dam njemu bebu može mi je uzeti ili je tresnuti od zemlju, ako primjeti da je muško. Brat je još uvijek stajao na kamionu. Ja sam se vratila na kamion i rekla bratu da siđe. Kad je bio na trećem stepeniku dodala sam mu bebu. Četnik je to samo posmatrao. Onda sam i ja sišla. Uхватила sam brata za ruku i rekla mu da požuri za ostalim narodom. Cesta je bila puna četnika i ja sam čula kako dobacuju, psuju i provociraju, ali ja sam gledala u zemlju i žurila. Brat je nosio bebu i dva ranca na leđima. U strahu nisam ni mislila da mu je to sve teško, jer važno je bilo samo pobjeći s tog mjesta i od tih groznih ljudi.

Oko kilometar i pol bila je četnička vojska s obje strane puta. Narod je žurio. U jednom trenutku kad smo prolazili kroz šumu pomislila sam da su nas tu doveli na strijeljanje, jer je četnika nestalo. Onda se opet pojavila vojska i ja sam čula kako se šapće da su to naši, ali nisam vjerovala. Možda su se četnici preobukli? Čula sam kako me neko zove imenom i noge su mi počele klecati. Sigurno me neko prepoznao! Gotovi smo! Stala sam i zagrlila sina i brata, jer sam mislila da je došao kraj.

Neko me je drmao, a ja sam gledala u tu osobu, ne reagujući. Bio je to moj muž. Tada sam shvatila da sam među našim. Sjela sam na ulicu i počela plakati, držeći bebu u naručju. Plakala sam kao malo dijete, a dijete sam i bila.

(„Samrtno srebreničko ljeto '95" 1998)

Kada Hotić

Meni je neobično drago što sam došla u Beograd, što sam imala mogućnosti doći nakon... '88. godine sam dolazila kad sam moju majku dovodila ovdje u bolnicu.

Ja mislim da ste već dosta umorni slušajući priče, ali budite malo strpljivi, a stvarno ovo je istina, i ja sam svjedok događaja tragedije u Srebrenici. Ja sam taj rat preživjela i sve na svojoj koži doživjela. U početku kad se zaratilo '92, na nas je pucalo sve – i avioni, i granate, i bombe, i puške i PAT-ovi i PAM-ovi... i šta sve nije, treštalo je. Srebrenica je u jednoj maloj kotlini. Na brdima su neprijatelji koji su nas tukli. Mi smo bili iznenađeni; ne znam, ne znam zašto je rat počeo. Da sam vjerovala da će biti rat, svoju porodicu (bih) nagovorila da izađemo iz Srebrenice. Ne bi ostali da doživimo tu sve. Međutim, te godine '92. i '93, trpili smo užase i glad, soli nije bilo nikako, hrana se sva pojela. Imali smo puno ljudi koji su došli ispred pušaka, koji su bježali na tu, kao slobodnu teritoriju, a u stvari mi smo od te slobodne teritorije napravili logor, jer smo bili okruženi, nismo mogli ništa. Nikud ni maći, ni ništa. Televizije nismo imali, struje nismo imali, vode nismo imali, hrane nismo imali, jednostavno, umiralo se i od gladi. Tako da sam bila prinuđena ići noću, sa ženama – po trista žena se organizuje, idemo u teritoriju gdje Srbi kontrolišu. To su, to je muslimanska zemlja koju su ljudi posijali te godine, neki kukuruz okopan, neki nije, i noću prikradali se i brali kukuruz. Počeo je i snijeg padati, jesen je došla, mislim, već je zima došla. Kukuruz je mali, nema se puno ni nabrat. Po čitavu noć hodam preko njiva. A često smo doživljavale od tih naših žena koje su u borbi za hranu, protiv gladi koje su se borile, nagaze na mine, i ostajale tamo po tim žitima, po tim njivama pored Drine. Po dva dana, ili dvije noći i jedan dan, putujem i nosim 25 kila kukuruza. Tako sam 19 puta, da prehranim porodicu. Nisam sinu dala da ide, bojala sam se biće zarobljen negdje ili će nagaziti na mine. Ne bih mogla sebi dozvoliti da je išao u hranu, pa da strada. Svoj sam život izlagala, ja sam manje vrijedna od njega. Naravno, svoja se djeca najviše vole.

Međutim '93, kad nam je došao Filip Morion u Srebrenicu, kad smo ga mi žene zaustavile, napravile smo živu ogradu, nismo mu dale da izađe, jer nam je tada bila prijetnja najveća da nas nestane. Tada je pucalo na nas sve – orala se zemlja od granata, od koječega. Mi nismo imali ni skloništa gdje bi se sakrili, jer jednostavno, stambeni objekti samo. Pravih skloništa nismo imali. Više su nas šume štatile, oni potoci. Na vrh šume gore su ljudi koji pucaju, a mi smo u... u potocima dole. Pa nas prebacuju. A tako smo mogli i čuti komande njihove kad pričaju, tako smo bili blizu. Bio je takav strah, ja tog ratnog vremena nikad nisam pidžamu obukla na sebe. U obući, u trenerci i farmerkama lijegala. A borba za vodu, donijeti vodu,

borba za ovo, borba za ono, strah non stop. Ja ne znam odakle mi i snaga i hrabrost, i da mogu i ić' preko tih šuma i preko onih brdovitih predjela kakva je ta naša Bosna, i ta naša Srebrenica. Ta moja Srebrenica. I to su, kažem, izvanljudski naponi kojim sam se ja stvarno izlagala i masa žena. Žene su snijele taj rat na plećima, da prehrane porodicu, i da operu, i da izdrže sve to što se dešavalo.

Međutim, najveća tragedija koja je zadesila mene i moju porodicu i hiljade ovakvih žena kao što sam ja: '95, 11. jula, kad je Srebrenica ponovo zauzeta, mi smo ostali bez muškaraca. Hiljadučetdesetdvoje maloljetne dece u Potočarima je odvedeno, ne zna se gdje su. Petstošezdeset žena mladih, koje su odvedene. Tu je bio i UNPROFOR, holandski bataljon, oni su to sve gledali. Tu su bili. Vojske sa sve strane, i iz Srbije je bila vojska, regularna vojska. Bio je general Mladić. Kad je došao tu, kad je za kratko... televizija i kamere, bacio djeci čokolade i hljeb, i onda je to brzo prestalo, to je samo dok se snimi. A onda je dao naredbu svojim borcima, kaže, „ovu šansu više nikada nećete imati“. Tu noć sam doživjela, vjerujte, to je jedan užas.

Pored mene, od žene i dijete - imala je petero djece uza se, 13 godina, samo zakrklja. Žena poče vikati, pa kaže „nama unprofenci kolju djecu“. A nisu bili unprofenci, bili su srpski borci, obukli se u unprofenska odijela, uzeli su tada njihova odijela. Ja sam mislila da oni štite narod, da su to unprofenci, i sad štite narod tu, i nešto će se desiti s nama, evakuisaće nas negdje. Nisam vjerujte ni pomišljala, na stan koji sam imala opremljen, gdje sam tridset godina s mužem radila i ulagala da bude udobno. Na to ni pomislila nisam, ni na Srebrenicu, ni na teritoriju, nego samo žive glave da izvučem. Međutim, uzeli su mi muža, uzeli su mi brata tu iz kampa UNPROFOR-a u Potočarima, u Srebrenici. Moj sin pokušao šumom se probiti, moj drugi brat pokušao se šumom probiti, moj djever – nijedan nije došao.

A vjerujte kakva je neizvjesnost teška. Živjeti sad, ne znati gdje su. Ja dajem sebi za pravo da sumnjam, da su negdje zarobljeni, pa da pate, da se izrabljuju, da su gladni, da jedu ukiseo hljeb, da jedu... možda jednom dnevno, i da ne vide ni dana, ni sunca ni mjeseca, i da su negdje u nekakvim podzemnim tim kopovima gdje se kopaju rude i šta ja znam. Ja sad, mislim, dajem sebi za pravo da i o tome razmišljam, jer ne znam, velika je cifra, 10 700 ljudi za tri dana je nestalo. Da su ptice, to je mnogo. Piliće kad koljete to je... to je mnogo. To su ljudi. Samo su mi muža našli negdje kod Zvornika, neka grobnica koja je prekopavana, prenešena grobnica. I on je identifikovan. On će imati svoj grob.

Nakon tog svega što sam preživjela, s mojim ženama koje imaju sudbinu kao i ja, i težu... ima po četiri sina žena koje nemaju, i koje nemaju više nikog svoga od muškaraca, čak nemaju ni od ženskinja. Ima i takvih žena, masa kod nas. Sad smo u Sarajevu, u Tuzli, i tako. Još ne možemo,

još se niko, tako reći, nije vratio; ima neki mali broj, to su starci uglavnom, koji su se vratili u Srebrenicu. Još je uvijek kruto tamo, oni koji su se borili za tu teritoriju, da bude njihova samo teritorija... bila je ona naša zajednička i nije nam bilo tijesno. A sad treba da bude jednog naroda, a jedan treba uništiti. Ljudi, jel' to pravo? To nije pravo. Ja sad imam organizaciju *Pokret majki enklava Srebrenice i Žepe*, udruženje građana koje se bori za svoja prava da pronađemo nestale, da ih pokopamo kao što dostoji čovjeku i da im se spomen izgradi, i to smo se izborile da smo dobili teren, jer smo i za to se morali boriti, za našu zemlju smo se borili. Na našem mjestu, u našoj zemlji, u našoj Srebrenici, da pokopamo ljude. Dvije godine smo se borili za to. Sad mislim da će na proljeće doći do tog pokopa, pa da makar odahnemo, šest hiljada tijela već ima ekshumirano. Ima neveliki broj identifikovano, ali ćemo pokopati ljude po N. N., pa kad dođe vrijeme da se identifikuju, imaće ime. Jer treba smiriti kosti da bi se duše smirile, to sve nam vjere pripovjedaju. Znamo da... da je to ljudski.

Ali, nisam osvetoljubiva. Da vam kažem iskreno, otvoreno, nije što sam ovdje, u Beogradu, pred ljudima druge nacije, nego mislim na onu djecu. Treba im izgraditi budućnost. Da pridemo, ne može se vratiti ono što je bilo. Ono zlo koje je bilo, ja ne kažem ko je uzrokovao, neko jeste bio uzrok tome, ali nije sav narod, masa nije... da nam se ne dešava ovo što se desilo meni i mojim ženama u Bosni. Da gradimo ljubav, da gradimo, da nam bude lijepo, da nam djeca u rahatluku žive i rastu, meni je to želja. Zbog moje unučadi koje imam, moje godine više nisu bitne, ja možda ću živjeti pet-šest godina, možda ću živjeti više, a možda neću ni tol'ko, ali moj život svakako je završen. Ja nemam baš neke radosti. Ja kad pomislim da mog sina Samira nema, da ne znam zašto je otišao, zašto ga nema, ni kosti mu nisam našla, ja nisam rahat i nije mi lijepo. Al' mi je želja bar da moji unuci žive lijepo. Da imaju tlo pod nogama, da imaju ljude... Sve kažem, ja sam vjernik, ja kad dignem ruke i molim boga Alaha, daj nam lidere pametne, koji će imati ljubavi, koji će znati šta znači rahatluk svih ljudi. Ne mogu pojedinci biti rahat, a svi ostali koji pate, i da budemo rahat, ne može tako. Ako ne, ako nismo rahat svi zajedno. Ja sam bila rahat prije rata. Meni je bilo lijepo. I ne ulazim u pojedinosti, jel' neko greške nekad pravio. Ali meni je bilo lijepo. Ja sam rekla baš ovdje u knjizi, kad smo bili kao nacija neopredijeljeni, kad se nismo, nije nam se priznala nacija, ja se nikada nisam osjećala potcijenjeno. Ja sam imala sva prava ko i oni drugi koji su bili opredijeljeni. Jer, jednostavno, bio je mir, gradili smo, radili smo, lijepo nam bilo.

Neću vas više gnjaviti, eto, samo ovo. Moja je poruka da se otrijeznimo stvarno, da sve mržnje zakopamo, da gradimo budućnost, da gradimo ljepotu mladim generacijama koje imamo i našoj djeci i unučadi, i svim onima koji će živjeti na ovim prostorima. Nama je to sudbina, nemamo druge sudbine. Možemo se tući u nedogled. Svi su siromašni sad

ondje gdje je rat bio, nije niko dobio. I onaj ko je dobio čistu teritoriju, ona je ubijena, u njoj nema ništa da valja. Industrija uništena. I priroda, i poljoprivreda i industrija i sve što se pedeset godina stvaralo, sve je uništeno, toga nema. Sad su bijeda svi. Bijeda, vjerujte da su bijeda. Da dođete u Srebrenicu, da vidite ljude – ja idem tamo. Samo imaju običaj reći, „ne znam šta nam ovo bi, neko nas je zavadio“, kao neko sa strane; ili kažu „ja nisam bio ovdje, ja sam bio u Beogradu, u Šapcu, negdje, ovamo ili vani“. Bili smo, i bili su, i rat je bio, zviždale granate. Poubijani ljudi. Osiromašili. Al' da to prekine. Hvala vam.

*(Sa promocije knjige Swanee Hunt
„Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir“
23. januar 2002. Kulturni centar Beograda)*

Sabaheta Fežić

U Potočare sam došla 11. jula sa svojim sinom u popodnevnim satima, i tu je bilo jako puno izbjeglog stanovništva. Bile su strašne vrućine, prvu noć sam preležala sa svojim sinom u jednoj porušenoj fabrici. 12. jula 1995. godine bili smo ostavljeni na milost i nemilost četnicima, Jugoslovenskoj narodnoj armiji, raznoraznim paravojnim formacijama i domaćim Srbima, mojim komšijama. Odmah po njihovom ulasku oni su počeli izdvajati i odvoditi dječake i muškarce. Ako bi neko od njihove bližnje familije upitao gdje ih vode, odgovarali su da ih vode na saslušanje, i da će ih nakon toga vratiti. Međutim, oni su njih odvodili, i više ih nikada nisu vratili. Ni dan-danas se ne zna gdje su oni.

Ja sam tada osjetila neki strah, uplašila sam se za sigurnost svoga djeteta, pa sam napustila taj zatvoreni prostor, izašla sam na otvoreno da budem tamo među ostalim narodom, misleći da ću na taj način sačuvati svoje dijete. Ali situacija se pogoršavala, sve više je bilo četnika i onih u uniformama. Bili su naoružani noževima, puškama, redenicima... bili su užasno naoružani. Tada sam vidjela mog komšiju Sretena Petrovića i Milisava Gavrića, na stotinak metara od mjesta gdje sam bila. Ostavila sam dijete kod majke koja je bila sa nama, da bi došla do njih i zamolila da mi spasu dijete, jer sam već bila svjesna situacije koja će nas zadesiti u Potočarima. Krenula sam kroz masu, ali smo svi bili zbijeni jedni uz druge, tako sam se teško probijala, ali mi u jednom trenutku kroz glavu prođe misao, da se moram vratiti na mjesto gdje sam ostavila dijete. Bilo je to jače od mene. Odmah sam krenula natrag i našla majku koja je plakala. Pitam je, 'majka gdje je Rijad', ona kroz plač kaže, 'odvedoše ga, tu su blizu'. Jao, majko moja, oni mi odveli dijete. Ja potrčim do mjesta gde su stajali i nađem dijete u jednoj grupi muškaraca Muslimana, dok su oko njih bili naoružani četnici. 'Zašto ste mi odveli dijete', upitala sam. 'Ma šta tebe briga zašto smo ga odveli, hoćemo samo da ga ispitamo, i odmah ćemo ga vratiti.' Ja njima kažem, 'nimate vi njega šta pitati. Ako imate nekoga nešto da pitate, to sam ja. Moje dijete pustite, a mene vodite i pitajte. Šta dijete zna? Ono vam ništa ne može reći'. Oni su me počeli psovati, ne daju mi dijete. Onda ja njima zaprijetim: 'Znate šta, sada ću reći ovim iz UNPROFOR-a šta vi radite', i tu mi je to pomoglo. Vratit će oni meni moje dijete. Ja sam uzela dijete i došla do majke. Bili smo strašno uplašeni. Znala sam da je sada još opasnija situacija, osjetila sam da se nijedan muškarac ili dječčić neće spastiti od četnika.

Bila sam tu cijeli dan, ali je najgora bila noć između 12. i 13. jula. 13. jula sam pošla sa svojim sinom prema kamionima i autobusima koji su vršili deportaciju iz Potočara. Prvo sam morala proći živi zid napravljen od holandskih vojnika, a onda pored poredanih četnika koji su stajali pored

ceste, sve do kamiona i autobusa kojima smo trebali biti deportirani. Prošla sam holandske vojnike, ali kad sam došla do četnika, oni su mi prišli i mom djetetu rekli da krene desno, a da ja idem lijevo. Ja njima kažem: 'Ako moje dijete ide desno, ja idem s mojim djetetom'. Nisu mi dali da idem s njim. Počeli smo se otimati. Oni su vukli dijete sebi, ja sam vukla dijete sebi. Molila sam ih: 'Molim vas, nemojte mi uzimati moje dijete! To je moje jedino dijete. Ja nemam više djece. Ako treba neko da ide, ja vas molim, vodite mene, ali mi pustite dijete...' Ništa mi nije pomoglo. Otrgli su mi moje dijete. Nisam mogla tada ni da plačem. Dijete mi je plakalo. Nikad neću zaboraviti njegove krupne suze koje su se slijevale niz njegove bijele obraze, iz njegovih tamnomaslinastih očiju. Kad sam vidjela da više ništa ne mogu uraditi, kleknula sam na koljena, sastavila sam ruke i rekla sam: 'Molim vas, ubijte me'. Neko od njih je repetirao pušku. Pomislih: 'Hvala bogu, evo ubiće me, dobro je...' Međutim, jedan od njih kaže: 'Ma šta ćeš balinkušu ubijati'. Prišao mi je, uhvatio za prsa, ubacio u kamion. Istog momenta je kamion krenuo. Ležala sam na podu tog kamiona i ne sjećam se tog puta od Potočara do Tišće... Evo već je deset godina otkako tragam za sudbinom svog muža i svog djeteta. Evo, zaista, deset godina je, a ja još uvijek ne znam za sudbinu svog djeteta. Ne znam da li ću pronaći ijedan djelić njegovog tijela.

*(Srebrenica: Van osnovane sumnje
Beograd – Konferencija, 11. jun 2005. godine;
u organizaciji Fonda za humanitarno pravo)*

Šuhra Malić

Izgubila sam dva sina, tri djevera, pet djeverića i dvije jetrve i sestra mi je izgorila u bratunačkoj opštini, u svojoj kući i još puno žena, ali ne znam im imena, ali zna moja sestra Šećir Vlasija. I eto ovu katastrofu smo preživjeli što ne možemo zaboraviti nikad, onu sliku naše Srebrenice i naših Potočara, naših logora ne možemo zaboraviti u životu nikad. Hrabrimo se, teško je meni odmah. Hrabrimo se i 'vako pričamo ovim novinarima, i potresemo se i al' hoćemo, mi smo narod prkosan, za prkos smo i ostali živi. Hoćemo da se hrabrimo i da uzdignute glave hodamo i vedra čela. Naši sinovi, muževi i braća i očevi i svekrovi i djeverovi nisu nikad bili zločinci, nisu bili, nisu, zato ponosno ovo pričam, ponosno se hrabrim. Teško mi je, ali hoću da dokažem svoje, svoje da sam ja neko i nešto.

(sa izložbe „Glasovi nestalih“ 2002)

Najbolniji video snimak na svijetu

Ja sam Nura Alispahić, majka golobradog dječaka iz Srebrenice čije pogubljenje je prikazano na video snimku objavljenom na desetogodišnjicu masakra u Srebrenici.

Snimak sam vidjela u svom domu, na televiziji u 23.00 sata. Spiker je najavio: „Sada će majka poznati sina, a sestra brata...”

Srce mi je jače zalupalo jer sam shvatila da se radi o srebreničkoj tragediji. Vidjela sam kamion... svezane iznemogle mladiće kako ih uniformisani specijalci požuruju i izvlače iz kamiona. Četvrti je bio moj sin Admir. Ubiše prvu četvoricu. Moj sin je sa još jednim nosio ubijene, a zatim i njih odvedoše, zavezaše im ruke... žvaću žvaku.

Ubiše i njih dvojicu.

Bio je samo dijete. Bio je plašljiv. Nije znao pucati, niti je volio pušku. Ostavila sam ga u Srebrenici gladnog i žednog.

U početku sam se nadala da će doći, a onda sam ga godinama oplakivala i srce mi se cijepalo, ali kada sam vidjela snimak počela sam da zapomažem onako nemoćna.

Uznemirila sam cijeli komšiluk.

Sutradan, dolazi moja kćerka sa posla i kaže: „Majko, moram ti nešto reći, a ne znam kako.”

„Znam kćeri...”, rekoh, „vidjela sam ja sinoć taj snimak...”

Sutradan su kod mene došle Hajra Ćatić i Nura Begović iz Udruženja sa novinarkom, a zatim su navraćali i mnogi drugi. Posebno mi je bilo teško kada je došlo osam novinara iz Australije, sa snimkom. Pitali su me: „... koji je majko tvoj sin?”

Ne znam kako sam sve to preživjela. Redovno uzimam lijekove.

Znam da je Vlada R. Srpske morala ispoštovati Odluku Doma za ljudska prava BiH i da je postupila po njoj i sačinila Izvještaj kojim priznaje odgovornost za genocid u Srebrenici, ali nije pohapsila i procesuirala ratne zločince.

Srebrenica je tokom rata bila preplavljena izbjeglicama, jer je bila proglašena zaštićenom zonom. Živjelo se teško bez hrane i vode. Smrt je vrebala sa svih strana. Rat nam je donio sve najgore.

Nura Alispahić

(„Žene žrtve rata” 2006)

Glasovi nestalih

Alma Rikalo Turulja

Prije svega dobar dan. Moje ime je Alma Rikalo. Ne znam kako da počnem ali malo me podržite, molim vas. Živjeti 12 godina s jednim roditeljem, nakon 12 godina ostati i bez tog jednog roditelja je zaista teško. Imala sam oca koji je živio sa mnom 12 godina. Na početku aprila, tačnije 8. aprila 1992. godine, svi smo se familijarno opredjelili da idemo na selo na domak Foče odakle su naši korijeni. Međutim kako se šušalo o ratu i pričalo, nakon par dana je stvarno počeo rat u pravom smislu te riječi. Svi smo izašli i onda smo pokušali naći spas u Crnoj Gori. Došli smo u Crnu Goru da bi nakon jedno sedam do deset dana došla crnogorska policija i pokupila tri brata iza kojih su ostale žene i djeca. Najmlađi su imali sedam mjeseci. Trinaest godina već tragamo za njima. Odvedeni su u KP Dom u Foči. Čak i prije KP Doma su bili premlaćivani u Crnoj Gori ali to neka je njima na sramotu. Druga stvar, po dolasku u KP Dom u Foču, znam da su bili dolje i da su ih viđali zatvorenici, gospodin, da ga tako nazovemo, koji se nalazi na haškoj optužnici Dragan Zelenović, tačnije je vjenčani kum mom ocu, Rikalo Huseinu. Radio je sa njim i on se zalagao u KP Domu za njega, a na koji način, to samo on najbolje zna. I ja molim haške istražitelje, po njegovom hapšenju i dovođenju u Hag da ga pitaju za njih, da se konačno nakon trinaest godina sazna istina gdje su tri brata Rikalo. Jer ti ljudi nikom zaista nisu krivi. Ljudi moji, oni imaju majku koja ima 65 godina, koja možda neće ni dočekati da ih nađe, da ih dostojanstveno sahrani. Bar joj toliko dugujete. Uništili ste joj sve, uzeli ste joj sve. Nema gdje da se vrati. Bar joj vratite djecu ali u kovčezima i nek' vas je stid i stidite se onoga što ste uradili. I ići ćemo do kraja da se dovedu pred lice pravde, ma kakva pravda bila. I malo je kako se osuđuju, za zločine kakve su radili, malo dobijaju. Jako malo. Svoje su porodice zbrinuli a ostali su da rade s našima šta im je volja. Da nam uši sjeku i djecu da nam kolju. To nisu ljudi, to su monstumi. I imam priliku i želim da kažem, što se tiče povratka u Foču, moje lično mišljenje, moje lično pravo mi daje da kažem: Ja kao dijete koje je odraslo u gradu, u tom gradu, želim da poručim da se nikad neću vratiti. Ne da ga ne volim, ne volim te ljude. To nije mržnja, ali ih ne volim. Meni su dovoljno zla nanijeli da ih ne volim. Ne da ih mrzim, ja ih ne volim. To su ljudi bez duše i bez srca, bez imalo osjećaja i grižnje savjesti. Ja mislim da je to dovoljno.

*(Foča 1992: Van osnovane sumnje – javno svedočenje
Beograd – Konferencija, 28. januar 2006. godine;
u organizaciji Fonda za humanitarno pravo)*

Smilja Mitrović*

Moj Dragan je bio jedno jedito dijete, pa je to bilo u našem svijetu što kažu prva radost, ide u vojsku pa se posle ženi, to je naše što kažu...

Ali to jutro, sve to što sam radila i odradila u ovom stanu, tako – pravili smo dva-tri dana – to jutro kad smo sjeli, ostali smo nas troje, razišli se gosti i familija, pa će doći da ga isprate do kasarne.

Sjeli smo i vidila sam u njegovim očima suzu, tad je bio svjestan da napušta kuću i ne znam... Tad sam ustala i rekla, neću ja da on vidi moje suze, onda kako će se on ponašati? I ustao je: „Ma neće to mama biti ništa“, kaže, „to je za nas, sve ima i mojih drugova“, poslije se on hrabrio sam.

Kad sam se vratila kući, onda sam vidjela šta sam, tad sam osjetila neku praznoću u kući, još nije ni izašao iz Bijeljine, ni sjeo u autobus... plakala sam. Tad sam mogla da plačem. Muž mi je prišao i rekao: „Što plačeš“, kaže, „neće on biti sam, ide tu u Banjaluku, nije to ništa“.

Ne znam kako da vam kažem, mislim, sad će ispasti da ja veličam kao majka, ali on je za mene sve bio u mom životu. Ja kako sam se udala, ja sam rekla ja hoću sebi da imam dijete, to mi je bilo prvenstveno, nisam nikad mislila da imam kuću i pare i ne znam ni ja, što kaže sve je ono poslije došlo i stan i posao i pare, i sve.

I nazvao nas je petog septembra ili je sedmog (1995), ne mogu sad da se sjetim baš i rekao je „mama ja završavam, u ponedjeljak ću doći“, a to je bio petak. Mi smo bili sretni, rekoš sad će doći i ja mu kupila neku jaknu, rekoš krenuće na fakultet, imam njegove knjige i sve ostalo, index.

A u ponedjeljak na poslu meni kažu ove kolegice s posla: „Smiljo je si li ti čula da je pao Srbobran?“ Rekoš: „Nisam i šta sad palite u pet sati radio?“ One su se samo ovako zgledale, znaš kao one čule, a ja nisam, pa onda su se asocirale na moje dijete.

Muž me nazvao i kaže: „Smiljo moramo ići gore u Srbobran“, kaže, „ovaj, nema Dragana“.

I eto tako, to traje do današnjeg dana. Nikad ne možeš spavati na miru. Moj muž Milo je, što kažu, umro zbog toga, on nije mogo podnijeti, njemu je bilo 47 godina. Legnemo uveče, on sebi, ja sebi, on ustane, puši, noći pije kavu, ja šutim, ležim... Ovo što sam proživjela za poslednjih 12 godina ne bih poželjela ni najvećim neprijateljima.

I tako iz dana u dan, najteže pada kad je njegov rođendan, kad vidim na televiziji završavaju se škole... Ti dani, toliko me uzbuđuju, da se često pitam od kakvog sam ja materijala sastavljena da ne pođem na vječni put mome Draganu i Mili.

(sa izložbe „Glasovi nestalih“ 2002)

* Po želji autorke napravljene ispravke i dopune prvobitnog teksta.

Andelka Arnautalić

Ja sam u Brčkom ostala sa bolesnim mužem Fikretom i dva sina Jasminom i Damirom. Sina Jasmina su mi odveli odmah na početku rata i za njegovu sudbinu ništa nisam znala. Saznaću sasvim slučajno. Evo kako se to desilo.

Pošla sam na pregled u Dom zdravlja 22. maja 1992. godine, kada me je kod Pošte zaustavio čovjek težak oko stotinu pedeset kilograma. Na sebi je imao svakakvog oružja: noževe, pištolj, bombe, pušku. Pitao me je kuda ću, i ja sam mu rekla. Tražio je ličnu kartu, ali je nisam imala uza se. Pošao je sa mnom kući da provjeri. Uzeo je ključ od mene, otvorio ulazna vrata, a onda ispalio metak u predsoblju. Upitao je gdje mi stoje dokumenti. Pokazala sam mu. Uzeo je novčanik i iz njega izvadio tri partijske knjižice: muža, sina Jasmina i moju. Poderao je knjižice uz psovku da nam jeb'o Tito majku. U novčaniku sam držala 5.000 DM, koje je uzeo i stavio sebi u džep. Vidio je fotografiju Jasminovu i upitao ko mi je to. Rekla sam da mi je to sin. Kaže: „Ja sam njega zakl'o.“ Srušila sam se na pod. Ostavio mi je taj nož, zapravo, našla sam ga na pragu. Još ga uvijek čuvam.

Kasnije ću saznati kako mi je sin ubijen. Odveli su ga u Luku, a zatim izveli da im popravlja kola. U jednom trenutku, dok je bio zabavljen poslom, rekli su mu da trči, da bježi. Nije znao zašto, ali je potrčao. Miloš Milošević iz Vršana kod Bijeljine pucao mu je u jednu nogu, a Kosta Kostić iz Modrana u drugu. Kosta Kostić je onda prišao i zakl'o ga. Prepoznala sam kasnije svog sina u masovnoj grobnici kod Farme. Bio je bez glave.

Miloš Milošević, Kosta Kostić i Rato Stanić, rodnom iz bijeljinskog sela Međaši nisu ubili samo mog sina, nego na stotine Bošnjaka u naselju Kolobara. Oni su harali ovim naseljem. Hodali su po kućama, pljačkali i ubijali koga su htjeli. Nikome za to nisu odgovarali. Ja znam da su ubili bricu Muhameda Zelenjakovića, njegovog sina i bratića. Ubili su i trojicu braće Terzića: Muhameda, Ekrema i Enesa. Lično sam čula kada se Miloš Milošević hvalio da je u Kolobari silovao svako žensko između trinaest i šezdeset godina starosti.

Nismo smjeli kuću zaključavati. Smio je ući ko je htio i kad je htio. Predstavljali su se kao interventni vod. Među njima je bio jedan koga su zvali Tulija. Majka mi je rekla da mi je u rodu. Opsovala sam joj taj rod. Rekla sam da me je Tulija lično opljačkao, da me je ganjao pištoljem. Ja svoje sestre uopšte više ne prihvatam za sestre, ni brata za brata. Oni su za mene mrtvi. U Brčkom su Srbi počinili strašan zločin. Ubili su sigurno pet hiljada ljudi. Koliko samo u Kolobari nedostaje ljudi, a šta je sa cijelim Gradom. Nije samo Goran Jelisić mnogo pobio. Rame uz rame s njim je

Ranko Češić. On je ubio na stotine ljudi. Pa Monika Simonović. Za nju sam čula da je ubijala tako što je ljudima razbijenom flašom parala stomak. Naročito je voljela da žene ubija. Oni u Brčkom, među Srbima, nisu ubice nego junaci. Ja ovo pričam, iako živim među njima, jer ih se ne bojim. Život mi više ništa ne znači. Neku noć sam sanjala svog sina Jasmina. Zove me: „Mama, što me ne vodiš odavde?“ Znam da je ukopan u masovnoj grobnici, ali ne znam da li je još tamo. Čula sam da su otkopavali grobnicu i bacali živu sodu da unište tragove. Da mi je bar da mu kosti nađem, ako ga već nisam uspjela živog sačuvati.

(„Brčko: genocid i svjedočenja“ 1998)

Jasminka Kadrić*

Morali smo da istaknemo bijele zastave na kuće da oni znaju ko je Musliman, jer u koga je god bila bijela zastava na kući, to je znano da je Musliman. Mada su oni znali i kol'ko nas je i muško i žensko, bez obzira mislim godište, sve su oni imali, jako fino korigovane spiskove.

Ja sam bila tu sama sa djetetom. Imam svekra nepokretnog u kolicima, kraj kolica sam sjedila, sa djetetom, svekrva i moj đever najmlađi. Oni su tog mog đevera povelili napolje, normalno da ga ubiju, ustvari tad smo bili sigurni da ih vode u logor. Al', u tom momentu je naišo Srbin, što pozna familiju moju kompletnu i tog mog svekra i vratio je tog mog đevera. On ga je vratio, nakod deset minuta došla je druga grupa, povelila ga ponovo napolje. U tom momentu opet je isti taj čovjek naišao, opet ga je vratio. I onda smo mi tražili neki papir da on da, da on ostaje uz tog mog svekra, da može da ostane tu. Dao je taj papir, samo što je otišo, došla je opet sasvim treća grupa. I psuje i ko mu je dao taj papir, da će da razgovara, da će oni da razgovaraju lično s tim Srbinom i tako da je taj moj đever osto živ. I mi svi tu u kući. Moj muž i još dva đevera su i komšije bile sakrivene u ovim, odma' niže kuće naše bili su kuruzi, šuma. Tu su bili tri dana. Ta tri dana su ležala sva tijela ubijenih, svih Bošnjaka. Nakon tri dana su došli kamioni, pokupili ta tijela i to onda su samo zašli od kuće do kuće i nama rekli da mi idemo, a kud ni mi sami nismo znali kud.

Ponedjeljak. Ja sam vidjela svog muža utorak, srijeda, četvrtak zadnji dan. Četvrtak uveče, došo je on i đever i baš ovdje u ovoj sobi, mada je kuhinja bila druga, dole ono, nije sad kako je. Tu smo stajali. Moj sin je spavao. Oni su pokupili hranu u one torbe svoje. Ni, ništa mi nije reko, samo kad je pošo na vrata reko je: „Čuvaj dijete“. To znači dvadesetog, dvadeset treći sam ja njega zadnji put vidjela, 92. sedmog mjeseca. Moj đever je bio s njim isto u toj grupi, njih trinest fali iz te grupe, koja je uhvatita na planini Karan i odvezena u *Keraterm*. U *Keratermu* su samo prenoćili i pokupili su ih na kamione, kao odvezli na neki rad. (U tom *Keratermu* ja sam radila 9 godina a moj muž 2 godine.)

Nakon pokolja muslimanskog stanovništva u mom selu žene, djecu i starce su istjerali iz kuća i otjerali u logor *Trnopolje*. Tu smo ostali sedmicu dana, onda su nas potrpali u teretne kamijone. Kamijoni su bili zatvoreni sa ceradama iz koji nismo mogli ništa da vidimo šta se dešava napolju, niti smo mogli nikako saznati kuda idemo ili u kojem smjeru. U kamijonima je bilo otprilike po 500 ljudi: svi smo bili jedni na drugima, nismo imali niti vode niti hrane, a nismo ni imali dovoljno kisika da možemo da uzdahnemo od tolike muke pa su se mnogi pogušili.

S tim kamijonima smo otjerani u Travnik.

(sa izložbe „Glasovi nestalih“ 2002)

* Po želji autorke unete dopune u prvobitni tekst.

Majka Mejra

Tragovi do istine

Mejra: Kako da vam kažem... osam godina sam tragala dok nisam pronašla svoju djecu. Kada sam ih pronašla, tada sam bila najsretnija majka. Iako su bile kosti, ja sam bila najsretnija majka i moj muž, najsretniji otac. Da bar ukopamo svoju djecu. Sada znam gdje im je mezar, odemo na mezar, odnesemo cvijeće, proučim... Lakše mi.

(...)

U Prijedoru sam živjela, a Brčanka sam rodnom. Znači, rođena sam u Brčkom i tu smo živjeli i onda smo sedamdesete godine preselili u Prijedor. 1992. godine, kada je počela agresija na BiH, tad je moja Edna bila studentica, druga godina Pedagoške akademije, došla je u Prijedor. Edvin je tad iz Sarajeva došao u Prijedor pješke. Krenuli su oboje u Patriotsku ligu. Nisam ih mogla zaustaviti. Ednu sam molila da ne ide, nego da ide u Njemačku. Nije htjela.

(odlomak iz knjige „Put do istine“ Mejre Dautović)

April je 92. godine. Tridesetog aprila uveče Edna se sprema da iziđe u grad da se nađe sa svojim kolegicama. Pratila je šta se događa. Brzo se vratila. I kako od mene nikad ništa nije krila, rekla mi je: „Mama, nešto se dešava!“ Helena i Bilja su mi u kaficu rekly da moram ranije kući. Te večeri je srpska vojska i policija preuzela grad Prijedor.

Već ujutro, na zgradi općine i na drugim važnijim objektima osvanule su srpske zastave. Na hotelu *Prijedor* i na drugim neboderima pojavili su se snajperisti. Tada je za muslimane počela muka. Tih noći, naše komšije muslimani i moji ukućani, počeli su da drže straže. Jer se više nije moglo kretati, niti mirno spavati. U to doba, brojni autobusi odlaze u Hrvatsku. Oni koji mogu da bježe, bježe navrat nanos. Tad, posljednji put ispraćam sina. Molim ga da ide u Hrvatsku, ali on kaže: „Ne, mama! Idem braniti Prijedor i svoju Bosnu. Nisam kukavica da bježim.“

Kad je odlazio, kiša je padala. Na izlazu iz kuće, okrenuo se i rekao: „Evo ti, mama, ovaj novčanik i dobro ga čuvaj dok se ne vratim.“

Edvin je otišao.

Nekoliko dana nakon toga i Edna je otišla gore, u Hurevo, jer je u Prijedoru bilo teško opstati.

Dragi moj Bože, kada sam ispraćala svoju djecu, njihovi posljednji pogledi ostali su mi u pameti tako jasno i bolno. I znala sam da se više nikada nećemo vidjeti.

Mejra: Tridesetoga maja pokušali su izvršiti akciju na Prijedor i to

njih 132... to su bili momci i jedina žena među njima bila je i moja Edna. Ušli su u Prijedor, borbe su se vodile. Edvin je zarobljen. Edna se krila 4-5 dana, bila je s ranjenicima i oni su se povukli pošto im nije stiglo pojačanje. Povukli su se u dubinu prema rijeci Sani. Edna se sakrivala nekoliko dana po podrumima jer nije mogla preći na slobodnu teritoriju. Vratila se kući. Deseti dan došli su s nalogom da je vode. To je bila policija iz Prijedora. Došli su s nalogom. Rekli su nam da treba da ide u policiju da da izjavu.

Obukla je crne sandalice, tanku košulju, lagano je bila obučena i ja joj ništa nisam mogla reći. Samo sam neprimijetno njoj mahnula glavom da ne bi koga izdala. Jer je Edna mnogo toga znala.

Oni su nju izveli. Edna je krenula. Nije se smio pomaći ni jedan mišić ni kod mene, ni kod Uzeira. Ni kod nje. Jednostavno je izašla, sjela u auto. Jedan policajac je izvjesno vrijeme stajao kod auta. Nakon toga su svi sjeli i krenuli.

Nakon toga je Uzeir otišao u policijsku stanicu da vidi šta je. Edna je već tad bila u Omarskoj.

(odlomak iz Mejrine knjige)

Prolazili su dani i minute koji su meni bili k'o godine. O Edni ni traga, ni glasa. Uхватила me tuga. Pala sam u depresiju. Nisam mogla ni jesti, ni spavati. Nije mi više bilo do života. Molila sam Boga da umrem.

Ipak, šesnaestog dana, zvoni telefon. Ženski glas javlja da je Edna živa. I onda počinjem tragati. Htjela sam Edni poslati nešto garderobe. Molim svakoga od komšija Srba koje znam da mi pomognu, ali me stalno dočekuje šutnja. Ili ne smiju ili neće da mi kažu.

Nekoliko puta pokušavam doći do Omarske. Ali uzalud. Nudila sam sve što imamo, samo da mi neko omogući da vidim kćer.

Sedamnaesti dan od Ednina hapšenja dolazi mi jedna komšinica i kaže da ona zna jednog stražara koji je, kao pomagao muslimanima u zatvoru. Zaprepastim se od toga. Taj stražar se zvao Kvočka i već tada se znalo da je u logoru zlostavljao i ubijao muslimane.

Imam spremljen paket za Ednu. Znam da već 20 dana nema šta presvući. I tako... jednoga dana neko kuca na vrata. Provirim kroz prozor i vidim kćerku jedne moje komšinice. Saopšti mi na brzinu da priprelim što imam poslati i daje mi ceduljicu ispisanu Edninom rukom. Tu je bio popis potrebnih stvari. Na kraju je napisano da nas puno voli.

Mejra: Osamnaest dana nismo uopšte znali da li je živa. Pokušala sam prema Omarskoj otići. Nisu mi dali. Molila sam, pošto je Edna imala momka s kojim se zabavljala pa su prekinuli na pet-šest mjeseci pred rat, bio je Srbin i zove se Nebojša Babić. Molila sam Nebojšu da vidi, da pomogne jer je on bio isljednik u Omarskoj. Na žalost nije joj htio pomoći, a kasnije ću saznati da ju je baš on najviše ispitivao, mučio. On ju je i poslao u smrt.

Mjesec i po su je ispitivali i mučili... evo pogledajte. Imate ovdje isječke iz novina i svjedočenja preživjelih. Evo, tu piše da je toliko bila mučena, naveče su je izvodili iz logorske sobe, a ujutro dovodili. Kad bi se ujutro izmučena pojavila, jedva bi izgovorila: „Vode! Samo malo vode!“

Evo, izvolite, pročitajte to...

Mučili su je jer je pripadala zelenim beretkama. Faktički, svi muslimani koji su bili zarobljeni, a bilo ih je na hiljade, za Srbe, oni bili „Zelene beretke“.

(odlomak iz Mejrine knjige)

Treći avgust 1992. godine. Tri sata poslije podne. Dolazi komšija i kaže da su žene stigle u logor Trnopolje. I ranije su u taj logor vraćali određene ljude. Išlo je to po nekim klasama: A, B, C... Ove posljednje su ubijali. Te noći, niti ja niti Uzeir, nismo oka sklopili. Nadali smo se da će našu Ednu vratiti. U Trnopolje. Ali, ta naša nada nije trajala dugo.

Ustala sam rano i krenula na željezničku stanicu. Voz koji je krenuo za Banjaluku nije bio za muslimane. Nego za srpsku vojsku. Nas desetak je pješke krenulo prugom desetak kilometara. Svugdje samo srpska vojska. Ali nas nije bilo strah. Imali smo ogromnu volju.

Nailazimo na prvu stražu pred Trnopoljem. Ostavljamo lične karte. Otupjeli smo i ne mislimo šta nam se može dogoditi. Želimo vidjeti svoju djecu.

Nama koji smo došli u posjetu naređeno je da idemo prema kapiji. Tada je na stotine logoraša krenulo prema žici. Bili smo na cesti kada su upali međunarodni transporteri sa uključenim kamerama. Te slike su obišle svijet.

Vratila sam se kući okamenjena.

Mejra: Nakon mjesec i po, negdje oko petog avgusta, javljeno je da su žene stigle u logor Trnopolje. Otišla sam tražit svoju Ednu. Tog dana su iz Omarske i Keraterma dovezli logoraše. Tad nisi mogao prepoznati ni najrođenijeg. Logorašice su pred mene istrčale, zagrlile me. One su bile s mojom Ednom. Pitala sam gdje mi je dijete. Rekle su mi da je Edna „otišla“ na razmjenu. Mislila sam da je živa. Nisam se uopšte nadala onom najgorem.

Tada su počela moja mučenja i traganja.

(odlomak iz Mejrine knjige)

„Pred ponoć 20. jula 92. godine“, sjeća se Nuska (Nusreta Sivic, žena koja je preživjela logor i silovanja i javno progovorila o tome) „u našu sobu je ušao Željko Meakić, komandant logora, i rekao: 'Neka se spremi Edna Dautović'.

Iz druge sobe su prozvali Sadetu Medunjanin, a u toku noći i četrdesetak muškaraca. Rečeno im je da svi idu u razmjenu. U Ličko Petrovo Selo. Sa zavišću smo ih ispratili. 'Blago njima', govorele smo. 'Oni se spasiše, a ko zna šta će sa nama biti'.

Edna se brzo spremila. A Jadranka Cigelj joj je dala paket cigareta. Poljubila se s nama. A meni je rekla da ako živa iziđem iz logora da poručim njenim roditeljima da se za nju ne brinu. I da će im se ona, kad bude mogla, javiti.

Magbula Beširević, Esma Elezović i Zlata Cikota su iz WC-a krišom gledale kako u autobus bihačke registracije na kome je velikim slovima pisalo AUTO-ŠKOLA ŠEŠELJ ulaze Edna, Sadeta i još četrdesetak logoraša i odlaze u razmjenu u Ličko Petrovo Selo. Ta razmjena nikad nije potvrđena niti je ikad iko više saznao o Edni, Sadeti i svim logorašima koji su te noći odvezeni autobusom *Auto-škole Šešelj*."

(svjedočenje Nusrete – Nuske Sivac)

(odlomak iz Mejrine knjige)

Dani prolaze. Moja i Uzeirova tuga su sve veće. Nema nikakvog traga o našoj djeci. Odlazim u Prijedor u Crveni krst u kome je osnovana služba traženja. Pronalazim jednu djevojku Cecu, pokazujem joj Edninu sliku i pričam joj šta su mi rekle žene koje su preživjele Omarsku. Šalju poruku u Bihać i Ličko Petrovo Selo. Nakon nekoliko dana stiže odgovor: nije bilo nikakve razmjene.

Ne znam šta me drži. Ali, ja još uvijek imam nadu da je Edna živa.

Mejra : Mi smo, ja i moj muž, bili smo u Prijedoru sve do 1995. godine. U desetom mjesecu smo izišli. Tada nismo izišli, nego su nas protjerali. Kada je Armija BiH oslobodila Bosanski Petrovac i Drvar. Tad si morao izaći, jer su Srbi tad izbjegli iz Drvara i Petrovca. Znači, tad smo morali izaći iz Prijedora. A do tada ti nisi mogao izać. Ako nisi imao garantno pismo od nekog ko će te primiti ili ti poslati novac – nisi mogao izić. Pošto je moj muž bio privatnik, po nesreći, pogotovo mu nisu dali. Još pogotovo djeca su bila u tome, nije bilo nikakve nade. Čeko si smrt i strahovao k'o ovca noža.

1992. godine, e tad smo morali nositi bijele trake i bijele zastave metnuti vani, na kuću da se tako obilježi da je to kuća muslimanska ili hrvatska.

Ali, da ti kažem da je malo, malo, malo bilo poštenih ljudi srpske nacionalnosti. A i ono malo što ih je bilo, nije smjelo da ti pomogne. Jer, ode mu život.

Evo, primjera radi: Nebojša taj, prvi i posljednji momak moje Edne

bio, ja nikad u životu nisam mogla pomisliti da bi taj momak mogao preći u SDS i da bi mogao biti nečovjek. Prije rata radio s muslimanima, brata izgubio prije rata na nekoliko godina i da on Ednu ispituje i muči, baš lično on. On je i gledao kako je muče. Kakva je to onda ljubav bila? A ona nije imala puške u ruci. Ona nije nikoga ubila. Ona nikoga nije povrijedila.

(odlomak iz Mejrine knjige)

Dani prolaze. Opet idem u Crveni krst. Ceca mi kaže da je Edna u zatvoru u Staroj Gradiški. Daje mi broj telefona na koji je mogu dobiti. Trčim na telefon i zovem. Javlja mi se neki ženski glas i kaže mi da tu nema nikakvog zatvora. Daje mi drugi broj. Na tom broju daje mi neki treći, i tako u nedogled... Napokon dobivam broj telefona nekog kapetana u Banjaluci koji je, navodno, odgovoran za razmjene. Nakon brojnih pokušaja uspijevam ga dobiti. Čujem kapetana... jest, on je bio na razmjeni tog dana, ali nema u evidenciji ime i prezime moje kćeri. Dodaje i to da nije bilo nikakve razmjene iz Omarske. Tvrdi da su to neki stražari radili na svoju ruku. Taj kapetan mi daje broj Međunarodnog Crvenog krsta u Banjaluci.

I tako, nastavljam kroz pakao...

Još se nadam da su mi djeca živa. Očekujem da mi se odnekud jave.

Mejra: 1995. godine, kada smo izašli iz Prijedora, krenula sam u intenzivno traganje. Odmah sam se u Bosanskom Petrovcu uključila u Udruženje žena Bošnjakinja i u Crveni krst, tako da sam nastavila traganje. Otišla sam odmah u Bihać, pošto dok smo bili u Prijedoru dobivali (smo) informacije da su mi djeca živa, da su razmijenjeni, da su u Bihaću i da su u Petom korpusu (Armije BiH) itd. itd. Otišla sam u Bihać, gore u komandu Armije, u Peti korpus. Rečeno mi je da ta razmjena nikad nije izvršena. Tada sam počela tragati od grobnice do grobnice.

Prva grobnica, to je bilo na Hrgaru, tu sam bila kad je prva grobnica otvorena. Sa mnom je bila gospođa Fadila Hodžić. Ona mi je mnogo pomogla. I tako, od Hrgara do Laništa, Hrastove Glavice... sve do jedne sam grobnice obišla. Svaku sam kost prebrala i gledala... Tražila sam tada Ednu.

U stvari, moram reći da sam 1996. godine u Sarajevu na Konferenciji žena BiH i cijelog svijeta, tad sam prvi put progovorila o genocidu nad Bošnjacima u Prijedoru i o mojoj djeci. Govorila sam o Omarskoj i drugim logorima. I od tada sam počela intenzivno da tragam.

Faktički sam (uzdiše i zastaje)... dobila vojno rješenje za Edvina da je poginuo 1992. godine 30. maja, da je ukopan u Sredicama. To je mjesto kod Prijedora. To su izjavili neki svjedoci. Jeste tada pet momaka poginulo, ali nije moj Edvin među njima. Edvin je teško ranjen, zarobljen je i u Omarskoj mučen. Ubijen je u čuvenoj *Bijeloj kući*. To ću mnogo kasnije doznati kada mi je gosp. Bajramović rekao da odemo 1999. g. kada dođu posmrtni ostaci iz grobnice Kevljani kod Kozarca (između Kozarca i Omarske) da

pogledam u Lušci Palanku, u Dom. Čim sam čula da su stigli posmrtni ostaci, otišla sam, upisala sam se u knjigu onih koji traže svoje... pošla sam prema odjeći koja je bila poslagana u redove i ugledala sam jedne čizme. Te su me čizme privukle pošto je moj Edvin otišao u vojnim čizmama u brda. Ispred tih čizama bila je neka trenerka i neki komadi mantila. Poslije ću saznati da je ta garderoba bila na mom Edvinu. Ali nije njegova.

Vratila sam se i inspektoru Šljivaru sam dala izjavu: od rođenja djece do tog dana kad su zadnji put otišli. Tada sam doživjela jedno veliko iznenađenje i šok, da ne kažem, dr Sarajlić je donio od dvije glave zube i kose u jednoj maloj kesici. Ja sam uzela to ovako u ruke prvo jedne zube i spustila... Uzela sam onda druge i valjda je to dragi Allah htio, izvadila i pogledala i rekla sam: „Doktore, ovo je moje dijete. Ovo su zubi moga djeteta.“ Oni su se zgledali. I onda nakon godinu dana i osam mjeseci sam saznala da su oni mislili da sam ja „prolupala“ tog momenta.

Tražila sam od doktora da (me) odvede gore u drugi magacin gdje su tijela, u stvari kosti. Rekao mi je: „Nemojte majko, nećete to moći podnijeti.“ Ja sam rekla: „Ne. Nije vas briga, to je moj problem. Hoću da me vodiš da vidim.“

I to je izgledalo kao neki film. Kad sam ušla u magacin, proučila sam Fatihu, naravno, i došli smo do vreće gdje su ti posmrtni ostaci, pod brojem 014 KV 004. Doktor je otvorio vreću, uzeo gornji dio glave i tjeme i ovo dolje zuba, stavio lobanju tamo na šupljine očiju i nosa... I u momentu, to je meni bilo, u momentu se meni ukazao moj muž Uzeir i moj Edvin. Oni su jedan drugom slični ko jaje jajetu. Kazala sam: „Doktore, ovo je moje dijete.“ Možda je to Allahova volja da se meni tog momenta tačno dječiji lik ukaže.

Onda je doktor izvadio iz vreće jedan dio butine, kost i donji dio noge. Onda je uzeo ruku, pa pleća – tako da se sve poklopilo. I godine i visina. Edvin je bio visok 194 cm i tako sam došla do posmrtnih ostataka Edvinovih.

Od tada sam svakog četvrtka, puna četiri mjeseca sam odlazila u Lušci Palanku. Svakog četvrtka sam imala novi dio slagalice da je to baš moj Edvin. I onda smo negdje u aprilu uz insistiranje gospođe Eve Klonovski, dali smo krv za DNK. To poslano u Madrid da bi se izvršila analiza. U tom vremenu gosp. Brenda Hol, javna tužiteljica iz Haga stigla je kod mene u Bos. Petrovac, kući i još neki. Imali su za mene dodatna pitanja, pošto sam ja svjedokinja za Hag. Tad sam gosp. Brendu zamolila da Hag da zeleno svjetlo za otvaranje grobnice kod Bosanske Krupe. Imala sam informacije o toj grobnici, samo je trebalo odobrenje Haga da se otvori. Dali su mi obećanje da će to biti odmah urađeno.

Nakon mjesec dana grobnica je već bila u pripremi i ja sam dobila obavijest da dođem u Sanski Most gdje je dolazio gosp. Amor Mašović i ostali svi. S njima sam se dogovorila i nakon dva dana sam već bila na grobnici kada su počeli vaditi tijela. To je grobnica, jama Lisac u Malom

Duboviku kod Bosanske Krupe.

Osamnaest tijela je tog dana izvađeno.

Stigla sam kući i razboljela se. Završila sam u bolnici.

Sutradan je moj muž otišao. Odnio je svima ručak. Tada je Edna bila izvađena.

Nakon sedam dana bolnice, ja sam tražila od doktora da me pusti na vikend. Gosp. Eva Klonovski mi je javila da su kosti stigle u halu Šekovača u Sanski Most. Tog dana je bila i promocija knjige „Ni krivi ni dužni Prijedorčani“, to je prva knjiga o 3.200 Prijedorčana koji su nestali.

Otišla sam i tog dana sam držala svoju Ednu u rukama.

Prvog desetog sam Edvina iskopala. Sedmog desetog dženazu sam napravila. To je bilo 2000. godine. Sve je bilo dvije hiljadite. Edvina sam našla i prepoznala u februaru 2000-te.

Ednu sam našla 26. juna. Tad je izvađena iz jame Lisac i bila u mojim rukama prvog jula.

To je specifičan slučaj, valjda je tako Allah dragi odredio da ih iskopam i prepoznam... Ubijeni su zajedno, maltene. Edvin je ubijen 16. jula 92. godine, a Edna je ubijena 24. jula 92. godine. U nekoliko dana su zarobljeni, u nekoliko dana ubijeni, u nekoliko mjeseci nađeni i ukopani.

Iako sam na brzinu dženazu napravila, to je sve bilo u sedam dana, bilo je preko pet stotina duša... Bili su to prijatelji. Krenuli smo (kad je dženaza bila) iz hale Šekovača... kiša je padala. Došli smo do Petrovca... kiša je stala. Dokle se podne klanjalo... kiša nije padala. Krenula je dženaza prema Bihaću, kiša je padala. Na ulazu u Bihać... kiša je stala. Nebo se zatvorilo. Sve dok je dženaza trajala... kiša nije padala. Zadnje lopate zemlje i kada se cvijeće stavljalo... kiša je počela rominjati. Kad smo ušli u autobuse... kiša je počela padati iz neba i iz zemlje.

Mejra: Ulazimo u mezarje Humke (to je u Bihaću). Idemo mome Edvinu i Edni na mezar. Našoj djeci. Da vidite gdje sam ja svoju djecu ukopala. I da vidite kako im je lijepo. Evo sada, kako se približavamo... evo ovdje je civilno mezarje, evo ovdje je katoličko groblje, a evo ovdje je šehidsko mezarje, tu su borci... eto tu su i moja djeca ukopana. Edin rahmetli i Edna rahmetli. Sedmog desetog pretprošle godine smo ih ovdje ukopali, a prošle godine smo im nišane postavili i ogradili. To su naša djeca za kojima smo osam godina tragali i uz Allahovu pomoć našli i ukopali. I sada nam je duša mirna. Uz Allahovu pomoć dođemo ovako i posjetimo našu djecu, posjetimo njihove mezarove, proučim... i eto, šta da vam kažem: lakše nam je. Puno, puno nam je lakše. Kad su pronađeni, identifikovani, ukopani... onda nam je duša mirnija.

(...)

Ja ne mrzim nikoga. Onaj ko je napravio ovo mojoj djeci, ja mu to ne mogu zaboraviti. To nikako ne mogu. Jer, to bi bilo grehota. Ali, istina se ne smije zaboraviti, ne smijemo ako hoćemo suživot i pomirenje da se istina zakopa. Istina se mora znati.

(...)

*(„Majka Mejra – Tragovi do istine“
iz Radio reportaže **Radmile Sesar**, 2001)*

Nusreta Sivac

Prije nego što počnem da pričam o svojim iskustvima koja su mi se desila u Prijedoru 1992. godine, konkretno u logoru Omarska, želim sve da vas pozdravim. Drago mi je što mogu govoriti o teškim, mučnim iskustvima. Međutim, žao mi je što danas svoju priču ne mogu podijeliti sa svojim sugrađanima Srbima koji nisu, nažalost, došli ovdje da čuju nas preživjele. Nataša (Kandić) je već rekla, ja sam Nusreta Sivac, rođena u Prijedoru, živjela u Prijedoru, radila u općinskom sudu kao sudija civilista sve do 1992. godine kada su Srbi u noći 29. na 30. aprila nasilno preuzeli vlast. Dakle, srušili su legalno izabrane organe vlasti i zauzeli sve pozicije u gradu. Mi u Prijedoru smo prije osjetili taj rat nego ljudi u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, s obzirom da smo 24 km udaljeni od Hrvatske. Mnogi Prijedorčani su dobivali pozive i mobilisani su na frontu zapadne Slavonije, počele su se tenzije dizati početkom rata u Hrvatskoj. Međutim, stradanje u Prijedoru počinje kada je preuzeta vlast od strane Srpske demokratske stranke uz pomoć vojske, koja se još uvijek deklarirala kao Jugoslovenska narodna armija, i policije. Tada su počeli otkazi na poslu.

Ja ću se više fokusirati na svoje sopstveno iskustvo. Ja sam uobičajeno prvi radni dan poslije tog državnog puča, kako ga mi zovemo, pošla na posao, međutim pred zgradom suda vidjela sam gomilu naoružanih ljudi, nekakav punkt je postavljen, i pitali su me kuda idem. Ja sam rekla da idem na posao, međutim oni su izvadili neku listu i rekli su mi da ja tu više ne radim. Vratila sam se kući, šta mi je drugo preostajalo, i onda sam jedino mogla slušati sada srpski radio, koji je pod kontrolom tih novouspostavljenih vlasti emitirao nekakve proglose iz kriznog štaba. Prvi put sam čula da taj krizni štab postoji u Prijedoru. Evo i usput mogu gospodinu Hadžoviću odgovoriti na pitanje, pitao je za trake i zastave, iz tog Kriznog štaba je izdato saopštenje da svi građani nesrpske nacionalnosti moraju u slučaju kretanja po gradu nositi oko ruke bijele trake i da moraju na prozorima svojih kuća i stanova izvisiti bijele zastave. Uveden je i policijski sat koji je, naravno, važio samo za nesrpsko stanovništvo. Mislila sam u tom trenutku da je to najtragičnije što mi se može desiti, da me neko istjera bez ikakvog razloga s posla, samo zato što sam, je li, Bošnjakinja.

Međutim, nije to bilo stradanje, tek će posle početi ono pravo.

Počelo se pričati po gradu o postojanju nekakvih logora, u Omarskoj, Keratermu, Trnopolju. Ja sam mislila da se tu vode samo muškarci, nisam ni u podsvjesti mogla pomisliti da ću i ja završiti u jednom od najzloglasnijih logora na području bivše Jugoslavije.

Prvo su počeli napadi na sela: 22. maja počeo je napad na selo Hambarine, 24. maja napad na Kozarac. Ogromne kolone ljudi stizale su iz

tih sela u grad, međutim ja sam živjela u jednom naselju gdje nam je rečeno da mi te ljude ne smijemo primati i ukoliko ih ko primi, da će snositi zbog toga posljedice.

Ja nisam hapšena na klasični način kao mnogi moji sugrađani. 8. 6. 1992. godine ja sam dobila od svoje snahe saopštenje da je moj brat odveden u policijsku stanicu na informativni razgovor. Naravno, bilo mi je teško, jer brat je imao malu djecu u to vrijeme, da bi se moj brat vratio isti dan naveče i pozvao mene da dođem kod njega, stanujemo jako blizu, da mi kaže da je došlo do strašne zabune, da je bio u Omarskoj i da je rečeno da se ja trebam ujutro javiti u policijsku stanicu Prijedor. Ja sam ga pitala šta on to priča, kakve ja veze imam s tim. On je rekao da je to njemu lično saopštio Miroslav Kvočka, sada slobodan, koji je izdržao dvije trećine kazne u Hagu i koji se vratio u Prijedor, koji je moj komšija i koga srećem svakodnevno. I ja sam naravno to i učinila, javila se u policijsku stanicu i prije nego sam pošla u policijsku stanicu, prošla sam kraj zgrade suda, je li, i htjela sam da pitam svoje kolege da li oni znaju nešto o tome zašto mene pozivaju u policiju. Oni su me ignorisali, rekli su da je to stvar policije. I tako sam ja strpana u nekakav autobus sa puno naoružanih ljudi koje naravno u tom momentu dosta njih nisam znala i odvezena na cestu Prijedor – Banjaluka, nisam znala naravno ni kud, niko mi ništa nije govorio, i stigla sam u Omarsku 9. 6. 1992. godine.

Rekli su mi da sjedim i da ću isti dan biti ispitana. Vidjela sam jedan stravičan prizor, bila sam šokirana, u tom momentu vidjela sam na hiljade ljudi, većinu nisam poznavala, i tri žene iz Kozarca, jednu sam od njih poznavala. Taj dan su me ispitivali u toj upravnoj zgradi dva isljednika iz Prijedora koje sam znala od prije rata, pitali su me nekakva uopštena pitanja o referendumu za suverenu nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, jesam li ja izlazila na referendum, pitali su me o nekim ljudima koje ja uopće ne poznajem, tako da sam ja u tom momentu pomislila da je to uvod za neku krupnu optužnicu, je li, koju ću ja dobiti, pročitati itd. To ispitivanje je trajalo možda sat vremena, meni vječnost, i cijelo vrijeme ispitivanja u mene je bio uperen snajper, puška, ja se i danas ne razumijem u oružje, pa ne znam što je. Kada su završili to ispitivanje, rekli su mi da sjedim dolje u restoranu, i da, ako se sjetim nekih detalja, to stražarima kažem da me ponovo ispituju. Rekli su i to da me ne mogu vratiti u Prijedor jer imaju probleme s gorivom, nemaju vozila, a ja sam naivno pomislila da će me možda vratiti, da će to gorivo stići. Ove tri žene kojima sam to rekla, koje su tu već imale podug staž, rekle su mi da odatle nikad niko nije izišao za to vrijeme otkad one tu borave. I prespavala sam, jednu sam tu noć provela u Omarskoj i sutradan u 9 časova ujutro počeli su dolaziti zatočeniци u grupama oko 30 ljudi u taj restoran u kojem sam boravila zajedno sa te tri žene. I one su sad dijelile neku hranu, ja još ništa nisam znala, naravno za ta dva mjeseca ja ću posložiti kockice u svojoj glavi. I sad vidim puno

ljudi. Najviše je bilo intelektualaca, malo je bilo prijedorskih intelektualaca koji nisu prošli nijedan od ova tri logora. Vidim svoje radne kolege suce, predsjednika suda, ljekare, inženjere, ugledne ljude u Prijedoru, autoritete, ljude bogate, koji su bogatstvo stekli svojim radom, pripadnike političkih partija, Stranke demokratske akcije i Hrvatske demokratske zajednice, vidim dječake neke, još ne znam otkud oni tu, vidim stare ljude, iznemogle ljude. U toku tog boravka shvatila sam da su to ljudi koji su prilikom etničkog čišćenja sela dovedeni, koji su ciljano dovedeni jer su postojali nekakvi spiskovi.

Logor je funkcionirao u tri stražarske smjene i u svakoj stražarskoj smjeni bio je šef smjene. One su se smjenjivale, te straže, i postojali su isljednici u logoru koji su svakodnevno ispitivali zatočenike bez ikakve pismene optužbe, u sobama u kojima su žene naveče provodile noći. Dakle, sve logorske prostorije su bile ispunjene muškarcima, a iznad restorana u dvije prostorije boravile su žene, ukupno njih 36, potpuno izolirane od muškaraca. Žene su imale i tu radnu obavezu koja se sastojala u tome da moraju dijeliti taj jedan jedini obrok zatočenicima u Omarskoj. A on se sastojao obično od komadića kruha, malo kuhanog graha ili dva lista kupusa, i pošto je bilo ljeto, visoke temperature, to je bilo uglavnom pokvareno. Tako da u logoru su se ubrzo pojavile bolesti stomačne, uši, usled tih teških, nemogućih uslova nije bilo ni vode, tamo gdje su muškarci boravili njima je još i bilo teže, tu su i fiziološke potrebe vršili. A dan moj i žena kada bi došle u restoran, kada bi se spustile iz tih soba sa kata, počinjao je sa brojanjem mrtvih na travnjaku ispred „bijeće kuće“. I svaki put bi onako potanko jedna drugoj šaptale koliko si ti izbrojala, nekad do 30, nekad 25, kako kada.

Po garderobi smo mogle zaključiti o kome bi se moglo raditi ako nekog dobro poznajete, nema tu, ne mijenjate garderobu, u čemu ste došli u tome i boravite. Stražari su obično pili jako puno. Tukli. Imala sam priliku jako često u toj sobi, u kojoj sam provodila noći sa ostalim ženama, u jednoj je sobi bilo 18 žena, u drugoj 18, zaticati te sprave za mučenje ljudi. Kada bi došli naveče iz restorana u te sobe da provedemo tu noć, sobe su bile krvave, pod je sav bio od krvi, zidovi su bili krvavi, bili su tragovi odjeće pocijepane od udaraca. Dva puta smo predavali upravi logora te sprave koje smo zatekli, to su bili željezni predmeti, drveni predmeti, palice, nekakve kugle željezne. I u toku dana kada bi sišle u restoran da dijelimo taj obrok, čule bi strašne krike tih ljudi koje gore ispituju, koji vape za pomoć, plaču, vrište, lomljenje. Tako bi onda stražari pojačali muziku u restoranu da bi mi što manje čuli te krike zatočenika. U tim grupama u kojima su zatočenici dolazili u restoran da jedu, vrlo često sam imala priliku vidjeti oca i sina, bili su bračni parovi kompletno zatočeni, žena bude u jednoj sobi, a muž bude u nekom drugom dijelu logora, dijete u trećem dijelu logora, tako da nisu mogli imati nikakav kontakt.

Uvijek kada pričam o tom svom iskustvu, ne mogu zaboraviti jedan trenutak kada je došao jedan pijani stražar sa kokardom i kada je jednoj mojoj kolegici urezao krst na licu. To je bila jedna starija žena, vrlo ugledna žena, ona je samo mirno sjedila, preživjela je tada, ali poslije su je odveli i do danas nije nigdje pronađena, ni u jednoj masovnoj grobnici. Sjećam se takođe jedne scene, da, jednom su nas uvježbavali da pjevamo pjesme srpske o Draži Mihajloviću, o Srbiji, i mi nismo znali što oni vježbaju, kao hor neki da nastupa. Naravno, nismo znali tada da će doći u posjetu visoka delegacija Republike Srpske i Radislav Brđanin među njima, Stojan Župljanin; Radislavu se sudilo u Hagu, a Stojan je još uvijek u bjekstvu. Tako da su logoraši morali pjevati pjesme i dočekati tu visoku delegaciju sa dignuta tri prsta i parolama „Živjela Srbija“, i tako. Uslijed tih nemogućih uslova, uslijed gladi, pojavile su se ubrzo razne bolesti, ljudi su bili izmučeni. Međutim, nemate se vi kome obratiti niti tražiti bilo kakvu pomoć. Jednom su se tako stražari jako dobro zabavljali kada su natjerali logoraše da se skinu goli i da ih kupaju velikim šmrkovima kojima se kamioni peru, rudnički, teška mašinerija u stvari. Postavili su ih na pistu i prskali ih tim šmrkom od koga su oni padali, neki u nesvijest, neki od iscrpljenosti i među njima su natjerali jednu jedinu ženu koja nikad nije mogla biti s nama ženama nego je bila izolirana u „bijeloj kući“, Hajra Hadžić, nju su skinuli голу, tako da su orgijali u logoru. Nažalost, ni Hajra nije nikada pronađena, likvidirana je negdje, u nekoj je od masovnih grobnica.

Ja zaista ne volim brojke koristiti kada govorim o ovome što se dešavalo u Omarskoj, jer još uvijek se ti podaci utvrđuju. Hiljade ljudi je prošlo kroz logor. Prolaze kroz špalir stražara koji tuku usput. Onaj ko ne pojede ručak, ako nije u stanju zbog iznurenosti, starosti, bolesti, onda bude tučen u restoranu pred očima žena, nekad i do smrti. Gledala sam svoje sugrađane, drage meni osobe, rođake, prijatelje kako nestaju. U jednom momentu sam vidjela da više nema nikog iz pravosuđa, u logoru sam ja jedina ostala. Nema više nikog od doktora prijedorskih, osim doktora Sadikovića, koji više nije htio dolaziti ni na ručak, na taj obrok. Tako da sam eto i ja bila u tom redu za smrt, i molim Boga da me likvidiraju, da završim tu, jer ubijala me je ta bespomoćnost, tu nisam mogla ništa promijeniti, bilo je rizik bilo šta reći i reagirati. Najgore je bilo kada jave nekom od stražara da mu je neko poginuo negdje na frontu, onda krene odmazda prema logorašima, to onda nastupi masakr u logoru.

Kako su nas dovodili u logore, eto kažem, taj jedan jedini put su me ispitali, više me nisu ni zvali na ispitivanje, samo taj jedan jedini put, jer su stalno dovodili nekog novog, pa valjda nisu stigli, uglavnom od 36 žena, pet mojih prijateljica nije preživjelo Omarsku, njih tri su ekshumirane, za dvjema se još traga. Dvije su ekshumirane na području opštine Bosanska Krupa, dakle sada u federalnom dijelu BiH u nekoj krečani, jedna od njih je studentica bila, imala je samo 22 godine. Među nama ženama bilo je od

18 godina do 70 godina starosne dobi. Bilo je intelektualki, bilo je domaćica, uglavnom su sve ugledne žene i poneka koja bi zalutala, koja je bila sama pa joj je trebalo oduzeti stan ili nešto, pa bi je doveli u logor. Bilo mi je strašno gledati moju prijateljicu Sedimu Menković kojoj su obadva sina bila u logoru, kojima ona nije mogla doturiti ni komad kruha. Ili Fikretu Pervanić kojoj su bila četiri sina zatočena u Omarskoj, a muž ne zna ni gdje je ni šta je. Sadiću Medunjanin koju su odveli negdje navodno na razmjenu, poslije je pronađena u jednoj od masovnih grobnica, i njenog jedinog sina koji je preživio Omarsku, ili njenog muža kojeg masakriraju ispred „bijeće kuće“. Da ne bih mogla više pričati stvarno o tim detaljima, koliko god vam je Nataša rekla da ja i mogu i sve, svaki put prorade emocije i uzbudim se naravno kada pričam o svemu tome.

Nama su stražari govorili da smo mi tu jako bezbjedni, sigurni, da nam je tu bolje nego u gradu, jer tamo muslimanske snage napadaju, hrvatske, da su stigli hosovci, zenge, ne znam ni ja, i da smo mi tu jako sigurni, bezbjedni, tako da trebamo biti sretni što smo u logoru, je l'. Stražari su nam govorili i da je tretman na nivou, zato što su u Zenici žene izložene strašnom seksualnom zlostavljanju. U Tuzli da su rodile janjičare, da se po Sarajevu Srbi masakriraju, da se bacaju u zoološki vrt u Pionirskoj dolini, itd. Mi smo to samo slušale i ćutale, naravno. E, kada se saznalo za Omarsku logor i kada je najavljena ekipa ITN mi smo osjetili da se nešto u Omarskoj dešava, jer su zatočeni morali čistiti logor, uređivati i tako to. Trećeg avgusta pozvao je nas žene komandant, odnosno upravnik Željko Mehić koji je sad prebačen iz Haga u Sarajevo, u Sud BiH, i njegov zamjenik, da se spremimo i da idemo nekud. Mi smo pitali kuda, oni su rekli u Trnopolje. I tako je bilo, jedna grupa žena, i ja sam sa tom grupom, prebačena sam u logor Trnopolje i tamo sam provela pet dana i onda sam puštena kući uz neke garancije. Međutim, ja više nisam imala ni kuće, ni stana jer se u moj stan za vrijeme dok sam ja bila u Omarskoj uselila moja radna koleginica, vrlo dobra moja kolegica, bila je srpske nacionalnosti, tako da ja nisam praktično imala gdje živjeti. Ja sam bila kod nekih prijatelja, poznanika, rođaka i imala jednu jedinu želju, samo da napustim moj grad. Uz silne nekakve peripetije, potvrde koje sam morala od tih lokalnih vlasti dobiti, to sam i uspjela tek u oktobru, i onda sam otišla u izbjeglištvo uz veliku muku, preko Hrvatske, snaga UNPROFOR-a koje su bile u ovim okupiranim dijelovima, u Dvoru na Uni, otići u Hrvatsku i tamo sam bila četiri godine. U Bosnu sam se vratila 1996. godine, krajem 1996. u Sanski Most, jer u Prijedor nisam mogla ni pomisliti da odem, na kraju niko nije mogao otići tamo ni u posjetu. Vratila sam se u Prijedor 2002. godine u ljeto, u svoj stan. Međutim, nisam prihvaćena od svojih komšija, niko me u početku nije htio ni pozdravljati. Kada su vidjeli da sam ja tu došla zaista da živim u svom stanu, napisali su mi odmah za dobrodošlicu veliki natpis kraj mojih vrata „Omarska“. Počela sam, naravno, sretati sve te silne isljednike, sve te ljude

koji su u logoru ispitivali, mučili zatočenike, ali evo ostala sam, hvala Bogu, i ne mislim ići iz Prijedora.

Prijedor se, nažalost, nije još suočio sa onim što se desilo. Evo ja u Beogradu već sam možda treći put, pričam ovo, a u Prijedoru ne. Još uvijek, bez obzira na tolike presude Tribunala, bez obzira na preko pedeset otkrivenih masovnih i na stotine pojedinačnih grobnica, bez obzira na knjigu nestalih koju je nevladina organizacija bila je „Izvor“ izdala, gdje imenom, prezimenom, matičnim brojem stoji 3227 ubijenih civila Prijedorčana, među njima 128 djece, žena, Prijedor se ne želi suočiti s tim i ne želi prihvatiti to. Mi smo samo pokušali izgraditi jedan memorijalni spomenik logor Omarska u znak sjećanja na žrtve, naišli smo na strašne otpore, iako je grad pun spomenika srpskim borcima, i onaj ko nikad nije bio u Prijedoru, ko bi sad došao, mislio bi da su tu stradali samo Srbi. Naravno, još uvijek nisu svi ljudi pronađeni, još uvijek se ekshumirani iz masovnih grobnica ne mogu držati u Prijedoru, nego se voze u federalni dio u Sanski Most gdje se vrši identifikacija. O onome što sam ja proživjela lično i što sam sve vidjela u logoru, ja sam dva puta svjedočila pred Tribunalom, u slučaju *Kvočka i ostali* i u slučaju *Brđanin – Talić*, odnosno Brđanin, jer Talić je već bio u Beogradu u bolnici pošto je bio jako teško bolestan. I imam namjeru, naravno, svaki put kad me sud pozove, da se odazivam da svjedočim.

*(Prijedor 1992: Van osnovane sumnje – javno svedočenje
Konferencija posvećena sudskoj istini i žrtvama,
Beograd, 24. jun 2006. godine
u organizaciji Fonda za humanitarno pravo)*

Svjetla u tunelu

Đulka

Sve ću ti ispričat kako je bilo. I sve po redu. Gledaću da šta ne preskočim i da koga ne zaboravim spomenut. Ne bi valjalo koga zaboravit spomenut. Kad je ono počelo u Rogatici, mene su moji odveli iz kuće u centar grada. Smjestili su me u neki stan. Znaš, ljudi su se grupisali po stanovima, tako im ko bilo sigurnije. Jenog jutra, ne znam ti tačno reć koji je bio datum, znam da je bio juni mjesec devedese druge, dođoše neki na vrata i kažu nam da moramo svi ić u školu. U gimnaziju u Rogatici. Bome, tuj se bilo sakupilo dosta ljudi. Tuj smo imali rane. Davali su nam. Pravili smo neke supe pa smo jeli. Spremali smo na nekim šporetima. Neko je valjda donio šporete pa smo na njima spremali. Ja sam u toj školi ostala jeno petnes dana, sve dok nam nisu jedan dan rekli da se spremamo. Kažu: idete odavle. Ne rekoše nam đe idemo. Bome niko i ne pita. Ne smije. Odvojili su žene, djecu i starije na jenu stranu, a muškarce na drugu. Oni su i ostali u Rogatici, a šta je sa njima pošlje bilo ja ne znam. Dovezoše dva velika kamiona i dva autobusa i ja tad vido što vido – odo ja iz Rogatice.

Mene su oni ljudi iz škole morali nosit do kamiona, jer sam ja od svoje tridese druge godine teški bolesnik. Kostobolja. Zglobovi. Hodala sam sa štakama sve neđe do pred rat, a otad sam skroz nepokretna. Donesoše me do kamiona. Ono bi meni bilo lakše da su me unijeli u autobus, al, šta ćeš. Kad me donesoše do kamiona, tuj ti ja poznam sina od mog prvog komšije – Mirko mu bilo ime. Aj, reko, da ga zovnem. Imala sam tu želju, ko čini mi se nešto će mi ko pomoć. Ma ne mora ni to, samo makar da mi se javi. Al, ne šće. Okrenu glavu. A, vjeruj, kad sam sjela u kamion, predosjećala sam da ću neđe ostat na cesti kad nas istresu. Ko da mi je neko došo i kazo. I tako i bi.

Kaže onaj jedan: „Dajte im po jenu bombu, nek’ stave podase“

Dovezoše ti oni nas na Hrešu, moglo je bit neđe oko podne. Iziđe onaj narod, bilo nas je, bogami, blizu dvjesto. Mene jope oni ljudi iznesoše iz kamiona. Kažu nam oni vojnici što su pratili kamione i autobuse da idemo svi dole u Sarajvo. I da vidiš, za čas se rasu onaj narod. Odoše pješke prema Sarajvu. Na mene niko i ne gleda. Džaba što je to moj narod, niko me i ne pita đe ću ja naka nepokretna. Al, sve ja to sine razumijem. Rat je. Svako se o sebi brine. Odoše i oni kamioni i oni autobusi. Ode i ona vojska. Osta ja na onoj cesti i bi sve nako ko što sam i predosjećala da će bit. Sa mnom ti je tad na cesti ostala još jena nena. Mina Ćurevac se ona zvala. I ona nepokretna. Bila je od mene starija – pa skoro dvajs godina.

Imala je blizu osamdeset. Tuj će smo mi ostale, vako, do ceste, bile su dvije kuće s jene strane. Iste obje. Dok smo mi nako sjedile na cesti, dođe nam jena žena iz te jene kuće, niko je nije zvao, i donese kafu. Jes, bogami. Malo smo pile onu kafu, al ne smiješ puno ni da piješ kad si nepokretan. Ako prituži, ne mereš niđe ni otić. Kad, ne prođe malo, ta ista žena nam donese i pitu. Sve na cestu nonde. Ona se ko nadala, kaže, da bi neko mogo doć po nas. To je bila, poslje sam saznala, Nedeljka Čvoro. Ona je tuj živila prije rata, al se otale bila sklonila s čojkom i dva sina na Pale. Tuj je dolazila samo vikendom. A taj dan je bila nedilja.

Sjedimo ti mi nako na onoj cesti, bliži se mrak, kad naiđe srpska vojska, nji nekolko, idu s položaja, valjda im bila smjena. Neću griješit duše, niko nas od nji nije diro. Ponudili su nas i cigarama. Ja nisam pušila pa nisam ni uzela, a Mina jes. Kažu oni nama: šta ćete vi tuj, ne merete vi tuj ostatak tako na cesti. A bio je jedan, nako, crnomanjast je, stariji vala i od mene, ima preko šese godina, ne znam mu ni ime ni prezime. Samo znam da mu je kuća nondi, do ceste, samo s druge strane. Istom će ti on onim vojnicima, kaže: ma, dajte im po jenu bombu, nek stave podase! Ništa, mi samo šutimo. A, bogami smo mislile da će nas on i ubit. Vjeruj, da se on pito, ondi bi nas možda i ubio.

E, šad, kaće sreća, u tom će ti valjda onekle doć kući brat od te Nedeljke Čvoro. Milan Simović se on zove. Ne znam okle je došo. Valjda je radio u polju. Njegova je bila ona druga kuća, do Nedeljki. Jena od one dvije što su bile iste. Tuj je on živio s majkom, ženom i dvoje djece. Žena mu je bila medicinska sestra, šćer mu je bila peti razred, a sin mu nije bio ni pošo u školu. Posle smo mi saznale kako je bilo. Nedeljka je, kad je pošla na Pale s čojkom i sinovima, rekla svojoj majci: evo ti majko ključ od moje kuće pa, ako niko ne dođe po one žene, molim te da in unesete u kuću. Milanova majka, Stana Simović se ona zove, njemu je to valjda rekla i on je odma došo kod nas na cestu. Reko je onim vojnicima: bistel mi pomogli da in unesemo na dekama u kuću. Kažu oni bi. I oni nas stvarno prenesoš. Stavili su nas na kauč i tuj smo ti nas dvije bile četiri dana i pet noći.

Kako su nas samo pazili. Ona baka, Milana Simovića majka, ona je imala toliko obaveza, imala je ovce i krave, sve je to ona morala „gledat“, jer je Milanova žena išla na poso, al jope, čim jutro, eto ti nje da nas otključa. Otvori vrata, a lijepo ono vrijeme, ko pola ljeta što se kaže. Donese nam kafu svako jutro, pa posle doručak, pa jope kad šta treba. Svega nam je donosila. Pogotovo od bijelog mrsa. Ja joj velim: ne moraš ti nama, bona, ništa donosit, samo nam donesi vode da imamo. Meni se usta sušila, ko slaba ja no bila od oni zglobova. A ona kaže: neka, donijeću ja vama mlijeka mjesto vode. De, reko, kad imate, moreš, al mi vam ni to ne tražimo. A ona nam onda donese sira masnog i nemasnog, pa kajmaka, pa mlijeka – kiselog i slatkog. Ma samo da znaš kako su nas „gledali“. A bogami su tad imali posla. Sijeno se kosilo i kupilo. Milan ti uveče dođe

kući iz polja i odma dođe kod nas, da vidi trebal nam štogod. Prinese nam stolicu, na njoj vode, šibicu, svijeću – tad no nije bilo struje. Cigara nam ostavi nondi, pa nam kaže: slobodno vi meni recite šta vam treba. Ja ću vam to donijet. Ma to im nikad ne mogu zaboravit, dok ne umrem. Ja sam to svakom pričala. Dolazila je i ona televizija s Pala pa nas snimala. Ja sam im sve pričala nako kako jes. Dolazio je i oni UNPROFOR. Dolazio je tuj, pa sam in ja molila da nas povezu dole u Sarajvo. Kaki, nisu nas šćeli povest, već smo ti nas dvije tuj ostale četiri dana. Svo nam to vrijeme Simovići izmet činili.

Mislim da je bio petak, dođe jope Nedeljka sa čojkom i sa djecom. Odma nas pita kako smo. Ja njoj kažem da me je sramota što nam baka Stana izmet čini, pored svog posla, i svi iz Milanove kuće redom. Dajte nas, reko, smjestite ako igdi morete. Onda dođe njen čojk i ode neđe s autom. Ne bi malo, dođe sa itnom. Kaže, ko da je ugovorio da nas smjeste u bolnicu na Pale, pa otale, valjda pošlje, da nas evakuišu u Sarajvo, kad bude moglo. Dođemo na Pale, u bolnicu Koran. Bome, tu nas ne šćedoše primit. Dadoše nam neku drugu itnu. Kažu: vozite na Sokolac. Meni, bogami, ne bi milo što rekoše da idemo na Sokolac. Vidim ja da se udalji od Sarajva, više bogzna kaću. Dođosmo sa tom drugom itnom na Sokolac, u Vojnu bolnicu. E, umalo da zaboravim reć. Kad smo pošli sa Hreše, osim mene i Mine Ćurevac, povezli su još jenu nenu u onoj itnoj. Zvala se Mulija Ajanović. Imala je blizu osamdese godina. Ona je bila pošla sa onim narodom, ko ona bila pokretna, al, jana, valjda je sjela neđe pod drvo da se odmori i tuj i zaspala. Ko stara. A nije imala nekog svog bližnjeg da je vuče za sobom, ko ni ja što nisam imala. Dok je tako spavala, onekle je valjda „došo“ metak, il geler, i ranio je u nogu. Ta noga joj se, bože sačuvaj, bila i ucrvala i Srbi su ti je valjda tuj našli i stavili sa nama u itnu. U Vojnoj bolnici su je oni doktori previli, al nam oni srpski ranjenici ne dadoše da nas tuj smjeste, već su nas smjestili u Psihijatrijsku bolnicu. Tuj, u toj bolnici, radila je tad neka Mahira Tokić i oni su nju pitali oćel primit tri nene. Ona je rekla da oće i tako smo ti nas tri došle na Sokolac. Na Sokocu sam ti ja ostala dvije godine a one dvije druge nene, Mina i Mulija tuj su i umrle, od svoje smrti. Živile su više od godine odonda kad smo došle na Sokolac. Saranili su in odma ondi do bolnice, ispod jene kruške. Tuj, na tom groblju, saranjivali su sve koji su umrli u toj bolnici, bez razlike na naciju. Šta ćeš, tako im valjda bilo suđeno.

Kad god bi bila smjena one sestre Slave, ona ti je mene iznosila napolje, da me sunce malo ogrije

Da je fino bit u bolnici nije, al, mešćini, bolje je i u bolnici bilo nego da su me u Sarajvu granate gađale. Tuj, na Sokocu, su me i doktorice i one sestre puno pazile. Valjda su me razumile, ko sam ja ono bila puno bolesna,

a i bila sam iz svoje kuće izišla i niđe nikog svog nisam imala sa sobom. One su mi ponekad znale i od svoji kuća lijekove donosit. Moram ti i njiova imena spomenut, ne bi valjalo da in ne spomenem. Od doktorica su tu bile: Mira Đerić, pa neka Branka Kovačević, bila je nako mlada i lijepa žena. Kasnije je došla Mila Čajić, koja me puno razumjevala i razgovarala se sa mnom. Ona mi je i došla reć kad sam trebala da idem iz bolnice. Od sestara oću da spomenem Neru Zoranović, Jasenku Vuković i jenu Slavu Radović. One su me puno pazile, a meni je tad pažnja bila i kad dođu pa sa mnom fino razgovaraju. Ta Slava me je sa bolesnicama znala snijet niz stepenice i staviti napolje, da me sunce malo ogrije. Ja ti njoj kažem: nemoj, bona, nemoj se ti oko mene mućit. Al džaba. Ona me nazor iznosila. Kaže: moraš izić napolje, da te sunce malo ogrije. Kad god bi bila njezina smjena, a bilo lijepo vrijeme, ona ti je mene iznosila. I one bolesnice što sam u njiovoj sobi ležala i one su me pazile i izmet mi činile.

U tu bolnicu na Sokocu meni su sine dolazile i moje komšije iz Rogatice, sad ću ti isprićat kako je to bilo. Jedan bolesnik iz Rogatice koji je „ležo“ u toj psihijatrijskoj bolnici kaže meni jenog dana da je u jenog prodavnici na Sokocu vidio Cicu de radi. On ti je hodo po Sokocu, ko nije bio baš puno bolestan. A ta Cica, to ti je Nada Radovanović. Mi smo je svi zvali Cica. Ona ti je radila prije rata u prodavnici do moje kuće i nas ti smo se dvije dobro pazile. Kad se ono „zakuvalo“ u Rogatici ona ti je ošla kod sestree na Sokolac.

Kad sam za to čula, uzmem ti ja jenu cedulju i na njoj napišem vako: *Cico, dođi mi, evo mene u psihijatrijskoj bolnici na Sokocu, odjeljenje broj osam, soba broj pet.* E, čuj sad ovo. Oću iskreno da ti kažem kako je bilo. Sve ja to njoj tako napišem i dole se potpišem ko Milena. Bojala sam se ako napišem Đulka da mi možda neće doć. Šta sam ja mogla znat šta će ona mislit. Rat je. A imala sam želju da mi dođe. Ko se ono mi dobro pazile u Rogatici. Od onog bolesnika što mi je reko za Cicu saznala sam da ona stanuje kod sestree i da je kuća te njene sestree nondi, na Sokocu, kod ćilimare. Dam onu cedulju onom jenom bolesniku, Memedalija se zvao, i kažem mu da potraži tu kuću i da je da Cici. Nađe ti on tu kuću, al ne nađe Cicu već njenu svekrvu i da joj onu cedulju. Kad je došo kući muž Cicine sestree, njegova majka mu da onu cedulju i on je proćita. Već se bližio mrak, tad no nije bilo svjetla, al on ti odma dođe u bolnicu da vidi ko je ta Milena. Sa onom jenom medicinskom sestrom dođe na odjeljenje broj osam, soba broj pet, i pita ko je Mila. Jok Milena – već Mila. Ta sestra mu rekne da na tom odjeljenju nema Milene, već da ima jena Mila, koja je bila u sobi broj šes, do moje sobe. Odu oni do te Mile, al ona im kaže da nema pojma ni o cedulji ni o Cici. Nastave ti oni tražit, od sobe do sobe, i naiđu na onog Memedaliju što je onio bio tu cedulju i on ti in dovede do mene i kaže: ona mi je dala tu cedulju da onesem.

Prilazi ti oni ćojk meni, medicinska sestra osta na onim vratima, i tu

ti se ja njemu predstavim pravo ko sam. On se nasmija i okrenu onoj sestri, namignu i reče: vidi ti mudrice, šta se ona sjetila. Tuj ti mi malo popričamo i on meni kaže da je Cica ošla u Srbiju, al da će se tu noć vratit pa će on njojzi reć da mi dođe. I, bogami, čim je ujutru svanulo, dođe ti meni moja Cica. Kad se ona pomolila na ona vrata, ja ne znam, isto ko da mi se moja šćer pomolila. Milo ti, bolan, koga bilo vidit iz Rogatice, ko se ono fino živilo, a onda: najedanput... Pošle se mi ljubit i plakat. Obje. Cica mi je tad donijela svašta da pojdem. I jope mi je dolazila i donosila: i pidžamu, i pulover... Ma svašta. Kad se vratila u Rogaticu, jope mi je dolazila, s vremena na vrijeme, i svašta mi donosila. Jenom mi je dolazio i njen tata i donio mi tranzistor. Nov. Veli on meni: evo ti, Đulka, da moreš slušat poruke Crvenog krsta, možda ćeš čut za koga od svojji. Baš tako mi je reko.

Jene večeri dođe ti on kod mene i kaže: „Bil’ ti, Đulka, kući?”

Nisam ti rekla, direktor te bolnice na Sokocu je bio doktor Momir Janković i on bi ti se meni uvijek fino javio kad bi došo. Vazda bi reci meni: oćeš li, Đulka, kući, a ja njemu: e, bi ja kad bi mogla. Uvijek bi se mi tako šalili kad bi on došo. Jene večeri, dođe ti on kod mene i kaže: bil ti, Đulka, kući? Ne kaže oćeš li, no bil. Odma ja to primjetim. Reko ja njemu: e, moj direktore, bi ja kad bi mogla. Kaže on meni: pa ićeš, kaže, stigo je telegram. Tako reče i – ode. Otad sam se ja sve nadala ko da bi mogla otale ić. Prođe otad ko jedan mjesec, al ništa. Kad, jenog dana, posle ručka - iznijela mene Slava napolje – naiđe direktor, pa će ti meni: okle tebe, Đulka, napolju? Ja mu kažem tad: vi meni direktore onda rekoste stigo telegram, a otad ni vas ni telegrama. Kaže ti on meni: e, Đulka, treba malo sačekat. I uđe u onu zgradu. Sledeće jutro ulazi ti meni u sobu ona doktorica Mila Čajić i pita me kako sam i šta radim. Evo, reko, malo sam „izgorila“, juče sam bila napolju. Kaže ti ona meni: a bil ti kući? Aj, reka, vi mene stalno zafrkavate. Ma nije, kaže ona, ozbiljno ti kažem. Nemoj da se slučajno uzrujavaš – ićeš kući. U taj čas kroz mene ti prođe sve ko neka struja. Čas ladna, čas vruća. Pita ti ona mene jesam li doručkovala. Reko: nisam, nije nam još stigo doručak. Kaže ti ona meni: moraš obavezno doručkovat, a nadaj se autu od sad pa do večeras. Ako slučajno ne dođe do večeras, ujutru će doć sigurno.

Meni je došo oni doručak al ga ja nisam ni okusila. Gledam kroz oni otvoreñ prozor – lijepo ono vrijeme - bliži se skoro dvanes sati, kad... izbi auto! Ču ja đe viče doktorica Mila: idite, pomozite Đulki! E, viš ja vido da je to auto štoj došlo po mene. Izniješe me do onog auta od Crvenog krsta. Dosta in se bilo okupilo da mene isprate. Jena Zora, ona je bila s Grbavice, ušla je za mnom u ono auto pa me sve ljubi i viče: moja Đulka, kako ću ja sad bez tebe? Tad smo svi zaplakali! Ne znam dokle smo došli sa tim

autom, al znam da su me onda prenijeli u drugo i sa tim drugim autom sam ti ja došla u Sarajvo, kod sina. A, vjeruj, da nije bilo ti Simovića sa Hreše i one Nedeljke, nikad ti ja svog sina vidila ne bi. Tačno su mi oni život spasili.

Đulka Džaferović

(„Svjetla u tunelu“ 1999)

Sjećam se

Taiba

... Sjećam se moje komšinice Hodžić Taibe. Sjedile smo tako satima pred kućom i pričale, pričale, pričale... Ko bi ga znao o čemu smo pričale. I smijale se. Još i sada nosim plavu maramu što mi je Taiba dala. Prije nego što je sa ćerkom pobjegla za Minhenu poklonila mi je tu plavu maramu. Imala je plave oči kao ta marama. „Čim se vratim idemo opet kod Asima na džigericu i ćevape. I sačuvaj sve priče da se imamo čemu smijati. Čuvaj se.“ Taiba, moja najbolja komšinica. Isto k'o sestra. Još i više. Zato sada samo ćutim i čuvam za nas sve lijepe priče. Kad se vrati da se imamo čemu smijati.

Šaja Atić, 47 godina, domaćica
mjesto Olovo kod Sarajeva

Nas dvije smo uvijek bile zajedno. Spomenuti mene, a ne reći ništa za Aidu, biti sa Aidom, a ne biti sa mnom – nemoguće! Bile smo sinonim drugarstva, iskrenosti. A kome bih se inače žalila, s kim bih se smijala do ludila, čije bih tajne čuvala, slušala probleme da nije bilo tebe. Tebe, najbolja moja. I noćas, ako si budna, ne budi tužna! Ja i ti bit ćemo opet zajedno. Žaliti se jedna drugoj na profesore, roditeljsko nerazumjevanje. Nositi skupa „kurbane“ za Bajram, šarena jaja za Uskrs. Spremati se za izlaske u grad, šetnje u tople ljetne večeri. Tada se nećemo plašiti nikoga, niko neće moći da nas razdvoji zato što si Muslimanka, a ja Srпкиnja. Večeras nemoj biti tužna i nikad ne plači za mnom! Ja ću se sigurno vratiti. Doći ću da te zagrlim, da se „ispričamo“ i „ismijemo“, kao što samo mi znamo.

Sjećaj se svega što smo doživjele lijepo i to će postati budućnost!
Večeras ne plači! Ja ću doći po tvoj osmijeh i darovat ću ti najljepšu pjesmu.

Sanja Ristić

Draga moja Sanja,

Nikada nisam mogla ni pomisliti da ćemo se ti i ja ovako dopisivati ili na ovako dugo vrijeme razdvojiti. Požejala sam i tvoju mamu i brata, ali najviše tebe. Meni je ovdje nekako glupo. Nema tebe, pa po čitav dan sjedim u kući. Izlasci nisu kao prije. Često sam sa Aidom, Almom, Azelmom i Larisom. Mnogo te puta spomenemo kad smo skupa (kada ćeš nam doći, kako li izgledaš i sjetiš li se ti nas). Voljela bih, Sanja, da dođeš, pa bar na jedan sat, da vidiš ovu našu prokletiju. A još da vidiš ko nam fali! E, moja Sanja, šta bi ti sve ja mogla napisati ili, još bolje, ispričati, ali nekom drugom prilikom. Sada nam preostaje ovako i dok naša bagra ne dođe pameti moraćemo trpiti i čekati. Baš juče sam bila u tvojoj sobi, trebale su mi neke sveske prvog razreda. Nisam mogla da ne zaplačem, da sebi olakšam jer gdje god da se okrenem kao da ću vidjeti tebe. Još mi je bilo teže kad sam vidjela tvog tatu. Bože moj, sve me ovo boli. Kada nam je on rekao da ide, u meni kao da je umrlo sve, jer kada ćemo se ti i ja onda vidjeti. Svi smo ogorčeni i ja gubim nadu za život. Ne mogu više o ovome jer me i sada nešto guši!

Žao mi je zbog tvog djeda. Dosta nam je i ovako gubitaka, još i to. Od moje bliže familije ne fali niko, ali nema mnogo naših drugova iz razreda, pa onda onih sa kojima smo izlazile. Poginuo nam je Samir (Sanelin) i još takvih...

Sada te pozdravljam, želim ti sreću od nas sviju: mame, tate, Dženada, Dženete, Ajdina, Redže. A i od Begzade! Ona te nikad ne može i neće zamijeniti. Čuvaj se.

Aida, *koja te mnogo, mnogo voli.*

P. S. Ako ne budeš mogla sve pročitati nisam kriva ja nego svijeca.

Zazvoni telefon. Ah, taj telefon! Ko zna koliko puta dnevno zvonu. Više me prosto strah od njega. Ne, ne ovoga puta nije krizni štab. Sada me Zada, moja komšinica zove na kafu.

Komšinica Zada mi je često dolazila. Bila je nešto mlađa od mene, vedra, zračila je plemenitošću i velikim smislom za humor. U običnim stvarima je pronalazila uvijek neku smiješnu stranu. S njom je bio užitak popiti kafu i popričati. Bila je moja „razbibriga“ kako se u nas kaže. Ali tih dana, tih teških dana sve se promijenilo, pa i Zada. Pile smo kafu i pričale o ratu. Zada i ja smo se pitale da li je to moguće. Bile smo tužne i uplakane. Pile smo kafu, a suze su lile i u mene i u Zade. Nikada nisam vidjela tužnu Zadu. Nikad je nisam vidjela da plače jer je bila vedre i vesele prirode. Ali toga dana se suze nisu mogle zaustaviti. Plačemo i pijemo hladnu kafu, a njena dva mala sinčića se igraju oko nas. Ni slutila nisam da je to naša

zadnja kafa. To je bio zadnji dan u mom kraju i posljednja kafa sa Zadom.
Mislim da nikada više neću imati takvu prijateljicu.

Nada Ristić, 42 godine
Mikulja – Tešanj

Sjećam se bila sam srećna, bilo je to davno kada sam znala da se radujem svakom novom jutru, svakoj procvjetoj ruži, svakom novom životu. Sada je sve to daleka prošlost, jer u meni je sagorjelo, iščezlo sve što je bilo lijepo. Rijetko se sjećam, a željela bih se sjetiti svog djetinjstva, igre sa Vinkom, Rosom, Goranom, Taibom, Hajrom, Mujom. Radovali smo se svakom susretu, slavili rođendane, ispraćaje, svadbe, čuvali skupa ovce, pisali zadaće, kupili sijeno, gradili mostove, puteve, spajali ljude, veselili se. Bili smo mali ali smo išli zajedno sa roditeljima na izgradnju puta koja je trajala nekoliko mjeseci. Samo smo naslućivali kakav će to trenutak biti kad našim putem prođe auto. Kada smo se provozali niko nije bio srećniji od nas.

Naš zajednički život uništili su drugi propali ljudi, ali sigurno nakratko. Živjećemo mi ponovo zajedno. I ponovo graditi sa našom djecom.

Dobrinka Marić
Mikulja

(„Sjećam se“ 1995)

Živimo zajedno*

Nama u Bosni, pa i u Tuzli, svakom od nas najteže je kad trebamo ispričati kako nam je. Ja se osećam najtužnijom kad pišem pisma prijateljima, rodbini. Verovatno zato što onda analiziramo kako nam je. I onda smo sledećeg dana svi sa manje snage. A često izbegavamo uopšte da ljudima pišemo i obaveštavamo ih kako nam je, da ne bismo njih, jer ih volimo, pravili tužnima.

Danas je mnogo bolje nego pre godinu dana. Pre godinu dana bilo je puno više gladi, bilo je puno više zime, nije bilo struje, nije bilo grejanja. To ovako ispadne nabrojanje, znate, ali u životu je to jako teško doživeti. Umesto kafe se pržila pšenica, raž, leblebija i to je prošlo. Ima i kafe, ima svega toga, uz vrlo malo novca, pošto ne primamo plate. Humanitarna pomoć se deli, ali se ona deli izbeglicama. Građani Tuzle su je dobijali vrlo ograničeno i vrlo retko zbog toga što tolike količine koliko je potrebno za grad nikad nisu ni stizale u grad.

Tuzla, pre nego što su počela ratna dejstva u njoj, primila je veliki, veliki broj izbeglica i susrela se s tim problemom znači puno prije nego je i sama bila zahvaćena ratom. To su izbeglice iz Podrinja, iz Zvornika, iz Bratunca, Vlasenice – govorim redom kako su ljudi bili naterani da odatle idu i da se sklanjaju, zatim Bijeljine, Srebrenice, to je isključivo muslimansko stanovništvo, Bratunca, Cerske, Konjević Polja i to su ta mesta. Osim što su ljudi ostali bez svojih ognjišta i došli u grad, to su sve ljudi koji su preživeli lične tragedije, proganjanja. Pobijeni su njihovi bližnji, oni su maltretirani i trebalo je puno umeća i lokalnih vlasti i, u krajnjoj liniji, političkih stranaka koje su radile s tim ljudima, da se stvari drže pod kontrolom.

Poslednje izbeglice iz Bijeljine i Janje pričaju da su im na strani u Bijeljini, kod prelaska gde su ih prebacili na područje koje je pod kontrolom armije BiH, poručili da u Tuzli traže da se isteraju Srbi iz Tuzle, da oni mogu naći sebi smeštaj u Tuzli. Ja ne govorim da su oni to rekli, nego su njima rekli predstavnici srpske vlasti da oni tako traže.

Moguće je da je u samoj Tuzli bilo takvih pojedinačnih zahteva, ali nikad sa strane vlasti, niti je vlast to podržavala. Srbi u Tuzli se osećaju za jedan procenat više neugodno u odnosu na druge stanovnike. Evo zbog takvih poruka koje neko daje ili poruka kad se kaže – tražimo da pustite Srbe iz Tuzle. A recimo niko ne može u ime svih Srba to kazati, jer u tom momentu možda ima najmanje pet ljudi koji ne razmišljaju da idu.

Mi živimo zajedno. Nemam nikakvih problema, ne vidim promenu atmosfere. Deviza te naše ekipe intenzivne nege u kojoj sam ja šef je da ako

* naslov ur.

neko hoće nešto da zakuva, samo može kafu i – posle toga nastavljamo raditi.

Daleko je važnije to naše druženje u nevolji. Međusobno se pomažemo. Pre godinu dana na ramazanski Bajram je bilo granatiranje Tuzle. Rano ujutro bio je pogođen i moj stan. Moji susedi su došli da mi pomognu da raščistimo to, prvo da vide šta je s nama, jako smo se uplašili. I tad mi je možda najteže bilo – ne zato što mi je stan pogođen, nego kad smo se tako neumiveni i neočešljani i onako uplašeni skupili u stubištu, svi jer su granate i dalje padale, i kad je izašla moja komšinica Zineta, gledala nas i kaže: „Pa ljudi, hoćemo li mi pojesti onu moju baklavu i onu kafu bajramsku, šta je ovo? Hajde Nado uđi u kuću.“ A i mi smo spremili nekakve urmašice iako nismo muslimani, al' svi smo nešto spremili, jer je Bajram, mislim – može i nama neko doći. E, tad mi je bilo jako teško. Tad mi je stalo u grlu i bila sam, baš sam bila besna da ne mogu od srca ljudima čestitati Bajram, jer su to dobri ljudi. To je taj osećaj neugode više za Srbe u takvim situacijama.

Put od Tuzle do Sarajeva trajao je 30 sati. Ne znam pravo da kažem ni koliko je kilometara, jer je to nekim putevima kojima mi nismo nikada išli. Putovali smo kamionom, a onda je taj kamion u neko doba noći stao, zajedno sa kolonom drugih automobila, jer su rekli – puca se. Ne može se dalje i moramo čekati duboku noć, kad se očekuje da tamo taj neko ko sedi za tim PAT-om, PAM-om ili minobacačem malo pridrema, pa da se onda kamioni, autobusi i drugi malo spuste niz Igman bez svetala, bez kočnja, da ih se ne primeti. Te noći niko se nije, međutim, spustio ni tako, jer je bio pogođen jedan kamion u kojem je vozač poginuo i niko nije mogao proći.

Sutra ujutro kad je svanulo, meni nije preostalo ništa drugo nego da se sa svojim stvarima spustim peške niz Igman do Hrasnice i onda zamolim da mi pomognu da se interveniše da ja prođem kroz taj famozni tunel prije popodneva, kad se tunel otvara, da ne ostanem još jedan dan čekajući na ulazu u tunel. A tunel je potpuno neprimeren mojoj visini, naravno i mnogih drugih ljudi. On je dosta nizak, uzak, vlažan, ima vode, ali je jedini put kojim se može ući i izaći iz Sarajeva.

(mart 1995)

Nada Mladina

(„Doba razuma 2“ 1998)

Esma

Recite nam nešto o sebi u kratkim crtama.

Ja sam iz Prijepolja, Sandžak. Ovdje u Sarajevu sam već trideset godina. Imam dva sina, muž mi je preselio, što kažu... U penziji sam.

Kad se vratite u period početka devedesetih i te godine pred rat, šta pamтите?

Najčešće se insan sjeti tako tih ratnih dana, onih granata, što kažu. Kad te zovu da bježimo, kad smo se krili u podrume i po komšiluku bježali. Ja sa djecom. Te kod aŭta, te dolje kod pokojnog komšije Branka – tu smo najviše i bili, noćevali. Čitav komšiluk, svi zajedno.

Jeste li tada osećali nekakvu mržnju, bes?

Nisam, nešto nisam. Ne znam. Jesam imala strah u sebi, samo sam iščekivala, sa djecom uza se, šta će biti dalje. To je meni bilo najgore. Nekako imaš strepnju neku u organizmu i sve to, ne možeš da spavaš, misliš 'oće li ti kucati, jer smo bili tu prva linija. Da li će ti doći na vrata. To mi je bilo jedino. A inače, što se tiče ostalog komšiluka, tu mi je lakše bilo kad imam njih. Puno to znači. Ja se sjećam, kod dede odemo, dedu ništa nije bilo strah. Ono puca, a on i dolje i gore... Kad smo svi na okupu ništa nas nije bilo strah. A bilo nas je svih – i Muslimana, i Hrvata i Srba. Sve tri nacije.

Pa kako ste vi sebi objašnjavali između koga se taj rat vodi?

Nikako mi nije jasno, vjeruj mi. Ja sam iz Prijepolja, tamo su mi u komšiluku isto Srbi, evo mogu slike da ti pokažem, prošle godine su mi dolazili oni ovdje. Tu mi sjedeli. I onda kakva je razlika sada, kako ja da osjećam razliku? Sve je to od čovjeka do čovjeka. Ne znam, ne mogu da budem pametna uopšte što je ovo ovako...

Ni sada nemate odgovor?

Stvarno nemam odgovora.

Što se tiče ove sad situacije, kako se to vama čini?

Ama da ti kažem, mi smo ovdje ostali isto ko što smo i bili. Neki su tu bili sve vrijeme, neki su se vratili, neki su pobjegli, kao taj jedan komšija M. Znaš, sve su meni ovdje u komšiluku bili Srbi.

Ja se sjećam kako smo ja i pokojni Branko, pokoj mu duši, pojeli tu baklavu bajramsku '92. godine, pred sam rat. On dođe ovdje kod mene, ja pojma nisam imala šta se sprema. Neki su tada, kažu, imali oružja u kućama, ja nisam imala tupava noža kako treba. Što jes' jes'. I dođe on pred Bajram. Ja pitam je l' istina ovo što se kaže, a on meni: „Bogami, moja Esma, neće biti dobro“. A ja njemu – haj' đavola, kako neće bit dobro.

Ma ja sam mislila prije će nešto po strani tamo puknuti, nego po Sarajevu. Pojma nismo imali moj muž i ja da će po Sarajevu zagrmeti, i to baš Stari grad, najprije i najviše. Sve su tenkovi hodali, vozili gore tranzitom, a mi niko ništa – gledaj sa terase. Kaže Branko tada, da mu zivkaju sina stalno, ono u Hrvatskoj već bilo započelo. A kaže žena njegovu meni: „Ja vala ne dam da moje djete ko bije, niti da on koga ubija. Ovo ne valja“. I oni su otišli u Švajcarsku, a pokojni Branko ostao ovdje da čuva kuću, i probo on da ode kod rođaka na Marin dvor i kad je kretao ostavi on meni ključ od kuće i kaže: „Evo ti ključ života ti, ako oće neko da mi uđe u kuću da ne razvaljiva, nego da lijepo otvori, nek nosi sve, al' nek mi ne razvaljiva kuću“. Ključ meni daje da mu ja pripazim kuću! Što jes', jes'. On je bogu na istini, mi smo na laži. Ma kakvi, on dva dana nije mogao da izdrži tamo, treći dan – eto ti ga nazad.

A kad god je bila slava im, uvek je čika Branko djeci nešto davao, bombone, čokolade. Oni su nas zvali, ja sam uvijek išla na njihove slave. Ja to nikad ne mogu zaboraviti, i oni su meni za Bajram dolazili! Trebamo pravo reći!

Dolazili su mi, i dan-danas mi dolaze. I kad je moj muž umro svi su došli da izjave saučesće, i mi smo bili kad su čika Branka ubili...

A te prve ratne godine komšinica J. spremila zimnice, pekmeza, sve je to Branko izdjelio. Pa nam posle slala pakete iz Švajcarske!

Nije svak isti, treba pravo reći. Što kažu, pet prstiju na ruci pa nisu svi jednaki. I ne daj bože da smo jednaki...

A to kad su Branka ubili tokom rata... Joooj, osvanuli mi jedno jutro, vidim ja, nije nešto dobro. Kad mi dolje, gdje je to čika Branko, a jedan komšija kaže meni „ma šuti, Đula, ubili ga...“ Ma, ko ga je, reko, ubio, ubila ga majka? Tol'ko mi je nešto bilo, sve mi se prevrnulo u meni. E tada mi je stvarno bilo mnogo teško. Znaš šta, ja sam mislila da ću pasti u bandak. Tako mi je bilo. Jer ne vidiš ti takve stvari. Ti čuješ pucaju granate i sve to, granate lete oko tebe. A ovo je bilo drugo... i „naši“ su ga ubili...

A još i ovo da ispričam – ja radila u fabrici i došao jedan S. iz Vukovara. On je bio tehnolog u fabrici u Borovu i dođe on i viče: u Vukovaru poravnili sve; bome, neće ni ovdje dobro biti, čuvajte se! A on siromah bio, pa se mi skupili i napravili mu cipele za njega i porodicu... Toliko je to nama tada bilo teško, ne znajući da će tako uskoro i kod nas biti! E kad je počelo u Sarajevu, on je posle otišao...

A ti što su pucali sa brda, kako ste njih doživljavali?

Kako? Pa hajde, boga ti... To je bože sačuvaj. Ja ne znam, ja ne bih imala riječi stvarno kakvi su to ljudi. Kad sam išla za Prijepolje 1996. godine, prvi put nakon rata, a ja pošla sa djecom. Mi smo išli sa Grbavice. Znaš kakva mi je trema bila kad smo bili na Grbavici i trebalo da siđemo na Lukavici, odatle išao autobus za Srbiju. Ja sam čekala samo da reknu

pokvario se autobus, da mi lahne, da se vratim. Toliko je tog straha bilo. A ujedno sam htjela i da idem, da vidim majku, brata...

A ova sad situacija... znaš šta, ja se ježim kad onaj kaže ja u Bosni, a ne navijam za Bosnu! Mislim, trebamo realni biti. Pa đe ja mogu da ne navijam za tebe, koja si ovdje sa mnom, tu živimo... Pa preči je komšija nego daljnji rođak.

Pa mene je ta ista J. komšinica vodila doktoru kad sam zanemogla. Niko drugi do ona. I ja trebam sada njoj nešto da rekнем? Ma, hajde...

Kad danas čujete to da ovde treba da se desi pomirenje, kako vi to razumevate?

Pa ne znam stvarno... oni treba da se pomire tamo, ti političari, ona, da izvineš, govna! Šta ja imam da se mirim sa kim, pa nisam se ni svađala. Mi smo tu imali slučaj jednog komšije Srbina tu, uvijek je prgav bio, ali ni sa njim se nikad svađala nisam. I ovaj drugi što je otišao i ništa nam nije rekao, pa i sa njim danas kad se sretnem ja se uvijek upitam – kako si, šta ima. I on nazove svima Bajram da čestita.

S kim ću se ja miriti? Nisam se ni svađala, ni komšija sa mnom, ni ja sa komšijom.

A na ovom malo višem nivou, državnom?

Nije to meni samo politika, ali su se političari zavadili. Oni se zavadili, a ljudi ginuli, ni krivi ni dužni. Pravo su rekli ono neko veće – volim više sačuvati svoju glavu nego državu. Pa na kraju krajeva, čovjek je i u pravu. Pa nemamo mi državu! Nemamo, eto vidi samo šta se radi.

Pa šta je ova BiH ako nije država?

Pa šta je? Raspadnuta zemlja, eto šta je. A ja ne mogu da budem pametna šta treba da se radi, vjeruješ li mi. Kako su ovi zakuhali i šta su raskuhali, ja stvarno ne znam... Samo mi je žao omladine danas. Šta će oni danas, sutra? I nek završe škole i sve, ali opet gdje i kako dalje? Oni su sebi obezbjedili i svojim unučadima i praunučadima... A šta smo mi obezbjedili našoj djeci? Na pošten način... Mi sve pošteno, fino, al' fala bogu nek smo zdravo. Valjda ima boga...

A kako biste vi voleli da ovo društvo izgleda, ta BiH?

Ko što je i prije bila, brate. Jedinstvena, što kažu jedna država, jedan predsjednik, svi zajedno i Srbi, i Hrvati i Muslimani... A ti što neće njih treba iščerati. Eee, nema Golog otoka, a nisu ovi ni za Golog otoka. Ja tu mislim na ove političare što zakuhavaju, na njih mislim... ne na narod...

Pa je l' vidite vi tu negde odgovornost tog „običnog“ naroda?

Pa šta ja sad mogu? Otkud ja znam jesi li ti gađala ili nisi? Pa ja ne

znam, ne znam, ne mogu da budem pametna... To sam ti počela pričati, kad sam išla za Prijepolje, pa preko Trebevića. Gore sve bunker do bunkera, znači neko je morao znati za sve to. Oni su nas odozgo imali kao na dlanu... Nije to jednostavan osjećaj... Najgore što su Srbi zakuhali, nekako su oni i danas zagriženi za to svoje, neće oni pa neće, oni 'oće nešto svoje i džaba. Vidiš i sama. Pa šta hoće svoje, pa svi smo mi od krvi i od mesa. Svi ćemo mi pred jednog boga. Ali sirotinja šta će? Poklopi se, trpi dok možeš...

Mislite li da o tim stvarima koje su se u ratu desile danas treba pričati? Šta sa svim tim stvarima?

Pa, ne treba to zataškavati, trebamo realni biti. Trebamo reći, nek se zna! Hoću da ti kažem i ovo – u mene djeca kad su krenula u školu... nije to u redu. Kad sam ja mogla da učim istoriju i Prvi i Drugi svjetski rat, zašto da se sada zataškava ova istorija? Njima nije dozvoljeno da puno štošta u istoriji pričaju. A zašto? Pa nismo to radile ni ti, ni ja! Nek se zna, nek izađe istina na vidjelo, nek izađe, što? Kad zna Bog, nek znaju i ljudi. To je stara izreka. Će ja mogu sad tebi zataškati ako su tebi tvoga najbližeg negdje ubili ili zaklali? Ne može bogami. Ili što ja kažem, Će ja mogu zaboraviti recimo nečije dobro? Bilo u komšiluku, bilo negdje, ni moje djete isto ne može zaboraviti što mu je učinjeno dobro. A ne može zaboraviti ni što mu je zlo. Kao što ja ne mogu zaboraviti te slučajeve, tu dobrotu pokojnog Branka recimo, možda ne mogu ni oni zaboraviti to svoje, ubijanje i protjerivanje i sve...

Šta može da podstakne da se to ne zataškava?

Nek ne da omladina da se zataškava! Ne može moje dijete zaboraviti kako su pucale te granate i sve, a ja ga vodila u sklonište da uči školu. Ne može to djete nikako zaboraviti. Normalno, moje će djete normalno kontaktirati sa tvojim djetetom, jer nije to tvoje dijete radilo nego neke usijane glave desete. Neće se to nikada zaboraviti, to bez daljnega, ali vremenom će izlpljivati. A to bi najbrže krenulo kad bi krenula proizvodnja, kad bi omladina radila, kad bi bilo koliko-toliko slobode. Nema više one slobode, moja Tamara.

Može li se po vašem mišljenju ekonomija razviti, a da se ne bavimo tim pitanjem ko je odgovoran za rat i sve to?

Pa stvari bi se zacrtale kad bi oni glavni krivci bili zatvoreni. Onda bi sve polako, polako, polako krenulo. I ovi entiteti bi se ukinuli i omladina bi se sjedinila i sve to. I industrija da se pokrene. A bogami, praznog trbuha i još sa tim bolom se ne može ići dalje... Pa evo ga, moj sin radi sa Srbima i neka ga! Pa i ti si Srpkinja, je l' tako? Pa posjeci se ti, posjeću se ja – krv nam ista!

Razgovor vodila **T. Š.**

(„Ne može meni bit dobro ako je mom susjedu loše" 2005)

Jadranka

Molim te, reci nešto o sebi...

Eto, ja sam Jadranka, dvadeset devet i po godina, još malo pa trideset. Radim kao profesor matematike u Srednjoj tehničkoj školi u Loznici. To je to, na frontu svakog dana, na savlađivanju sebe i drugih ljudi...

Kako su na tebe uticale ove devedesete, ovi ratovi? Možeš li reći nešto o tome, znam da su ti se mnoge stvari dešavale...

Kako vreme prolazi, sve manje boli, to je prvo, a i što vreme prolazi vidim da je ono što vredi, i ostalo. Kao što sam ti maločas rekla (pre intervjua), u kontaktu sam s komšijama iz Hrvatske koji su i u godinama rata bili ljudi i oni su nas praktično čuvali od onih koji baš i nisu bili tako dobri... Oni su i dalje ostali ljudi, nisu se promenili, tako da mislim da ono što je vredelo, vredi i dalje... A ono što ne vredi, ispliva na površinu, je l' tako? A to mi je i uteha, to što se oni koji su bili dobri nisu uopšte promenili, to me tera da idem dalje i da verujem u dobro u ljudima... a i nadam se da će se oni što nisu bili dobri popraviti (smeh). Mislim da svako ima pravo da pogreši, a i da se popravi.

Šta ti se dešavalo tokom tih ratnih devedesetih? Živela si u Hrvatskoj i onda kad je krenuo rat, ti si se preselila...

A da, prešli smo iz Šibenika u Knin na nekih godinu i po dana, i pre „Oluje“ smo otišli iz Knina na Kosovo, i onda sa Kosova... Ali i na Kosovu, Albanci koji su tad bili tamo, pošto sam jedino kontaktirala s komšijama Albancima, bili su jako fini i kulturni ljudi. Nakon što se sve to desilo, kad je bilo problema, opet su ostali ljudi i ništa se nisu promenili, rekli su da je do njih, oni ne bi voleli da mi odemo, ali da ne mogu ništa da pomognu jer dovode sebe u opasnost. U tim teškim trenucima, oni su ostali ljudi. Posle smo se nekad i sretali, dođu recimo u prodavnicu u toj izolovanoj srpskoj zgradi, i onako diskretno pitaju, pozdrave sve u kući, i mahnu kad prođu, diskretno da ih drugi ne vide, ali uopšte nisu promenili svoje mišljenje o nama, a ni mi o njima. To je to ljudsko, to se oseća, ne mora niko da opisuje, da potencira, ti to vidiš, osećaš. Čak i ako se ne kaže, vidiš iz njihovog ponašanja.

Koliko je za sve ove godine to ostavilo traga na tebi?

Mislim da me je ojačalo, i mislim da me je baš to što sam imala sreću da upoznam dobre ljude u tim teškim trenucima sprečilo da budem puna

predrasuda, da mrzim nekoga, jer ti ljudi brišu sve ostalo loše što se desilo. Dovoljno je da imaš dva čoveka, ma i jedan je dovoljan da zaseni sve ovo zlo. Jeste bilo gorčine u početku, ali nema mržnje, jednostavno sam bila bespomoćna, pa ja ništa nisam uradila, zašto je to moralo da se desi? Ali desilo se da bih ja ojačala i da bih prave vrednosti spoznala u životu...

Kako sa svim tim svojim iskustvom gledaš na pomirenje? Šta je ono za tebe?

Pa ja nisam ni sa kim konkretno bila u sukobu da bih se svađala, ali znači na širem planu teško, čini mi se...

Zašto?

Pa ne znam, osećam da ima dosta toga, posebno među ljudima koji nisu ništa takvo preživeli i koji ne znaju mnogo o sukobima, da ima dosta neznanja i predrasuda, i onda čuješ tu neke izjave koje te zapanje – nemaju pojma šta se dešavalo, a mrze tamo nekog koga i ne poznaju. Tako da bi prvo trebalo da se poradi na tome da ljudi najpre razbiju te loše predstave jer ne možeš nekog da mrziš ako ga ne poznaješ, posebno ne celu naciju. Je l' poznaješ baš svakog iz te nacije pa dođeš do zaključka da su svi loši? A da si ti najbolji. A što je najgore, onaj ko je dobar, on uopšte ne potencira da je dobar, ljudi vide da je dobar, a ljudi koji nisu, oni pričaju da su bogom dani, a u stvari zvuče šuplje i oni u stvari potpiruju... Nažalost, takvih elemenata ima na svim stranama, koliko vidim. Ima i na srpskoj, i na hrvatskoj, ima i u Bosni...

Znači, pomirenje po tebi znači i razgradnju predrasuda?

Pa mislim da je to prvo. Kad bi recimo mladi ljudi iz Srbije mogli da upoznaju ljude iz Hrvatske, iz Bosne... Dosta njih je rođeno i posle rata pa nisu imali prilike da vide kako je to ranije bilo. I sad na osnovu nekih priča u kući ili u društvu oni stvaraju neku sliku o nečemu, o čemu u stvari nemaju pojma. Nažalost, pogrešnu. Kad bi bar mogli mladi ljudi da se druže međusobno jer su oni ipak budućnost. Ono što me brine je što puno mladih ljudi odlazi i ostaju stari koji nisu baš nešto preterano tolerantni...

Rekla si da su predrasude prve, šta je ostalo?

Predrasude su valjda najveći problem. Pa rad na sebi. Recimo, kao pripadnica srpskog naroda, neka karakteristika koja mi se ne sviđa je to što smo mi „najbolji, niko kao mi, božji narod“, ne znam šta smo sve, a u stvari to nije tako...

Dosta se ljudi bavi nečim u šta ne veruje i onda bi trebalo da nađu nešto što im stvarno odgovara i da na tome rade, a ne da se hvataju za nešto izokola, da uopšte ne uđu u suštinu problema, a onda mašu nekim etiketama, parolama, a u stvari šuplje, kao šuplja šerpa, bez temelja... To

mi malo ide na živce što ljudi ne rade na sebi, nego lupaju uprazno. To je kao kad čovek čisti svoju kuću pa nema vremena da gleda u tuđe dvorište, a ovde izgleda da svako gleda drugog i šta drugi misli, šta drugi kaže, a sebe izuzima; njegova bašta zaraste, bašta njegove duše bude puna korova.

Znači, da se ljudi ipak malo spuste na zemlju. Da nije baš sve to tako savršeno, posebno kod srpskog naroda; te neke žrtve, pa čekaj, polako, pa nisi ti jedina žrtva...

Ko bi trebalo da radi na pomirenju, na razgradnji predrasuda i na drugim stvarima koje pominješ? Ko bi trebalo to da radi? Kad se i čuje da bi trebalo, ne kaže se ko bi to bio?

Mislim da je to problem mentaliteta uopšte, trebalo bi da je park čist, trebalo bi da nema đubreta, pa znači – mi bi trebalo to da radimo. Jer, ako ja bacim u kontejner, a ne pored, neće biti đubreta. Svako treba od sebe da krene, treba da radi na sebi, da se pomiri sa samim sobom pre svega jer dosta je ljudi u koliziji sa samim sobom, to se vidi u društvu koliko ima svađa, ubistava... Kako da se gradi mir kad ti nisi u miru sa sobom?

Znači, svaki čovek bi mogao na tome da radi. Kako?

Postoje neke osnovne ljudske vrednosti koje treba poštovati, samo Deset božijih zapovesti, ako bi svi poštovali, ne bi u svetu uopšte bilo problema. Poći od neke proverene, možda ne ideologije i teorije, nego od nečega što stvarno vredi, a kako poći od toga kad ljudi neće da čuju. Evo ja konkretno ako vidim da se dvoje tuku, pokušam nešto, ili ako čujem „mi žrtve“ kažem, radili su to i naši, na Kosovu posebno, to što sam videla... Tako, kad sam s kolegicom pričala i rekla joj da su i Srbi pljačkali i krali i da sam ja to gledala, ona mi je rekla: „Vidiš, ja nikada ne bih mogla da pomislim da je to bilo tako“. Ako bar jednom čoveku otvoriš oči dovoljno je da malo počne da misli svojom glavom, a ne samo da prihvata što mu drugi non-stop sipaju i to stalno jedno te isto. Da je bar spreman da mu sipaju neke različite stvari, pa da razluči šta je istina, a šta nije... O pomirenju se uglavnom ni ne razmišlja, ljudi su uronjeni u svoje svakodnevne probleme. Bilo bi lepo da živimo u prijateljskim odnosima s bivšim državama, nekadašnjim našim republikama, recimo, da budemo u odnosima kao s Bugarskom, Rumunijom, Mađarskom, tako nešto, prisno, ali na distanci, da se ne bismo previše ponovo stapali, da ponovo ne pukne tikva. Jer čini mi se da je bivša zemlja formirana protiv volje svih njenih građana.

Rekla si da možeš da kreneš i od sebe tako što pružaš informacije. Ima li još nešto što ti možeš da uradiš, ti kao „običan čovek“?

To je jedan korak, meni su stalno ove predrasude nad glavom... To kad bih mogla da razbijem, a trudim se koliko mogu. Ne samo protiv drugih nacija, nego i grupa u društvu.

Koji strahovi postoje, koje su to prepreke za pomirenje?

Mislim da postoji strah u svakom narodu da se opet ne desi to što se desilo. Zato verujem da je bolje da se s neke distance začne pomirenje, ali ne kao kad se dve drugarice posvađaju, pa niko bolje od njih, pa ponovo pukne, nego da se prorade temeljitije ti međusobni odnosi; ali teško je sad jer se ljudi dovoljno ne mešaju. Evo gledam hrvatsku i srpsku televiziju, vidim da ima puno predrasuda na svim stranama o suprotnoj strani... Kad bi ljudi mogli više da putuju, da se druže, ali imaš ekonomskih problema pa ne možeš da putuješ; možda neki jeftiniji kampovi za omladinu, da se ljudi upoznaju, da vide da ima normalnih ljudi i na drugoj strani, da nisu svi s rogovima, a da ne bude što im je neko usadio „svi Hrvati su ovakvi, svi Albanci su onakvi“. Jedna drugarica s hora je baš bila nedavno u Nemačkoj u omladinskom kampu i tamo je upoznala i mlade Hrvate i kaže da se s Hrvatima najlepše družila, iako je rođena posle 1980. i nije imala prilike da se druži, kaže eto, jezik nas je zbližio; i družili su se najviše od svih. Ostali su i u kontaktu, a recimo u životu nikada Hrvate nije ni videla.

Maločas si rekla da se bojiš da bi moglo tako nešto ponovo da se desi. Šta s tom prošlašću da se to ne bi ponovo desilo? Šta raditi s njom? Neki kažu zaboraviti, neki kažu suočiti se, oprostiti – kako ti vidiš? Šta s tom prošlašću?

Kao matematičar, pošto se sve dešava periodično, bojim se da je rat kao periodična funkcija – svakih dvadeset, trideset, pedeset godina... Bolje je suočiti se, jer zaboraviti... nešto ne može da se zaboravi. A loše je da se zaboravi jer je to kao inficirana rana, pa se ona zagnoji, bolje da se to očisti dok je još sveže. A kako da se čisti? Pa ne znam, pre svega ti koji su to radili, ubijali ljude, silovali, pljačkali – pred lice pravde. Ne znam da li je uopšte ima jer kad glavni ljudi u sudstvu primaju mito, kome da veruješ? Kad bi ti ljudi mogli da se isperu, da se pokaju, a kako da ih dovedeš do pokajanja?

A kako „obični ljudi“? Šta oni sa svojom prošlašću, šta ti sa svojom prošlašću?

Svako nosi koliko može da ponese, toliko mu je i dato. Ja sam je provarila, ja sam je preradila, da izvučem ono šta je dobro iz svega šta se desilo. I ti ljudi koji su okrvavili ruke da polako, ako ništa drugo, da zakon savesti počne da radi. Tako recimo ima ljudi koji počinju sami da se prijavljuju, koji počinju sami da pričaju šta se desilo jer ih grize savest jer imaju srce i dušu.

Moja seka je radila baš tu u Loznici u nekom kafiću. Jednog dana je došao neki dečak, plakao je i kazao u pijanom stanju da on to nije hteo da uradi; ona je počela da pita šta. Rekao je da su mu naredili kao običnom vojniku da ubije nekoliko civila, i on je tu plakao „ja to nisam hteo, ja to

nisam hteo", znači da ipak neke griže savesti ima. Ako ne može direktno da se izvini ljudima kojima je nekog ubio, ipak je doprlo do njega da to nije trebalo... najgore je kad ljudi nešto urade i žive u ubeđenju da je to dobro a nije, npr. „ubij Šiptara, ubij Srbina, ubij Hrvata“, zašto? I njega je majka rodila, i za njim će majka da plače. Ali čini mi se da obični ljudi koji nisu kroz sve to prošli možda nisu ni opterećeni time. Pitanje je da li o pomirenju uopšte i misle, da li imaju potrebe da se mire s nekim s kim se nisu ni svađali?

Da li ti imaš potrebu da misliš o pomirenju?

Nešto nisam sigurna, posebno što ja nisam bila u nekom direktnom sukobu, nemam nešto zbog čega bih žalila, nisam nekom nešto našao učinila. Znam da su komšijama Albancima, pošto nisu bili tamo za vreme bombardovanja, neki drugi upadali u stanove i prevrtali, a ja sam ulazila da to vratim na mesto jer mi je bilo žao da ljudima... recimo, to je bio profesor anatomije, bilo mi je žao da mu knjige stoje razbacane i ja sam ih vratila posle te premetačine na mesto. Šta sam mogla drugo da uradim?

Kad se komšinica Albanka vratila iz Makedonije njen stan je bio ispremetan. Oni ne jedu svinjsko meso; ostavljena joj je svinjska glava, pečena, ubuđala, žena je povraćala u svojoj kući i meni je mama dala da joj odnesem čaj, nekoliko kesica nane i kamilice. Žena je počela da plače i da vadi pare, rekla sam: „ma ne, komšinice!“. Nije mogla da veruje, seka je išla da joj pomogne da pere tepih. To je bilo baš u periodu od 10–20. juna, kad se sve „prevrtalo“. Seka je takođe imala prijatelja Albanca i za vreme bombardovanja on i njegovi su bili zatvoreni u svom stanu, i ona je par puta otišla iako je to bilo rizično, i zbog policije, i zbog svega, da se kuca tamo na vrata. Posle, kad mi nismo imali hrane, oni su nama doneli brašno i mleko, i to iz drugog dela grada. Ti to rizikuješ život da odeš i da se vratiš. To ljudsko, to je jedino što ostaje, to su te varnice iz tog gara koji je ostao iza. To ljudsko dobro i dalje varniči. Nemam gorčine, neću da se trujem. Na svu sreću, bog mi je dao da vidim tu dobru stranu, dobra ima svud, ko hoće da ga vidi – vidi, a ko neće, ne vidi... ja hoću da ga vidim.

Šta je za tebe suočavanje s prošlošću? Da li je to suočiti se s odgovornošću?

To je suočavanje sa samim sobom, šta si sam uradio, pokajanje, da sam sebe sagledaš, da vidiš da to nije bilo dobro.

Šta je na narodu da uradi po pitanju pomirenja? Recimo, na narodu kojem ti pripadaš.

Pre svega da prestane da glumi žrtvu. Ne da glumi, mislim to je toliko ukorenjeno, nego da stvarno misli da je žrtva, pa onda da poštuje tuđe žrtve, ne samo svoje. Ima podataka koliko je nestalih; kad se pominje koliko je ljudi nestalo na srpskoj strani, neka se pomene koliko je nestalo i na

drugim stranama. Nisam za matematičke statistike koliko je to procentualno u odnosu na narod jer je svaka žrtva jednako vredna, to je nečije dete, ili brat, otac ili muž. Kao kad kažu – poginulo toliko ljudi, petoro ljudi, to je pet familija užih i širih, to ne sme tako. A ima kod nas takvih tendencija „to je neka mala cifra“. Ma nije to neka cifra! Neko kome se to desilo to je ceo svet, tako da ne znam... Da se malo više priča. Pa dobro, priča se, ali sve se to nekako na nož dočeka. Bilo je na B92, ima takvih emisija, ja sam gledala, mučile su me, ali sam ih gledala. Radije ću da se mučim nego da sebe lažem. Mučiš se i kad vidiš šta se s druge strane desilo. Recimo, pogodilo me je kad sam čula za Srebrenicu, tek 2001, nisam znala... Nismo imali para za satelitsku antenu, nisam imala mogućnosti da slušam strane radio-stanice niti da čitam strane časopise; jednostavno nisam znala. Meni je kolega s posla rekao, i kad je video da ne znam, rekao mi je da odlično glumim. A ja stvarno nisam znala. To je i ono da li hoćeš... ali kad nemaš mogućnosti da vidiš drugu stranu, nego imaš onaj RTS 1 i slab signal na RTS-u 2, ili gledaš to ili ništa. I ja to nisam znala.

Kako ti je bilo kad si čula?

Odmah sam se setila Kragujevca. Pedeset godina se priča o tome, stvarno je strašno, ti govoriš o tome pedeset godina, a pet godina ne pominješ Srebrenicu... Nije stvar u tome da kad je neko prema tebi loš ti budeš gori od njega, nego nastoj da ostaneš to što jesi, da ostaneš bolji od njega. To me plaši. To nije uradio jedan čovek, nego više njih...

Kad kažeš nije to jedan čovek, nego više njih, kako vidiš odgovornost, da li je ona individualna, kolektivna? Šta je s krivicom?

Ne znam kako kolektivna kad ja to nisam tad ni znala. To je bilo strašno, i kad sam gledala na B92 ja sam se zapanjila. Kolektivna? Nisam sigurna. Teško je to, ne znam šta bih mogla da uradim po tom pitanju i da sam znala.

A sada?

Kad počnu „toliko je poginulo“, mogu da kažem „i s druge strane ih je oko četrdeset hiljada“. Glupo mi je da ovako kažem jer je svaki čovek čovek... Živi ti s tim da ne znaš gde ti je neko deset godina. Šta ja mogu da uradim – da kažem. Ponekad se pitam šta je to što razdvaja ljude, je li to neki sastojak u krvi koji određuje šta si ti, šta nisi.

Kako vidiš budućnost s ovakvom prošlošću?

Jaoooo... ono što me najviše brine je što je toliko truleži zaostalo na kojoj će ova država ostati. Koji vrede, idu van. To me brine, i ne samo ljudi iz Srbije, idu ljudi i iz Hrvatske, Bosne, a stari ostaju puni neke gorčine. Sad uopštavam, ima tu ljudi koji razmišljaju. Ljudi na vlasti u ovim državama su

proizvod glasačkog tela u svojim zemljama, onih koji su ih izabrali. Sad mi možemo da kažemo loši ljudi – loša vlast. To me brine.

Možemo li da govorimo o odgovornosti tog glasačkog tela?

Da, ima puno rezignacije, „ma šta ja mogu“, ima dosta ljudi koje to više ne zanima, sve manje izlaze na izbore. Možda se nema vremena zbog briga, problema, nema vremena ni da se misli, i onda sutra dođe novi ludak pa se zarati. Bojim se... ako nećeš ti da učestvuješ u tome, onda hoće neko drugi. I taj drugi će biti većina iako on možda nije većina. Zbog toga što drugi čute. Recimo, većina Britanaca nije za to da se pošalju vojnici u Irak, ali poslati su, jer oni koji su izašli na izbore jesu za to, a oni koji nisu za to neće ni da izađu na izbore, ne zanima ih. Ono što si mogao i da sprečiš sad neko drugi radi. Nije baš nešto svetlo...

Pre nego što smo počele s intervjuom ispričala si nešto što te je odmah asociiralo na pomirenje... da si pisala svojim komšijama u Hrvatsku.

Od '91. kad smo otišli, ljudi su do kraja ostali ljudi, izašli su da se pozdrave s nama uprkos dovikivanjima i pretnjama prolaznika koji nas nisu poznavali. Dok su brojevi telefona bili isti, čuli smo se. Polako je kontakt nestao, skoro četrnaest godina. Onda sam se odlučila da pišem, da ispričam malo o nama, i onda su se oni javili. Ništa se nije promenilo. Kad je neko čovek, ostaje čovek... bilo je suza... komšinica se potresla i mi smo se potresli. Što smo se mi potresli? Tužno je bilo to, da si od nekoga s kim si odrastao i družio se svakodnevno, pola svog života mogu da kažem, odjednom odvojen. Posle sretneš vrlo malo ljudi kao što je taj neko, tako da je ona verovatno mislila isto. Pozvali su nas da dođemo, i mi njih. Deo tvoje duše te golica jer su oni deo tebe i ti deo njih. Samo je malo iščupano zbog nekih drugih... Kad se nešto ispriča, kao da se istopi vrednost toga. A treba da se priča. Ako se drži u sebi niko ne sazna.

Imaš li još nešto za kraj da dodaš?

Da krene svako od sebe. Ima onih koji neće i onih koji ne znaju... Kako da im pomognemo. Ono što mogu, to i radim. Nažalost, ne mogu mnogo, ali ako prodrmam i jednog da ne glumi heroja što maše mačem po vazduhu, laje a ne ujeda, da ga malo spustim na zemlju... I malo je dovoljno, malo pomalo. Kad bi svako učinio malo, nešto bi se veliko stvorilo verovatno. Koliko mogu, mislim da uspevam. Samo kad ti neko kaže „eto, o tome nikad nisam mogao da mislim“, znači, evo, sad misliš! Pa će možda i nekom drugom da kaže iz svog okruženja koji je isto tako mislio i onda će se širiti kao talas.

Razgovor vodila **H. R.**

(„Ne može meni bit dobro ako je mom susjedu loše“ 2005)

**Žene obnavljaju
sjećanja**

Gacko

Ja imam više od četrdeset godina. Prije rata sam živjela na prostorima Republike Srpske. Moj grad je Gacko u istočnoj Hercegovini. Ja sam diplomirani inženjer i imala sam jako dobar život. Radila sam u jednom velikom industrijskom objektu, koji mi je omogućavao ugodan i dobar život. Posao u mojoj firmi sam dobila tako što sam jednostavno došla u vrijeme kad je trebalo, trebali su moju struku i pružila mi se mogućnost da u to vrijeme uletim, da dobijem taj posao. Imala sam super platu, dobro sam živjela i onda me ta ekonomija nije puno interesovala. Mislila sam da je svugdje dobro ako je meni tu dobro.

Imala sam porodicu, troje djece i muža. I on je radio u istom objektu kao i ja. Imali smo i stan u centru grada, dvosoban.

Bila sam angažovana u različitim organizacijama, od omladinske dok sam bila omladinka, pa dalje do sindikalne organizacije. U Savez komunista sam ušla na jedan čudan način. Moj kolega, koji mi je bio i šef, kada je imao nekih problema u tom svom političkom djelovanju rekao mi je, ako bi ga pitali on bi predložio mene. Bio je čovjek druge vjere, bio je Srbin i imala sam tada normalne odnose sa njim. Tada mi je bio šef i sada o njemu imam jednako mišljenje ko što sam imala i prije rata. Mislim da je i dalje ostao sa nekim normalnim ljudskim kvalitetima koje ni rat, ni podjele nisu uspjele da promjene.

Stanovništvo u gradu je bilo miješano. Uglavnom su tu živjeli Muslimani koji se sada nazivaju Bošnjaci, i Srbi. U gradu je bio veći procenat Muslimana u odnosu na Srbe, ali čitava opština je imala veći broj Srba u odnosu na Muslimane. Hrvata je bilo malo, možda ih je bilo jedan posto.

Bilo je malo miješanih brakova, ali je bilo puno nekakvih druženja, kumovanja, prijateljstva među ljudima različitih religija. Nacionalnih ispada nije bilo ili su bili vrlo rijetki. Uglavnom sa srpske strane je bilo par ljudi koji su bili poznati kao nacionalisti, ali su se oni pokazali bolji za drugu naciju, nego oni koji se nisu deklarirali kao nacionalisti.

Ne znam, tada uopšte nije bilo nikakvih problema. Odnosi među ljudima su bili solidni, može se reći čak i dobri. Mogli smo putovati, ići na more, ići vani, družiti se, mogli smo slobodno izabrati svoje zanimanje, ići na škole koje se nama sviđaju, jer smo ekonomski dobro stajali pa smo sebi mogli priuštiti. Uglavnom mjesta u kojim smo se školovali bili su Mostar i Sarajevo. Tu su više išli Muslimani, a Srbi su više željeli da idu u Beograd. I to samo oni koji su možda malo imućniji bili mogli su ići u Beograd, jer je tamo bilo skuplje školovanje. Oni malo manje imućni išli su bliže na

školovanje, išli su u Mostar i Sarajevo. Mogu da kažem, da je Gacko bila općina koja je po statistici imala najveći broj intelektualaca po broju stanovnika, svih nacija, odnosno te dvije nacije.

Mi jednostavno nismo mogli vjerovati da će rat da dođe u Gacko, jer su međusobni odnosi ranije bili izuzetni.

Dok su ovi sa strane možda pokazivali malo više nešto svog tipično nacionalnog, starosjedioci su se uglavnom ponašali fino, ali mislim da nije niko nikog tada ugrožavao. Tako sam tad mislila, međutim sad sve mislim drugačije, jer ne mogu da vjerujem da je rat mogao tako ljude iz osnova promijeniti, totalno, neko je tu ipak mislio drugačije.

Za mene je rat bio neki imaginaran pojam i mislila sam da nikad neću moći prestati da radim, da se Jugoslavija nikad neće raspasti, jer sam je smatrala idealnom zemljom. Jednostavno sam u takvom duhu bila vaspitana.

Ali, od '91. godine nešto se osjetilo, jednostavno ljudi su se promijenili, prestali su komunicirati ljudi različitih nacionalnosti, komuniciralo se samo na nivou moranja nekog, ono kad je u pitanju poso. Odnosi su se strašno distancirali, zahladnjeli i bili su skroz drugačiji.

'91. godine sam i ja osjetila rat. Tada su već počele grupe rezervista da idu za Mostar. To su bila teška oklopna vozila, odnosno kamioni rezervista iz kojih se pucalo, tako da smo znali da se nešto sprema u Hercegovini. Onda su '92. godine došle kolone izbjeglica iz Foče. Jednom prilikom sam i sama izašla jer je došao autobus izbjeglica, žena i djece iz Foče, jednostavno da vidim koji to ljudi dolaze. Sljedeće što me je upozorilo na to da će biti rata bio je nastanak Bijelih orlova, paravojnih jedinica u koje je bio uključen ološ iz reda srpskog naroda. To su mladići koji nisu nigdje bili školovani, koji su izazivali ispade i ranije, a čak je među tim pripadnicima paravojnih jedinica bilo i djece prvoboraca, tj. djece uglednih, važnih ljudi koji su nekada bili oficiri u onoj vojsci, u Drugom svjetskom ratu, koji su izašli sa nekim ordenjima, koji su služili za primjer svima. Čak su i njihova djeca prišla takvim nekim formacijama i oni su sijali strah, i kasnije smrt nad muslimanskim stanovništvom.

Onda je krenulo paljenje kafića unutar samog mjesta. Desilo se to jedno veče u Gackom, negdje pred Prvi maj '92. godine. Tada je došlo do paljenja kafića ljudi muslimanske nacionalnosti.

Oko nas je sve bilo u plamenu, i kafići i prodavnice. Tu večer bacane su i zolje i mine.

Tu noć su jednostavno napravili scenario za rat. Oni su pucali, oni su se branili, ti iz Bijelih orlova. Bilo ih je puno, išli su čak do muslimanskog groblja, inscenirali su pravo ratno stanje. Vjerovatno se htjelo pokazati, to je moja pretpostavka, šta se sprema u gradu i šta nas tu čeka.

Ta večer je meni otvorila oči i ja sam tad već odlučila da napustim Gacko. Svi oni koji su ostali, grozno su se proveli. Mjesec dana je bilo zatišje, čak su ljudi radili, ali je se sve spremalo na to etničko čišćenje. I oni koji su ostali ili su odvedeni u logore, ili su ubijeni, ili su protjerani za Makedoniju.

Zbog opasnosti po život ja sam 4. maja '92. godine napustila kuću zajedno sa svojom djecom.

Kada sam napustila kuću, shvatila sam to kao olakšanje, jer tu već danima nisam normalno spavala, ono bio je neki strah da ti neko ne uđe na vrata, različite su priče kružile. Porodice su se zbijale, ono rodbinski vezane ili prijateljske, po dvije, tri pa su noćivale u jednom stanu. Ja nisam, jednostavno moj otac je stalno govorio meni, ma kakvi, to je glupost, od tog neće ništa biti, to samo pričaju ljudi ljudi, kakav rat, ništa od toga, ovdje je narod normalan, to neće biti. I uvijek mi je krivo na njega što me je tako uljuljko i što mi je dao tako nerealnu situaciju, a od njega sam očekivala kao od starijeg da mi kaže savjet, ma, sine sprema se rat, idi ti, čuvaj glavu sebi i djeci. Možda bih i ranije napustila Gacko da je on imao drugačiji stav, a držala sam do njegovog stava jako.

Otišla sam u obližnje mjesto gdje mi je živio rođak. Bilo je udaljeno od Gacka jedno tri, četiri kilometra.

Sad je trenutno napušteno, jer je mjesto tokom rata potpuno etnički očišćeno i totalno srađeno sa zemljom. To je selo u kojem su uglavnom živjeli Muslimani, nije bilo Srba, jer su sela uglavnom bila nemješana, ili su bila srpska ili muslimanska.

Prvo su bila hapšenja jedne grupe Muslimana. Uhvaćeni su stariji muškarci i njihovi sinovi, uglavnom iz dvije kuće su odvedena dvojica braće sa njihovom djecom i u logor su odvedeni prvo u Bileću, pa onda negdje u Crnu Goru, ne znam gdje. Oni su užasno prošli, maltretirali su ih, ali ostali su živi, ali mnogi od njih su sada invalidi. Onda je pošlo pucanje.

Borbu Muslimani nisu mogli prihvatiti, jer nisu bili naoružani. Bilo je nekih oružja, pojedinačno je neko imao, bilo je lovačkih puški, nekih manjih, tako da su oni upotrijebili to, međutim to ništa nije moglo, mislim nije bilo ravnopravno njihovom. Na drugoj strani su bili naoružani Srbi i rezervisti, narod među kojima je bilo nekog boljeg naoružanja.

Ja sam otišla za Trebinje. Nisam ništa mogla ponijeti sa sobom, malo nekih ličnih stvari, uglavnom nešto za djecu. Muž nije mogao izaći iz Gacka, jer u to vrijeme nije bio slobodan prolaz za muškarce prema Trebinju. On je ostao sa svojom majkom u planini u zbijegu žena, djece i muškaraca, i tu je živio dva mjeseca. U Trebinju sam prenoćila kod jedne trebinjske porodice i sutri dan sam morala tražiti izlaznicu da idem za Dubrovnik. Do Dubrovnika sam otišla autobusom. U autobusu nije bilo nekakvih problema,

bilo je tako pjesama nekakvih, nacionalističkih, četničkih pjesama, međutim niko nas nije dirao zbilja do Trebinja. Na stanici smo uzeli te nekakve vojne propusnice koje smo morali imati jer smo išli za Dubrovnik.

U Dubrovniku nas je civilna zaštita jako fino primila. Ponuđen je smještaj za izbjeglice u hotelu *Libertas*. To je bilo samo u tranzitu, u prolazu, a prihvatni centri su bili na Korčuli, na Pelješcu, tamo je bilo puno. U Dubrovniku smo ostali samo jednu večer i sutra dan smo brodom krenuli za Rijeku, ustvari odredište nam je bila Slovenija.

U Sloveniji sam živjela deset mjeseci u prihvatnom centru za izbjeglice iz Bosne. Ja, djeca i još jedno deset žena. Ukupno nas je bilo oko pedesetoro. Otišli smo iz uslova jednog normalnog života u neke uslove, ne znam, po meni zatvorske uslove. Što se tiče slobode kretanja bili smo pod strogom kontrolom. Ne znam zašto je Slovenija preduzimala takve mjere predostrožnosti, možda s razlogom, ali meni je to bilo nerazumljivo, pogotovo prema ženama i djeci. Bilo je i ružnih primjera od strane izbjeglica, koji su tu situaciju jednostavno shvatili na svoj način. Bilo je raskalašenog života pojedinaca pa su možda radi toga oni te neke strožije mjere preduzimali.

Nikakve pomoći nije bilo, uglavnom ono što je davala ta vlada Slovenije. To je bila hrana u kuhinji, na koju se mi nismo mogli prilagoditi. Bila je loša hrana, ali je bila jedina pomoć od Italije. Oni su zbilja svesrdnu pomoć pružali, posebno djeci i izbjeglicama koliko su mogli, izuzetno taj njihov Karitas i onda neki bogati pojedinci koji su nudili individualnu pomoć izbjeglicama.

Nakon deset mjeseci sam stupila u vezu sa mojim mužem. On je već u Gackom čuo da smo mi otišli. Preko radio veze smo nekako saznali da oni žive u planini, hrane se šumskim plodovima i žive na primitivan način kao nekad. U stan nije smio doći, jer oni koji su ostali u gradu su bili pohvatani. Mnogi od njih su ubijeni, a neki su odvedeni u logor Bileća.

Onda se moj muž izvukao preko planina.

Izvukla ih je jedna grupa naoružanih ljudi, koji su tada bili u postrojbama HVO-a. To su bili isto Muslimani, ljudi iz Gacka, koji su došli i priključili se HVO-u. HVO je imao bolje naoružanje, tako da su ih oni opremili jer su znali za tu operaciju da oni idu da izvuku civilno stanovništvo. Omogućeno im je i otišli su njih desetak i izvukli su možda oko 300 ljudi iz zbjega. Preko planina su putovali možda četiri, pet dana, na Igman, i tako su ih doveli u Mostar.

Pričali smo telefonom, on je često zvao, znala sam stanje, znala sam da je u Mostaru isto tako teška ekonomska situacija i da još nije rat stao, ali ja sam se jednostavno željela vratiti. Nisam se mogla navići na uslove u Sloveniji, bilo mi je užasno teško.

Poslije deset mjeseci ja sam do Rijeke, iz Rijeke do Splita, i onda iz Splita hrvatskim autobusom došla sa djecom do Mostara. Bilo je to '93. godine, pred sukobe Hrvata i Muslimana. Tada sam vidjela ponovo i svoga muža.

Ovdje sam našla mjesto za život, i to u kući od moga rođaka, jer prije nego što sam došla oni su meni rekli, ima ta garsonjera u toj kući gdje ti možeš sa djecom živiti i ja sam tu došla.

Dva mjeseca smo ono živili normalno, bila je pokoja granata sa ovih područja odakle su Srbi, s planina gore, ispod Veležja i onda 9. maja '93. godine počeo je sukob. Taj dan je palo 1000 granata na Mostar. Ja nisam vjerovala da će iko živ ostati, kako je to samo grozno bilo.

Ovdje je bio grozan život za sve nas, slaba hrana, nismo imali šta da jedemo. Bila je zaustavljana sva hrana koja je dolazila za Mostar, tako da je narod devet mjeseci ovdje bukvalno živio od ništa. Od trave koju smo brali po noći, od riže koja je već bila, onaj, od nekih ostataka hrane, ni sam bog ne zna kako smo preživjeli. Ništa nije bilo, grozno se živilo.

Granatiranje je bilo svaki dan. Ja sam živila u podrumu sigurno jedno sedam mjeseci. To je bio bukvalno podrum, bez prozora, bez ičega, atomsko sklonište. Čak sam tri puta selila, kad je ono granatirano.

Ona kuća u koju sam tek došla, nju su razvalili. Prvo je zapaljena, a onda je VBR, ono što izbacuje velik broj projektila, sve srušio. Prava je sreća bila što je bilo prije zapaljeno pa sam mogla izaći. Drugo sklonište je bio isto podrumski smještaj, koje je isto tako granatirano i odatle sam morala pobjeći. Treći je podrum tu na glavnoj ulici gdje sam provela ostatak. Samo dva mjeseca sam živila ono normalno, a sedam mjeseci sam živila pod zemljom.

Kada je rat tačno završen, vjerujte da me sad ko pita, ne bi to znala više reći, tako mi je to, volila bi da se nikad tog ne sjetim više.

Mi nismo vjerovali da je rat završen. Ja ni tad nisam, kao ni ostali, mogla normalno ulicama hodati, nego sa strahom i ono ispod strehe od kuće. Mislim da smo za svakog ko je došao sa strane djelovali nenormalno, jer smo živili u nenormalnim uslovima i nismo se mogli adaptirati na to, na činjenicu da je došao mir, nego smo uvijek, kad bi negdje i išli mislili, ova je kuća dobra od granata, kao ima se gdje skloniti u slučaju napada.

Od tada nije bilo rata, možda po koja granata je i poslije pala, bilo je nekih ranjavanja, ali nije više bilo rata.

Pošto je sve bilo srušeno, onda je došla i Evropska unija u Mostar i počela je rekonstrukcija grada. Situacija za hranu se popravila, bilo ju je nešto više. Sa ovog aspekta gledajući, to je bilo malo, samo ograničene količine. Davali su mlijeko, masnoću, brašno, rižu, makarone i tako neku baznu hranu. Dolazila je i humanitarna pomoć. Znam da je brašno bilo

američko, Evropska unija, ne znam izvore, ali znam da su mjesne zajednice dijelile stanovništvu hranu u tim kartonima.

Te količine hrane su na početku dovoljne, a kako je vrijeme odmicalo, postajale su sve manje i manje, tako da već ima dvije godine, velika većina ljudi ne prima ništa. Kako se ko zapošljava, humanitarna pomoć je bila sve manja i manja, odnosno odbijali su stanovništvo od humanitarne pomoći. Onda sam se ja uključila u organizaciju i tu sam ostala do dan-danas. Taj posao sam našla već '95. godine. Muž ne radi nigdje. Djeca idu u školu. Najveći problem za mene ovdje je ta neizvjesnost, jer ja sam ovdje sa privremenim poslom i sa privremenim rješenjem za stan. Sve mi je privremeno. To je ono što muči svakoga prognanika, ta privremenost. A to je privremenost koja traje već sedam godina.

U mjestu odakle smo protjerani, svi su protjerani. Problem je šta će biti sa imovinom koja je ostala tamo, sa stanovima, sa zemljištem i sa privatnim kućama.

Svoju kuću sam ponovo vidjela prošle godine. Stan u kome sam ja živila nije srušen, ali nisam se usudila ući, jednostavno sam se bojala te reakcije stanarke i nisam htjela sebe dovesti u iskušenje da me neko ružno dočeka. Neki su pokušali tako da uđu, ali rijetkima su dali da uđu, jednostavno naišli su na otpor, ne možeš ući, zaključaju ili tako.

Međutim, obišla sam kuću svoga oca u kojoj su Srbi. Otišla sam zajedno sa ocem, i ti ljudi su nas normalno primili. Ti ljudi su iz Mostara i oni su imali nekakav sasvim normalan stav prema našem dolasku, prema tome da mi želimo da dođemo i vidimo. Ali ja se jednostavno nisam osjećala fino. Imala sam jedan ružan osjećaj, užasno ružan osjećaj.

Mislim da je prevelik period prošao, da je to možda urađeno dvije godine poslije Dejtona tad je narod imao više želje da se vrati. Ali to je sad sve teže, jer se promjene osjećaju u svakom segmentu. To više nije ono mjesto u kome ste bili. Mi bi se morali navikavat na taj život, na svoje mjesto. Vjerujte da ja, što se tiče mene lično, ja bi se teško vratila, ali ne mogu u ime svih govoriti. Znam da bi moji roditelji jedva čekali da se vrate bez obzira na okolnosti.

U Mostaru je situacija takva, u istočnom živi većina Bošnjaka, u zapadnom većina Hrvata. U Mostaru ja to ne doživljavam onako kao što to doživljavaju domaći. Oni kažu, normalno njima to teže pada, mnogi od njih imaju stanove u Mostaru na jednoj ili na drugoj strani a ne mogu da se vrate. Ima ih dosta tako, ali jednostavno nije mi to srcu toliko teško ko što mi je mjesto odakle sam ja došla.

Zašto se sve ovo desilo, nikada neću moći shvatiti. Mi smo stalno govorili da smo u Evropi, da smo evropski narod, ali mislim da nigdje ni

jedan civilizovan narod ovakav čin ne bi mogao napraviti. Jer ni jedan normalan čovjek nije imao interesa od rata, ni jedan normalan čovjek. To za mene, samo necivilizovani ljudi mogu napraviti, zbilja. Ja to ne mogu da shvatim. Neki ljudi su zbilja ušičarili u ratu i mnogi su se obogatili, dok je najgore prognanim i protjeranim, jer oni su izgubili sve ono što su godinama sticali. Izgubili su tradiciju, ime, u neka mjesta ljudi se neće nikada vratiti, ta imena više neće postojati.

Neko je jednostavno želio da zaokruži neku državnu tvorevinu i da je smatra svojom, eto. Sad smo svjedoci etnički čistih tvorevina koje su napravili. U Bosni i Hercegovini imamo ta tri dijela. U jednom dijelu imamo totalnu većinu srpskog stanovništva i tu Federaciju koja je po meni vrlo klimava, zato što su tu dva naroda koja još uvijek nisu raščistila međusobne odnose.

Ja mislim da ne bi trebalo biti ponovo rata, ali ne znam, zbilja ne znam. Ali, ako bi ponovo počeo rat, sigurno ga ne bih ovdje dočekala. Uvijek se brinem da imam pasoš spreman i da imam mogućnost da izađem.

To je moja želja i to bi u svakom slučaju uradila i nikad više ne bi ni dana dočekala u ratu, nikad. Volila bi odmah ubit se.

Željela bi da i Bosna i Hercegovina konačno stane na svoje noge, da se ljudi oslobode tog nacionalnog predznaka i da misle više ekonomski nego tako. Ekonomska situacija je teška i teško je raditi i djelovati politički u zemlji koja je pretrpila tako grozan rat i razaranja, ali mislim da se svi moraju osloboditi tog nacionalnog.

Bolje neka misle na to s kim će trgovati, ko im je partner i to. Ljudi koji su pravilno shvatili ekonomiju oni se tako i ponašaju i zato uspijevaju. Ti ljudi jednostavno i sad mogu dobro da žive.

Globalno je loša ekonomska situacija, treba što više bazne industrije, treba što više slobodnih radnih mjesta, zapošljavanja, treba dati i pravo mjesto ženi jer mislim da su žene snaga koja može da izvuče ovo društvo iz krize u koju je zapalo, jer žene šire demokratiju. One u osnovi imaju više smisla za demokratiju nego muškarci. Mislim da je taj socijalizam u vrijeme prije rata bio nešto što je ljude malo uspavalo. On nije davao realnu sliku o ekonomiji. Sve je to bilo lažno predstavljeno i mislim da je ta ekonomska situacija dosta gurnula stvari niz brdo. Ali ja ne bih prihvatila ni ovaj model sad, ni onaj model prije rata. Mi moramo izabrati neki model koji je sličan zapadu, jer zaštita privatnog vlasništva treba da bude osnovni orijentir. Meni se dopadaju ti principi, poštovanje ljudskih prava i zaštita privatnog vlasništva, to je to što bi mi trebali prihvatiti kao model, nešto što je opet prilagođeno našim uslovima i našem čovjeku. Ne možemo mi uzeti čisto zapadni, ne možemo američki, mi nemamo podloge za to. Mi nismo još na tom stepenu civilizacije, naši istorijski putevi su različiti, naši su ljudi različiti i to je to.

A ni onaj socijalizam nije idealan bio, ono jest izgledalo kao u bajci, međutim to je bilo lažno. Jer ko kula od karata se ta ekonomija raspala. A što se tiče sadašnje političke situacije, ona je nikakva. Opet su nacionalne stranke na vlasti, opet su tu ljudi izuzetno nacionalno orjentisani i ja nemam simpatije ni prema jednom puno, čak ni prema SDA koja predstavlja Bošnjake. Mislim da i tu ima puno nečega što mi se ne sviđa.

Na neki način je sve počelo zbog različitog tumačenja religije, odnosno zloupotrebe religije.

Oni koji pripadaju drugoj religiji, konkretno sad Srbi i Hrvati oni su mislili da je ta njihova religija na nekom većem nivou od islama i oni su smatrali da to treba uništiti. Ne svi, ali određene grupe ljudi. Ja mislim da svaku religiju treba respektovati i svaka religija u osnovi pruža dobro. Mislim da nam ta šarolikost daje jedno bogatstvo više, religije mi ne smetaju, čak je po meni to interesantnije, zbilja. Ja sam tako mislila uvijek. Mene lično najviše boli to što sam živila sa ljudima koji su drugačije mislili od mene a nisam znala za to.

Sada je svakom čovjeku njegov identitet važan, i meni isto tako. Za Bošnjake je sada pogotovo važan. Većina njih nije imala nekakav svoj identitet, ili im je stav o identitetu bio nejasan. Muslimani nisu znali šta su, jer su jedno vrijeme neki bili Srbi, uglavnom ovi gore u dijelu gdje je srpski, a drugi su se priklanjali Hrvatima, a ništa od tog nisu bili, ni jedno ni drugo. Onda su ih i jedni i drugi svojatali, a sad poštenom čovjeku je normalno da ima svoj identitet i da bude nešto. Bošnjaci nisu imali svoje matične države, nisu se imali na koga oslanjati, a nisu ih prihvatili ni jedni ni drugi.

Bilo je tih slučajeva koji su željeli da budu jedni ili drugi, a ja sam jednostavno željela da budem ono što jesam, jer ja ne mogu to da biram. Ja sam građanka Bosne i Hercegovine. Bošnjakinja sam iz Bosne. To je moj identitet. Mene je rodio Bošnjak, odnosno Bošnjakinja i ja sam morala da budem ono što jesam, to nisam mogla da izaberem.

Međutim ima i na toj strani puno mahinacija, pa su neki postali veliki vjernici a nisu nikada bili. Što se tiče mene, ostala sam sa istim stavom prema religiji. Uzimam iz religije ono što je najbolje, odnos prema ljudima, human, čovječan prema svakome. Nisam postala veća muslimanka nego što sam bila, nego sam ostala ista kakva sam bila po tom pitanju. Religiju treba pravilno shvatiti u smislu da ne mrziš drugoga. Ako pripadaš jednoj religiji da ne mrziš drugog čovjeka, tako ja shvatam religiju. Nudim mir svakome, ali ja ne znam da li je ta moja ponuda dobro došla.

Za svoju vlastitu budućnost želim da imam jedan siguran posao, da mi djeca imaju mogućnost da se obrazuju i da riješimo svoje stambene probleme. Najvjerovatnije ću ostati u Mostaru, jer ja sam ipak lokalni

čovjek. Ne bih željela nigdje ići, volila bi ovde izgrađivat svoju budućnost, za sebe i za svoju djecu.

Svima bi poručila da uvijek budu oprezni bez obzira s kim imaju kontakte, da uvijek imaju jednu dozu rezerve, jer slijepo vjerovati nekom stvarno, pokazalo se na ovome primjeru da nije dobro. Niko nikom ono totalno da vjeruje, jer stvarno ta sljepoća je mnoge ljude dovela do gubitka života, do gubitka onih najvrednijih dobara u svemu.

*(„Glasovi svitanja – svjedočenja raseljenih lica“ 2005;
svjedočenja prikupljana '97–99)*

Zenica

Imam 35 godina i prije rata sam živjela u Zenici sa roditeljima. Mi smo imali privatnu kuću u predgrađu Zenice. Radila sam u Zenici i imala super posao. Brat je radio, tata, majka i ja. Bilo je teško naći dobar posao prije rata i bilo je puno nezaposlenih. Kod mene osobno standard života je bio dobar. Ja mislim da je bilo prilično dobro svima. Svak je živio i imo osnovno.

Oko mog mjesta bili su samo Muslimani i Hrvati. I to baš pravo mješovito. Jedan ovaj, jedan onaj. Srbi su bili u drugom dijelu Zenice, a inače kažu da je u Zenici bilo oko 50 odsto Muslimana, 25 odsto Srba, 25 odsto Hrvata – prije rata, čitava općina Zenica.

Različiti ljudi su radili i živjeli zajedno, normalno. Mi nikad nismo kontaktirali da smo prijateljski bili, nismo se posjećivali. Al smo se kao susjedi pozdravljali. Moj otac nije imao prijatelja nekog koji je dolazio. U moju kuću ne. Šta ja znam, od prije je to tako, a ono dobro jutro, dobar dan, dobar večer i nikakvih problema. I moje kolegice na poslu su bile druge vjere i tatine i svačije, normalno se radilo, ni na što se nije gledalo.

Ja mislim da je onda bilo lijepo, da nije trebalo ništa mjenjat, da se živjelo od svog rada i tog sam mišljenja da nema veze ko je taj susjed. Neka živi on svoj život, ja ću svoj. To što ti je direktor bio druge vjere, susjed druge vjere, nema veze.

Ja nisam vjerovala da će biti rat dok nisam izišla iz svoje kuće. Govorila sam da su Srbi prvi počeli te sukobe, govorila sam ne možemo mi u Zenici, ja govorim za sad za taj svoj grad, ne možemo se boriti s Muslimanima ni Muslimani s nama, kad smo jedan onaj, jedan onaj. Mislila sam da neće moći to. Da susjed neće na mog tatu, ni moj tata na susjeda, koji je Musliman. Nisam vjerovala da će biti ovako. Problem je u Zenici počeo kad se desilo u Ahmićima, 16. 4. '93. Prije Ahmića nije bilo ono nekih osobno problema, da je bilo problema na neku obitelj, ili nešto. Sve do tog dana.

Kad su Ahmići napadnuti, onda je većina Muslimana prešla iz Viteza u Zenicu i normalno tad Hrvati u Zenici bili donji. Onda su Muslimani napadali ove koji su od tamo, Hrvate. Oni su protjerani odotud, sad je bilo ono idi ti sad tamo. I meni su govorili –idi ti sad svojima.

Ahmići su bili Armija BiH, sukob u Zenici je došlo između Armije i HVO. HVO je bio puno slabiji. Na njih je bilo puno napada, onda se tu negdje branilo, šta ja znam, na tu teritoriju gdje je moje mjesto. Iz Zenice se izvlačio stožer HVO-a preko naše teritorije, pored moje kuće i one mojih

rođaka. Tu je bio neki otpor i onda se Armija BiH revanširala – potpalili su kuće na tim djelovima Zenice. 18. 4. '93 je moje mjesto gorilo. Armija je bila jača, HVO se predo i u KP dom su zatvorili one koje su uhitili.

I mi smo morali iseliti iz kuće. Bilo je strašno. Moja baka, mama i ja smo htjeli da iziđemo iz kuće, pošto svi rođaci idu i pripadnici HVO nam govore da napuštamo, da se civili povuku. Moj brat je bio na crtama HVO-a sa haubom, a moj tata nije htio da napusti kuću. Govorio je: „Neću, nisam nikom kriv“. Onda sam ja govorila: „Ako ti tata nećeš, neću ni ja“. Mama kaže: „Ako nećete vi, neće niko“. Međutim, napustili smo je svi kad je pošla pucnjava i granate i šta ja znam, kad se Armija približila kućama, onda smo je napustili svi. Od kuće ništa nismo mogli ponijeti sa sobom. Ja sam izišla iz kuće i vidjela jednog svog prijatelja koji je bio u HVO, moj školski kolega i zvala sam ga: „Gorane, gdje ćeš?“

Kako je HVO se predo, pripadnici HVO-a su bježali, kud koji. Spasavali su se, skidali odore i šta ja znam. Ja kažem: „Gorane, gdje ćeš?“ Kaže: „Zar ste u kući?“ Ja kažem: „Jesmo, svi“. Kaže: „Napuštajte kuću!“ U roku pola sata smo pobjegli.

Meni je bilo ružno kad sam napustila kuću. Ne znam, ko da je bio san. Isto da nisam bila pri svijesti. Jednostavno sam mislila da ću ja doći u svoju kuću sutra i da ću nastaviti život.

Otišli smo u grad kod ujaka, u Zenicu i bili smo kod njega sedam dana. A ovo vam je interesantno za ovu priču. Moj tata se vratio poslije dva sata u našu kuću. Samo je otišo, nas odveo kod ujaka, kaže: „Ja idem kući“. Tata i par rođaka su se tako vratili svojoj kući. Moj tata je sjedio ispred kuće dok je pripadnik Armije iz kuće iznosio stvari. Susjed, jedan naš, koji je s tatom bio tad, u civilu Musliman, on je tati reko, ne govori ko si, jer su se tu pomješali Muslimani susjedi, naši u civilu i pripadnici Armije u odorama. Bilo je pomješano i sada ovi pripadnici Armije nisu znali ko je tata, da li je to susjed Musliman, mještаниn tog mjesta ili je Hrvat, vlasnik kuće. Oni su u roku te noći, to je bilo predveče od pet do ujutro, devet kuća zapalili a šest ispraznili. Naša nije bila zapaljena nego je samo ispražnjena. Onda je u neko doba noći javio nam se telefonom. Veze su radile sa Zenicom s gradom i javio se telefonom i reko, kod ujaka, da je živ i da se ne sikiramo da će on ujutru doći, da neće naveče da ide jer ima dva i po kilometra do grada. I ujutro jedan rođak drugi kaže, ko hoće da ide gore u kuće svoje, on ima kombi, auto, da nas odveze gore. Ja sam bila prvo žensko koje je došlo gore, ujutro u šest sati. Inače su savjetovali, pošto gore još uvijek ima vojske, da gore ne idu ženska lica, već da samo muški idu. Kad smo došli, imali smo šta da vidimo. Naša kuća je samo ispražnjena, jednostavno sve je izneseno. Ono što je ostalo od krupnih stvari, ormari spavaće sobe, to je prevrnuto, razvaljeno, prozori polupani. To se u noći sve dogodilo. Pošto je tata to sve gledao na klupi ispred kuće,

pozno je jednog od njih. Taj momak je iz našeg grada, samo iz drugog dijela grada.

Mi smo bili kod rođaka. Mi smo kod njega tako bili par dana, al sam ja svaki dan išla kući. Ali nismo dali mami i baki, jer su bile loše. Mama mi je bolesna, fizički bolesna i nismo dali da ide i da to sve vidi. I nismo htjeli da to gleda, to bi je potreslo. Isto tako i baka, starija žena.

Moj brat pošto je bio u HVO, nije smio da bude kod kuće. On je se krio jedno dva mjeseca, dok ga nije Armija uhvatila i u KP dom zatvorila.

Atmosfera u Zenici je bila napeta. Jadno, bijedno. Mi nismo tako loše prošli. Naša kuća nije izgorila. A ovih drugih rođaka je baš sve izgorilo. Sve je ono pravo izgorilo.

Poslije sedam dana tata i mama se vraćaju u svoju kuću. Tad su iz SFOR-a dolazili i davali najlone sa armaturom, hranu i one osnovne stvari. Prozori su se zakovali i sredilo se malo. Poslije toga se vratilo u kuću i sve dok nije potpisano primirje sa Vitezom, Zenica je godinu dana bila zatvorena, blokirana. Dok nije to primirje bilo potpisano, između Muslimana i Hrvata, bilo je grozno. Ja sam bila u Zenici, u kući. Moj tata nije godinu dana spavo u kući. Dolaze na vrata, lupaju, traže. Jednostavno od straha tata i par rođaka su se organizirali i pripremili. Jednostavno nisu htjeli da ostale članove obitelji neko naveče u snu napadne, već će oni biti vani i vidjet ko dolazi, šta dolazi i šta hoće. Da budemo pripremljeni. U to vrijeme, kad je se to desilo, ja sedam dana nisam radila. Javila sam se telefonom u svoje preduzeće i rekla da ne mogu dolaziti na poso iz tih i tih razloga. Moj direktor i zamjenica direktora su za sve znali i rekli su mi da nema nikakvih problema, ili slobodni dani ili godišnji odmor. Kad budeš osjećala da možeš doći na poso, dođi. To je bilo tako sedam dana, a onda sam počela da idem na posao. A tata je isto radio. On nije radio možda tri, četiri dana i počeo je onda odmah da radi.

Onda jedno vrijeme nam nisu dali. Bili su tu pripadnici što ih mi zovemo „mudžahedini“ sa turbanima, sa onim sabljama. Oni su stajali na prometnicama oko Zenice. Ovaj dio gdje sam ja, to je jedna prometnica za Vitez. Oni su stajali tu i nisu nam dali na poso. Svi smo morali imati papir da smo pod radnom obavezom. Gdje idemo, kad se vraćamo, do koliko radimo. Samo zato što smo bili Hrvati.

Tu godinu svu sam ja radila, išla sam na poso. Plaća je bila mala, bila je pet maraka – pet maraka mjesec dana, al sam radila. Nisam dobila otkaz tad zato što sam Hrvat. Ne! To ne mogu reći. Ne! Samo je težak život bio tada. Nismo imali brašna, kruha, ono osnovno nismo imali. Svima je to bilo teško, ko god je ko bio, bilo Musliman, Hrvat, Srbin. Prometnice su zatvorene, nije mogla hrana da dolazi, živjeli smo od zalihe.

Poslije 1994. godine, kad se potpisalo primirje, onda je moj brat pušten iz KP doma za velike pare. Platili smo u KP domu da ga puste, jer moj brat nije htio da pristane, da pristupi Armiji. Ko je pristo, je li, da bude pripadnik Armije on je pušten i poslat u jedinicu, raspoređen u Armiju. On nije htio. Ja i brat, kad je primirje potpisano, prelazimo u Vitez. Ja malo od straha, malo od neimaštine, nismo imali ništa. Napuštam poso i napuštam Zenicu. Brat zato što je bilo il Armija il bježi. Ne mogu reći da me neko od Muslimana maltretira. Nisam ni na poslu nikakve napade fizičke imala, ovako priču riječima, jel. Ja branim svoje, onaj svoje i to, al nešto konkretno nisam imala.

Roditelji su bili ostali kod kuće i oni su i danas dan u Zenici, u kući. Brat se prijavljuje u zeničku brigadu HVO-a i ostaje u Vitezu.

Par dana sam u Vitezu bila, dok mi nisu kolege i kolegice poslale para za put Vitez – Čapljina. Dole u Čapljini sam imala puno rođaka i prijatelja koji su napustili Zenicu i otišli dole. Tu sam u vagon naselju jednu godinu bila. To je žalosno. To je zaista teško bilo.

U Čapljini smo mi u vagon naselju imali hranu. Da, ima kuhinja, ima doručak, ručak, večera. Ponesesh svoju šerpu, ideš u jedan vagon koji je bio kuhinja, dobiješ porciju.

Puno ljudi ima i sada tu, povratnika iz Njemačke i iz ovih zemalja iz kojih se vraćaju. 1996. godine je bilo vrlo malo ljudi tu, u vagon naselju, već se bilo raselilo, međutim, sad je puno opet.

Tad sam se prijavila u vojsku - HVO. Ja sam radila za plaću, pri HVO za godinu dana. Jesam išla na liniju, samo pri stožeru, nisam bila u rovu. Teren, stožer, zapovjedništvo.

Bilo mi je drago, jer bila je dobra plaća, velika. Trebalo je i mojima tamo da pošaljem. Odlučila sam se na to i bilo mi je drago što sam. Dosta mojih prijatelja su bili tamo. Sve je bilo super.

Napustila sam vojsku jer mi je dodijalo, malo uvjeti, teren, tad su bile akcije svake sedmice 1995. godine. Često akcije, tereni, rad u mjestu gdje sam bila, da ne govorim sad sve to. To mi je bilo dodijalo, kao ženi.

Napuštam vojsku i odlazim u Mostar, u direkciju ovog preduzeća, u kojem sam radila prije rata. Prijavim se i kažem radila sam tu i tu, sad sam bila u vojsci, razdužila sam se, ima li šanse za poso, pošto imam deset godina iskustva prije rata na tim poslovima. Pošto je i dole u Mostaru bila podjela i sve to, trebalo im je kadra, odnosno radnika koji su radili te poslove, koji su upućeni, radnika sa iskustvom. I iz Mostara su mi rekli, iz poduzeća, da imamo sada na raspolaganju osvojene gradove u Oluji. Imamo: Jajce, Drvar, Glamoč i Grahovo. Pošto sam ja iz Srednje Bosne, već sam Bosanka, jel, nisam dole Hercegovka, oni su mi rekli najbolje bi bilo da prihvatim ili Drvar ili Jajce. Da radim u ispostavama tog našeg

poduzeća, u tim gradovima. Ja sam se tad malo bojala. Kud? Kud? Kako sama, pošto sam slobodna, nisam udata. Kako ću se snaći, te ovo, te ono. Onda su mi iz poduzeća rekli: „Mi smo već kontakt uspostavili sa tim gradovima, upoznali smo se, mi ćemo ih nazvati, javiti im sve, bit će dogovoreno“.

Prije rata, ovdje u Jajcu u ovom mom poduzeću, nije radio ni jedan Hrvat. E sad, pošto ovaj grad drži HVO, on ga je osvojio i tu je hrvatska vlast, treba da se uposli Hrvat. Tako su poslali mene, jer je bliže Srednjoj Bosni, bliže je to mom gradu Zenici, nego Drvar. Nisam nikad prije rata bila u Drvaru i u tom dijelu Bosne. I tako sam došla tu. Već tri godine sam tu.

Tako sam ja došla u Jajce, ali se ovdje ne osjećam kao prognanik. Sigurno, da nije bilo rata ne bi bila tu. Ali, prognanik bit, to odma se veže i da si malo ugrožen, da si na neki način u nečemu uskraćen. Ja se tako ne osjećam. Ovdje živim, tad su mi dali stan. Živim, radim, imam plaću, i osjećam se lijepo. Eto tako. Jesam zadovoljna ovdje stvarno, od prvog dana. Možda sam ja takva, možda što sam ja ovakva pa mi je lijepo. Ni jednog trenutka nisam osjetila to što sam došla iz nekog drugog mjesta ovdje i da sam od ovih ljudi ovdje nešto loše doživjela. Ne! Stvarno to ne mogu reći. Jer svako ko je bio tu onih prvih dana, teških, ko je god mogo ikako da mi pomogne, pomogao je. A da je odmagao, ne.

Za sada ne mislim da idem nazad da živim u Zenici, jer nemam posla. Da li bi me sada u mom poduzeću primili nazad, to nisam pitala. Jer, poslije mog odlaska palo je puno riječi, uvreda i tako, ali riječima. Ne bi se volila vratiti u taj krug. E, sada puno je u Zenicu došlo sa strane drugih Muslimana iz drugih gradova, normalno, oni su se uposlili na mjesta koja su bila slobodna, tako da je samo rotacija. Najveća briga su mi roditelji. Stariji su, ima bolesti, to me najviše brine. Volila bi da su zdravi, a ko to ne bi volio, bože moj. Sva sreća pa je moje zdravlje za sada dobro, da kucnem. Odem u Zenicu, po potrebi, čujemo se telefonom i ako nešto treba. Bila sam prošli vikend. Uđem i prođem pored svojih susjeda Muslimana koji znaju gdje sam, nikad ništa. Dobar dan, dobar dan. Isto prije.

Ne znam zašto je bio rat – ja samo znam da nije trebo biti. Ja krivim Srbe, jer je s njihove strane isplanirano. Ne bi o tome. Većinom, brigada je išla za Srbima. Srbi su prvi počeli. Za mene su sve ovo oni isplanirali i počeli. Mi nismo osjetili te probleme prije rata. Stvarno. Ne može se reći. Ne znam šta je okrenulo ljude.

Po mom mišljenju, poslije svih ovih žrtava s jedne, s druge, s treće strane, sve bi trebalo drugačije da se završi. Da se podijele sve tri strane. Ko što se odvojila Republika Srpska da se i ove dvije strane podijele, to je moje mišljenje. Treba podijeliti među Hrvate i Muslimane. Pa izvolite, neka

živi ako neko hoće na tom teritoriju neke druge nacije. Ko što je kod Srba. Već ovako, kako je sada, poslije ovoliko žrtava i svega ovoga između Hrvata i Muslimana, ja ne vidim zajednički život. Sad se evo pokazuje da se može jedni pored drugih. Jedni pored drugih – a zajedno ne.

Kad gledam u ovo unazad, ništa mi nije bilo lijepo. Najteža mi je bila glad u Zenici. To mi je bilo teško. Kad dijelite šnitu kruha na četvoro, a tu drugu ako ima, ostavljate za sutra. Kad ja dajem mami da ona pojede pola, a ona neće, daje meni, ti si mlađa, treba ti više. To se ne zaboravlja. Tad, u to vrijeme, mama mi je izmršala trideset kila i 1994. godine u drugom mjesecu, otišla je u bolnicu u Zenici. Od gladi, iscrpljenosti, i fizičke i psihičke.

Ne znam šta bi radila ako bi ponovo počeo rat sada. Najradije bi da se sa svim svojim bližim izvučem, da ne gledam, ne prisustvujem tom ratu. Imam rođake u drugim državama zbog rata – Australija, Amerika, Njemačka, Holandija. Ima ih i u Australiji koji se ne misle uopće vraćati.

Prije moja nacionalnost nije bila puno važna, a sad mi znači mnogo. Prije ja jesam bila Hrvat, izjašnjavala sam se kao katolik, slavila sam Božić, Uskrs, sve i to. Ništa to nije bilo ni čudo, ni strašno, ni nešto posebno što si to. A sad mi to znači puno. Ja sam katolik po vjeroispovjesti, nacionalnost - Hrvat. Državljanstvo – Bosna i Hercegovina. Bosanka. Meni je važno da imam svoj identitet, da znam ko sam i šta sam, i sada je važnije nego prije. Ne znam zašto.

Pratikujem svoju religiju isto ko i prije. Prije sam rijetko išla, idem i sada rijetko. I moji roditelji nisu u crkvi svake nedelje. Mislim da moj narod više sada ide u crkvu nego prije. Ne znam zašto. To je ipak pojedinačno, osobno.

I moje gledanje na druge religije je isto ko prije. Neka ih tamo. Ako je čovjek čovjek i ako ide ljudskim nekim putem, nije važno.

Ja bih uzela, ako bi mogla, staru Jugoslaviju. U staroj Jugoslaviji osobno ništa loše nisam doživila. Koliko znam ni moj otac, živio, radio, primo plaću, nije bio ugrožen, napadan zato što je taj, sasvim normalno se živilo i radilo. Nije se gledalo to. Imali svašta nešto. Sad su se razišli prijatelji, susjedi, sad su tamo roditelji sami, pate. Tata nije htio ostaviti kuću. To je moje, nisam kriv, neću, poginuću ovdje i tako. Sad je osto u toj kući, sad oni imaju osnovno, imaju oni što da jedu. I oni žive. Mnogi Hrvati su napustili Zenicu i malo ih se vraća. Nema više prijatelja, nema rođaka, otvori vrata, kuće pogorene, napuštene, to ih psihički potresa.

Ekonomska situacija u BiH je teška. Prolazite, putujete. Sve je srušeno, popaljeno, razrušeno. Puno tu para treba, i sredstava i svašta

nešto. A i politička situacija je teška. Čini mi se da se to samo vrti u krug. Glave se smjenjuju, a narod samo tako stoji.

Biće povratak izbjeglica, a sad koliko procentualno u koji grad, ne znam. Ali od mojih poznanika, susjeda i šta ja znam, rođaka, prijatelja, ne. Još više napuštaju i ovi što su još ostali. Neki nemaju poso, nekima je to sve dodijalo. Ovi stariji koji imaju djecu, negdje idu za svojom djecom. Tako i ovi što su tamo, planiraju po Hrvatskoj, neki su se već i smjestili, kupuju kuće. I mislim da će se sve to očistiti etnički bez rata za par godina.

Moja lična želja je da bude mirno, da se živi, da idemo naprijed, da gradimo, da izgrađujemo, da uljepšavamo. Zdravlje normalno je na prvom mjestu, da se bude zdravo. I za BiH da se sve ovo smiri, da se pokuša zaboravit, a to je vrlo teško.

Za čitaoce samo da im kažem, da ne dožive ovo sve što su prošli neki. Ja još nisam tu ništa puno prošla, nije to ništa strašno bilo, šta su ljudi prošli neki. Da to ne dožive. Da to čitaju ko „Desilo se to tamo nekad na Balkanu“.

*(„Glasovi svitanja – svjedočenja raseljenih lica“ 2005;
svjedočenja prikupljena '97–99)*

Bosanska Krupa

Ja sam '67. godišće. Prije rata živjela sam u Bosanskoj Krupi, u gradu. Živili smo, muž, ja, djete, tad je bio beba od tri godine, svekar, svekrva, zaova, njen muž, njenih dvoje djece. Puna kuća. Svi smo radili. Muž mi je radio i privatno i u državnom poslu. Svekar, bio je isto privatnik, pred rat sam je otišo u penziju, svekrva je isto radila, zaova je isto radila k'o nastavnik, zet u tekstilnoj industriji. Ja mislim da nema u svijetu zemlje u kojoj je radnik mogao da živi solidno i da ima kuću, i da kupi auto, i da godišnje ode na godišnji odmor na more. U ono vrijeme ja sam mislila da će moj sin da ima avion, a sad ima gore djetinjstvo neg' što sam ga ja imala.

Sad kad vratim film unazad, ja stvarno ne znam šta je nama onda falilo. Mislim da nismo znali da cjenimo ono što smo imali, da nismo znali da uživamo u tome. Ono vrijeme komunizma je bilo bratstvo i jedinstvo, nisi znao ko je Hrvat, ni Musliman, ni Srbin, to se uopšte nije razlikovalo.

Mi smo bili preko Une gdje je većinom bilo muslimansko stanovništvo. Naša je kuća bila, a okolo su sve bili Muslimani, da nikada ni ružne rječi niko reko nije. Hrvata je bilo jako malo, par porodica. Odnos između ljudi je bio super, dok nije krenulo razvaljivanje Jugoslavije, dok nisu krenule stranke. Do tada uopšte nismo znali ko je šta. Ja sam išla u školu, tek poslije kad sam vratila film unazad, skotala da je nas samo pet Srpkinja bilo u razredu, ovo ostalo su bili Muslimani.

Ja mislim da su nas političari fino prevarili, da su tražili zlo tamo gdje ga nije bilo, da je to sve vještački stvoreno, izmišljeno. Možemo mi pričati šta hoćemo, svima nama je bilo dobro.

Prvi put sam osjetila da će biti rat kad je krenulo sa Slovenijom '91. godine. To se brzo završilo, pa smo kontali to će biti kraj. Onda, poslije toga je krenula Hrvatska. E, to je već bilo nama malo bliže. Hajde, sve opet i Hrvatska i SAO Krajina, brzo su se i oni nekako smirili. Kad je došlo Sarajevo, onda bogami, nije nam bilo baš svejedno. Poslije Sarajeva došli smo na red mi. Ja mislim da je odmah poslije Sarajeva i Krupa prva koja je zaratila.

U gradiću Otoci, Muslimani su zarobili Martića. On je bio policajac pa je preuzeo vlast u SAO Krajini. Zarobili su ga, mislim, bez prava, jer on je držo hrvatske, šta ima veze što je prolazio tuda. Držali su ga par dana i onda su iz SAO Krajine, otuda ovi su se digli valjda, ne znam ni šta je bilo.

Rat je kod nas počeo 21. aprila '92. godine. Poslije je Martić pušten, policija se razdvojila na srpsku i muslimansku. Onda smo mi vikendom, kad dođe subota i nedelja, mi svi idemo na selo samo da nismo u gradu. Nije se tad pucalo, ali je situacija bila napeta, nešto je u zraku lebdilo, neki čudan

osjećaj. Kad idete kroz grad, sve se onako na brzinu dešava, nema da se zastane, da se priča ko nekada. Nikom na pamet nije bilo da ide da prošetati. Tako je bilo jedno mjesec dana, dva. Onda su krenule noćne straže. Svako selo drži. U jednom selu naišli su dva vojnika, ni dan danas ne znam kakve su nacionalnosti bili, uglavnom na njih je pucano. Oni su dovezeni u bolnicu. To je bilo baš prvo pucanje. Pošto mi je zet radio u bolnici, on je nama rekao šta se desilo, da postoje te neke straže, da postoje te neke vojske, nešto da se dešava. Onda smo ja i moja zaova sa djecom otišli u jednu vikendicu. Jedan naš komšija, Musliman, on nam je dao tu vikendicu, k'o u slučaju da se zarati njemu nije mjesto gore, jer je to srpsko selo. Gore smo bili jedno četiri, pet dana i već smo kontali da se vratimo. Nema rata, mi hajd da se vratimo nazad. 21. aprila u pet sati negdje uveče počelo je da se puca. Moj muž je ostao kod kuće, stričevi, od strica familija, svi su ostali kod kuće. Moj muž je radio u jednom muslimanskom selu, da nikad problema nije imo, nit mu je ko ružne riječi reko. I on je ono ide na poso, dođe vikendom gore kod nas na selo, onda nas obiđe, pošto ja tad nisam radila, bila sam na čekanju. Zaova mi je putovala u školu dole, autobusi su išli, a uveče je dolazila gore. Svekar i svekrva, kad su vidili da smo mi izišli sa djecom, onda su i oni došli za nama, tako da su samo moj muž i od zaove mi muž, dolazili kući i noćivali. U to vrijeme, kad je se zaratilo, moj muž je bio kod kuće, a zet je bio na ovoj strani. Onda su i zapucali. Bilo je granatiranja i čišćenje grada. Onda su oni očistili krug, k'o grad. E, kad je grad pao u srpske ruke, onda je granica bila Una. Naša kuća je ostala preko Une, tamo na muslimanskoj teritoriji. Mi smo ovamo izišli prije i ostali smo tu, u tom selu sve do '95. godine. U septembru je naša kuća planula, izgorila. Ko ju je zapalio ne znam.

Pošto je centar grada pripao Srbima, moji roditelji su ostali u svom stanu. Stric mi, koji radi u Njemačkoj, imao je kuću na periferiji, jedno tri kilometra od grada, onda sam ja tu došla, pa sam živjela u toj kući tri godine, od '92. do '95. godine.

Pa, prva granata je bila strašna, prvi snajper je bio strašan. Poslije mi to više nismo brojali, navikli smo više da živimo sa tim. Moj se sin igra ispred kuće gdje su meci fijukali, snajper je tuko, granate su padale, navikli smo se na to. Meni je puno teže bilo kad je potpisan taj Dejtonski sporazum i kad smo došli ovamo. Meni je lakše bilo živiti sa onim granatama, nego ovdje. Granatiranja i pucanja je bilo svaki dan i noć, od '92. do '95. godine. Kad se ne puca mi smo se bojali, jer dok se ne puca nešto se dešava, a ovako, navikli smo se na tu pucnjavu i na granate. Snajper, znali smo kud može da puca, kud mu je vidljivo, gdje je opasno. Iz početka se puno ginulo, dok se nismo navikli. Zadnju godinu dana smo se već bili navikli i to nam je bio normalan život. Mogli smo spavati, navikli se na sve. Nismo imali ni struje, ni vode, al' je tad sve bilo normalno. Svašta čovjek može da izdrži, i ko zna koje su granice te izdržljivosti, to bog zna.

Muž je bio na liniji. Sve što je muško, i moj tata koji je bio pred penziju. Nije mogo niko da bira, puška se morala uzet. Jedino ko je uspio da pobjegne preko granice u Srbiju, ali poslije dvije, tri godine se i to vraćalo. Hapsili su ih tamo pa su ih dovodili. Jednostavno nismo mogli da biramo.

Hrane smo imali dovoljno. Niko nije bio gladan u to vrijeme. Imali smo i novaca dosta, ponjeli smo. Bilo je teško prvih mjeseci dok nije koridor probijen sa Srbijom. E, kad je koridor probijen, onda normalno je stizala roba, namirnice. Bila je humanitarna pomoć, Crveni krst. Cijelo vrijeme je dolazilo brašno, ulje, garderoba.

Sve naše stvari su ostale u kući, to je sve izgorilo. Kada smo napustili vikendicu ponjeli smo manje neg što smo donjeli. Kod nas je bilo, ako je kakva ofanziva, onda se civili povlače. Mi smo tako u te tri, četiri godine stalno bježali, tako, kad je to stvarno došlo da bježimo, mi smo opet mislili da ćemo se vratiti, tako da nam je ostalo i ono što smo donijeli. Izašli smo sa kesicama u ruci, ono samo za djecu da se imaju presvući i gotovo. O nekim stvarima, namještaj, to niko nije ni mislio. Već '92. godine ja sam prežalila to što sam napustila svoje mjesto. Sve sam imala nadu, dok je kuća bila čitava, hajde vratićemo se. Međutim, kad je izgorila, ruševina samo. Za vikendicom, od toga čovjeka što nam je ostavio, nisam ni žalila. Za čim da žalim?!

Početkom septembra '95. godine, kad je pala SAO Krajina, kad je pao Drvar, Petrovac, Muslimani su odozgo i Hrvati krenuli preko Drvara i Petrovca, tako da su oni došli nama iza leđa. Nije bilo tolko vojske da zaustavi. Međutim, ja mislim da je to sve politika odigrala, da je se to moglo odbraniti da je se htjelo. I mi smo vidjeli kad se povlači vojska, povlači se artiljerija, onda smo krenuli i mi sa djecom. Sve je krenulo, jako malo je ostalo civila. Vojske je nešto poginulo, nešto zarobljeno. Malo kako je moglo da bude.

Svi smo krenuli prema Prijedoru i Banjaluci, jer to nam je jedini put bio. Imali smo auto. Svekar je vozio, muž mi je i tada bio na liniji, zet isto. Cijelo vrijeme dok smo bili na onoj teritoriji od Krupe pratile su nas granate. Mi smo bili jedni od prvih koji su krenuli, jer smo mi prvi vidjeli šta se dešava. I vojska nam je rekla da vodimo djecu odatle. U jednom mjestu kod Novog, jedno petnaestak civila je poginulo od granatiranja.

Mi smo prvo otišli u Prijedor. Tu smo imali neke kumove koje nismo ni znali do tada, ali eto. Kad je zlo, onda se svi sjetimo svakoga, pa smo kod njih bili dva mjeseca.

Pojma nemam zašto smo došli ovdje. To je bila nečija politika, ja ne znam. Oni su nama obećali k'o tamo ima svega i svačega, ima kuća, ima smještaj. Tad je već moj muž bio oslobođen i on je dovezo auto i nas sviju

odveo. Zaova je ostala u Prijedoru jer je dobila stan. Mi smo krenuli prvog decembra ovamo i stigli smo nakon dan-dva, jer tad su kolone bile duge i putovalo se dva-tri dana. I od tada smo ovdje u kampu. Za ovaj kamp niko nije znao da postoji. Javili su u opštinu i dole su već bili ljudi koji su organizovali ko će gdje. Obično su vamo žene sa djecom i starci, bolji je smještaj, a ove druge su po školama.

Ovo je nenormalan život. Za mene je normalan život da čovjek radi i da živi od tog svog nekog rada i da ima nešto svoje. Međutim mi nemamo ništa svoje, niti imamo kakve šanse za posao. Privreda u cijeloj Republici Srpskoj je il nikako il jako malo krenula. Kad se radi, ide se ljeti kod privatnika u Srbiju ili tu negdje u okolini, Bijeljini. Kopaju, beru paprike i tako to. Zima kad dođe onda svi tako čekamo proljeće da krenu radovi.

Do '98. godine, do ljetos, jedini izvor primanja je bilo to što mi je familija pomagala. Imam brata u Srbiji, dva strica u Danskoj, koji su nam mjesečno slali pomoć neku. Uspjeli smo i mi nešto da zaradimo. Svekar i svekrva su išli i pored penzija tih, da kopaju, da beru voće k'o svi odavde. Ja nisam išla nikuda, imala sam malo djece.

Imamo i ovdje pomoć. Redovno dobivamo namirnice i brašno, svježe voće i povrće. Sve su to strane organizacije, više ne znam ni koliko ih ima, svaki put je neka druga. A od domaćeg Crvenog krsta ja mislim da mi ovdje ništa ni ne dobivamo. Ta to dobivaju samo ovi što su u kućama smješteni. Pa i naši domaći nemaju šta da nam daju.

Sad imam neku sigurnost. Muž mi je dobio stalni poso i nemam više velikih teškoća k'o prije. Nije više k'o kad dođem ovdje i čekam red da mi daju konzerve. Kamo sreće da ja imam dovoljno novaca da odem sve da kupim šta mi treba, a ne da čekam da mi neko da nešto. A sad se nadam, mislim, trebo bi dobit neki smještaj. Išla bi ja i privatno da stanujem, ali je Banjaluka jako puno naseljena, ima puno stranih organizacija koje imaju tamo kancelarije i tako da su stanovi skuplji nego u Beogradu. Mi sa nekom normalnom platom ne možemo to da platimo, ili bi mogli da platimo, al ne bi imali od čega da živimo.

Kuću više nikada nismo vidjeli. Tad kad je izgorila, otišli smo '95. godine i otada više niko nije ni išao. Uopšte nemam želju da odem. Samo bi se razočarala. Šta bi vidjela?! Ruševinu. Opet, ovi kojima je kuća ostala čitava, išli su. Prije par dana su išli autobusi i narod je odlazio i obilazio. Neki su primiti u kuću, neki nisu, neki su mogli da vide, neki su čak i kafu popili i popričali. Sve se to svodi na isto, to jednostavno nije tvoje i gotovo.

Neka mi je sigurnost da ostanemo u Banjaluci. Ima posla on, ja možda ga nađem, možda ne nađem.

Ne znam zašto je bio rat i kome je trebo. Ja mislim da je sve to

krenulo od raspodjele Jugoslavije, kad su krenula previranja, kad su se probudila ta nacionalna opredjeljenja, te stranke, kad su Muslimani našli svoje, Hrvati svoje, Srbi svoje vođe neke. Da je to sve, jednostavno nacionalizam probuđen u ljudima. Za mene su svi jednako krivi za rat. Al' u ono vrijeme nije se moglo birati, to je bila neka euforija. Odjednom nam niko nije valjo. Srbima nisu valjali Muslimani, Muslimanima nisu valjali Srbi, Hrvatima ni jedni, ni drugi. Ljude je okrenuo nacionalizam, samo nacionalizam. Jednom Muslimanu, na primjer, njemu je kriv neki Srbin što nije završio fakultet i tako obratno. Za sve je bio neko drugi kriv. Bilo je tu ratnih profitera, sa svih strana. Neko je isplivo, neko je potonuo, još ga odozgo sabili. Običan narod, većina naroda, samo su gubitnici. Ništa dobro nije donio rat, baš ništa. Prije neki dan, nestalo struje i ja kontam, ljudi moji, pa, ima li igdje na svijetu da je se narod borio da mu bude gore?! Sad ja nemam televizora, nisam uspjela da ga donesem, moje djece sada nema uopšte televizora, a ja sam ga imala. I umjesto da iz generacije u generaciju idemo bolje, mi se vraćamo. Mi sad kupujemo polovne neke šporete što je narod pobaco, što mu ne treba više; frižidere popravljamo, krpjačimo, crno-bijele televizore i to nam je sad tako, a imali smo sve.

Ne mislim da bi trebalo biti ponovo rata. Što se mene tiče, nije trebo bit ni ovaj. Mislim da smo mi svi izgubili volju i da smo vidili da to ne vodi ničemu, da je to moglo sve drugačije da se riješi.

Da se zajedno ko nekada vrati, živi i radi, sumnjam da bi moglo. Puno je narod izgubio. Onaj ko nije dao žrtve, opet je drugačije toj familiji. A onaj ko je izgubio dvoje, troje iz familije, to jednostavno ne može da zaboravi. Drugo je bilo '41. godine. Onda smo mi imali k'o njemačkog agresora, pa kad su oni otišli i izišli k'o poraženi, opet smo mi to drugačije između sebe. Komunizam je bio bratstvo i jedinstvo, sve je to nekako poravnato bilo. Međutim, ovo je drugačije. Ovo je nacionalni rat, ovdje ima puno više problema. Mi ne vidimo da bi mogo neki normalan život ko nekada. Možda vremenom, ako ostane ovako, oni u Federaciji, mi u Republici Srpskoj, možda ćemo se godinama okrenuti zajedničkoj ekonomiji. Možda kroz par godina, kroz deset, dvadeset, pedeset, ali da se to prepusti narodu, da on sam to. Ako to bude na silu, mislim da će to samo biti pakao i za jedne i za druge.

Kada bi ponovo počeo rat, bježala bih što dalje ako bi imala šansu. Ne bi me mogli stići koliko bi mogla pobjeć. Mi '92. godine nismo imali šanse da bježimo. Jednostavno, granica se zatvorila. Kud sa familijom?! Ne može, nema gdje.

Ja sam prije svega čovjek. Svi smo mi rođeni k'o Srbi, Muslimani, ovo, ono, ne znam više ni ja. Ja mislim da je ljudsko nešto što bi trebalo da bude glavno svagdje. Međutim, mi smo to ljudsko zaboravili. Mi smo to

zaboravili od '91. godine i krenuli smo da je bitno biti Srbin. Što veći krst nosimo, to smo veći Srbi, što veći mjesec i zvjezdu to smo veći Muslimani. Ja, ako sam Srbin, i ako idem u crkvu, i ako se molim bogu, to je moje lično, nešto moje intimno. Ne treba da se kitim sa tim i da izvikujem to na sav glas. To je stvar lične opredjeljenosti. Narod koji nema svoju religiju i vjeru, ne može da bude ni dobar čovjek, ni dobar komšija, ni dobar prijatelj. Mora da ima nešto svoje, neko korijenje odakle potiče. Sad je isplivalo, od početka rata pa do sada, baš ono loše u ljudima. Nigdje više nema dobrog. Svi se bojimo da će nam neko nešto loše uraditi, da će nas neko prevariti, da nigdje ne vidimo više dobrog čovjeka. Ako nam neko pomaže zato što smo mu dragi i što se tako osjeća, svi gledamo, mislimo da on sigurno ima neke koristi od toga dok on nama pomaže. Međutim, primjećujem već da i to polako tone i da dolazi neka ravnoteža.

Mi smo 50 godina bili pod komunističkom vlasti, gdje je vjera bila zabranjena, gdje nisi mogo da budeš član komunista ako si religiozan. Ako vjeruješ u nešto, to nije moglo da bude. Odlični đaci su predloženi u Komunističku partiju. E, sad ako nećeš, zašto nećeš, ti ideš tamo na tu sjednicu, objašnjavaš zašto ti to nećeš. U ono vrijeme, to je bilo sasvim nešto normalno. Samim tim što si komunist, ti nisi mogao ni da ideš u crkvu, ni da slaviš slavu, ni Božić. Bila je Nova godina, Prvi maj i ti ostali praznici. Kad se zaratilo i kad je to sve palo u ladnu vodu i kad je ispalo da to ne valja, tih 50 godina da je promašeno, e, onda smo se mi okrenuli krajnosti. Iz one krajnosti kad nismo u ništa vjerovali, mi sad vjerujemo u sve. Pa sad smo vaki Srbi, sad smo vaki Muslimani, sad smo vaki Hrvati. I ono što ne bi radili sad radimo, čisto da se dokažemo kako mi pripadamo tome, kako možemo, kako znamo. Ja vjerujem da većina od nas ni dan danas ne zna pravi smisao vjerovanja, jer ne može se to naučiti za godinu dana. To je nešto što se uči od malena.

Moji roditelji nikad nisu slavili, nikad nisu išli u crkvu. Crkve nije ni bilo u Bosanskoj Krupi. Srušena je i zapaljena '41. godine i nikad se više nije ni izgradila. Bila je katolička i bila je džamija. Pred sami rat, kad su krenule stranke, onda je crkva urađena, ali samo je ozidana i pokrivena, uopšte nije ni služila svrsi jer se u tome i zaratilo. Tako da ja od vjere ne znam ništa, moji roditelji ne znaju, jer oni su te generacije ratne. Sad moj sin ima vjeronauku u školi. Ja sa njim učim o vjeri, čitajući zajedno sa njim o početku stvaranja svijeta, vjere, slave. I sve je to zabavno, ali ne treba nikog siliti ni na šta. Ako ko hoće, on će se sam opredjelit.

Neki političari su potencirali da je do rata došlo zbog različitih religija, jer znaju gdje je narod najslabiji. Pa, nije bilo familije da nije bila izmješana, da nemaju Muslimana i Hrvata u familiji. Ja mislim da u cijeloj Jugoslaviji familije takve nije bilo. Svi smo mi imali u porodici neku drugu vjeru. Moje

gledanje na druge religije nije promjenjeno zato što je bio rat. Za mene su ljudi i dalje ljudi. Ono što smo mi izgubili, izgubili su i oni. Niko nije pobijedio, svi smo isti. Nisam nikog bliskog izgubila da bih osjećala neku mržnju, jednostavno osjećam samo žalost. Žao mi je sviju.

Za mene je budućnost samo u privredi. Ako ne krene privreda, nema šanse da opstanemo. Ova će pomoć stati kad tad. Rat je završio, četvrta godina je kako je mir. Ja se čudim i tim organizacijama koje još uvijek šalju. Pa, rat je završen, ljudi moji, i na druge strane treba pomoći. Mi se još uvijek ložimo gore po skupštinama i sjednicama, još uvijek mi ne damo njima za pravo, oni nama, još se uvijek prepiremo, svađamo. U stvari, običan narod nit ima posla, nit ima neke budućnosti. Ja kažem, ne moraju oni mene smjestiti odavde, nek mi daju poso, ja ću sama sebi da tražim budućnost. Ja kad imam poso i egzistenciju neku sigurnu, ja ću otići privatno da stanujem il' ću nešto napraviti. Ja mislim da bi ljepše djeca, kad bi im se dalo da se igraju i da odluče, da bi oni puno ljepše uradili nego ovi gore. Ljepše pričaju oni nepismeni na pijaci, nego oni gore kad ih slušaš. Sve mi se zgadilo. Iako sam izašla na ove zadnje izbore, ja mislim da ni na jedne više neću izaći. To je čisto gubljenje vremena.

Za mene je onaj život u staroj Jugoslaviji bio pravi. Ovo još uvijek nije konačno. Još uvijek Republika Srpska nije Republika Srpska, Federacija nije Federacija, još se uvijek tretira neka BiH, neka zajednička u kojoj svi imamo pravo. U stvari, nemamo nikakva prava. Sve nešto demokratska... Šta mi od toga imamo?! Nemamo ništa. Sve nam je isto. Za ove četiri godine kako se rat završio, nama se ništa promjenilo nije.

Ja mislim, nisam baš toliko pametna, nisam ni političar, da treba da ostane ovako kako je: Republika Srpska i Federacija. Neka ima nekakva granica i nek se zna šta kome pripada. A to, hoćemo li mi vremenom uspjeti da se između sebe pomirimo, da tako kažem, i da nastavimo neki normalan život, to da se prepusti ljudima. Jer normalno je, njima su ostale kuće na srpskoj strani, nama su ostale na muslimanskoj, da sve prepusti narodu. Ja ako želim da se vratim, ja ću se vratiti, ako želim da to prodam, da se omogući da se proda, da se izvrši neka zamjena. Da se to završi, nekako izmješa, a ne da to bude sve na silu nešto. Sila nije ništa dobro donijela. Ja mislim da sve se može na neki normalan, ljudski način riješiti, sa nekim razgovorom, da to puno više pomaže, nego iz ljute glave i pod moranjem.

Moje lične nade i želje za vlastitu budućnost, to je neki normalan život. Ne moraju oni meni ništa dati što se tiče smještaja. Ja znam da se to neće desiti nikada. Neće nam niko napraviti ništa i dati i reći, evo, gospodine, ovo je tvoja kuća, evo ti ključevi. Pa, toga nema, nego samo što čovjek sam sebi organizuje i što sam uspije da će to tako biti. Ne pada ništa s neba.

Jedina poruka koju bih ja rekla je da nikad rata ne bude nigdje, ni u jednoj zemlji. Da ljudsko bude ono gornje, pa onda sve ostalo, i vjera i religija i sve ostalo. Što ne bi želio sebi da ne želi drugim. Ja mislim da je to prava stvar.

*(„Glasovi svitanja – svjedočenja raseljenih lica“ 2005;
svjedočenja prikupljena '97–'99)*

Druga priča Goge M.

Ovaj razgovor između Goge M. i Vesne K. vođen je u nekoliko navrata, krajem 2002. i početkom 2003. godine e-mailom i telefonom na relaciji Zagreb – Verona gdje Goga M. danas živi sa sinom nakon što je 1996. napustila Sarajevo.

Goga M:

Ciao cara,

Poslije duge šutnje evo konačno pokušavam da ti odgovorim na tvoja pitanja. Naravno šutnja je bila samo spoljna. Sve ove dane, to jest od časa kada sam ih pročitala (kako ti rekoh sinoć: pitanja tipa „kalašnjikov“), izazvala su strašnu buru. Pokrenulo se sve ono što, braneci se, pokopavamo i ostavljamo za neka vremena kada se možemo suočiti bez bola, ili kada ćemo biti spremne prihvatiti taj bol. Jer, gubici su uvijek to što jesu, možda samo naučimo s njima živjeti.

Vesna: *Kako se danas sjećaš svog odlaska iz Zagreba i iz Centra, u srpnju 1993. kad si zajedno s jedanaestogodišnjim sinom Lukom, na putu za Sarajevo, sjela na autobus za Beograd, preko Mađarske...?*

Goga M.: *Sjećam se jako dobro mojih prijateljica koje su me došle ispratiti; Bibe očiju punih tuge i s poklonom, zlatni križ s pisamcem, koje i danas nosim uza se: Neka Vas Bog čuva! Ulazim u autobus s moje četiri torbe, prepune lijekova, hrane, sapuna i šampona, uglavnom stvari za koje sam znala da ih u Sarajevu nema, ili pak koštaju previše. U autobusu, skoro sve žene. Majke, sestre, supruge čiji su najdraži igrom sudbine ili izbora (ko zna) u Srbiji. Ah te ŽENE, ŽENE. Tišina. Svaka sa svojim mislima, sa svojim strahovima. Dolazimo na granicu. Prije ulaska u Mađarsku hrvatska kontrola. Pregled torbi i naredba da sav sadržaj torbi ubacimo u kontejner, uredno postavljen i nov novcat. Još se dobro sjećam kako je bio sjajan iznutra, nikad prije nisam vidjela tako čist kontejner. I danas svaki prokleti put kada bacam smeće sjetim se tog kontejnera na hrvatskoj granici. Pokušavam objasniti da idem u Sarajevo, ne u mrski im Beograd, da su mi lijekovi za majku, molim za bar jednu kutiju... Ništa. SVE završava u blistavo čistom kontejneru. Čak i ulošci. Jedna žena plače spuštajući pršut polako unutra, pršut koji je dvije godine čuvala za sina. Ali šta može jedan autobus pun žena koje putuju u pogrešnom smjeru naspram dva, tri graničara punih domoljublja! Hajde, reci, ko je tu hrabar, ko je tu jak? Kada smo se tako riješili tereta, autobus može dalje. Mađarska. E, sada sam samo ja problem, jer se navodno boje da hoću da ostanem u Mađarskoj. Hoće da me deportuju u Makedoniju. Ja neću da siđem. Za Boga miloga, samo mi Makedonija još nedostaje. Valjalo bi mi opet učiti jezik (šalim se). Jedna mi*

žena šapne „Daj im koju marku.“ Ne odlučujem se baš lako na taj izdatak, no poslije dva sata pregovora sve se riješava s dvjesto maraka. Idemo dalje. Beograd. Haos, gurnjava, gužva, galama. Uspijevam kupiti kartu za Sarajevo, smještamo se moj sin i ja i poslije nekakvih desetak sati putovanja, ako se tako može zvati lamatanje u autobusu tipa gradski prevoz s tvrdim stolicama, dolazimo na Pale. Već je kasno, nema ni govora o nekom prevozu za Sarajevo. Ujutro da. Hvata me panika, ne poznajem nikoga na Palama, sve prepuno vojske, već je i hladunjavo iako je ljeto. Vrijeme prolazi, moj sin i ja tako na cesti, sa stvarima (olakšani doduše), hiljade misli se roje, mrak prijeti. Ugledam auto i bukvalno se bacam po njemu. Unutra vojnik zgranut mojim napadom... Da te ne gnjavim, uspjela sam ga nagovoriti da me poveze za Sarajevo. Jest da je brundao cijelo vrijeme da je lud, no stigoh ja... Ali toliki je mrak da niti ne znam da smo stigli. Počinjem razaznavati zgrade, nigdje svjetla, potpuna tišina. Sarajevo, ljubavi moja.

Znaš, kada god sam odlazila na odmor, na more voljela sam se vraćati u sumrak. Uvijek sam se vraćala nestrpljiva da ugledam ta svjetla Sarajeva i srce bi mi kucalo kao ludo, nestrpljivo. Rado sam putovala, ali sam se još radije vraćala, uvijek misleći - ko zna šta se promijenilo, ko zna šta se desilo dok me nije bilo. Naravno, uvijek je bilo sve kao i prije i mir bi se vratio.

V: *Kako te je majka dočekala?*

G: Moja majka, moji susjedi, skoro da ne vjeruju očima. Znaš, iz grada iz kojeg svi izlaze... Odjednom neko ko se vratio. Činilo im se kao neko poboljšanje, što nije bilo, naravno. Čekale su nas još duge tri godine rata. Rata i ispraćaja. No, povratak nije vratio mir u moje srce. Kada sam sljedeće jutro obišla Grbavicu, ono što sam vidjela donijelo mi je vječnu tugu. Mogu i jesu, popravili i izgradili novo, ali sve je ipak drugačije. Zauvijek.

(...)

V: (...) *Kako je izgledao život na Grbavici tokom tih ratnih godina?*

G: Uglavnom, došli su mnogi protjerani s druge strane grada, prelazili su noću rijeku, dolazili i prolazili prema Beogradu i dalje, kako je ko uspijeva. Stvarana su nova prijateljstva i svako veće smo se okupljali sretni da nas je isti broj kao juče. Slavili smo sve što se moglo slaviti, rođendane, odlaske, pisma. Rađale su se ljubavi, djeca. Kada je svako sutra nezvjesno, ljudi nastoje iz danas izvući što se može više.

V: *Zašto i kako si na kraju odlučila da odeš iz Sarajeva i to baš 1996. kad je rat konačno prestao?*

G: Kada je rat završen, kada je Grbavica „oslobođena“, na Grbavici nas je ostalo malo. U mojoj zgradi od 36 stanova ostalo je pet naseljenih. Ja sam bila u nekom tuđem srpskom stanu čiji je vlasnik otišao, jer je moj stan bio devastiran. Prije nego što je ušla bosanska vojska, bili smo svi popisani kod, mislim UNHCR-a, ili neke druge inostrane organizacije, da bi bili zaštićeni od eventualnih izljeva srdžbe oslobodilaca. Svi koji su proveli

rat na Grbavici bili su izjednačeni s četnicima. Danju su marširale strane trupe „čuvajući“ nas, no noću nikoga nije bilo niti blizu. Lupanja na vrata, prijetnje, premlaćivanja... Stan u kojem smo bili odmah je dodijeljen „zastlužnom licu“ koji je naravno inzistirao da iselimo, ali ODMAH. Raznorazni neugodni susreti, prijatnije... Ali kada sam nasred Tržnice bila popljuvana – u pravom smislu riječi – zato što nosim križ na lančiću, a taj križ nosim cijeli život i ni za vrijeme najcrnjeg komunizma niko mi nije nikad rekao ništa, mislim da je to bila ona kap koja je odlučila za odlazak. Moj je sin također, sa svom zrelošću dječaka od 14 godina koji je postao čovjek prije vremena (ne samo on, to je sudbina sve djece koja su rat osjetila na bilo koji način, ta su djetinjstva kao sabljom presječena) utjecao da se ide.

Tako smo se počeli pakovati. Odlaziti i znati da odlaziš zauvijek, je čudno. Morati birati šta uzeti, a što ostaviti, kada ti svaka najgluplja sitnica nešto govori jer si je kupila baš onog dana kada... I tako vršiš selekciju vlastitog života, važeš uspomene i nastojiš biti realna i uzeti ono što je korisno. I moraš reći: Hvala Bogu živi smo a nisi baš sigurna i da si na dobitku.

U svakom slučaju, kako sam ti već rekla, nema pogrešne odluke – ostati ili otići. Svi smo nesretni, i oni koji su ostali i mi koji smo otišli. Ali moj sin se školuje, druži, mirno živi. A to mi je i bio cilj.

V: *Odlaziš u Italiju. Kako, zašto?*

G: Eto ovaj put putujemo, ali utroje. Moja majka, moj sin i ja. Mama je bila već vrlo loše, 86 godina, narušenog vida, sluha. Ti si uvijek govorila o tome kako je odnos između majke i kćerke težak, kompliciran. Vidiš, ja moj odnos s mojom majkom sada više ne vidim kao kompliciran, nikako. Vidim samo ljubav koju smo dale jedna drugoj, isprepletenu, i vidim da smo dale jedna drugoj sve kada je ona druga imala potrebu, da je svaka od nas odradila svoj dio. Ali ne kao radni zadatak, ili kao zadaću jer se to mora. Ne, već zato što ŽELIM, HOĆU.

Kada neka žena donese neku odluku koja izgleda teška, koja izgleda kao žrtvovanje i možda čak i nelogična, onda se to analizira i dođe se do kompleksa, dođe se do zaključka o nekom uvjetovanom reagiranju itd. No, kada MUŠKARAC odluči, to je zato što je HRABAR. Ne čini li ti se da griješimo? Mila Vesna, vidjela sam naše žene u kampovima, zagrljene, uplašene, prvi put prepuštene samima sebi (mirno priznajući da se boje), ali koje su našle snagu i koje su išle naprijed. Ne zaboravi da su skoro sve bile polupismene!

(...)

19. siječnja 2003. (e-mail)

(...)

Dakle, pitaš me što mi pada na pamet kada razmišljam o svemu što se dogodilo s bivšom Jugoslavijom. Prva pomisao je: Bože, šta nam uradiše! Druga, jednako brza kao i prva: Bože, šta smo dozvolili da nam urade! Lako je optužiti da su NAM nešto i neko radili, uradio. Šta smo mi

radili za to vrijeme? Pustili se kao ovce, ili nismo mogli ništa niti poduzeti, ili nismo znali, ni htjeli, mi mali ljudi koji smo i platili punu cijenu za sve (koju još plaćamo, dug je doživotan). Tko to zna!

Eh, zašto je došlo do svega toga? Na to pitanje ima puna odgovora, a pravi ne zna niko, ili onaj ko zna neće reći. Mi svi ponaosob imamo svoju teoriju i zasigurno je svaka različita pa se svaka diskusija o svemu tome pretvara u šuplje razglabanje.

Mislim da su svi ratovi jednako okrutni i da ovaj nije ništa okrutniji od ostalih. To što smo ga osjetili osobno u prvom licu, naravno da ga čini najokrutnijim.

Znaš, Vesnica, kada o svemu razmišljam, sjetim se Hadrijanovih memoara, gdje on kaže otprilike ovako: sve se mijenja, sve napreduje, tehnika, nauka, medicina, svaki dan donosi nova otkrića, samo ČOVJEK, njegova priroda, karakter ostaje isti, vječna žeđ za moći, za vlašću, ostaje ista! Neka mi oprostí moj obožavani Hadrijan na citiranju koje nije baš precizno, ali smisao je taj.

O Haškom tribunalu? Bili smo svjedoci raznim procesima. Nirnberški je jedan, pratili smo Simona Vizentala u beskrajnoj borbi u otkrivanju ratnih zločina i bili neizmjereno zahvalni kada bi svaki zločinac bio osuđen. Nadam se da će tako biti i sada.

Što se događa u zemljama bivše Jugoslavije pratim tu i tamo, nemam priliku da čitam našu štampu, a ovdashnja štampa ne spominje godinama te prostore. APSOLUTNO SMO ZABORAVLJENI. Nema više „uzbudljivih“ vijesti s Balkana.

Moji planovi za budućnost? Maksimalno što planiram je tjedan. Sve ostalo što dođe i ako dođe. Ja nemam budućnost, imam prošlost i sadašnjost. (...)

(„Žene obnavljaju sjećanja“ 2003)

Kad sam te prvi put ugledala

Razgovor sa **Habibom (Bibom) Metikoš**, izbjeglicom iz Sarajeva, aktivisticom Centra za žene žrtve rata, izbjeglicom u Kanadi, povratnicom u Bosnu.

(Radin e-mail):

(...) često pišeš kako se prisjećaš vremena u zagrebu, događaja iz centra. a trebala si zapisivati ako nismo stigle pisati dok smo odlazile k ženama u barake u krugama ili črnomeru, trebale smo kasnije. ti u svojim kanadskim zimskim noćima, ja u svojim finskim. žao mi je, jer sam svakim danom svjesnija da je ono što smo radile bilo vrijedno, ali da ako nije zabilježeno pada u zaborav. mi smo, vjerujem naučile i o ratu, i ratnom nasilju, o ženama, podršci... iskušavale smo, mislim prvi put u hrvatskoj, feminističke modele, vodile feministički proces. u vrijeme u kojemu bi netko rekao da je dovoljno preživjeti mi smo učile... ali smo to trebale zabilježiti. mnogi/mnoge su od naših komadića pisale priče, pravile filmove. u vrijeme kada smo mi pokušavale pokrpati živote, kada smo bile glas razlike u atmosferi političkog jednogumlja to je bilo legitimno, i same smo podržavale sve te zapisivačice koje su prolazile centrom. ali, vrijeme je da i same ponešto zabilježimo. mislim da je dobro i pisati. kao što smo govorile ženama, kada bismo zajedno bilježile sjećanja. pisanje kao terapija. mnogi kažu da služi i velikim piscima...

(...)

Rada: (...) Kada si napuštala Sarajevo o čemu si razmišljala?

Biba: 11. april 1992. godina. Sve je došlo tako naglo da se nije moglo mnogo razmišljati. Opšta panika. Svi putevi blokirani. Grad ispresjecan barikadama. Mama na jednom dijelu grada, sestra sa svojom porodicom na drugom, ja sa svojom na trećem. Jedna po jedna komunikacija je počinjala da se gasi. Televizija ne emituje program. Granate prelijeću bjesomučno preko naše zgrade (sreća, jer gađaju tv otpremnik Hum).

Granate gledamo kroz prozore čas kao strašnu opasnost, čas kao vatromet. Izgleda da se nešto strašno dešava, ali mi baš nismo svjesni niti raspoznavamo šta je to.

Meni je 50 godina, djetetu 12.

Trinaest godina željno čekano dijete treba da pogine. Zbog čega? Zašto?

Vasko (moj muž) pokušava da moju nepokretnu mamu dovede kod sestre i da je tamo smjesti na „sigurno“. Prolazi kroz srpske barikade jer je mama u dijelu grada koji su Srbi zaposjeli. Uspijeva da je (u invalidskim kolicima) iznese iz stana i gura prema sestri. Jadna starica, pošto je već

godinama vezana za postelju, pa kako nije ni izlazila, veli: „Jao, Vasko, što se Sarajevo izgradilo“.

Nije sirota znala da se Sarajevo baš u tom trenutku ruši. Rušili su se i naši domovi, životi i naši svjetovi.

Mislila sam: mama je sada kod sestre i ja moram skloniti dijete da mi ne pogine. Sarajevski aerodrom je mjesto na kojem se ljudi doslovce bore za kartu na kojoj umjesto broja sjedišta piše ŽIVOT.

Sve izgleda kao Sajgon (film o evakuaciji američkih državljana iz Sajgona).

Mislila sam svojevremeno, gledajući taj film da je to strašno, ali ipak je to film i - ne dešava se nama. Sada to nije bio film. Bila je to gruba stvarnost. Ljudi su gazili jedni preko drugih, nastojeći da na silu uđu u avion. Uspjela sam poslije tri dana čekanja i borbe, moje dijete i ja, da se ukrcamo u vojni transporter u koji je stalo 600 ljudi, a koji je prevozio porodice vojnih lica za Beograd. Dobro, mislila sam, to ne može trajati dugo. Najviše petnaestak dana pa ćemo se vratiti kući.

Međutim, mi se još uvijek nismo vratili kući, a danas je 22. novembar 2002.

R: *Kad sam te prvi put vidjela u Centru (mislim da si mi ti i otvorila vrata), nisam znala da si izbjeglica. Možda stoga što sam do tada, prevodeći za jednu finsku novinarku, već i sama stvorila „poželjnu“ sliku o njima. Vidjela sam izbjeglice koje su pristizale u Hrvatsku i bile smještane po sportskim dvoranama u Sisku ili Karlovcu, s nešto malo poputbine koju su uspjele u žurbi skupiti. Još danas pamtim prizor: žene i djeca na kolo-dvoru u praznim vagonima vlaka zaustavljenim na pokrajnjem kolosijeku, i sedmogodišnju djevojčicu koja briše prozorska stakla u kupeu, pokušavajući kupe, u kojemu su bile njezina majka, baka i sestre pretvoriti u svoj novi dom. Svi ostali kao da nisu znali da ovaj vlak neće nikuda otputovati. Ti si, međutim imala, sjećam se, kratku plavu kosu, kao da si upravo došla od frizera i vrlo elegantnu odjeću. I smijala si se glasno. Izgledala si kao žena koja je zalutala u prostor u kojemu su se kretale brojne, mlade i stare žene, aktivistice i izbjeglice. Kako si „zalutala“ u Centar?*

B: Zagreb, oktobra 1992. Sjedim u tramvaju i vozim se bez cilja. Mogla sam se tako voziti koliko hoću jer smo, u početku, kao izbjeglice imali besplatan gradski prevoz. Vrlo brzo su nam to ukinuli jer izbjeglice su počele da pristižu u enormnom broju. Na tramvajskoj stanici *Željeznički kolodvor* u tramvaj uđe moja poznanica iz Sarajeva, Goga Marković. Prije kratkog vremena saznale smo jedna za drugu na nekom skupu Sarajlija. Od tog momenta bile smo skoro stalno skupa. Pokušavale smo zajednički tražiti bilo kakav posao (ona sa djetetom od jedanaest, ja sa djetetom od dvanaest godina) kako bi djecu prehranile. Tada ona meni veli da joj je jedna žena, isto iz Sarajeva, rekla da neke cure iz Zagreba osnivaju neku nevladinu organizaciju i da traže više žena koje bi radile u njoj. Prvi

sastanak je trebalo da se održi u Tkalčićevoj ulici br. 38, u srijedu, u pet sati poslije podne.

Naravno, došle smo.

(...) Krenule smo s radom u izbjegličkim kampovima u mjesecu maju 1993. godine. Jako sam željela da pomognem tim ženama, ali bogami sam, naučivši puno novih vještina o načinu preživljavanja ratnih strahota, uspjela da pomognem i sebi. Mislim i vjerujem da smo bile od koristi.

R: (...) Što ti se čini da smo dobile za sebe vodeći grupe samopomoći?

B: Pomagala sam sebi tako što sam mislila da ako želim da pomognem ženama u grupi moram za njih biti pozitivan „živi primjer“. I sama sam bila izbjeglica iz Bosne, a uvijek dotjerana i nasmijana. Hrabrila sam žene tako što sam im govorila da moramo živjeti za danas i sutra, a nipošto za jučer. Moramo voditi računa o sebi i svom izgledu, jer to zaista zavisi od nas samih, ni od kog drugog. Svaka bi žena na kraju grupe dobila domaću zadaću za sljedeći sastanak. Jedna je trebala da se ošiša, druga da ofarba kosu, treća da skinе maramu (koju je stalno nosila) i napravi frizuru itd... Sjećam se smiješnih situacija kada bih ja i moja prva partnerica Maja (krasna cura) odvele naše žene u tzv. Alfa stanje, navodeći ih da u tom polusnu odu negdje na neko mjesto gdje će se lijepo osjećati. Vrativši se u stvarnost razgovarale smo o tome gdje su bile i kako im je bilo. Neke su živo opisivale svoj doživljaj, a neke su se pretvarale da su bile negdje, a ustvari nisu makle iz kampa. Tužno je bilo to što su žene u početku mislile da smo mi njihove učiteljice, a ne saputnice, rame za plakanje i pružena ruka, pa su lagale da bi nam ugodile. Trebalo je vremena da im/nam se približimo nakon čega su stekle povjerenje pa smo dosta toga rješavale skupa kroz smijeh i šalu. Sama si nisam smjela dozvoliti da padnem. Naravno, bilo je situacija kada smo skupa plakale. Sve smo mi ipak od krvi i mesa.

(...)

(Radin e-mail, između intervjuja)

Čitajući te, vratile su mi se slike. poniženja svih vas, naših (do jucer), sugrađana/sudržavljana. tu je dakako i osobni osjećaj gubitka. nesigurnost. nekada mislim da nitko neće moći opisati tu atmosferu u gradu. nesigurnosti s jedne strane (i stvarnih strahova od mogućih bombardiranja), ali i umjetno stvarane atmosfere mržnje prema svemu što je drukcije (što će reći ne-hrvatsko). sjetim se kako u tramvaju jedna žena pita drugu: da li oni vaši idu u sklonište (pod vaši misleći na srbe), a ova kaže da ne idu. a meni došlo da kažem da valjda ne misle da ti „naši“ znaju kada će biti, a kada neće lažna uzbuna. da sam vidjela susjede srbe iz petrinje, koji su dosli kćeri u zagreb, kako stisnuti sjede u uglu skloništa (a ostavili sve u petrinji) i slušaju kako neki govore da sad treba sve srbe istjerati iz skloništa... sjećam se i priče oko tvoje šogorice. kojoj više ti nisi bila važna, čim si uspjela dunju smjestiti u ameriku... što se s ljudima dešava u ratu? kuda nes-

taje empatija, osnovni ljudski osjećaj za druge. ubojice, pljačkaši, oni koji u ratu nalaze opravdanje za nešto što bi i inače radili, ali takozvani obični svijet kojemu jednako, odjednom narastu očnjaci... kad bih mogla dodirnuti prstima tu atmosferu iz 94. i 95. kad govoriš o situaciji kada su hrvati isforsirali rat s muslimanima u bosni. sjećam se kako je bilo našim ženama muslimankama. da se nisu usuđivale izaći izvan kampa jer je, sjećam se, šeks, (tada potpredsjednik sabora) zapjenjeno govorio, da dok mi hranimo njihove žene i djecu, oni ubijaju našu braću hrvate... pa kako da kao žena izađeš na ulicu. da ne kažem u dimijama...

(...)

R: (...) *Kako si pokušala riješiti svoj „pravni“ položaj?*

B: Dunja je trebala poći u školu. Nemamo isprave, jer ono što piše u Dunjinim papirima nije podobno za novonastalu nezavisnu državu Hrvatsku. Otac Vasilije, majka Habiba. Ne postoji gora kombinacija za jedno dijete.

Kod Radmile M. slična situacija, ali na prvi pogled još gora, jer joj se sin zove Lazar. Nađosmo rješenje. Idemo se krstiti. Postaćemo Hrvati i niko nas neće izdvajati.

U župi Bistra nađosmo divnog svećenika koji nas nije ništa pitao i koji pristade da nas krsti. U redu, ispred svećenika stoje: Jovo (60 godina), do njega njegova snaha Munevera (25 godina), koja u naramku drži svoje dijete Maju (1 godina). Zatim Lazar (11 godina) pa Radmila M. (40-ak godina), pa Dunja (12 godina) i na kraju Habiba (50 godina). Svi dobismo opšte podobna imena Vasilije Vlatko, Lazar Luka, Jovo Joško, Habiba (ja iskoristih ono u koje me je Martina već prekrstila) Biserka. S krštenicom (pored domovnice to je bio vrlo važan dokumenat) uspjele smo upisati djecu u školu. Ali domovnicu, a samim tim i ostale papire koji život znače, bogami nismo dobile, jer za taj je papir tada trebalo biti arijeviski čist Hrvat, a mi to po njihovoj (vladinih službenika) procjeni nismo bili. Sva su nam dokumenta bila skorašnjeg datuma. Trebalo je nešto „staro“. Život se ipak nastavljao.

(...)

R: ... *Sjećam se, mnoge su žene govorile da im je teže biti izbjeglicom u Hrvatskoj, zemlji koju su „do jučer“ smatrale svojom, u koju su dolazile na ljetovanja ili službene puteve, a sada je posve neprijateljska prema njima, nego u dalekim amerikama ili kanadama...*

B: Dok je Dunja bila u Zagrebu, bile smo smještene u stanu (koji im je bio višak) sestre moga muža. Odlaskom Dunje u Ameriku ja bivam izbačena iz tog stana kao nepodobna ili već ne znam šta. Na ulici sam. Gdje sada naći krov nad glavom? Očajna lutam ulicama Zagreba, najnesretnija od nesretnih.

Sjećam se kako smo nas dvije hodale s kraja na kraj Zagreba sa oglasnikom u rukama tražeći da iznajmimo meni stan. Našle smo nekoliko

koje sam mogla iznajmiti (mislim na financije). Išla si sa mnom od vrata do vrata držeći mi strah da se ne odam ko sam, a i zbog toga što si ti bila „prava“ Hrvatica i po govoru i ponašanju, pa si, kada to zatreba, nastupala u moje ime. Sjećaš li se zašto na kraju opet nismo uspjele iznajmiti ni jedan stan? Bila si ljuta ko ris. Dešavalo se da, kada dogovorimo cijenu i useljenje, dotični vlasnik onako uzgred upita: Gospođo Metikoš, vi naravno imate domovnicu? Kako da ne, odgovarala sam. Više se nismo smjele pojaviti na toj adresi. Poslije mjesec dana traganja za mojim stanom tvoje strpljenje se istrošilo, bit će da si se razljutila i rekla „ideš k nama“. Iz ovih stopa ideš k meni i tu ćeš ostati do kraja rata. Tako sam bila tri mjeseca u komuni Borića. Mnoga prijateljstva i porodične veze su prekidane jer nisu izdržale probu vremena. Ali, istovremeno, na malom prostoru preostale ljudskosti, rađala su se nova prijateljstva. Tako sam i ja u najgorim životnim trenucima u Zagrebu stekla još novih prijatelja. Ipak je sreća element koji u bodovanju života nosi najveći broj bodova. Na moju sreću mene sreća nije nikada napustila. Osim „redovnih“ nedaća koje sa sobom nosi ratno stanje, mi izbjeglice imale smo bolna iskustva da su nam se rasturale, a često i rasturile porodice. Razmirice, zamjeranja, nerazumijevanja, zavist i ostalo što ide uz to, dešavale su se i u dotad dobro organizovanim i stabilnim porodicama. Sestre nisu više sestre, braća nisu više braća, a to su, izuzev smrti, užasni gubici. Oni su nenadoknadivi i nikada se više neće vratiti na staro. Te rane ne zacjeljuju.

Pošto je po svim političkim pričama o budućnosti i trenutnim dešavanjima postajalo izvjesno da nema života za miješane brakove u Bosni (tadašnji je ministar za kulturu Bosne i Hercegovine javno u novinama izjavio da su djeca iz miješanih brakova „kopilad“) ja sam se s Vaskom dogovorila da apliciram za iseljenje u Kanadu. Poslije velikih problema, Vasku uspijeva da izađe iz Sarajeva. Ostavio je sve što smo godinama gradili. Pridružio mi se u Zagrebu gdje smo skupa čekali kanadske vize i odlazak u nepoznato. To se desilo 17. maja 1995. godine.

R: *U Kanadi počinjete „iz početka“. Koliko je jednostavno/teško ljudima vaših godina, iskustva, obrazovanja, početi „novi život“?*

B: Stigli smo u obećanu zemlju Kanadu, grad Winnipeg. Lijep doček, lijepo vrijeme, ljudi srdačni. Odmah krećemo u školu jezika (koji još nismo naučili). Počinjemo tražiti posao. Nema, nema, nema, nema...

Juli 1995: Pridružuje nam se dijete željno očekivano. Radujemo se kao mala djeca jer smo konačno svi skupa poslije pune tri godine. Juli 1996, selimo se u Toronto. Veći grad, pa su vjerovatno i mogućnosti za posao veće, mislimo. Međutim, mogućnost za posao za ljude u šezdesetim godinama, a naročito kada počinju nešto od samog početka, nikakva je. U međuvremenu smo ostvarili pravo na neku porodičnu pomoć od koje živimo kako tako. Danas, Dunja je završila svoje školovanje (svjetsku književnost sa psihologijom, ali je i dodatno studirala još godinu dana i dobila licencu

da predaje engleski jezik za odrasle ESL) i ostaje u Kanadi, a nas dvoje se konačno vraćamo kući.

(...)

Po prirodi sam osoba koja mora nešto da radi, pa makar to i ne bilo nešto značajno. Zadnjih par godina ne radim ništa izuzev kućanskih poslova. Ostale su mi dvije uloge: majke i supruge. To je za radoholičarku kakva sam ja malo i pored toga što su značajne. U mom profesionalnom životu se ne dešava ništa jer mi to nije ni moguće. Po dolasku sam htjela iskoristiti i znanje i iskustvo stečeno u Centru. Htjela sam raditi s drugim izbjeglicama, ali, osim pojedinačnih slučajeva, ništa organizirano nisam mogla učiniti. Ovdje administracija ima svoja pravila, rad s izbjeglicama je institucionaliziran, a da se priđe tim institucijama treba, pored svih provjera, imati i znanje engleskog jezika na nivou. Nedovoljno znanje jezika je limitirajući faktor, a godine eliminirajući faktor da se nauči. Sve u svoje vrijeme, kaže narod. Iza mene je trideset pet godina radnog iskustva i šezdeset godina života. Ne bih trebala biti prema sebi nezahvalna. Postoji vrijeme kada čovjek odlazi u mirovinu. Vratiti se kući znači biti svoj na svome. U našem podneblju još dugo neće biti moguće živjeti bez brige i straha. Želim se vratiti kući, iako tamo život neće biti ni ružičast ni bezbrižan, jer bolujem od jedne opake bolesti poznate pod nazivom NOSTALGIJA. Iako je uzročnik bolesti poznat, lijek nije pronađen i ne može se dobiti na liječnički recept. (...)

Rada Borić

(„Žene obnavljaju sjećanja" 2003)

Kosovo

Kriza se valja

Posle mandata u Pokrajinskoj skupštini, raspoređena sam u Pokrajinski Socijalistički savez. Tu sam bila član Predsedništva i predsednica Odbora za zdravlje i socijalnu politiku. Na tom mestu sam ostala do 1986. godine. Ranije sam pomenula da Socijalistički savez, kao politička organizacija, nije imao nikakvu mogućnost da odlučuje o novčanim sredstvima; o tome KAKO i gde će se dobijeni novac potrošiti odlučivala je Pokrajinska skupština. Prema tome, naš zadatak je bio da analiziramo stanje, dostavljamo izveštaje Skupštini, sugerišemo šta su prioriteti (svako iz svog domena), gde je neodložno uložiti neka sredstva (recimo, za nabavku lekova), odnosno da uočavamo probleme i predlažemo moguća rešenja. No uzalud naši predlozi i referati kad je novca bilo sve manje. Vreme napretka, kad je cela zemlja živela dosta dobro uglavnom zahvaljujući inostranim kreditima, isticalo je. Dospevale su naplate dugova. Na Kosovu, uvek najnerazvijenijem području, dolazeća kriza osećala se još jače. Novac koji je stizao iz fondova za nerazvijene sve slabije je pokrivaio rastuće potrebe. Osećala se nestašica novca za lekove, za bolnice, a istovremeno i pritisak u zavodima za zapošljavanje postajao je sve veći, radnih mesta nije bilo dovoljno u odnosu na broj ljudi. Socijalna kriza se sve više produbljivala, a naporedo s njom i politička.

Stopa nezaposlenosti na Kosovu je krajem sedamdesetih bila najviša u zemlji, što izaziva nezadovoljstvo i kod srpskog i kod albanskog stanovništva. Međunacionalne napetosti se pojačavaju. Mnogi Srbi teško podnose da Albanci kao većinsko stanovništvo imaju prednost prilikom zapošljavanja; s druge strane, i uprkos tome, sve je veći broj Albanaca, sada i sa višim i visokim obrazovanjem, koji čekaju na biroima, bez ikakvog posla i perspektive. Tih godina albanski nacionalizam počinje da se ispoljava sve glasnije, pothranjivan po mom mišljenju ponajviše socijalnim nezadovoljstvom ljudi. Eksploziralo je, kao što je poznato, demonstracijama 1981. godine, koje su počele kao izraz studentskog protesta protiv neodgovarajućih uslova u domovima, da bi ih na kraju obeležila čuvena parola „Kosovo – Republika“. Ja sam bila potpuno zatečena. Videla sam i ranije jasno da je kriza na pomolu, ali razmere nezadovoljstva uopšte nisam dobro procenila, a pogotovu su me iznenadile toliko masovne, očigledno dobro organizovane demonstracije i otvoreni nacionalistički zahtevi. Ni jednog trenutka nisam primetila da se sprema nešto, a bila sam tamo.

Smirivanje situacije bilo je samo prividno. U javnosti se sve otvorenije čuje govor nacionalizama. Počinju da se potežu priče o tome čije je „pravo prvenstva“ na Kosovu: da li ono pripada potomcima Ilira od kojih, pretpostavlja se, potiču savremeni Albanci, ili je „duvek“ bilo srpsko.

Raspredalo se i privatno i javno o tome ko je u stvari manjina na Kosovu, ko koga eksploatiše, kad je koja vlast zakinula jedne odnosno druge. Jedni su prebrojavali Srbe doseljene na Kosovo iz drugih krajeva između dva rata, da dokažu kako je „pravih“ starosjedelaca malo, drugi su tvrdili kako se iz Albanije useljava na desetine hiljada ljudi kako bi se povećao broj Albanaca. O zajedničkom Kosovu, kao zajedničkom dvorištu koje pripada podjednako svima koji tu žive, govorilo se sve ređe. Svako je počeo da vuče na svoju stranu. Ja sam se osećala sve teskobnije, kao između dve vatre. Presretali su me, na primer, poznanici Srbi pitanjem: „Šta hoće ovi tvoji, zar im nismo sve dali?“ U početku sam ulazila u rasprave te vrste, pitala ih koji su to „moji“ i koji su to „mi“ koji su im sve dali, i da li ti Albanci na nešto imaju pravo ili su kao drugorazredni građani dobili na poklon „od nas“ ono što im ne pripada. A na drugoj strani sam sa zabrinutošću sve češće slušala priče koje su počele da se šire o Albaniji kao zemlji pravde i jednakosti (to jest, kao potpunoj suprotnosti našoj zemlji), i u koje su mnogi tada iskreno verovali. Brzo sam uvidela da su rasprave na ove teme potpuno besmislene, i da sam posle njih samo još ogorčenija. Kako se uopšte ubeđivati s nekim ko Enver Hodžinu Albaniju smatra obećanom zemljom? Ili sa nekim ko smatra da se Albanci „planski množe“ kako bi potisnuli Srbe sa Kosova? Propagande obeju strana baratale su poluistinama kojima nezadovoljan čovek po pravilu pre poveruje nego činjenicama. Zvanična politika je tada još pozivala na strpljenje i razum, ali razuma i strpljenja je ponestajalo. Stambolić i rukovodstvo sa punim pravom su, po mom mišljenju, insistirali na tome da kosovsku krizu treba rešavati na saveznom nivou, kao problem cele zemlje, a ne samo Republike Srbije. Mere koje je tadašnje rukovodstvo preduzimalo da se spreči dalji porast separatističkih tendencija među Albancima imale su zbog toga podršku praktično svih partijskih i republičkih rukovodstava, kao i albanskog rukovodstva, lojalnog jugoslovenskoj zajednici. Međutim, paralelno s tim pokušajima da se nađu razumna rešenja i situacija smiri, stalno je raslo nezadovoljstvo Srba na Kosovu. Međunacionalni odnosi postaju sve lošiji. Posle demonstracija 1981. godine sve veći broj srpskih porodica napušta Kosovo: mnogi nisu mogli da podnesu majorizaciju, mnogi su otišli u strahu od albanskog separatizma, mnogi nisu podnosili promenu situacije nastalu posle IV plenuma, a mnogi su baš tako ranjivu situaciju kada je cela zemlja demonstracije iz 1981. godine prepoznala i osudila kao nacionalističke, iskoristili kao pokriće da dobiju posao ili stan u Beogradu. Naravno da je bilo i pritisaka, ali naravno da je bilo i mnogo odseljavanja zahvaljujući visokim iznosima koje su za stanove i zemlju nudili albanski gastarbajteri. Dobro unovčavanje nekretnina obično se ne dešava pod pritiskom, ali tada se o tome nije govorilo na taj način. Svaki odlazak sa Kosova, pod kojim god uslovima i razlozima bio, zvao se „iseljavanje pod pritiskom“. Na Srbe se na svim zvaničnim nivoima apelovalo da ne odlaze, jer je to još više

otežavalo ionako poremećenu nacionalnu ravnotežu. Istovremeno, to se pokazalo vrlo brzo, neki drugi centri paralelne političke moći radili su uporno na tome da do smirivanja situacije ne dođe; ti centri podbunjivali su kosovske Srbe da ustanu u odbranu svojih nacionalnih prava, da ne pristaju na kompromise, raspirivani su među njima strah i nezadovoljstvo. Jačale su nove političke snage koje će ubrzo rešavanje srpskog nacionalnog pitanja poveriti Slobodanu Miloševiću.

Lično sam se sve manje, bilo gde i bilo u kom društvu, osećala kod kuće. Do sredine osamdesetih u potpunosti sam, što se tiče viđenja kosovske situacije, podržavala politiku ondašnjeg republičkog i pokrajinskog rukovodstva. Pored toga, kao jugoslovenski opredeljena Albanka smatrala sam svojom obavezom da se gde god mogu suprotstavim albanskom nacionalizmu (u ličnim odnosima prvenstveno, jer profesionalno, moja oblast je bila zdravstvo, međunacionalni odnosi su bili zadatak partijskih funkcionera). Ali kada je, sredinom osamdesetih, do tada neviđenom žestinom krenula antialbanska medijska kampanja u Srbiji, tom horu nisam mogla da se pridružim. Za kratko vreme i u medijima i u javnom mnjenju Srbije svi Albanci su potpuno izjednačeni sa pojmovima iredenta i terorizam. Svi su doživljavani kao neprijateljski element. Zapanjena količinom mržnje koju su mediji sejali odlučila sam da se iz svega potpuno isključim. Pošto nikada nisam bila sklona albanskim nacionalistima, sa istom odbojnošću sam se uklanjala i od srpskih. Koliko mi je strana bila pomisao da se nacionalno angažujem među Albancima, toliko me užasavala i pomisao da od srpskih nacionalista dobijem titulu „poštene Albanke“. Ni slutila nisam da mržnja može da naraste do tih razmera. Ono malo hrabrih ljudi u Srbiji koji su se toj mržnji usprotivili pozivajući javnost na razum i pokretanje ozbiljne rasprave o situaciji na Kosovu, proglašavani su izdajnicima srpskog naroda. Najstrašnije je bilo to što se antialbansko raspoloženje snažno podsticalo – nikada ranije u javnom govoru tako nešto nije bilo dozvoljeno, nikada ranije se takav šovinizam nije mogao nekažnjeno ispoljavati. Sad je govor mržnje ne samo prolazio bez ikakve osude, već su glavni glasnogovornici bili upravo ugledni javni radnici, pisci, intelektualci. To je, naravno, proizvodilo samo još veće albansko nezadovoljstvo, „zbijanje redova“, nacionalizam i generalno antisrpsko raspoloženje. Umesto traženja načina da se to stanovništvo više uključi u jugoslovensko društvo, da se strasti smire, da nacionalizmi utihnu, učinjeno je praktično sve da do toga ne dođe. Izgledalo je kao da se namerno radi na tome da se jaz između dva naroda koji je već postojao, produbi do nemogućnosti za popravljanje. Poznavala sam mnoge Albance koji su bili lojalni građani Jugoslavije i Srbije, koje je ovakvo antialbansko raspoloženje koje su forsirali srpski mediji prosto nateralo da se „opredele“. Poznavala sam recimo albanske studente koji su tih godina bezuspešno pokušavali da nađu stan u Beogradu – gazdarice su odbijale da ih prime kad bi čule kako se zovu, ili prepoznale akcenat, što

je bila samo jedna u nizu „tekovina“ te opšte histerije koju su proizvodili (dirigovani) mediji. Čitala sam one napise u „Politici“ (pogotovu u toliko čuvenoj rubrici „Odjeci i reagovanja“) ne verujući sopstvenim očima. Više od dve godine nizale su se u novinama i na televiziji vesti o silovanjima i pokušajima silovanja na etničkoj osnovi, o „šiptarskoj mafiji“ koja švercuje drogu i devize, da pomenem samo njih. Napisi o silovanjima, razumljivo, izazivali su u javnosti posebno ogorčenje. Treba li uopšte da naglašavam da nasilje nad ženom smatram gnusnim zločinom koji treba najoštrije kažnjavati? Ili da je makar i jedna silovana žena veliki broj? Ovde se, međutim, radilo o tome da su novinski tekstovi za temu imali samo „etnička“ silovanja, dok su ona druga, „obična“, ostajala samo pomenuta, bez komentara i bez reakcija ogorčenih čitalaca. Uz imena (ili inicijale) počinioca i žrtve obavezno je išla njihova nacionalna pripadnost, ali samo kad je nasilnik bio Albanac a žrtva Srkinja. Uz druge slučajeve, daleko brojnije, etničko poreklo nije isticano, tako da je ostajao utisak da su Albanci zapravo jedini koji siluju. Pitala sam se koliko ljudi primećuje ovo? Ima li među siledžijama Srba, Mađara, Bosanaca, a među žrtvama silovanja ima li žena drugih nacionalnosti osim srpske? Koliko čitalaca se pitalo da li je u takvom zločinu važno o kojoj naciji je reč? Koliko ljudi je reagovalo u stvari na nacionalnost a ne na nasilje, kao da je silovana žena manje povređena ako je zločin počinio pripadnik njene nacije. Koliko ljudi je videlo da se radi o orkestriranoj kampanji koja je započela sa ciljem da se povećaju strah, bes i mržnja prema Albancima? A da ne govorim o tome da su ovakvi tekstovi objavljivani pre nego što bi uopšte došlo do sudskog postupka i utvrđivanja činjenica. Ali činjenice očigledno tada nisu bile važne niti su ikoga zanimale. Običaj upisivanja nacionalne pripadnosti uz vesti o silovanjima naglo je napušten kad je taj cilj ostvaren – srpsko stanovništvo je masovno mobilisano za podršku rešenjima kosovske krize koje je spremalo rukovodstvo iz Beograda na čelu sa novim predsednikom Saveza komunista Srbije, Miloševićem. A ono se spremalo na promenu ustavnog položaja pokrajina, na svaki način, pa i brutalnom silom (za šta je najpre trebalo homogenizovati srpsko javno mnjenje), jer malo je verovatno da bi kosovski Albanci drage volje pristali da se odreknu autonomije i ponovo stave pod kontrolu Srbije. Nisam stručnjak za ustavno pravo, možda je Ustav iz 1974. godine zaista ostao nedorečen i nije do kraja izrazio svu složenost odnosa Republike Srbije i njenih pokrajina. U Republičkoj skupštini Srbije, naime, sedeli su predstavnici Kosova i Vojvodine i ravnopravno odlučivali o pitanjima celokupne Republike, a time i uže Srbije, dok u pokrajinskim skupštinama nije bilo predstavnika iz uže Srbije. Takav odnos verovatno nije bio održiv na duži rok. U svakom slučaju, izgleda da je proces osamostaljivanja pokrajina neminovno vodio do stvaranja još dve ravnopravne federalne jedinice ili do osam jugoslovenskih republika i to tadašnjoj političkoj i nacionalnoj eliti u Srbiji nikako nije odgovaralo. Kako bi se ta asimetrija popravila,

da li bi i kako došlo do promene Ustava regularnim, zakonskim putem, kako bi se postojeće nacionalne tenzije na Kosovu rešile, teško je sada reći. Da li bi, da je dobilo status Republike, Kosovo u demokratskoj jugoslovenskoj zajednici ravnopravnih naroda imalo razloga da se otcepi i pripoji (tada) bunkerima opasanoj i izolovanoj Albaniji, ne vredi nagađati posle svega što se dogodilo. U svakom slučaju, bilo je očigledno da je tada nekim političkim (partijskim) i intelektualnim krugovima u Srbiji ovo pitanje postalo toliko važno da više nisu birana sredstva da se iznudi promena Ustava, ali za nasilje i brutalnost kojom se, na žalost, od jednog trenutka pristupilo „rešavanju“ problema zaista nema opravdanja. Apsolutno sve je bilo kontraproduktivno, na štetu i jednih i drugih, i cele zemlje. Kako danas izgleda, najviše na štetu samih kosovskih Srba.

Sa svoje strane mogu da kažem da je moje zemlje nestalo i pre nego što se Jugoslavija raspala u ratovima koji su usledili. Izgubila sam tačku oslonca: gde god bih se pojavila osećala sam se kao strano telo. U opštoj histeriji svi su pričali samo o politici i svi su strastveno navijali za svoje. I ne samo na Kosovu. Cela zemlja je bila zahvaćena nacionalističkim virusom. Komunistička opcija je možda sasvim opravdano izgubila istorijsku bitku, ali namesto nje šta se nudilo – samo nacionalizmi. „Mešanci“ više ni u jednoj sredini nisu bili poželjni ako iz svoga identiteta nisu izbacili „pogrešan“ sastojak. Ono što sam sa ponosom negovala tolike godine, moja „mešavina“ koja je bila sav moj život, postala je za kratko vreme u očima većine nešto sramotno, neka mana koju treba sakriti.

Sklanjam se

Nisam, srećom, imala ozbiljnijih neprijatnosti, u smislu fizičkih napada ili pretnji. Izgubila sam „jedino“ tle pod nogama. Nisam više pristala nigde. Nastavila sam da radim, bez naročite volje i motivacije. Moj poslednji mandat pre penzije bio je poslanički u Veću republika Savezne skupštine (još je postojala SFRJ), bila sam u administrativnom odboru te četiri godine, od 1987. do 1991. Odlazak u penziju bio je u tim okolnostima za mene veliko olakšanje. U istom periodu bila sam i predsednica Izdavačkog saveta časopisa „Nada“, što je bilo veoma zanimljivo i relaksirajuće.

Upravo tih godina desile su mi se privatno neke veoma teške stvari. Najpre mi je 1986. godine umro brat Enver. Samo njegova žena, mlađi brat i ja smo znali da je rak od koga je bolovao metastazirao i da mu je ostalo svega nekoliko meseci života. On nije smeo da zna punu istinu, ne bi prihvatio terapiju, ne bi imao volje da se bori. Ovako, verovao je da će da pobedi, a mi smo ga posećivali svakog dana i bodrili i pretvarali se da verujemo u dobar ishod koliko i on. Užasno je bilo teško gledati ga u oči i lagati da će sve biti u redu, teško koliko i saznanje da nade nema. Njegovu bolest i smrt sam veoma teško podnela. Izgubila sam posle toga svaku volju, tuga

za bratom smenjivala se sa depresivnim raspoloženjima, sa strahovima bez imena. Vreme sam provodila najviše u kući. Na moju veliku sreću, iste godine rodila se moja unuka Luna, Goranova i Mašina kćerka. Njeno rođenje dalo je novi impuls mom životu. Putovanja, sastanci, umor od svega, sve se lakše savladavalo sa saznanjem da ću se sa njom poigrati kad god dođem u Beograd. Posao me više nije zanimao, u onakvoj atmosferi sve što sam želela bilo je da ne skrećem pažnju na sebe, da me ima što manje. Nisam izostajala sa skupštinskih zasedanja, ali se nisam ni isticala. Iskreno, čekala sam da ispunim rok za punu penziju. Potom je, 1988. godine, Toša doživeo srčani infarkt. Morao je da se operiše, ugrađena su mu tri bajpasa u bolnici u Beogradu. Čini mi se da sam sve to teže podnela ja nego on. Onda sam i sama počela da poboljšavam, kako već ide sa godinama, anemija, reuma, i konačno operacija žučne kese negde, mislim, devedesete. Zdravstveni razlozi su mi bili dovoljno jako opravdanje što se nigde ne pojavljujem i ni u čemu ne učestvujem. A opet, teško mi je padalo to što sam morala da se povučem i izolujem. Ja koja nisam mogla ni dan bez društva i razgovora, pobešla sam u samoću da se spasem. Vremenom sam izgradila posebnu taktiku bežanja: izabrala sam dve porodice u kojima se o politici i aktuelnim događajima nije govorilo i na smenu sam ih posećivala. Jednom odem kod moje jetrve Jele koja je bila udovica i gajila svoje unuke, drugi put kod daleke rođake koja je zbog bolesti bila gotovo nepokretna. To su bili zatvoreni svetovi koje spoljašnja stvarnost gotovo nije doticala i to mi je odgovaralo. Ponela bih ponude, popila sa njima na miru svoj popodnevni čaj, popričala o zdravlju, deci i vremenu, ništa više, toliko – spasonosno. To su bile moje gotovo jedine dve destinacije. Tošu je to strašno ljutilo. Govorio je: „Ma od čega, bre, bežiš, niti si ti iskrivila Drinu niti je ti možeš ispraviti“. Bežala sam od političkih diskusija, čak i sa njim, jer to više i nisu bile diskusije. Nacionalna polarizacija je već bila toliko jaka da je postalo skoro nemoguće naći se u mešovitom društvu i pričati o aktuelnoj političkoj situaciji, a pogotovu ne u takvom razgovoru uputiti neku kritiku na račun suprotne strane. Ako bi nešto i započelo završilo bi se ili svađom ili brzim razilaženjem da ne dođe do svađe. Ljudi su se već uveliko razvrstali po nacionalnoj osnovi (bar kod nas u Prištini i u krugovima u kojima sam se ja kretala) tako da su se međusobno družili samo jednonacionalni jednomišljenici. Ja tu nisam imala mesta. Verovatno je bilo i izuzetaka (čast onima koje nisam upoznala), ali ja među svojim poznanicima Albancima nisam srela osobu koja je progovorila nešto protiv albanskog nacionalizma, niti sam među Srbima/Crnogorcima u Prištini poznavala nekog ko nije podržavao Miloševića (govorim o kraju osamdesetih i početku devedesetih godina) – svi su raspravljali samo o ugroženosti sopstvene nacije. Naravno, kosovski Srbi imali su iza sebe ceo državni aparat Srbije, i vojsku i policiju spremnu da brani ugrožene srpske nacionalne interese, što kosovski Albanci naravno nisu imali, i to je bila ogromna,

suštinska razlika. Ta razlika je, ja mislim, odsudno i usmerila razvoj događaja na Kosovu u narednoj deceniji.

Čak je i moj muž dobrih nekoliko godina bio naklonjen Miloševićevoj politici. Bio je već u penziji i nije imao načina da to drugačije izrazi nego privatno, u kući i među prijateljima, ako ne aktivno a ono bar kao simpatizer. Imao je, ruku na srce, stalno neke primedbe i mnoge stvari nikako nije odobravao, nacionalizam svakako ne, ali osećalo se da njegova naklonost ide na tu stranu, ako ništa drugo po tome što je Miloševića najmanje psovao – negde do zajma za privredni preporod Srbije, Dafine i hiperinflacije, posle je i on promenio ploču. Čini mi se da je to kod njega bilo najviše iz straha od promena, od uvođenja višepartijskog sistema, što je njemu kao čoveku drugog vremena bilo strano (naročito ga je pogađalo kad je u tim prvim višestranačkim nadmetanjima pominjana mogućnost povratka monarhije, ili ukidanja penzija i drugih privilegija borcima NOB-a), kako god bilo, trebalo mu je dosta vremena da prizna da „ga je (Miloševića) pogrešno procenio“. Nekoliko puta smo se ozbiljno sukobili oko toga, a onda sam shvatila da nam jalove penzionerske rasprave ne samo kvare raspoloženje nego štete i njegovom srcu, pa sam i od toga odustala. U Beogradu bih od Maše pokupila stare brojeve Vremena i nosila ih kući da na miru pročitam kako misli (i da postoji) neka „druga Srbija“. To mi je bilo dovoljno.

Nakon burnih kosovskih događaja sa kraja osamdesetih i početka devedesetih: mitinga, demonstracija, smena, hapšenja, ukidanja autonomije, pa samoproglášenja Republike, policijskog časa, otpuštanja sa posla itd, nastupaju, kao što je poznato, još dramatičniji događaji u ostatku zemlje. Jedno vreme Kosovo ostaje po strani, dok su u centru interesovanja bili ratovi u Hrvatskoj i Bosni. Deca su sve više vršila pritisak na nas da se preselimo u Beograd. Nama se sa Kosova nije išlo. Priština je bila naš jedini dom, šta bismo mi radili u Beogradu, pogotovu što su i Goran i Suzana sa svojim porodicama tada već živeli u drugim zemljama. Naš argument je bio: „Za nas na Kosovu nije opasno, kome može da smeta dvoje staraca“. U stvari, nismo hteli da čujemo ono što nam je Goran od samog početka, od famozne Osme sednice, sa zabrinutošću govorio šta će se najverovatnije dogoditi. Naslutio je suštinu celokupne Miloševićeve politike pre mnogih političkih analitičara, o nama da i ne govorim (iako se on politikom nikad nije bavio a mi jesmo), upozoravao nas da se kosovska kriza na kraju neće rešavati drugačije nego silom, da će se tada verovatno i cela zemlja raspasti u ratu, i savetovao nam da se selimo. Mi stvarno nismo verovali u njegove mračne prognoze, čak ni kad je počeo ozbiljan rat u Hrvatskoj. Todoru se tad pogotovu nije moglo reći bilo šta protiv JNA a da ne padne u vatru. Svaki put kad bi nas Goran telefonom pitao planiramo li preseljenje u Beograd, izbegavali smo da odgovorimo direktno, čak smo pokušavali da mu objasnimo kako se njima u inostranstvu sve čini još gorim nego što jeste.

On se nervirao što ništa ne razumemo. Prilikom jednog susreta zaseo je sa nama i počeo izokola o tome kako je u novinama pročitao da je policija izvela neku oružanu akciju u „albanskom selu od 7000 stanovnika“. Shvatili smo na šta cilja, pa smo požurili da objasnimo kako su to sporadični incidenti, da će se situacija postepeno smiriti itd. Bilo je to negde krajem devedesetih, kada je do tada relativno mirno stanje – ostavljeno tako „do daljeg“, doduše sa hiljadama ljudi otpuštenih sa posla, školama koje su radile po privatnim kućama, povremenim okršajima policije sa manjim naoružanim grupama, ali ipak relativno mirno u odnosu na ratove i razaranja koji su se već desili na drugim stranama – počelo da se pogoršava. Pitao nas je tada Goran – šta mislite, dokle može neka vlast da se održava samo na silu, pomoću vojske i policije? I, šta mislite, koliko će proći dok recimo jedno takvo selo ne ustane na oružani otpor, dok se sve ne pretvori u opštenarodni ustanak? I pitao je, šta mislite, gde još postoji selo od sedam hiljada stanovnika, koja je perspektiva takvih geta bez škola, prodavnica, puteva, komunikacije sa svetom? Ona rastu jedino brojčano, u njima stasavaju generacije kojima budućnost ne obećava ništa i oni će izlaz iz takvog zatvora veoma brzo potražiti u oružju. To je i jedini put koji im je ostavljen. Biće to, rekao je, cela vojska mladih ljudi koji neće znati ništa drugo osim da pucaju i boriće se fanatično, jer neće imati šta da izgube osim golog života. Naoružaće se i organizovaće se u pravu vojsku, koja će ratovati sa srpskom vojskom i policijom do istrebljenja. Imate li stvarno razloga da ostanete tu i sačekate da se to desi? Ako čekate da dođe do potpunog haosa, bojim se da ćete na kraju bežati sa stvarima u najlon kesi, pred nekom vojskom, zar vam je važno kojom, tako je rekao. Odlično se sećam tih njegovih reči. Tad još nije bilo ni govora o stvaranju OVK, rat na koji je Goran upozoravao izgledao je sasvim nerealno, ali su me te njegove reči naterale da se prvi put stvarno suočim sa mogućim razvojem događaja. Tada smo prvi put i Toša i ja počeli ozbiljno da razmišljamo o odlasku. Setili smo se Oluje i kolona izbeglica iz Krajine na traktorima (i sa stvarima u najlon kesama!!) koje smo gledali na televiziji. Konačno je i nama bilo jasno da ne smemo da čekamo da iz sopstvene kuće bežimo u nekakvoj koloni.

Beograđanka

U Beograd smo se doselili u proleće 1998. godine. Prethodno sam iz ličnih dokumenata morala da izostavim prezime Đorđević, jer je zakon, da bi se sprečilo iseljavanje, zabranjivao Srbima (tj. nealbancima) prodaju nepokretnosti. Sa prezimenom Dukađini mogla sam bez problema da prodam našu kuću u Prištini. Potpuno apsurdno, skinula sam srpsko prezime upravo onda kad bi mi ono moglo dobro doći u Beogradu i doselila se u Beograd kao „čista“ Albanka upravo onda kad je to i za jednu i za drugu

stranu bio apsolutno najnepopularniji mogući izbor. Ali tako se moralo, ništa tu nije, bar za mene, ni moglo da se bira, na kraju krajeva, neka „moja“ strana više nije ni postojala. Moja porodica i moje najbliže prijateljice podržavale su odluku o odlasku. Niko od njih nije mogao da zna koliko će tek da bude strašno živeti u Prištini, ali slutili su da dolazi još gore i smatrali su da je bolje da odem, kad već imam izbor. Oni ga nisu imali. Čula sam, istina, i neke prezrive komentare svojih sugrađana na to što sam za svoj dom izabrala baš Beograd i baš sada. Otrpela sam potom i po neki prezriv pogled nekih Beograđana (na šalterima, u prodavnicama) kad bi čuli moje ime ili moj akcenat. Ni na jedno ni na drugo nisam bila ravnodušna, ali sam se trudila da ih ignorišem. Stari prijatelji su me prihvatili bez pitanja, a u Beogradu ih je srećom bilo dovoljno.

Od svih razloga da se doselimo u Beograd jedan je ipak bio najvažniji: Maša i Luna su se tu ponovo vratile za stalno, tako smo mogli mnogo češće da se viđamo. Tad se rodio još jedan lep i važan razlog: unuk Noam, Suzanin i Stefanov sin, naša nova velika radost. Beograd je tako postao centar porodičnog okupljanja: Goran i inače dolazi svojoj porodici, Suzana pak dolazi sa svojom porodicom (mi živimo u njenom stanu), i na moju sreću, viđamo se čak češće nego dok smo mi bili u Prištini, a pogotovu češće nego što bismo mogli da smo ostali dole.

Rastala sam se sa rodbinom i prijateljima ne sluteći da je to i poslednji put što smo zajedno. Kratko pošto smo se prilagodili na život u velikom gradu, na Kosovu su se sukobi tako razbuktili da je bilo pametnije ne putovati. Nisam htela da dođem u situaciju da se nekom poznaniku na ulici pravdam što sam „prebegla“, ili da neki saputnik u autobusu (sad su to postale etnički čiste ture, Albanci više nisu putovali za Beograd) počne da me ispituje ko sam i odakle sam. Ranije sam u takvom ćaskanju rado prekraćivala vreme tokom tih pet sati vožnje, ali ranije nisam bila „drugi“. Upuštanje u takvu vrstu avanture više nije dolazilo u obzir. Bratu sam isto savetovala da ne dolazi u posetu. Onda je došlo NATO bombardovanje, posle kojeg je svako putovanje dole postalo ne samo neuputno nego i nemoguće.

Kako sam se tokom bombardovanja osećala teško mogu da opišem. Podelila sam sudbinu ostalih sugrađana: čekala da zasvira sirena, čekala da vesti da čujem šta je gde pogođeno, čekala da dođe struja, čekala da kupim hleb, psovala Amerikance, neustrašivo išla po gradu „nekim poslom“ sa Tošom usred uzbune. Podnosila sam užas koji nas je zadesio onako kako se trudila većina ljudi oko mene. Sa ljudima iz svoje okoline delila sam naše zajedničko stradanje. Za stradanje ljudi sa one strane strepela sam u sebi. Meni su tamo ostali najbliža rodbina i prijatelji, kao i mi ovde izloženi NATO bombama iz vazduha, a na zemlji prepušteni na milost i nemilost vojnim i paravojnim formacijama. Svakodnevno sam provodila sate pored telefona pokušavajući da saznam šta mi je sa bratom, sa njegovom porodicom, sa

decom drugog brata, sa prijateljima. Oni odande radili su isto. Uspostavljali smo vezu preko Suzane u Parizu ili preko Leke, mog bratanca u Berlinu, okolo naokolo, samo da javimo jedni drugima da smo živi. Moja bratanica Nora, njen muž i deca, na primer, bili su proterani u Makedoniju. Srećom, našli su smeštaj u Tetovu, u nekoj porodici, kod koje su proveli četiri meseca. Danima niko nije znao ni gde su ni jesu li živi. U njihov stan u Prištini upali su naoružani uniformisani ljudi i naredili da svi za pet minuta napuste stan. Ispred zgrade je već bila gužva. Tada je neko pokušao da izdvoji i povede njenog muža, ali je odustao kada je Dea, njihova kćerkica, zgrabila oca, čvrsto ga zagrlila i počela da plače na sav glas. To ga je najverovatnije spasilo, jer izgleda da u toj opštoj gužvi i haosu koji je bio ispred zgrade nije sve moglo da se odvija po planu. Za ovo sam saznala kasnije, kada se Nora sa porodicom vratila u Prištinu. A o svemu tome nisam imala s kim da pričam u Beogradu, koga bi se u ratnim i poratnim okolnostima ticala sudbina „neprijatelja“, makar i ovakvih kakva je Norina porodica. A kako i da pričam, i deca tih ljudi stradala su na drugi način: neki su odvedeni da ratuju, neki bežali u inostranstvo, neki provodili noći po skloništima, niko tu nije bio pošteđen. Sličnih priča i sudbina bilo je već bezbroj i po Bosni i Hercegovini i po Hrvatskoj. Kako sam se u tim uslovima osećala mislim da do kraja mogu razumeti samo oni sa sličnom nesretnom kombinacijom porekla, rodbinskih veza i identiteta. Plašila sam se da će rat samo pogoršati stvari, ko god da progłosi pobedu bila sam ubeđena da ćemo iz njega svi izaći kao gubitnici, a sve što se u ove četiri godine događalo na Kosovu potvrđuje da sam s pravom strahovala. Bar što se tiče one osnovne i meni najvrednije stvari – da Kosovo bude mesto za miran suživot svih njegovih građana. To osnovno tkivo je pocepano i mislim da će se svi „krojači“, a pogotovu međunarodne snage koje imaju mandat da tom nesretnom mestu na planeti obezbede mir i red, dobro namučiti dok ga ponovo ne zakrpe.

Za ovih šest godina nikada nisam bila u Prištini. U ovom trenutku ne znam ni da li ću ikada više otići tamo. Čujem se telefonom sa mojima i sa nekim prijateljicama, važno mi je da znam kako su, a za više od toga nisam u stanju. Ponekad poželim da mogu ponovo da prošetam Prizrenom – makar tajno, pod feredžom, da me niko ne prepozna, kao nekada, ali se brzo otreznim, znam da to više nije moguće. Zamenila sam Kaljaju Kalemegdanom i nije loše – nije isto, ali ionako ništa više nije isto. Posle svega mogu da kažem da mi mnogo znači to što su, uprkos svim pokidanim međunacionalnim odnosima, bar naše rodbinske veze i neka dugogodišnja prijateljstva ostali nedirnuti. Moja deca i deca moje braće, i prijatelji koje su imali od malih nogu, i njihova deca, uspeli su da ostanu iznad mržnje kojom smo svi bili godinama trovani. Verovatno i ne znaju koliko sam im zahvalna zbog toga što su sve vreme održavali redovnu komunikaciju. Čvrsto verujem da nisu sasvim usamljeni, čak sam čula i za druge slične primere

i to me ispunjava nadom da nije sve nepovratno izmenjeno i prekinuto, da se (čak i na Kosovu!) ponovo može živeti zajedno, valjda unutar nekakve multietničke i multikulturne Evrope. Samo to tada više neće biti moja priča, nego, nadam se, neka lepša i sretnija priča mojih i svih naših unuka.

Didara Dukađini, zapisala **Miroslava Malešević**

(„Didara – životna priča jedne Prizrenke“ 2004)

Svedočanstvo o Kosovu

„Azilanti“

U jesen '97. godine počeli su da niču punktovi. Azilanti su dolazili vrlo često posebnim letovima. Običnih, civilnih letova bilo je sredom, petkom subotom i manje nedeljom, a avioni sa azilantima sletali su obično utorkom i četvrtkom. Čak i po dva ili tri aviona sleteli bi jedan za drugim. Bilo je jezivo gledati u tim prilikama bolje opremljenu i naoružanu policiju i muškarce koji satima izlaze iz zgrade, gotovo u koloni, posle pregleda papira i proveru. U tim situacijama je i komandir bio tu obavezno, a dolazila su i kola iz Prištine ili „marica“, po one koji su, sa lisicama na rukama, iz aviona odlazili pravo u SUP – Priština ili u zatvor. Jednom sam videla čoveka koji je imao lisice na rukama, ali su mu i noge bile vezane nečim jedna za drugu, pa je teško koračao sitnim koracima do vozila koje je došlo po njega i u koje su ga ugurali policajci. Neki od tih azilanata su zadržavani tu u stanici policije po nekoliko sati, bilo je nekih koji su izlazili sa vidljivim, svežim modricama po licu i rukama. Plakali su. (...)

Februar '98.

(...) Krenula sam sa aerodroma na vožnju do Mališeva. Na punktu kod Glogovca sam „uredno“ stala i ne verujući svojim očima gledala ružan prizor, a kad sam na dati znak pomerila kola napred, mogla sam i da čujem šta se govori. Nisam smela da pokažem da sam potresena prizorom. Dve žene i jedan muškarac, pedesetih godina, stajali su na ivici puta, u čarapama. Sadržaj njihovih torbi bio je istresen i pola tih stvari rasuto blizu njih na asfaltu, a jedan deo dalje, skoro u kanalu pored puta. Cipele su bile razbacane pored njih. Žene su se tresle od straha i jecanja. Policajac ih je ošamarilo bar po nekoliko puta, koliko sam ja videla, kao da se zabavlja. Vikao je na njih i psovao ih:

„Nema kod vas UČK-e, a? Koga vi pravite budalama? Mislite da smo mi ljudi? Koliko ste im para doneli? Za oružje, da nas ubijate?“ (...)

Maj '98.

(...) Penjala sam se putićem naviše, i kako sam se približavala najvišoj tački, tako se ispred mojih očiju otkrivao prizor, za koji sam pomislila da je poslednja slika koju ću videti. Sa druge strane te uzbrdice, na nizbrdici sa obe strane puta otkrivala mi se slika pred očima: videla sam prvo glave ljudi, onda ramena, ruke i oružje okrenuto prema meni, pantalone i na

nogama obične, civilne cipele. I da sam htela, da sam mogla nešto da uradim, ne bih mogla da se pokrenem. Bacila sam pogled na retrovizore i videla pozadi slične ljude koji su verovatno izašli iz šumice čim sam ja prošla. A i da nije bilo njih, nazad ne bih mogla da pobegnem zbog lošeg i uskog puta. Čovek pored mene je, bar sam tako pomislila, takođe bio uplašen. Ne pomerajući usne mi je šapnuo: „Ne plaši se, mi smo tu.“

Kad smo sišli na ravan deo puta, iz grmlja je izašao visok, mlad muškarac, crn, mislim da je imao uredno ošišanu bradu. Pokazao mi je da stanem i ja sam stala i otvorila do kraja prozor. Istovremeno je sa druge strane prozoru prišao drugi čovek, čiji lik tada nisam videla, nisam smela da se okrećem, i tiho je razgovarao sa mojim putnikom. Čovek sa crnom bradom me pozdravio na albanskom. Bila sam kao robot, mašina, ne ljudsko biće, ili bar ne potpuno. Obavljala sam sve radnje nesvesno, ali mi je ipak prošla jedna misao kroz glavu: „Sad bar znam kako se Albanci osećaju, ili bar većina njih, na svakom punktu, na svakih nekoliko kilometara.“ (...)

Kraj juna '98.

(...) Nije mi baš bilo prijatno i lako da prevezem bolesnu ženu pored tolikih punktova i policije. Nisam smela da krenem sama na taj put, rekli su i da je žena veoma bolesna. Radosav i Vera nisu bili tu. Njihov sin Dragan je jedini bio slobodan i pristao je da ide sa mnom. „Idem sa tobom. Ako se ti ne plašiš, ni ja ne smem da priznam strah.“

Pronašli smo adresu u Prištini, koju su nam ostavili. Ni sama ne znam šta sam osetila kad sam videla kako iznose gospođu Karoči. Bila je u pravim nosilima, gotovo cela u gipsu. Oborila sam sedište i pomerila ga napred. Utisnuli smo neku ćebad, da napravimo što ravniji ležaj za nju. Uzeli smo njene papire i vodu i krenuli. Dragan je seo pored njene glave na zadnje sedište, povremeno joj je mokrim peškirom kvasio lice. Bila je u jakim bolovima, čitavim putem je plakala, ali se ustezala da ne uznemiri i uplaši nas dvoje. Videlo se da pati. Kasnije sam saznala da je imala rak kostiju, ne znam kako se to medicinski ispravno naziva, operisala je kuk mislim desne noge, i zato joj je cela noga, čak i kičma do vrata, bila fiksirana gipsom. Koji bi monstrum, makar bio policajac, makar bio sto puta Srbin, i makar hiljadu puta bio „veliki Srbin“, mogao da dirne takvu ženu? I ko bi mogao da me spreči, čime da me uplaši, da ne pokušam makar da stanem na stranu takve žene i pomognem joj? Ali nije jednostavno proći zloglasnu Sredsku, koja je bila pod direktnom upravom najgoreg sina ljudskog roda, Krigera, ili Šćekića. Zaustavili su nas u Sredskoj. Sve dotle nismo imali nikakvih problema. Na svakom punktu bi samo pogledali papire i ženu u bolovima i pustili bi nas da mirno idemo svojim putem. Ali, ne i Šćekić!

„Izlazi napolje! Ti, imaš li kakav dokument?“ – vrisnuo je na Dragana. Dragan je bio plašljiv i malo mu je trebalo da poplavi od straha.

„Imam“, dao mu je svoju ličnu kartu.

„Srbin! Voziš Šiptarku. Gde ti je uniforma i puška?“ Dragan je počeo da se njiše.

„Vadite je napolje, da vidimo šta ima od oružja ispod nje?“ Pobesnela sam. Znala sam da ne smem mnogo da ga ljutim, znala sam da može bilo šta da nam uradi, morala sam da smirujem sebe i svoj gnev, ali ipak nisam uspela da se obuzdam. „Ne, gospodine. Ne mogu da pomeram ženu. Ona je u užasnim bolovima, ne mogu da je mučim još više. Ispod nje nema ništa osim sedišta i ćebadi. Greh je pomerati je. Ona je samo žena, starija, bolesna žena, ide sa teške operacije, iz bolnice.“

„A tebi je nje žao? Sigurno je okotila najmanje pet terorista. Hoćeš i ti da plačeš sa njom?“ – vrištao je. Verujem da je žena u kolima sve čula. Stidela sam se tog čoveka. „Već plačem“, odgovorila sam. I plakala sam.

(...)

Ubrzo posle ove vožnje, sa aerodroma sam odvezla njenog sina i dve ćerke na vikend, da vide svoju majku, i ponovo ih vratila na aerodrom. U obe vožnje Vera je bila sa mnom. Nisam sigurna koliko puta sam ih ukupno vozila, ali svakog vikenda, u narednih nešto više od mesec dana, nekoga sam dovozila ili odvozila iz njihove kuće. Dolazili su da naizmenično budu pored majke, po nekoliko dana. A onda su mi javili da je umrla. Morala sam da sačekam na aerodromu njene dve ćerke, sina i snaju. Za Veru nije bilo mesta. Avion je kasnio i ja sam vozila što sam brže mogla da bi na vreme stigli na sahranu koja je bila zakazana u dva sata popodne. Sve punktove smo prošli bez problema, kao i obično. Ali, na Brezovici naš je sačekao Šćekić. Kad sam ga videla, grlo mi se steglo. Bio je u uniformi i čim nas je video, ušao je u kontejner i poslao po papire čoveka u civilu, mislim da je bio pomoćnik ili zamenik komandira. Kad je taj čovek bio sam, bez Šćekićevog prisustva ili blizine, na bilo kom punktu, samo bi nam pogledao papire, provirio u unutrašnjost kola, što i jeste bio zadatak svakog policajca na punktu, i pustio bi nas da mirno nastavimo svoj put, bez i jedne ružne reči, uvrede, pretnje. Ali, kad je njegov „šef“ bio tu, on je samo slegao ramenima. Nije smeo da mu se suprotstavlja da ne bi okrenuo njegov gnev protiv sebe, ili je želeo da i sam „napreduje“ u službi pa nije hteo da mu se zamera. Tako i ovog puta, pokupio je pasoše i moje papire i odneo ih Šćekiću.

„Nemojte da izlazite iz kola, tako je naredio Šćekić“, rekao je tiho kao da mu je neprijatno.

„Ali gospodine, sećate se one nepokretne žene što sam je vozila pre mesec dana. Ona je njihova majka, umrla je, u dva je sahrana.“ Pogledom je govorio da razume i da mu je neprijatno, ali je ipak morao da odnese naše papire u kontejner. Iza mene su sve tri mlade žene plakale. Karoči se takode gušio od tuge, ali verovatno i od poniženja i besa. I meni je bilo teško. Sedeli smo više od sata u kolima, sunce je peklo i ubijalo nas. Pored

nas je prošlo dosta vozila koja su posle nas došla na punkt, prošla kontrolu i odlazila svojim putem. Nisam mogla više da samo sedim i čekam. Znala sam da se taj bolesni, naoružani čovek samo izivljava. Mrzela sam ga. Izašla sam i pošla kod njega u kontejner. Čovek u civilu me gledao širom otvorenih očiju, i čim sam ušla unutra, on je pobegao. Šćekić je podigao noge na neku stolicu ili stočić, više se ne sećam, udobno zavaljen u stolicu i pio je nešto iz limenke. Papiri su bili na stolu, ispred njega. Ušla sam i stala ispred njega, pored njegovih čizama.

„Gospodine, dajte nam papire, moraju ljudi da stignu na sahranu svojoj majci.“

„Hoćeš li da ih pozoveš da stanu pored puta, tamo. I ti sa njima. Sad ćemo da vas postreljamo i samo da vas otisnemo dole, u provaliju.“ Još jedan policajac je bio unutra, sedeo je, i zasmejao se grohotom kao da je čuo dobru šalu. Okrenula sam se da izađem. (...)

„Gde si pošla?“ - dreknuo je na mene. Zastala sam u pola pokreta.

„Kleknj na kolena i moli da ih ne pobijem“ – zapovedio je. Drugi policajac se uozbiljio. Možda mu je nešto doprlo do mozga, ko zna. Trenutak sam stajala a onda sam se spustila na kolena.

(...)

15. juni

(...) Ustao je, prišao mi okolo, kao da hoće da mi pokaže da mu se ne žuri, preteći, stao ispred mene i ošamario me, snažno. Kao moj otac kad sam bila mala. Ponovo sam bila u podrumu. Ali ne samo ja, celo Kosovo, svi stanovnici Kosova bili su u podrumu. Većina civila je drhtala, kao ja u tom momentu. (...)

Ošamario me još jednom. „Za koga radiš? Za koga špijuniraš?“ „Ne znam šta vam odgovara, pa da vam to kažem. Ne radim ni za koga osim za sebe i opštinu kojoj plaćam porez iz kojeg i vi dobijate platu. To je sve. Jači ste, možete da uradite šta hoćete, ali nije u redu. Hoću da idem kući“ - koliko se sećam mislim da sam ovo rekla između šamara.

Pobesneo je, izvadio pištolj, uhvatio mi jednom rukom lice i stegnuo jako, otprilike tamo gde se vilice spajaju. Zabolelo me mnogo, užasno mnogo. Gurnuo mi cev pištolja u usta, mislim da sam osetila da je bila masna. Htela sam da kažem „To me boli, povređuješ me“, ali nisam uspela od njegovog stiska. A i bilo bi glupo, on i jeste želeo da me povredi. Bila sam svesna da mu ne pada na pamet da me ubije, ne bi to uradio tu, da isprlja pod, to sam odmah pomislila. Hteo je samo da me ponizi, da me zgazi kao crva, da mi pokaže svoj prezir, da me uplaši. Sklonio je pištolj na neki metalni orman iza moje glave i još jednom me ošamario. Opet sam, kao kad sam bila mala, osetila toplu krv kako se sliva iz nosa. Zateturala sam se i pomerila prema ormanu, prema zidu, ali nisam pala. Stisnuo mi

je lice rukama, i gurnuo mi jako glavu u zid. Jako, ali ne previše, tako sam bar pomislila tada. Bila sam sigurna da može jače i bolje. Srpski sin, srpski policajac, detić crnogorski. Tukao je žene i decu na putu. Proklet bio! Gnječio mi je glavu o zid. Jednom, dva, tri puta... Osetila sam se umornom, iscrpljenom, telo mi se opustilo, kao da sam vozila hiljade kilometara bez odmora, pa sam upravo legla u krevet i počela da tonem, propadam u dubinu, nepoznatu ali prijatnu. Osetila sam ukus metala, možda sam pomislila da je od cevi pištolja. Ako sam uopšte mogla da mislim. Uhvatio me za ruku i gurnuo u hodnik.

(...)

Oporavila sam se dovoljno da mogu da vozim, doduše lagano i mnogo više se koncentrišući na obične, refleksne radnje. Nikada više nisam mogla da govorim kao pre tog petnaestog juna. Mnogo imena, likove, događaje, imam negde u svesti, ali ne mogu da se setim, ili bar ne sasvim jasno, i svakako ne pre nego što dugo prevrćem po memoriji, odakle ih znam, gde tačno pripadaju. Teško slažem rečenicu, mnogo, mnogo teže nego ranije. Ponekad se „izgubim“ u pola rečenice i moram da se koncentrišem, da ulažem napor, da ponovo hvatam niti i završim je do kraja, onako kako sam htela, ili bar dovoljno jasno. Samo onaj ko me zna od pre petnaestog juna, može sasvim jasno da vidi koliko je ostalo mene, posle tog kobnog „susreta“ sa Šćekićem. Svaki susret sa njim odnosio je deo mene, svaki njegov pogled, reč, uvreda, psovka, pretnja, udarac, nosio je u nepovrat moje zdravlje, moj život. Ali i sve ono što je radio mojim putnicima, i ne samo njima. Sve one ljude koje sam viđala da je ostavljao na punktovima, a koje nisam sretala u povratku, iako sam ih u svakom vozilu, u svakom pešaku, tražila pogledom, svakog tog čoveka sam žalila i dugo mislila na njega.

(...)

Mart '99.

Spremalo se „veliko čišćenje“ Kosova, koje ću pokušati da ispričam onako kako sam ja videla, doživela, gledala svojim očima ili slušala od ljudi. Da se nikada više nikome i nigde ne desi! Kao da su svi Srbi istovremeno izašli iz svojih kuća i jurili panično iz jedne prodavnice u drugu, pokušavajući da dođu do još malo zaliha hrane, do još nečega što može zatrebati u dugom ratu protiv celog sveta. „Proći će gore nego u Vijetnamu, svi ćemo da izginemo ako treba, ali oni neće porobiti Srbiju. Mi smo najtvrdoglaviji narod na svetu. 'Demokratske' sile nisu spremne da trpe gubitke u ljudima. Kako će svojoj javnosti da objasne i opravdaju izgubljene živote svojih građana?“ – šaputalo se, ali i glasno pretilo. Kao da su svi zahvaćeni nekom čudnom groznicom, euforijom. „Ne mogu oni da probiju granicu, nećemo im dati da zgaze nogom na našu teritoriju, pa makar svi izginuli. Srbija će stati uz nas, ako porobe Kosovo, doći će i u Beograd.“

(...)

Pala je prva bomba te večeri. Jadranka je skočila i počela da vrišti. Nismo znale gde je tačno pala, ali je, sudeći po snažnoj detonaciji, bila blizu. Nestalo je struje, napolju se čulo vrištanje žena.

(...)

„Jao, pa oni stvarno bombarduju? Ubiće nas sve“, plakala je. „Neće, ne boj se. Moraš da budeš svesna. Ko zna koliko će rat da potraje, trebaće ti snage da prođeš kroz njega i ostaneš zdrava. Sad ćemo ja i ti da napravimo dobro sklonište. Hajde smiri se, imam iskustva iz Bosne. Tamo sam jednom išla u posetu koja je potrajala sedam dana i za to vreme sam od tih ljudi mnogo naučila o ratu i kako se zaštititi od bombi koje padaju blizu. Ako padne preblizu, onda nije strašno, i ne osetiš. Jesam li te ohrabrila?“

„Još više si me uplašila. Kako možeš da budeš tako smirena, ne razumem.“

„Jadranka, ti si zaboravila da sam celu prošlu godinu vodila bespoštedni rat za opstanak. Znaš li ti koliko snage i hrabrosti treba da kreneš put Đakovice i unapred si sigurna da ćeš se sresti sa stotinak policajaca od kojih svaki drugi želi da te vidi mrtvu. A uz to još i Šćekić? To je za mene bio rat. Ovo nije ništa. Ne trebaju mi sedativi, veruj mi.“

Povukle smo krevet do drugog, pregradnog i čvršćeg zida, nosećeg, i još ga odmakle od spoljnog. Ako se i sruši kućica, taj zid sigurno neće. A ako se ipak i on sruši, to će značiti da je bomba pala previše blizu, i verovatno je ne bismo ni osetile. U tom slučaju je svejedno u kom uglu je krevet.

(...)

Žuja je ostao sa nama oko dva meseca i redovno nas je obaveštavao o svim događanjima napolju: o kretanjima vojske i policije, o tome šta je gađano, pogodeno, o kolonama albanskih izbeglica koje napuštaju zemlju prema Makedoniji i Albaniji, o zloupotrebama tih kolona za premeštanje vojske i policije pored kolona civila sa jednog položaja na drugi. Uvek je sa sobom imao radio-stanicu i imale smo priliku da i same čujemo mnogo toga, pa i odakle su i tačno kada poleteli avioni sa smrtonosnim teretom, u kom pravcu se kreću, kada se očekuju. Nekoliko noći smo slušale i gledale NATO bombardere na nebu iznad Kosova, ponekad smo posmatrale i pokušaje vojske da pogodi neki od tih aviona.

(...)

Sve civilne objekte je zauzela vojska, policija, rezerva; sve je bilo prepuno oružja i municije. Tehnička škola, pedesetak metara iza moje kućice, takođe je bila puna vojske i municije, i sve vreme bombardovanja, postojala je velika opasnost da NATO, jureći za vojnim ciljevima, uoči i ovaj, a to bi opet za mnoge civile, uključujući i mene i Jadranku, značilo smrt. (...)

Ono što se dešavalo u mojoj blizini, mislim da je slika Kosova u malom, i sigurna sam da su se širom Kosova dešavale slične ili još strašnije stvari.

Nekoliko dana od početka rata, primetila sam kroz svoj prozor da Dragan, Verin sin, donosi pakete sa hranom, sokovima, i da se više puta vraća ulicom prema raskrsnici, i ponovo donosi slične pakete. Znala sam da pljačkaju nešto i izašla sam na terasicu.

„Dragane, odakle ti to? Šta to radiš?“ „Praznimo šiptarske prodavnice, treba da se pale, šteta da propadne sve u njima“, odgovorio mi je kao da je to što radi sasvim ispravno.

„Nemoj, Dragane, to je krivično delo, videće te neko, odgovaraćeš.“

„Kome da odgovaram, pa tamo ima i policije i vojske. Čak i oni uzimaju, biraju najbolju robu. Sve je legalno.“ (...)

„Šta pljačkate, koju prodavnicu?“ „Sve šiptarske. Sad smo prešli na market *Eni*“ – odgovorio je. „Zasto *Eni*, čoveče? Pa oni su dobri, svima su pomagali, svakoga su poštovali?“ - teško sam uspevala da sakrijem svoj bes.

„Sve druge su već opljačkane. Pekara je zapaljena, još par prodavnica pale. Ostao je *Eni*.“

„Nemoj da učestvuješ u tome, Dragane, kajaćeš se jednog dana. Nemoj, u podrumu ima čovek koji čuva prodavnicu, možda nije smeo da izađe, možda je još unutra. Pustite ga da izađe, ako zapalite, izgoreće živ. Da li ste vi normalni da palite žive ljude? Osvesti se čoveče, nisi mali. Nemoj da te ponese zlo. Kao da su svi poludeli! Ti bar nisi bio zao, šta se desilo sa tobom?“ „I ako izađe, svejedno će ga ubiti, ako ga uopšte puste da se pojavi. Tu je i Vladan, ti znaš da je on lud.“ „Nemoj ti da dozvoliš da te ponese takvo ludilo. Samo teško bolestan čovek može da ubije iz čista mira drugog čoveka. Ko pali? Ko odlučuje o tome šta će se paliti?“ – pitala sam gušeci se u nemoći. „To Vladan bolje zna od mene. On je kontaktirao sa maskiranim ljudima, ja samo idem sa njima da pokažemo zajedno koja kuća ili prodavnica je naša a koja šiptarska. Onda dođu obično tri maskirana vojnika ili policajca, i kad mi iznesemo sve iz prodavnice, oni je zapale. Ima i policajaca i vojnika u uniformama, znači da i oni znaju šta se i zašto pali, i ko pali.“

Padao je mrak. Izašla sam i popela se na ogradu. Čulo se pucketanje, videla sam plamen koji liže nebo, tačno iz pravca gde je bio *Eni*. Učinilo mi se da čujem nečije krike, glas muškarca, i zaplakala sam. Molila sam Boga da mi se samo učinilo, da taj sedi gospodin nije bio u podrumu, niti bilo ko drugi. Nisam smela da plačem pred razularenim, podivljanim ljudima. Otišla sam u kuću. Sledećeg dana sam pitala Dragana: „Šta je bilo sa marketom?“

„Izgoreo je do temelja. Izgleda da je stvarno neko bio unutra. Čulo se kukanje, ali kratko. Verovatno se ugušio od dima.“

(...)

U dvorištu, prvom od ulaza u ulicu, bile su dve kuće. Jedna je bila uvučenija unutar dvorišta, i prva je bila opljačkana. Iz nje su svi iz ulice, uključujući i jednog redovnog oficira Vojske Jugoslavije, koji je stanovao u susednoj, ali je bio obavešten da je pljačka u toku, grabili i nosili stvari, čak je Vera izvukla bojler iz kupatila i dovukla ga kući. A pomenuti oficir je na očigled svih, više puta jurio kolicima, pakovao u njih sudoperu, kuhinjske elemente, „gubio“ ih zbog pretrpanosti po ulici i ponovo žurno pakovao, odnosio u svoj stan i ponovo se vraćao. Bila je to slika koju je trebalo „ovekovečiti“, da se svi smeju i vide tog srpskog vojnika kako skuplja ukradene stvari po ulici. Kad su opljačkali tu kuću, zapalili su je, ali se nisu baš mnogo trudili da ona sasvim izgori. Ali je zato kuća pored nje izgorela do temelja, čak i više. Ona je imala podrum, i svi su znali, isto kao i ja, da u toj kući ima izbeglica u podrumu. Ja sam primetila da se tu donosi hrana u većim količinama nekoliko meseci unazad i pretpostavila sam da nije moguće da u njoj žive samo članovi tog, ne baš tako velikog domaćinstva, već da verovatno imaju „goste“ iz ugroženih sela Drenice ili nekih drugih, kao uostalom i sve albanske kuće koje su imale podrume i mogle da prihvate svoje izbegle rođake. Tu kuću nisu pljačkali, već su je samo zapalili. Često sam u tom dvorištu viđala jednu stariju ženu, i verujem da sam baš njenu kuknjavu čula za vreme dok je kuća gorela.

(...)

Prvi dan nakon Mikijeve posete nisam izdržala da ne odem do početka ulice odakle sam mogla da vidim glavnu ulicu koja je vodila prema železničkoj stanici. Želela sam da se sama uverim u kolone jadnih ljudi koji su pokušavali da zauzmu svoje mesto u „vozu spasa“, za koji mi je Miki rekao da vozi pun samo prema granici a nazad se vraća prazan. Izašla sam i gledala. Da, to je bilo istina. Kolona ljudi je hodala iz pravca Prištine prema železničkoj stanici. U toj koloni je bilo žena, dece, staraca. Videla sam jednu potresnu sliku koja mi je još pred očima. U baštenskim kolicima sedeo je star čovek, a kolica je gurala mlada žena, verovatno ćerka, snaja ili unuka. Nije htela da ga ostavi, a on nije mogao da hoda. Gledala sam nekoliko minuta i sama se uverila u priče o kolonama izgnanika koje su šetale obodima Kosova, ili strpljivo čekale u redu da ostave svoje dokumente policiji i napuste svoju zemlju bez ikakvog dokaza da joj pripadaju, ili da zemlja pripada njima. Za razliku od većine mojih sunarodnika, nisam verovala u priču da se svi ti ljudi neće jednom vratiti na svoja ognjišta.

(...)

Slivale su se reke vojske, policije i civila. Kosovo Polje je bilo podeљeno u dva suprotstavljena tabora. Gledali su kako se kolone formiraju, gledali su svoje sunarodnike iz pograničnih područja kako u žurbi napuštaju Kosovo. Jedni, ogrezli u mržnji, zlu, ali i gorim stvarima, podstrekivali su one druge, umerenije, koji su ostali „čistih ruku“, ali ne i čistih obraza, da

što pre napuste Kosovo Polje. Čim je poslednji avion napustio nebo iznad Kosova, oni koji su „učarili“, odmah su počeli pakovanje i izvlačenje prvo ukradenih stvari, za svaki slučaj. Oficirima Vojske Jugoslavije je bilo najlakše. Oni su bili privilegovani, imali su vojne kamione kojima su selili svoje i tuđe stvari. Civili koji nisu imali „sreće“, poput Vere, da dođu do motokultivatora, ili kao neki još „srećniji“ do traktora, uzalud su jurili i molili retke kamiondžije da ih presele. Cena je bila oko hiljadu maraka po „turi“, do prvog grada u Srbiji, ali je svakim danom sve više rasla. I ovo, naravno, za one koji su imali sreću da nađu kamion.

(...)

Darko, Violeta, David i ja smo izašli 19. juna, sa jednom od poslednjih kolona vojske. Nisam želela da odem, ali nisam imala ni snage da ostanem. Pitala sam se da li bih imala vremena da Albancima koji su se vraćali kažem: „Ne, nisam nikoga povredila.“ Da li bi me uopšte i saslušali? Ko je slušao molbe i krike njihovih civila? Zato je bilo bolje otići, dok se strasti ne smire, dok ljudi ne shvate šta se desilo, dok ne počnu razumno i razložno da razmišljaju.

(...)

Ušli smo, poput drugih, u kolonu vojnih vozila. Išli smo prema Kosovskoj Mitrovici i sretali u suprotnom pravcu, Albance koji su se vraćali u svoju zemlju, verovatno iz Crne Gore. Ironija, mi smo odlazili sa dokumentima koji nam više ništa ne znače, a oni su dolazili bez dokumenata i niko ih nije pitao čime dokazuju da su građani Kosova. Kiša je padala celim putem. Možda je nebo plakalo nad ljudskim životima, nad ljudskim sudbinama? Možda je htelo da spere krv sa kosovske zemlje?

Svetlana Đorđević

(„Svedočanstvo o Kosovu“ 2003)

Opet bombe

Priština, 7. februar 1999.

Drage žene,

Pošto svaki dan pitam sebe da li ću preživeti do sutra ili da li će me biti sutra, nameravam da pišem vama i celom svetu i izrazim svoja osećanja i iskustvo. Makar i neka bude samo iskustvo ili osećanje, ali plašim se, a vrlo je moguće, da ostane i kao... (ne volim da kažem tu reč jer se plašim).

Počecu o paranoji. Uopšte ne znam da li je to paranoja ili stvarnost. Ali, ljudi koji me dobro znaju i znaju kuda ja idem i šta radim, znaju me kao jaku, snažnu i hrabru devojkicu. Oni misle da ja ne treba da se plašim nikada i ničega!!!

Eeee, drage žene, sad se plašim itekako, i zamislite – nasred Prištine. Plašim se svakoga nepoznatog čoveka koji mi se približava na ulici, iz bilo kog pravca, plašim se kola koja prolaze blizu mene, plašim se nepoznatih ljudi koji dolaze u kancelariju, plašim se svačega... Plašim se čak i u rođenoj kući. Svaki dan idem na posao i razmišljam: „Koje će biti sledeće mesto, sledeći kafić, ko će biti sledeći čovek – žrtva ručne bombe?“

Sećam se davnih vremena dok sam bila dete, na televiziji sam gledala rat na Bliskom istoku. Sećam se imena Bejrut, a kasnije, osamdesetih i početkom devedesetih, sećam se Belfasta. Mislila sam o tome šta se tamo dešava i kako padaju bombe, tek tako. Nisam imala predstavu kako se živi dan za dan. Naravno, nije mi palo na pamet da će jednom Priština postati takvo mesto, isto kao što nikome u ex-Yu, nije palo na pamet da će na ovim prostorima početi RAT.

Ali OVDE se odvijao i odvija RAT.

5. februar 1999.

Preksinoć, posle radnog vremena izašla sam sa prijateljem da pričamo i da popijemo kafu. Da li ste ikada probali da izađete u kafanu i da stalno gledate na vrata kafića ko ulazi, šta ima u rukama i ko stoji blizu kafića? To je užas. Ostali smo u kafiću od pola šest uveče do osam sati, stalno gledajući na sat.

Vraćamo se kući preko centra zato što je svetliji put. Dok se približavamo raskrsnici kod studentske menze, blizu mog naselja Sunčani breg, čujemo jaku detonaciju. Bilo je 8.20h uveče. U jednom trenutku, ostali smo bez reči. Gledali smo se u tišini. Gledajući jedno u drugo, pitamo se: „Mogli smo da budemo sledeće žrtve, bilo je samo 100 metara dalje od nas?“

Pošto moj prijatelj radi u OSCE, odmah je motorolom zvao posmatrača OSCE-a. Približavali smo se mestu događaja, svaki trenutak sam čekala da vidim žrtvu, molila sam se da ne bude dete, žena, muškarac...

No, srećom žrtava nije bilo, gledali smo oštećeni SRPSKI kafić, a policija je već bila tu. Ostali smo kratko vreme tu dok nisu stigli posmatrači OSCE-a, kasnije smo nastavili put. Promenilo se i to malo našeg raspoloženja koje smo imali. Kome je padala na pamet druga tema i drugi povod za dalji razgovor.

Dokle će ovo da traje i koliko će žrtava biti???

Valjon mi kaže, nemoj sutra da izlaziš, biće opasno, očekuje se bacanje bombe na ALBANSKI kafić.

Još lošije sam se osećala kad sam stigla kući, počeo je da me boli želudac od nervoze.

Stalno se pitam još KOLIKO vremena, muke i sile da bismo preživeli, JOŠ i JOŠ i JOŠ?

STALNO mi je žao moje mladosti i energije koju trošim na ovakve stvari, stalno mislim kako žive moje prijateljice u SAD, Nemačkoj, Engleskoj, Australiji. Tešim sebe što imam prijateljice koje žive i lošije od mene u Ruandi, Kašmiru, Palestini...

Druga bomba, 6. februar 1999.

Zamislite, sinoć dok sam slušala vesti BBC-ja kod Mimoze, ostala mi je jabuka u ustima. Opet eksplozija bombe. U naselju Ulpijana, u jednoj prodavnici kod gradske pijace. Tri žrtve albanske nacionalnosti, među kojima devojka od 17 godina.

Ostajem bez reči. Definitivno nema izlaska. Da li je to rešenje? NIJE.

Svaka nedelja u Prištini odnosi po nekoliko žrtava, po nekoliko oštećenih lokala i zaplašanih lica koja ne izlaze van kuće posle 18.00h.

Moramo nastaviti da živimo kao da se ništa ne dešava. Znamo da se moramo probuditi svaki dan, ići na posao, u školu, raditi ili sedeti u kući, jesti, kupovati, popiti kafu u nekom retkom kafiću koji radi i gde većinom idu stranci (za sada najbezbednije). Pričati sa prijateljima, želeli to ili ne, praviti planove za budućnost??? Ali... Da li će biti budućnosti?

Znam da sam živela danas, ne znam da li ću živeti sutra.

Stalno se sećam Skarlet O'Hare, o sutra ću misliti kad svane zora.

Nora Ahmetaj

(„Žene za mir" 1999)

Živa sam!

Ljudi su, u isto vreme bili srećni jer se nešto događa i uplašeni. Ali, nisu se plašili NATO-a, već policije. Svi su osećali da će se Srbi njima osvetiti, što se stvarno i dogodilo. Još prve noći NATO vazdušnih udara, struja je bila isključena od 19.30 uveče, pa sve do jutra i to su bili najstrašniji trenuci te noći. Mrak je bio svuda, a ljudi su pokušavali da ne pale sveće, kako policija ne bi videla da je neko u kući.

Čuli smo puno priča o tome kako je noću policija dolazila u kuće i tražila ljude, a jedan od prvih koji je odveden bio je čuveni advokat sa Kosova – Bajram Keljmemdi. Odveli su advokata i njegova dva sina, a sledećeg dana nađeni su na periferiji Prištine, sva trojica mrtvi.

Zbog priče kao što je ova i mnogih drugih priča o tome kako su ljudi odvođeni iz kuća, strah je rastao, osećao se u svim kućama. Tako je bilo i sa mojom porodicom. Organizovali smo se, napravili noćne straže, po 2–3 sata dvoje-troje, koji paze na ulicu, gledaju da li neko dolazi, i onda smena.

Svake sledeće noći, policijske snage bile su sve opresivnije prema albanskoj populaciji, odlazili su u sela, izbacivali ljude, ubijali ih, odvajali muškarce od žena, palili kuće...; i tako, strah je narastao. Ovakve priče slušali smo sve vreme: na jednoj strani bila je srpska policija i paramilitarci, koji su radili zajedno i učestvovali u etničkom čišćenju, a na drugoj strani, u gradovima bili su srpski civili, koji su zlostavljali i pljačkali ljude. Njihov glavni cilj bila je pljačka. I zastrašivanje ljudi. Pretpostavljam da je cilj tog zlostavljanja bio da Albanci odu. Ali neki od nas smo odlučili da ostanemo, tako i ja sa svojom porodicom, ostali smo da vidimo šta donosi sledeći dan. Sve vreme smo se nadali da će Milošević, posle recimo tri dana vazdušnih udara, prihvatiti sledećeg dana mirovni plan. Ta je nada učinila da ostanemo, isto tako i nada da će se situacija promeniti. Ali isto tako većina ljudi je smatrala da se Milošević nikada neće predati i da će se boriti do poslednjeg momenta.

Započeo je novi talas zastrašivanja ljudi u gradovima, opet sa uniformisanim maskiranim ljudima, koji su vozili kola ulicom, ostavljali ih ispred zgrada i bežeći ih napuštali, a tada bi kola eksplodirala. To se desilo 2–3 puta u Prištini i naravno ljudi koji su živeli u tim zgradama, bili su u panici, momentalno su napuštali mesta stanovanja. Hrana nije mogla da se kupi, jer je albanske radnje zatvorila policija ili u velikom broju slučajeva, izlozi su bili razbijani, a sva hrana odneta. Tako da su radnje Albanaca odjednom ostale bez hrane, a državne srpske radnje odjednom su postala mesta gde samo srpski civili mogu kupovati. Ja nisam odlazila da kupujem, moja sestra jeste... Prvi, drugi dan ljudi su odlazili da kupuju, ali tada je i to počelo da se menja, došlo je do razdvajanja i pošto je ona bila Albanka

nije mogla ni da uđe u radnju... Počeli smo da čuvamo hranu, da jedemo manje ili da se na drugi način organizujemo, ovo ćemo ručati, po malo od svega, i to se tako nastavljalo, a delili smo naravno i sa komšijama. I tako zbog nedostaka hrane i drugih stvari, ljudi su počeli da pomažu jedni drugima, oni koji su imali više delili su sa onima koji nisu bili pripremljeni za ovu situaciju. Delili su brašno i hranu, ali brašno najviše, jer odjednom nismo mogli kupiti ni hleb, zatvorili su i pekare jer su ih uglavnom držali Albanci. Oni su ne samo zatvarali radnje, već su ih uništavali, razbijali. Ali postajala je vrlo snažna solidarnost među ljudima.

Kada su vazdušni udari NATO-a započeli, ne samo da je nestala struja, već su Priština ili delovi Prištine ostali i bez telefonskih veza. Bilo je tako teško komunicirati sa ljudima na drugoj strani grada. Tada su počele da se šire glasine i mogli ste čuti priče, a niste se sami mogli u njih uveriti, jer se niste usuđivali da tamo odete i sami se uverite. Jer, prvog, drugog dana ljudi su i izlazili i do ponoći, ali kasnije kako su vazdušni udari nastavljani, a želja za osvetom i mržnja prema Albancima rasla, ljudi su odlučili da ne izlaze.

Ja nisam izlazila napolje. Bila sam napolju negde prvog, drugog ili trećeg dana, ali ne i posle toga. Bila sam uplašena i rekla sam sebi ostajem unutra u kući. Još uvek su postojali načini za komunikaciju, mogli smo gledati TV, BBC kada je bilo struje, i ko god je imao baterije slušao je radio, jer ako si imao baterije, uveče... Bila je neverovatna strategija državne srpske TV, koja je uticala da srpski civili postaju sve bešnji prema Albancima, ne govoreći prosto: „Idite napadajte Albance“, već govoreći različite laži na TV, mnogo laži. Na primer, priča o Američkom informativnom centru, čije je sedište bilo u jednom delu grada. Policija je očistila područje, a tada su ga i granatirali, čula se jaka eksplozija, cela zgrada je bila u plamenu, a na vestima je javljeno: NATO je zapalio ovu zgradu.

Srpska propaganda, način na koji su oni govorili svojim ljudima, poruke koje su im saopštavali, bile su: NATO napada civile, NATO hoće da pobije Srbe, NATO je nad Srbijom da bi ubijao civile...

A kada sam ja to shvatila? Moja prva komšinica je bila Srpkinja, vrlo siromašna, živela je sa svoja tri sina, mi smo ih pomagali, nekad dajući novac, nekad hranu i uvek smo bili dobre komšije. Tih dana, pomislila sam, posetiću je i videti kako im ide, uobičajeno, što sam inače činila svakog meseca, da bih pokazala solidarnost, pa čak i u ratno doba. Ali, ona je bila tako nervozna dok sam sa njom razgovarala, i sve vreme je ponavljala: „NATO nas napada, oni ne napadaju vas, oni napadaju nas. Oni samo žele da nas sve pobiju!“ Ona je verovala, naravno kao i svi Srbi, u tu priču i ponavljala je: NATO nas napada. Pokušala sam da objasnim, ali ona je sve vreme bila jako nervozna, a kada sam joj rekla da se opusti, ona je rekla: „Reći ću ti zašto sam nervozna. Srbi su mi rekli da ja ne bih smela da razgovaram ni sa jednim Albancem.“ Rekla sam: „U redu, ja odlazim, samo

sam ti donela nešto novca da bi mogla sebi nešto da kupiš, a ako nađeš negde cigarete, daću ti da i nama kupiš.“

I tako, svi novinari su bili proterani, a prekinute su bile delimično i telefonske linije iz Prištine, ali od prve noći, dobijala sam redovno svake noći pozive iz Beograda, od feministkinja, žena iz Beograda koje su zvale koliko god su to mogle žene u Prištini da bi saznale šta se dešava. I tako svake noći su me zvale iz Beograda, razgovarale smo, a one bi zapisivale sve što bih im rekla i tada su to preko e-mail poruka slale dalje. Ta mreža je bila vrlo moćna, jer je to bio jedini izvor, nezavisni, koji je govorio o našoj realnosti. Kroz te razgovore dobijala sam informacije, ali važnija mi je bila podrška koju su mi davale. Lepa je svaku noć govorila: „Volim te. Brinem za tebe. Budi jaka...“ Preko nje bih saznavala šta se dešava i u Beogradu i kako su ljudi u panici, a naročito žene i kako one rade 24 sata dnevno, pokušavajući da tim ženama pomognu. Negde drugo ili treće veče, Lepa je rekla: „Moram nazvati ženske grupe u Sarajevu, da vidim šta su one činile sa ratnim strahom“. Tako je funkcionisala naša mreža Sarajevo, Beograd, Priština i to je bilo vrlo snažno. Za mene lično, svaki put osećala sam njihovu podršku i ljubav i bila sam srećna, ali iskreno govoreći i zabrinuta: šta ako saznaju čime se one bave, biće u opasnosti. Bilo je već sasvim dovoljno da me nazovu i pitaju kako sam. Jer svako ko je bio protiv režima, bio je državni neprijatelj. Sećam se kako je Šešelj uvek u svojim govorima spominjao: „Naš neprijatelj su Amerika i Žene u crnom“. On je to govorio na televiziji, a Žene u crnom su protiv režima, tako da je on to više puta spominjao. Tako da sam ja sve vreme brinula šta će se njima desiti.

I tako ova situacija se nastavljala svake noći: mi smo držali straže, gledali niz ulicu, stavili smo zavese, virili kroz njih... Svaku noć smo čuli bombardovanje, vrlo blizu Prištine, dok je NATO bombardovao mesta gde je bila vojska. Vojna policija je počela da obilazi i stanove, izbacivala je ljude silom napolje, i smeštala vojsku u njih, tako da su zgrade u Prištini postale vojna skloništa, jer oni nisu spavali u vojnim bazama, već u civilnim zgradama Albanaca. To je bila strategija koju su koristili da bi se sakrili. Ostavljali su tenkove u ulicama ili u dvorištima škola, tamo gde se moglo sakriti vojno naoružanje od aviona NATO-a.

Strah je rastao, a ljudi su govorili: „Ovaj deo grada je sada prazan, jer je vojska tu“. Svi su čekali, a ja nikada neću moći opisati kako smo se mi osećali deset noći dok smo ih čekali, strahujući da će svakog trenutka doći. Ja lično nikada nisam spavala više od dva sata, jer nisam mogla da spavam. Kada je bio moj red za spavanje, nisam uopšte mogla da zaspim. Mislila sam da će svakog trenutka doći, tako da se nisam mogla smiriti da zaspim, a nisam želela da dođu dok spavam, htela sam da budem spremna.

Desetog dana to se dogodilo. Kroz mali otvor na zavesi videli smo tri policajaca na kraju ulice kako izbacuju napolje familiju, govoreći: „Recite ostalim komšijama da za 30 minuta dolazimo“.

Komšija je sa porodicom otišao, uplašena deca su plakala, odlazili su, plakali i govorili: „Oni će se vratiti za 30 minuta, bolje je da i vi odete“. Mi smo stajali na prozoru, nismo izlazili, odlučili smo da ostanemo, dok ne dođu. Možda neće doći, razmišljali smo. Možda smo tako reagovali iz straha, ali cela ulica odlučila je da se organizuje, ako dođu i nateraju nas da odemo, otići ćemo, a ako ne dođu ostaćemo. Tako smo se dogovorili...

Prošla su dva-tri sata... Mislili smo, možda neće doći... i tada... Tada, policija se pojavila i u našoj ulici, sa automatskim oružjem, maskirani, a onima koji nisu imali maske, videla sam lica, bili su strašno mladi. Čekali smo. Onda smo čuli lupanje na našim vratima. Odlučili smo da ne otvaramo, neka misle da smo otišli. Stajali smo, potpuno mirni, a neko od nas je gledao kroz prozor, nisu sa ulice mogli da ga vide. Policija je krenula na sledeća vrata, a to je bio stan komšinice Srpkinje. Ona je otvorila nasmešena, sve smo posmatrali – i ta Srpkinja kojoj smo sve vreme bili dobre komšije rekla je policiji: „Unutra su ljudi“.

Za mene lično, to je bio najteži trenutak u celoj ovoj situaciji. Zašto? - pitala sam se. Kažem najteži, jer sam bila tako tužna što nam se to dešava, bili smo dobre komšije. Policajci su stvarno bili ljuti i vikali na nas: „Zašto niste otvorili vrata?“ Pokušali smo da ih smirimo, da nismo otvorili zbog straha, panike, da nismo znali da nama kucaju. U svakom slučaju, bili smo mirni, nismo se opirali, jer kako to da učiniš? Ako se opireš, kažu ti: „Uđi unutra, pričaćemo kasnije“. Šta je to moglo značiti, ne znam, da li te ubiju ili... U svakom slučaju, nismo se opirali, ali odlučili smo da ostanemo u grupi, sa komšijama i da se ne razdvajamo.

I kako sam išla niz ulicu, okrenula sam glavu prema kući i ta slika, koju nikada neću zaboraviti, bila je stvarno kao u filmovima o Drugom svetskom ratu, kada su nacisti vodili Jevreje ulicom prema železničkoj stanici - to je bila upravo ta slika. Svi zajedno u koloni i celim putem pridruživali su nam se ljudi u kolonama, i tako je kolona rasla i išla prema železničkoj stanici. Celim putem, policija je nadgledala red i da li će neko iz njega pobeći. Dok sam išla ulicom sve vreme sam se okretala da bih videla svoju kuću i da li će odmah neko ući ili će čekati. Da li znate ko je prvi ušao u moju kuću? Moje komšije Srbi, oni su prvi u nju ušli. Bila sam iskreno rastužena, ne mogu opisati tugu koju sam tada osećala.

Osećala sam se kao da ne znam kuda idem, kao u redu je, ja samo šetam, a ko zna gde će nas odvesti. Kada su neki ljudi i pokušali da sporednim ulicama pobegnu, tada bismo čuli pucnje, a šta se tim ljudima desilo, ne znam. A ako biste samo okrenuli glavu da vidite šta se dešava, policija bi vikala na vas: „Ne gledaj!“ Ili bi vikali: „Brže, brže!!!“ I sve vreme taj strah...

Brinuli smo zbog moje majke, jer nije mogla da hoda. Videla sam i druge stare ljude ogrnute čebetom, invalide u kolicima, decu... to je bilo užasno, svi su oni išli ka stanici. Kad smo stigli, a mislila sam da je nas bilo

jako mnogo, ali masa ljudi koju smo tamo videli... Mislim da nas je bilo na hiljade, deset, dvadeset hiljada, ne znam...

Činilo mi se da je ceo grad bio tu, na jednom mestu, i bio je, a dolazilo ih je sve više i više. Policija je bila okolo, tako da nigde nismo mogli otići. Nisu stajali blizu te mase ljudi, bili su na okolnim zgradama sa snajperima. To je otvoreno mesto i nije prava železnička stanica, to mesto gde smo ostavljeni bilo je predviđeno za transport robe, otvoreno mesto, a mi smo svi tu stajali i čekali voz.

Počela je kiša, a mi na otvorenom. Svako je pokušao da se nekako zaštiti, da zaštite žene, decu i stare ljude. Ponovo ste mogli osetiti solidarnost u toj ogromnoj masi ljudi, ljudi su pomagali jedni drugima, nudili: „Evo, uzmite ovo, ja imam kišobran“.

Voz je stigao i opet mi se vratila ona slika o nacistima i Jevrejima, jer su i ovi, policija, gurali ljude u vagone, a vagoni, transportni, bili su prepuni, a oni su i dalje gurali ljude unutra. Mnogi su već tu bili razdvojeni, zbog gužve, zbog te ogromne mase ljudi.

Zaboravila sam da kažem... Dok smo čekali, mrak je pao, bilo je mračno, neosvetljeno, tri žene su se porodile, na tom mestu! Te novorođene bebe su se isto našle u tim vagonima... Posle smo čuli priče kako su stari ljudi umirali u tom vozu. Sva ta presija bila je užasna...

Put od Prištine do granice je trajao duže, jer smo prvo odvedeni do mesta gde je bila srpska baza, vojna, paravojna i ostali smo tamo jedan sat. Sve vreme čuli smo glasove policajaca, Srba, kako viču, pijani, pevaju: „Ubili smo sve Šiptare!“ Nezamisliv je bio strah ljudi u vozu. Oni su razmišljali: „To je to... doveli su nas ovde da nas ubiju“. Panika...

Svi su bili uplašeni, i ja, ali najviše sam se bojala da će odvesti mog brata. Svi su bili u paničnom strahu da će odvojiti muškarce i odvesti ih. Policija je dolazila, ne za vreme ovog stajanja voza, već sve vreme dok smo putovali do granice i ne svakome, jer svaka grupa ljudi u vozu imala je različita iskustva, a ljudima u našoj grupi policija je govorila: „Daj novac!“ Tu u vozu. Bili smo umorni i iscrpljeni i nismo znali gde će nas odvesti, a zbog priča koje smo čuli, paničan strah se pojačavao sa svakim zaustavljanjem, da će odvesti muškarce, a ostaviti žene i decu.

Kada smo došli na granicu, voz je stao i naterali su nas da u redu po dvoje prelazimo granicu Jugoslavije i da uđemo u neutralnu zonu. Dvoje po dvoje po železničkim šinama, jer ako idete pored šina, poginućete, jer je minirano, policija je to rekla.

To je bilo sledeće jutro, zora, ali je još bilo mračno, a kada smo dospeli u neutralnu zonu, između Jugoslavije i Makedonije... zatekli smo hiljade i hiljade ljudi, koji su tu na toj poljani sedeli.

Dok smo hodali, mislila sam kako je lako ući u Makedoniju, počela sam da osećam uzbuđenje što konačno mogu da ponovo dišem, nakon onolikog straha kroz koji smo prošli. Bilo je to pomešano osećanje, da li da

pokažem radost, da li da... Videla sam tu ogromnu masu ljudi i bila sam šokirana, zaboravila sam na radost, pitala sam se: „A šta je ovo?“ Ta me je scena prestravila. Onog trenutka kada sam videla te ljude, rekla sam: „Bićemo ostavljeni ovde, ko zna koliko dugo“.

Kada smo došli u tu zonu, ljudi su pokušavali da negde nađu neko mesto da bi mogli da sednu i da se odmore, tu na otvorenom. Sve vreme je padala kiša, ne jako, ali trava je bila vlažna, ljudi lako odeveni, pa ako i sedneš bude ti još hladnije, tako da ja nisam htela ni da sednem. Sve smo činili da svoju majku zagrejemo, telima smo je štitili od hladnoće...

Odlučila sam da krenem i vidim šta se dešava i da se nekako zagrejem. Videla sam ljude umorne, iscrpljene. Kako se situacija razvijala mogla sam videti kako jaki ljudi bivaju slomljeni, tako sve je bilo, tada sam tako mislila, vrlo dobro planirano. Jer ovde se sve jasno moglo videti, strategija kako slomiti ljude fizički, mentalno, moralno, i ja sam videla kako se to događalo, videla sam ljude, jake žene i muškarce, koji su bili slomljeni... To je stvarno bio pakao... A sve vreme kiša, nikada nismo bili suvi i pritisak koji smo osećali, svi pod plastičnim prekrivačima, da bi se zaštitili od kiše...

Rekla sam sebi da ne mogu prosto samo tu da sedim, mogu bar da razgovaram sa ljudima, pokažem da brinemo jedni za druge i da jedni drugima možemo pomoći. Počela sam da obilazim ljude, koji su sedeli u malim grupama, pitala ih kako su, da li su zaplašeni i tako smo započinjali razgovor i upoznavanje. Podržavali smo jedni druge, ohrabivali. Govorili smo jedni drugima: „Da umorni smo, iscrpljeni, ali stvarno, mi smo živi i ne mogu nas sve ubiti...“ Ovo je, ipak, samo privremeno, vrtićemo se kućama, tamo gde smo rođeni, gde smo odrastali. Najbolje vreme za to bile su večeri, svugde je bio potpuni mrak, osim oko vatre, gde su se ljudi okupljali, jer bilo je užasno hladno. Ljudi su sedeli oko vatre, bilo je tako mirno. Tokom dana svi su stalno negde jurili, ili da nađu hleb, da nađu plastične prekrivače, jer su shvatili da će ovo duže trajati, pa su rešili da se nekako organizuju, da nađu neku zaštitu za decu i slično. I tako te večeri, i razgovori sa ljudima bili su posebni. Tada ste mogli biti i sa decom, a deca...

Četvrtog dana konačno pojavilo se sunce, deca su konačno izašla iz tih šatora, tužna, uplašena, gladna i tako prišla sam im i pitala ih: „Koje sportove volite?“ A oni su govorili da vole košarku, ili fudbal, šta god da su rekli ovde za to nije bilo uslova, nisu imali loptu, a ja sam im rekla: „A šta kažete na gimnastiku?“ A oni su se obradovali, a i meni je to stvarno bilo potrebno, da se bar nekako zagrejem. Radili smo gimnastiku, džogirali i slično, da bi nekako sačuvali duh. Puno dece je bilo tu, a roditelji su gledali i smešili se. To je bilo tako upečatljivo, da vidim da uprkos provedena četiri dana u tom paklu, ljudi ipak nisu bili potpuno slomljeni. Duh je ipak bio očuvan, oni su bili mentalno umorni, ali pokazali su svoju životnost. Jer sve do tog dana, ni jednoj humanitarnoj organizaciji nije bilo dozvoljeno da tu radi, osim jednoj, koja je davala hleb i mleko. Koliko god da su postojali

planovi da unište naš duh, nisu u tome uspeli i bilo je sjajno to videti tog četvrtog dana. Ljudi su se sve vreme pitali: „A gde je taj svet? Zašto nam niko ne pomaže?“

A policija... nisam mogla da podnesem ponašanje policije prema nama. Silom smo isterani, a silom i dočekani tu! Svugde nasilje i pitala sam: „Šta vi to momci radite?“ Mislila sam, srpska policija nas je izbacila, a makedonska nas ovde ne želi.

Još prvog dana kada sam videla šta se dešava, videla sam da ti ljudi nemaju mogućnost da odavde izađu, jer cela strategija je bila da je dnevno odlazilo po dvoje ljudi, ne 50 ili sto. I kada sam to videla, a ovde je bilo više hiljada ljudi, koliko vremena treba da oni odavde odu: dve nedelje, mesec, da li će oni to uopšte dočekati. Zvala sam humanitarne organizacije i govorila im da su nam potrebni, ali im nije bilo dozvoljeno. Videla sam ljude kako se smrzavaju, gladni, decu koja plaču, a čak ni novinarima nije bio dozvoljen pristup. Još prvog dana sam to shvatila i bila sam iskreno ljuta, jer su preduzeli te vazdušne udare da spreče humanitarnu katastrofu, a ja ovde baš takvu humanitarnu tragediju gledam svojim očima i bila sam stvarno ljuta.

Osećala sam užasnu ljutnju, htela sam da vrištim, da glasno pokažem svoju ljutnju. I ugledala sam čoveka sa kamerom, pritrčala mu, zgrabila ga za ramena i pitala: „Da li ste vi TV ekipa? Gledajte šta se dešava! Gde je taj jebeni NATO? Ovde se događa humanitarna katastrofa! I gde je taj svet???“ Naravno to nije bila njegova krivica, ali meni je bilo jednostavno potrebno da se na nekoga izvičem. On je razumeo moj bes...

Osetila sam neko olakšanje, otišla nazad kod moje majke, pitala je da li joj je hladno, a ona je čak i tada zadržala svoj smisao za humor: „A šta ti misliš?“ I tada ta TV ekipa je došla, ko zna kako su uopšte uspeli tu da uđu, nekim zaobilaznim putem, jer nisu imali odobrenje i tražili su da govorim. Ja sam ispričala kako smo proterani, silom su nas naterali da odemo, a silom nas dočekali...

U to vreme krivila sam obe strane, ali sam postajala sve uplašenija, jer šta ako sam ja jedina koja daje istinit izveštaj o onome šta se dešava, mogu me progoniti. Bila sam zabrinuta jer ako govorim i prenosim istinu medijima, moj život više nije bezbedan.

A drugo, kada ste vas dve došle, donele nam hranu, cigarete, vreće za spavanje, kišobrane, bilo je dovoljno već videti vas tu zajedno. A kada ste otišle, shvatila sam koliko sam umorna, iscrpljena, uplašena više nego pre i razmišljala sam o tome, jer sve vreme sam se smrzavala i stalno sam samo predavala svoju energiju ljudima oko sebe... I kada bih ikako mogla da budem sama negde, mogla bih da tu energiju povratim od prirode: planina, drveća, reka, ali ja nisam imala ni taj jedan momenat samoće, jer je tako puno ljudi bilo oko mene, tako da nisam mogla da imam svoju privatnost, niti da nađem način da svoju energiju povratim. I svi oni kojima je

bilo potrebno na ih neko vodi, dolazili su stalno, zapitkivali me šta da radimo. U subotu uveče, četvrte noći, priznala sam sama sebi da više nemam energije koju bih pružala, jer bila sam prazna i uplašena. Konačno tog dana je i kiša prestala i noć je bila vedra i mogla sam malo duže da spavam. Pored toga nešto sam i jela, a spavala sam u vreći. Za mene ti uslovi su bili kao u *Interkontinentalu*, ili *Mariotu*, to je bilo kao spavanje u hotelu, u poređenju sa noćima koje su prethodile, kišne, hladne, sa jednim ćebetom, ispod koga je bilo hladno. Sledećeg jutra otišla sam do mesta gde mi je bilo rečeno da čekam ljude iz organizacije, koji će me odatle izvesti. Od pet ujutro šetala sam okolo i čekala sam negde do jedan ili dva, ne sećam se tačno i sve vreme sam posmatrala ljude, iscrpljene, sada ih je bilo još više, jer vozovi su i dalje dolazili, a svaka nova grupa ljudi imala je novu priču. U skoro svakoj od tih grupa ljudi su govorili da su se tokom puta žene u vozovima porađale ili da su stari ljudi umirali, koji to nisu mogli da izdrže. I svaki put policija ih je iznova maltretirala, a u jednom vozu na primer, policija je išla sa plastičnim kesama govoreći ljudima: „Stavite ovde svoje lične karte!“ To su činili da bi uništili dokaze o tome da su ljudi bili proterani a da su tu pripadali, ako se u budućnosti ipak budu vraćali. I dok sam petog dana čekala da dođu ljudi koji će mi pomoći da izađem, koji će mi dati bedž te organizacije, gledala sam lica, umorna, iscrpljena i mislila kako to sve potvrđuje ono o čemu sam razmišljala još prvog dana. Ovo je sve bilo dobro planirano, ovo je bio plan da se ljudi slome, moralno, mentalno, tako da oni koji jednom uspeju da izađu ne požele više nikada da se vrate, da na to ni ne pomisle.

Konačno oni su došli, dobila sam bedž i trebalo je da idem ka izlazu gde se nalazila vojska, policija... Sve vreme sam bila nervozna, a trebalo je da stalno pričam na engleskom, da pokažem policajcima da sam strankinja. I sve vreme sam govorila: „Oh sranje... Gledaj ovo... O moj bože...“ glasno tako da policajci ne shvate da sam Albanka. I nisam verovala kada su mi rekli: „Gotovo je, idemo u kola“. Čim sam ušla u kola, počela sam da plačem, plakala sam, plakala i sve je iz mene izlazilo. A u isto vreme bila sam i tužna, bilo je to pomešano osećanje; plakala sam jer sam bila srećna što sam izašla, zbog bola koji sam iskusila, ljudi koje sam napustila. Odjednom u kolima shvatila sam: „Živa sam!“ Ta čudna mešavina osećanja je bila tako snažna, plakala sam sve vreme do Skoplja.

Igballa Rogova, 1999, zabeležila **Lepa Mladenović**

(objavljuje se prvi put)

Rodićeš mi sina!

Nekoliko dana nakon što je počelo bombardovanje NATO snaga, 27. marta, policija je postavila bombu u kolima u našem susedstvu. Snabdevanje vodom i strujom bilo je prekinuto. Bilo je veoma napeto. Onda je, 30. marta, policija okružila naše susedstvo i počela da isteruje ljude, ulicu po ulicu. Bilo je 20 policajaca u crnim uniformama. Oduzeli su nam lične karte, uništili ih, i rekli: „Idite u Albaniju!“

Čuli smo da na železničkoj stanici odvajaju muškarce od žena, tako da nismo išli tamo, već u drugom pravcu, na istok. Te noći spavali smo na ulici. Poneli smo male torbe sa ličnim stvarima i nekoliko ćebadi, ali policija nam nije dozvolila da ponesećmo ćebad. Sve što smo imali bilo je nešto hleba.

U porodici nas je bilo devetoro, uključujući moje roditelje i devera. Prvog aprila prošli smo kroz šumu i stigli u obližnje selo. Kroz ovo selo prošli smo u 6h ujutru. Imali smo sreće jer nam Srbi nisu ništa uradili, ali posle 20 minuta, čuli smo pucnjavu i selo je ispražnjeno.

Videli smo kako ljudi napuštaju selo u dvema kolonama: jedna kolona u kolima i jedna pešice. To su bili samo stari, žene i deca – nije bilo muškaraca. Priključili smo se koloni, i nastojali smo da se držimo po strani. Iznad nas, na brdu bili su snajperi, a pratili su nas helikopteri. Videla sam jednu mladu ženu kako se porađa. Bilo je užasno, jer nisam mogla nikako da joj pomognem. Došlo je bilo i do saobraćajne nesreće, sudara kamiona, u kojoj je poginula jedna beba.

Moj otac je bio veoma bolestan, imao je srčanih problema. Ubedila sam majku i brata da idu napred. Ostala sam pozadi sa ocem i išli smo veoma sporo. Stigli smo u selo u kojem smo imali neke rođake. U toj kući sa četiri sobe već je bilo pet raseljenih porodica, oko 80 ljudi. Većina nas nije mogla ni da uđe u kuću.

U kući su spavali mlađi ljudi i neke žene, dok smo mi ostali spavali u šumi. Nismo imali čak ni najlone da nas zaštite. Tako smo proveli dve nedelje, slušajući bombardovanje u daljini. Veoma malo smo spavali. Bilo je i veoma malo hrane. Ponekad smo i po 48 sati bili bez hleba. Hranu koju smo imali, davali smo trudnicama i deci.

Nakon dve nedelje, odlučili smo da se vratimo kući. Naš povratak je započeo 13. aprila. Silazili smo niz brdo nedaleko od Prištine, i videli smo nekoliko srpskih dezertera kako se bore sa vojskom. Ova borba je trajala pet sati. Onda su nam pomogli neki ljudi iz OVK. Povelili su nas, samo svoju porodicu, i doveli nas do sela u kojem smo ostali do 18. aprila.

Tog dana počeli smo da se vraćamo u Prištinu. Blizu Podujeva bila je u toku srpska ofanziva. Ljudi su napuštali to područje. Išli smo sa njima

celi dan i noć. Pokušali smo da napustimo kolonu ljudi, ali vojnici i policija su je kontrolisali. Pokušavali su da nas usmere ka istoku, prema Leskovcu.

Ostali smo u sredini kolone. Napred su proveravali lične karte i oduzimali novac. Tražili su nemačke marke i dolare. Odvajali su muškarce od žena.

Čekali smo tri sata na punktu severoistočno od Prištine. Jedan avion NATO-a je leteo veoma nisko. U tom trenutku počeli su da nas udaraju puškama da idemo brže. Isterali su nekoliko mladića, odveli ih u garažu, i čuli smo pucnje. Nisam videla šta se dogodilo, ali više niko nije video ove ljude. Oni više ne postoje.

Jedan vojnik je zgrabio jednu mladu ženu za kosu i rekao: „Rodićeš mi sina“. Ona je počela da vrišti, a vojnik joj je stavio ruku na usta. Nisam mogla da joj pomognem. Naredili su nam da gledamo dole.

Približili smo se tunelu nedaleko od Prištine. Rekla sam svima da beže preko pruge. Moja sestra i zet su potrčali. Prešli smo prugu, a istovremeno sam čula policiju kako puca. Ne znam da li su pucali u vazduh. Uspeli smo da pobegnemo i vratimo se svojoj kući.

Policija je u više navrata dolazila u našu kuću. Prvo bi nam rekli da idemo, dok bi nam drugi govorili da ostanemo. Ovo se dešavalo do sredine maja. Onda smo svi dobili „zelene karte“, posebne lične karte za Albance koji su ostali u Prištini. Bile su samo na ćirilici. Ako bismo izašli napolje da kupimo hleb, pitali bi nas da li imamo dozvolu da šetamo ulicama. Osećali smo se kao u koncentracionom logoru, kao Jevreji u Drugom svetskom ratu.

Bilo je opasno govoriti albanski na ulici. Srela sam jednog svog profesora i on je imao hrabrosti da mi se obrati. Cene hrane za Albance bile su trostruko više. Mogla si da izlaziš između 10 i 12 sati – ako bi kasnije bila napolju, bila bi luda, glupa. Između naše kuće i pijace bilo je 10 kontrolnih punktova. Policija je proveravala naše podatke i pitala nas koliko novca imamo, čime se bavimo.

U jednom trenutku policija je došla u moju kuću da me traži. Otvorila sam vrata, i pretvarala sam se da sam moja sestra. Rekla sam: „Ona nije ovde“. Drugom prilikom, policajci su me zaustavili na ulici i tražili da im „skuvam kafu“. Bila sam sa sestrom, i ona je počela da drhti. Počela sam da se šalim, da preokrećem situaciju u svoju korist. Policajac je rekao da će zapamtiti adresu i da će mi doći u kuću; srećom, nije došao.

Najgore je bilo kada su Rusi došli u Prištinu, baš pre nego što će doći KFOR. Bilo je to u četvrtak noću. U petak i subotu dolazile su paravojne jedinice i silovali su, palili, pljačkali i otimali ljudima novac. Došli su u moju ulicu 18. juna i počeli da pale kuće, ali moju nisu zapalili. Klali su ljude i prebijali stare. Jedan je govorio ruski. U nedelju je bilo mirnije. Od 20. juna, bilo je normalnije.

Ovo je mali deo priče. Hvala bogu da nisam bila silovana ili ubijena. Biti ubijena je kraj svega, ali ja bih radije to izabrala.

Sada očekujem da počnem da opraštam. Ali plašim se da neću moći da zaboravim šta se dogodilo. Ponekad imam noćne more. Sada, kada se probudim, kažem sebi da sam ovde, u svom krevetu, i da sutra treba da idem na posao.

Teško je ovde nastaviti život. Ali teže bi bilo započeti novi život negde drugde.

juli 1999.

Mihane Nartile Salihu

(s engleskog prevela Tamara Belenzada)

(On the Record Kosovo, vol. 9 No. 4)

Beleške s puta po Makedoniji

Feministkinje u izbegličkim kampovima

3. juni 1999.

Na putu za Skoplje, pred granicom stoje ljudi i čekaju da pređu. Ima ih oko 150, očigledno iz obližnjeg grada, možda iz Gnjilana. Pitam se kada su građanke Beograda videle građanke Gnjilana? Srpske ili albanske nacionalnosti? U svakom slučaju, ja ih prvi put vidim sada. Ima ih oko 150, i sigurno su Albanci. Stoje u mraku i čekaju da pređu. Peške. Čute, sem nekoliko beba, čute kao da su godinama ćutali, kao da je patnja daleko iza likova koji su nemirno strpljivi. Izgnanici na graničnom prelazu Tabanovci imaju drugi status od putnika autobusa iz Beograda.

Pošla sam kod drugarica iz Prištine koje su mašinkama izbačene iz svojih kuća i sada privremeno žive u Makedoniji. Idem da ih vidim, kako žive sada kada su za nekoliko dana postale izbeglice, hodaju nepoznatim asfaltom, idu kući u rentirane stanove, u drugoj državi. Neke od njihovih priča, kako su dotle stigle, već znam.

Od '92. prijateljicama iz ex-Yu razdvojenim linijama fronta, ponavlja se slična priča - da čeznemo jedna za drugom, da nas ratovi razdvajaju, da žudimo da se susretnemo, da se zagrimo u takozvanim trećim zemljama, da putujemo satima da bismo se srele... Da li je ovo poslednji rat?

Čegrane

Za izbeglički kamp Čegrane ovde su svi čuli jer je najveći, to je pored Tetova, ima oko 43.000 ljudi i poznat je po tome što je smešten na prašini i kamenu zgodnom za zmije i guštere. To je jedna padina, početak brda odmah pored plodne doline u kojoj ljudi žive, u kojoj ima drveća, vode, cveća. Ali kamp nije u dolini nego počinje upravo tamo gde se plodna dolina završava i počinje kamenjar. S druge strane doline, na početku drugog brda je manji kamp Stenkovec, 30.000 ljudi. Sve zajedno u kampovima u Makedoniji trenutno ima oko 103.000 izgnanih Albanaca sa Kosova, u privatnom smeštaju ih je još oko 150.000.

Čegrane je pre svega, malo mesto u dolini, u kojem uglavnom živi albansko stanovništvo. Trenutno je u selu jako živo. Džipovi humanitarnih organizacija, gužva preko celog dana, radnje, kafane, sve je puno ljudi.

Čegrane kamp je hiljade i hiljade žućkasto-belih šatora. Ide se stalno po malo uzbrdo i tako do kraja. Mnogi su tu već dva meseca. Humanitarne organizacije instalirale su vodu, WC-e, škole, bolnicu, skladišta, park za decu, distribuciju hrane. Kamp još uvek nema tuševne, ali im je obećano da će stići tokom juna.

Kako uđete u kamp tako su žice, žice okolo, žice unutra. Prijateljice mi kažu da su im rekli da su žice tu za svaki slučaj, da bi sprečili pobune. Svaki kamp je ograđen žicom. U većini kampova pravilo je da izbeglice ne mogu da izlaze sem kad imaju dozvolu. Pravilo na nivou cele Makedonije je da izbeglice ne smeju da putuju unutar zemlje više od dva puta a treći put će iskoristiti kada napuste zemlju. Pored toga, ne mogu da izlaze i da se vraćaju u Makedoniju. Iz kampa Čegrane mogu da izađu u selo, da se okupaju kod nekoga, da odu u džamiju, u radnju.

Džipovi prolaze gore-dole i prašina ulazi u oči. U Čegranima nema hladovine. Ima puno dece. UNICEF je organizovao šatore za školu. Osnovne škole imaju 5 smena od 8 ujutru, po dva sata. U šatorima klupe, table... Krajem maja poznati glumac za decu iz pozorista *DODONA* iz Prištine pravio je predstavu na kamenjaru... oko 4.500 dece ga je gledalo i tapšalo i skakalo.

Ženska grupa *Motrat Qiriasi* iz Prištine, koja od 1994. radi na podršci devojčama iz seoske oblasti Has na Kosovu, od maja '99. nastavila je svoj rad u Čegranima. Feministkinje iz Prištine i njihove prijateljice iz Engleske, Švedske i drugih zemalja organizovale su jedan veliki šator „samo za žene“. U šatoru se okuplja grupa za devojke, grupa za žene, dnevni sastanci lokalnih koordinatorki, časovi engleskog, obučavanje devojaka za rad sa video kamerama, sa foto-aparatom, itd. Dva puta nedeljno u šatoru frizerke šišaju. Desetak feministkinja svakodnevno tu radi.

Te subote sam došla u Čegrane i predstavila se kao Marija iz Italije. To je bila zajednička odluka, da je trauma suviše blizu i da ne želimo da makar i jednu devojku izložimo mučnini ili neprijatnom sećanju. Kada su prošle nedelje Rada Borić, Neva Tolle i Slavica Kusić, feministkinje iz Zagreba, bile u izbegličkim kampovima u Albaniji, nekoliko devojčica su zadržale kada su čule hrvatski jezik.

U kampu, devojke su mi se obraćale sa nekoliko španskih reči, radi se o post-Kasandra generaciji. U ženskom šatoru je posle pola sata već sve bilo puno, i mesta okolo, i na podu ... oko sto dvadeset devojaka iz raznih sela i malih mesta sa Kosova. Pun šator devojaka, mnoge su se skoro ošišale, mnoge već nekoliko nedelja dolaze na ove radionice, neke su tu prvi put... neverovatna energija... nema mesta ni za dlaku. Igballa Rogova, feministkinja iz Prištine koja koordiniše grupu, podiže energiju: „Ajde da vičemo: 'Vajzat jan tforta'“ – „DEVOJKE SU SNAŽNE“, jednom, drugi put, još jače... Kakva radost u brdu. Da li smo imale sreće kad smo bile klinke da sebe osnažujemo zajedno sa drugim devojčicama kroz sopstvene glasove? Onda, razgovori o novostima iz kampa, onda razgovori o muškom nasilju i neprijatnim situacijama kojima devojke mogu biti izložene u kampu. Onda ide „role play“ – kako se odbraniti od nasrtljivog muškarca? Ali ovog puta je muškarca glumila feministkinja Nazlie Bala iz prištinske ženske grupe *Elena*; bila je tako uverljiva i tako simpatična da se u stvari sve završilo smehom i urlanjem jer se svima svideo način na koji je ona bila

„nasrtljiva“. Devojke se smeju... Vručina u šatoru. Onda pevaju. Pesma o Drenici i Kosovu je najomiljenija. A na kraju dolazi kasetofon na baterije. Počinje igranje na narodnu albansku muziku. Usred bela dana, usred punog šatora u kome mesta nema ni za dlaku, devojke bez adresa, čiji roditelji su morali da ubacuju lične karte u najlon kese kada su ih tokom maja '99. srpski policajci vozovima deportovali do granice... devojke željne svojih domova, devojke koje su danima bile gladne i uplašene, devojke iscrpljene od pomeranja iz života, kao mnoge devojke iz Hrvatske, iz Bosne, iz Palestine... evo ih preživele su, igraju.

Lepa Mladenović

Skoplje, 15. juni 1999.

Juče, dok sam drugi put dolazila iz Beograda u Skoplje, na putu je bilo mnogo automobila koji su išli u pravcu Beograda. Na krovovima i prikolicama: stolice, ormani, tepisi, dušeci... kola iz Gnjilana i Prizrena. Ovog puta Srbi su prisiljeni da izmeštaju svoje živote. Antiratne aktivistkinje iz ex-Yu pamte mnoštvo ovakvih scena još od '91, sa tugom i besom.

(„Žene za mir“ 1999)

Čekajući Kosovare

Velikim zalaganjem i upornošću koja proističe iz stvarne motivacije, pariski časopis *Transeuropeen* organizovao je, posle sastanka u blizini Pariza, novi sastanak žena aktivistkinja iz bivše Jugoslavije ovoga puta u Mavrovu, u Makedoniji. Pre svega, ukoliko Makedonija uspe da „maturira“ na odnosu sa Albancima, to može biti jedna sasvim pristojna država i sredina. Došavši na skup *Transeuropeena* čujemo kako Valbona Petrovci i Kosovare Keljmendi, između ostalih, ne mogu doći, jer takozvani Kušnerov pasoš ne važi, ne mogu iz Prištine, ne mogu sa Kosova, taj papir ne prepoznaje nijedna država. Ali će Kosovare doći na granicu, na Blace, da se vidimo. Pogled sa puta na Šar-planinu gotovo je isto toliko lep kao i pogled iz Ženeve na Alpe, samo što smo na Balkanu, i idemo ka granici, još jednoj novostvorenoj strašnoj granici, još jednoj teritoriji – zatvoru stvorenom divljačkom rukom rasturivača sa Balkana. Približavamo se graničnom prelazu Blace. Blace pre godinu dana, ledina prazna sada, ledina pre godinu dana. Krv, znoj i suze. Neverovatnom diplomatskom sposobnošću naš vozač uspeva da Žaranu Papić, Žislen Glason, urednicu i direktorku *Transeuropeena* i mene dovedu, bez čekanja do graničnog prelaza. Žislen, sa francuskim pasošem, odlazi po Kosovare, a nas dve ostajemo, u međuzoni da čekamo. Sve naše političare koji se tako neumoljivo, bez prestanka, tako kontraproduktivno i tako bezobzirno prema stanovništvu, prema civilima, prema građanima, prema narodu, bave politikom kao geostrategijom treba dovesti i držati, dok ne shvate, na graničnim prelazima, kod Blaca recimo, treba ih pustiti da prođu peške, ne u kolima, od jedne granice do druge, od jednih u većini ka drugima u većini, treba ih tu zadržati. Jer nema suda, ni Haškog, takvog suda, kao strašnog suda, nema nigde kao na graničnim prelazima, stvorenim voljom za moć tvoraca država-zatvora. Žene i deca, stalno žene i deca, mali među auspusima i raznorodnim muškarcima i raznorodnim uniformama i civilnim uniformama, asfalt, žudnja i nemoć prelaska između života i smrti. Odjednom petorica u koži, obrijani do glave, na velikim motociklima. Nema takvog filma kao što je film koji nam se dogodio, onaj u kojem smo učestvovali, ili bili gledaoci, na živo. Rulaju bela kola, bela kola kao posebno poglavlje naše istorije i stvarnosti. Kola Unmika, Oscea, Kfora, humanitarnih organizacija, danska, novreška, Crveni krst, „Spasite decu“, piše. Odjednom, neka dobro odevena žena pronosi luksuzni prtljag, crne velike kofere, optočene metalom na čijem je kraju okrugla kutija, kao za šesire. Mili bože, čuda velikoga. Gologlave žene, zabrađene žene guraju ispred sebe ili vuku decu. Sve tutnji, vibrira, jeste, smak je sveta, svet je u smaku. Ovde je tako jasno, da će se sve raspasti, da će se toliko maltretirana zemlja otvoriti. Gde si Kosovare? Bolje nego ikad razumem „Čekajući Godoa“, ovo je najstrašnija i najmoćnija izvedba, konačna slika. Onda

vidimo Žislen i Kosovare, i onda pričamo, plačemo, pušimo, tresemo se, pokušavamo da razumemo ono što, u stvari, ne treba razumeti, što se ne može razumeti, a što se mora saznati, ali se ne sme dozvoliti, i ne sme činiti, jer nije za ljude, a kada ljudi počnu to da čine, kada Blace postoji, i ne samo Blace, onda je sve moguće. Onda boga nema. Kosovare Keljmendi je i hrabra i lepa i snažna, i pametna, nosi i oca i brata, i samu sebe drži, čvrsto. Za koji minut otići će nazad, tamo, odakle ne može izaći. Zatočena. Do novog zakona, do sudnjega dana. Pričam u Mavrovu „kako je bilo“. Na to Radojka Tomašević iz Splita kaže: „Ništa ti to nije, bila sam ti ja kod Bihaća, u autu, doduše, same su ruke i noge, ljudske, padale po krovu.“ Ima li kraja ovom nepreživljivom čudu. Kao da je neko smislio da sve ljude u ovim zemljama, iz bivše zemlje ne namuči odjednom i podjednako, već postepeno, i na parče, najstrašnije.

Borka Pavićević

(„Žene za mir“ 2001)

„On je umanjio značaj svih žena na svetu“

Nakon toga, Flora Brovina je imala završnu reč. Ona se obratila sudu: „Časni sude, nije istina da smo zloupotrebile Ligu albanskih žena. Stojim pred vama da mi sudite kao lekarki. Držeći se Hipokratove zakletve, ceo svoj život sam posvetila deci, a deca ne biraju svoju nacionalnost, niti znaju koje su nacionalnosti, dok im roditelji to ne kažu. Moje pacijente nikada nisam delila po nacionalnosti, veri, ni po ideološkom uverenju njihovih roditelja. Ponosna sam na to i danas bih tako radila. Ja sam humanitarac i žrtvovala sam svoje zdravlje da bih pružala pomoć deci i ženama. I danas bih, da sam na slobodi, imala posla pa bih pomagala onima koji su sada ugroženi. Sad je druga strana ugrožena i pokušala bih njima da pomognem. Kao pesnikinja svojim radom sam želela da se uključim u emancipaciju albanskih žena, za ženska prava, da podižem svest žena, da im pomognem da se izbore za svoju slobodu, da shvate kako bez ekonomske nezavisnosti nema ni slobode. U Ligi (albanskih žena) stvorila sam prve mostove među ženama u zemlji i svetu.

Najbliže saradnice su bile srpske žene. Najsnažniju podršku dale su nam srpske žene. Možda su žene iz Srbije najbolje govorile o problemima albanskih žena. To Albanke nikada ne smeju da zaborave. Sarađivale smo sa ženama iz celog sveta (Italije, Švedske...).

Žao mi je što je tužilac umanjio ulogu žena u svetu jer je veoma važno da žene budu ravnopravne sa muškarcima. Nikada se neću odreći borbe za prava žena – uvek ću to raditi. A to što mi tužilac pripisuje da sam se borila za secesiju Kosova i pripajanje Albaniji, ponavljam – moja domovina je tamo gde imam prijatelje, tamo gde se čitaju moje pesme. One se čitaju i ovde u Srbiji, i u Švedskoj i Indiji, Brazilu, Poljskoj. U svakoj od ovih zemlja mogla bih da se osećam kao kod kuće. Moje pesme su u Enciklopediji pesnika Jugoslavije (SFRJ).

Umesto da se stanje sredi, na Kosovu je na delu revanšizam i za to mi je jako žao. Albanci se nikada nisu tako ponašali prema svojim komšijama, ženama, deci. Žao mi je što nisam na slobodi, što ne mogu na to da utičem, što ne mogu zajedno sa ženama da pružim ruku raseljenima. Mislim da će one to uraditi kao žene koje cene žene. A kao intelektualka smatram da je vreme da intelektualci učine sve da se pomire Srbi i Albanci. I drugi narodi su se svađali, imali još veće ratove pa su se pomirili. Kad bi bilo u mojoj moći, učinila bih sve da se srpski i albanski narod pomiri.“

Zapisala **Staša Zajović**,
prisutna na suđenju u Nišu, 9. 12. 1999. god.
(„Žene za mir“ 2001)

Molim vas, nemojte više da ćutite

Već nekoliko dana čekam da se povodom tragičnog događaja kod Podujeva, oglase i javno osude zločin albanski intelektualci koji još uvek ćute.

Pitam se da li ste tako brzo zaboravili srpske humaniste koji su bili hrabri i javno osuđivali tragediju vaših sunarodnika? Da li je preko noći iz vaših života nestalo ime Nataše Kandić, Sonje Biserko, Vojina Dimitrijevića, Nataše Odalović, Ivana Torova, pokojnog Burzana i mnogih drugih (neka mi oprostite oni čija imena nisam spomenula)?

Gospođo Brovina, jeste li zaboravili tekstove i javna istupanja srpskih intelektualaca koji su svakodnevno pisali o Vama i na kraju Vam pomogli da budete na slobodi. A Vi ćutite. Zašto?

Gospodine Rugova, nisu dovoljna samo štura saopštenja osude, već uticaj političara koji može u velikoj meri da spreči to što se događa, da osudi i nazove pravim imenom. Ne zaboravite, Vi ste ostali živi za vreme rata, pa ipak ćutite. Zašto?

I svi vi, novinari, pravnici, sociolozi, glumci, humanisti, i svi vi za koje su vaši prijatelji Srbi u noći 24. marta 1999. krenuli iz Beograda u ponor kako bi spasili vaše živote.

Vi ćete se sami prepoznati i verujem postideti ako u vama još uvek ima ono malo duše.

Nemojte me osuđivati i nemojte reći da su putnici u autobusu krivi. To su nevini ljudi željni svoje kuće, svog ognjišta, to su deca koja ne umeju da mrze, koja su se u naručju svojih roditelja zatekla na mestu tragičnog zločina i nažalost otišla u istoriju.

Zato vas molim nemojte više ćutati. Ne ostavljajte svom potomstvu sramnu istoriju. Budimo ljudi...

Aferdita Jakubi, Medveđa

(„Žene za mir" 2001)

**„Humanitarna“
intervencija**

26. mart '99. 17 sati

Nadam se da ćemo svi preživeti ovaj rat. Srbi, Albanci, dobri i loši momci, oni koji su uzeli oružje, oni koji su dezertirali, kosovske izbeglice koje šetaju šumama i beogradske izbeglice koje šetaju ulicama sa decom u naručju kad sirene zaszviraju, tražeći nepostojeća skloništa. Nadam se da NATO piloti neće ostaviti za sobom svoje žene i decu, koje sam videla kako plaču na CNN-u dok njihovi muževi poleću ka vojnim ciljevima u Srbiji. Nadam se da ćemo svi preživeti ali ne i ovaj svet ovakav kakav jeste. Nadam se da ćemo uspeti da ga skrhamo: zovi to demokratijom, zovi ga diktaturom. Kad NATO procenjuje da je 20.000 civilnih žrtava mala cena za mir na Kosovu, kad predsednik Klinton kaže da hoće da Evropa bude bezbedna za američke đake, ili srpski predsednik Milutinović kaže da ćemo se boriti do poslednje kapi krvi, uvek imam osećanje da govore o mojoj krvi, a ne o svojoj. I onda svi oni ne postaju meni samo neprijatelji, već zveri, vukodlaci, koji prelaze sa ekonomske politike na demokratska ljudska prava sa količinom krvi potrebnom da se ona ostvari (kao gorivo).

Danas je drugi dan posle. Otišla sam na pijacu i crnu berzu, na Kalenić. Opet je živnula, adaptirala se na nove uslove, nove potrebe: nema državnog hleba ali ima dosta brašna, nema informacija na zvaničnoj TV, već tračevi uplašenog stanovništva o tome ko pobeđuje. Tinejdžeri se klade po ćoškovima: čiji su avioni oboreni, naši ili njihovi, ko bolje laže, ko najbolje prikriva žrtve, ko bolje pokazuje pobeđu, ili opet žrtve. Kao da je u pitanju fudbalska utakmica ravnopravnih strana. Grad je tih i paralisan, ali funkcioniše, đubre se odnosi, imamo vodu, imamo struju... Ali gde su ljudi? Po kućama, krevetima, skloništim... Čujem nekoliko ličnih priča o nervnim slomovima prijatelja muških i ženskih. Oni koji su bili u nervnom slomu od početka rata na Kosovu, znači pre više od godinu dana, nekolicina, sada se osećaju bolje: realna opasnost manje plaši od opasnosti u mašti. Nisam mogla da izađem na kraj sa nevidljivim ratom kao što umem sa konkretnim potrebama: hleb, voda, lekovi... I, jako važno: sada vidim kraj. Konačno smo dobili i mi u Beogradu ono što je cela ostala Jugoslavija imala: rat na sopstvenom tlu. Stiže mi 10–20 elektronskih poruka dnevno od prijatelja i ljudi koje sam slučajno sreća: misle na nas, na mene i moju porodicu i daju mi moralnu podršku. Osećam kao da ja njima valja da dam moralnu podršku, meni je samo materijalna podrška potrebna u ovom trenutku, moj moral je sazdan od mojih potreba.

Ljudi se skupljaju po kućama, da zajedno čekaju bombardovanje: ljudi koji se jedva poznaju, koji su se pravili da ne znaju ili zaista nisu znali

šta se dešava na Kosovu ili da je NATO sve vreme ozbiljno pretio. Sedimo zajedno i delimo stvari koje imamo. Solidarnost i nežnost bude najbolje crte kod Srba. Konačno: znala sam da nešto volim kod svog naroda...

Moja prijateljica Nemica koja živi u Beogradu zove me telefonom, kaže, nisam napustila zemlju, nisam izvela decu, čak ni tek rođene unučiće. Dosta mi je svega, hoću da vodim svoj lični život. Moja prijateljica feministkinja traži da održimo radionicu u Pančevu, koje je dosta bombardovano, da držim književno veče. Ali nemamo benzina, moramo da kupimo bicikle.

Telefoniramo jedni drugima sve vreme, tražeći i dajući obaveštenja: deca su najbolja u tome, više vole da budu aktivna nego pasivna u kriznoj situaciji. Mi odrasli ih maltretiramo našim strahovima a oni su premladi da bi lagali ili konstruisali kao što mi umemo: barataju činjenicama i vestima. Uglavnom smo dobro informisani kroz dečiju mrežu, kroz strane satelitske programe i lokalne TV stanice.

Razmišljam o Albancima na Kosovu, o svojim prijateljima i njihovim strahovima, znam da im je gore nego nama; strah se u meni budi na tu pomisao, znači da još nije kraj.

Nemam snove, spavam teškim snom i plašim se buđenja ali srećna što još nema prave tragedije, još uvek smo svi živi i stalno se gledamo da to potvrdimo.

I da, vreme, divno vreme, uživamo i plašimo ga se: što je vreme bolje, jače će biti bombardovanje, ali što je bolje vreme biće bombardovanje preciznije. Volela bih da znam da li nam je potrebno dobro ili loše vreme da preživimo?

I konačno, gledala sam Beninjijev film „La vitta e bella“ („Život je lep“), veče pred bombardovanje. Sledećeg dana, i nama se sve desilo. Možda nije trebalo da ga gledam, ali sada je prekasno: i shvatam da je u svakom ratu koji vode Veliki Muškarci najbezbednije mesto žrtve.

P. S. U ovom času sirene prekidaju moje pisanje... sirene su moj cenzor i moja satnica. Uključujem TV na CNN da vidim zašto sviraju sirene u Beogradu, kažu da ne znaju. Lokalna TV će nam dati informacije tek kad sve bude gotovo.

6. april '99.

Danas je godišnjica Hitlerovog bombardovanja Beograda 1941. Ali najveća šteta je napravljena u savezničkom bombardovanju Beograda 1944, britanskom ili oslobodilačkom. Znam da će danas svi ovde koristiti tu paralelu da bi se osetili bolje ili gore, bilo šta... sećam se jednog starog bibliotekara čija je verenica poginula tokom bombardovanja Beograda, nikad se nije oženio već zapopio. Ova me je priča više impresionirala od priča o

poginulima, o izgubljenim dobrima, stanovima za koje sam čula od uže porodice.

Sedela sam jutros na terasi, sunce me je grejalo sa velikom ljubavlju, sanjala sam o moru i čistom nebu o kome smo pričali sinoć čekajući na avione. I oni su došli. Ali opet nisu bombardovali Beograd: opet druga mesta, druge žrtve na terasi. Tako se osećam krivom, više nego ikad jutros zbog tih Drugih. Moji prijatelji i neprijatelji iz celog sveta pitaju me, zar ne znaš koliko je grozno na Kosovu? Znam, zaista znam, i osećam se krivom što se ovde tako loše osećamo a ne prolazimo njihov užas. Ali naš rat je uvek, za poslednjih 10–15 godina bio ova vrsta nevidljivog rata, još mnogo moramo da pređemo do katarze, da se oslobodimo naše loše savesti, pogrešnih mitova, inercije...

Osećam kako nas odsecaju od ostatka sveta, još porušenih mostova, još prijatelja i neprijatelja koji pokazuju na nas koliko smo mi ovde loši, još ludaka ovde koji prave karijere vrišteći kako smo mi nebeski narod. A narod? Sedi u podrumima ili krevetima ne čekajući ništa.

Sinoć sam sanjala kako bombe padaju u moj podrum, u moj krevet i posle sam se osetila olakšana i slobodna. Trebalo bi da prestanem da pišem, mrzim svoje snove, misli i reči. To je već porok.

Jasmina Tešanović

(„O normalnosti: moralna opera jednog političkog idiota“ 1999)

Ljiljana Odanić

Zovem se Ljiljana Odanić, iz Novog Sada sam, rođena sam '68. godine. Pre devet godina sam doživela saobraćajnu nesreću u kojoj sam ostala trajno nepokretna, oduzete su mi i ruke i noge, što će za ovu priču biti veoma bitno. To što su mi oduzete ruke i noge znači da u potpunosti zavisim od svojih roditelja i od ljudi koji su pored mene.

Kao i svi drugi uopšte nisam mogla da verujem da će doći do rata iako sam na dan bombardovanja rekla mami da su na CNN-u pokazali da su mete Novi Sad, Beograd, Podgorica i Priština.

U osam sati je grunula prva bomba. Smešno je da kažem, ali oduzela sam se, zaista sam se oduzela i ono malo što može mi se oduzelo. Prvo zato što zavisim od roditelja i svih ovih devet godina koliko sam u kolicima, provodila sam sa njima; oni su uvek bili sa mnom i u svakom strahu oni su bili sa mnom. Ovo je bio ogroman strah i verovatno najveći strah koji sam doživela jer nisu bili pored mene. Onda sam se čula sa svojim roditeljima koji su bili kod moga brata. Tih dvadeset minuta dok nisu stigli ne znam kako sam preživela. Kada su stigli videla sam da oni nisu toliko uplašeni, odnosno verovatno su bili uplašeni kao i ranijih godina, ali to nisu pokazivali, bili su dovoljno jaki zbog mene. Počeli smo da pravimo ratni plan. Šta je to značilo za mene? Značilo je pokupiti sve lekove u jednu torbu, pokupiti dokumenta, pokupiti pare, zlato – ono malo što ima u svakoj kući – to nam je bilo najbitnije. Veliki problem koji postoji u mojoj porodici je to što imamo dve stare bake. Baku od devedeset dve godine i baku od devedeset godina s kojima je bilo zaista apsurdno bilo gde se sklanjati. I njih dve i ja. To večer smo presedeli u stanu čekajući da li će se još nešto desiti, međutim pošto ja ne mogu dugo da sedim, mislim da smo već negde oko dva otišli u krevet. Sledeće noći sam odlučila da siđem u podrum, jer svi su pričali da će ići u sklonište, da će ići u podrum, a to je bila ta prva euforija. Sišla sam u podrum, tu se našao i komšiluk sa kojim sam provela lepo večer, uspele smo i da zaboravimo malo na rat, ali sam shvatila da ja ne mogu da provedem rat dole, jer je moje stanje takvo da bih se ubrzo razbolela. Naš podrum je kao i većina naših podruma, memljiv i vrlo star i vrlo hladan. Kako svi znamo, to je bio mart mesec i ja verovatno dole ne bih izdržala duže od nedelju dana. Odlučili smo da sedimo tu gde smo, da sedimo u stanu i da čekamo. Kao i svi, mislili smo da će se rat završiti brzo, za pet-šest dana. Mogu da kažem da me je ta noć provedena u podrumu spojila sa komšijama, što je iskustvo svih Jugoslovena. Počelo je jedno druženje koje se nastavilo i posle rata. Svako večer sam odlazila kod komšinice, bilo nas je dosta; sva sreća, svi su bili optimisti, svi su se jako dobro držali, jako lepo smo se družili, bilo je i smeha, bilo je i straha kad zaszvira sirena, ali sve smo to prošli.

Sledeća strašna noć je bila kada je srušen Varadinski most koji se nalazi na dvesta metara od mene i tada sam shvatila koliko sam ja invalid. Kada je lupila bomba u pet ujutru, svi su skočili, a ja nisam mogla ni da sedim u krevetu. Mama i tata su dotrčali i prekrili me, prekrili su me svojim telima. Ujutru smo pričali. Ja sam bila preplašena, ali oni su mi rekli da me neće ostaviti šta god da se desi, da ne treba da se brinem, da su oni pored mene. Onda su počeli da mobiliju. Tad mi se javio još veći strah, da ne mobiliju moga brata. To je valjda još veći strah nego strah od bombi. Njega jedino imam, on ima to malo dete koje meni znači sve u životu. Isto tako, pošto živim u centru grada, teško sam doživela i rušenje Žeželjevog mosta a i Rafinerija nam je dosta blizu. Bilo je i smešnih trenutaka. Radovali smo se kad pada jaka kiša, noću, jer smo znali da nas tada neće bombardovati. Apсурd, ali tako je.

Znam da će to izgledati glupo zdravim ljudima, ali meni je rat doneo i nešto dobro. Puno prijateljstava, puno druženja i kolektivnu nesreću. Ja sam imala ličnu tragediju koja je bila mnogo veća od ove tragedije u onom momentu kad smo shvatili koje ciljeve gađaju i nadali se i devedeset posto znali da neće gađati civile. Niko nije znao da se jedan Aleksinac neće ponoviti i u Novom Sadu, ali ipak je postojala nada da neće baš tebe, da neće baš nas pogoditi. Tu se već vratio moj optimizam. Mogu da kažem da sam ja bila ta koja sam tešila svoje drugarice, pošto u društvu inače važim za jaku i vrlo optimističnu osobu, tako da sam čak i prepodnevene uzbune provodila u dvorištu sa komšilukom, nisam se penjala gore.

Sledeći vrlo bitan momenat je nestanak struje. Nestanak struje za mene znači... (Evo sedimo ovde u dvorištu dok dajem ovaj intervju, upravo je proletela kometa, ne liči mnogo na bombu, ali smo se uplašile... bila je žuta lopta sa belo-crvenim tragom.) No, počela sam o struji. Struja za ljude znači jako puno, a šta znači za mene. Znači potpuno odvajanje od sveta, znači nema lifta, zatvorena sam u kući. Nema grejanja, a meni je jako loša cirkulacija. Kad god legnem moram do uključim električno jastuče. Da bih mogla da se okupam potrebno je ugrejati kupatilo, dva sata ranije, sobu dva sata ranije. Tako da je i tu počeo još jedan ratni plan, šta ćemo, kako ćemo. Dve stare bake, ja...

Takođe i za lekove... Problem za lekove je bio i pre rata, a za vreme rata, s obzirom da nismo znali koliko će trajati, zaista je bila potera, da nam doture nekako iz inostranstva, koje ne mogu da nađem u Jugoslaviji.

U međuvremenu pali su i Žeželjev most i Most slobode. Bomba je lupila Izvršno veće koje se nalazi nekih osamdeset metara od mene. Taj dan je zvalo dvadeset i šest telefona, ljudi su zvali da pitaju kako smo. Svima je bilo jako žao mostova. Ne mogu da kažem da mi nije žao tih mostova, ja sam se rodila u Novom Sadu, odrasla u Novom Sadu i preko svih tih mostova, pogotovo preko Varadinskog mosta sam prešla bezbroj puta i jako sam vezana za njega. Međutim iako su svi žalili mostove, ono

što je meni bilo bitno u ovom ratu su životi ovih mladih ljudi iz prostog razloga što sam ja puno vremena provela u bolnici. Ja sam od '90. do '94. bila u bolnici i nagledala sam se ranjenih mladih ljudi. Bilo je jako puno ranjenika. Ranjenici koji su izašli ne samo fizički hendikepirani nego i psihički; ja mislim da je to najveća tragedija ovog rata. Mostove ćemo izgraditi ali ti ljudi se više nikada neće vratiti. Mislim da ovo nije bilo vredno ni jednog dečijeg života.

Mogu da kažem da sam izašla mnogo jača iz ovog rata, ali isto tako i mnogo, mnogo, mnogo siromašnija. Moj optimizam, optimizam „bez pokrivača“ kako ga ja zovem, osiromašio je. Ona snaga koja mi je trebala da izguram ovaj moj život, otišla je na taj prokleti rat. Pokušavam da punim baterije, sad posle rata. Ne znam na koji način da ih punim, jer nam je kaos u državi. Haos je među mojim prijateljima. Haos je u našim glavama. Ne znamo gde ćemo. Ne znamo kud ćemo. Ne znaju gde će mladi ljudi. Ne znaju gde će, penzioneri. A šta ja da kažem!?

Interesantna stvar je bila... moja mama ima rođenu sestru u Švajcarskoj; oni su svako jutro zvali, oni bi čuli vesti pre nas. Mogu da kažem da su oni nas maltene sahranili. Tada smo dobijali posebnu energiju i posebnu snagu tešeci njih. Moja mama se ponašala kao da smo na pikniku. Uvek ih je tešila kao da je s nama sve u redu, ali to je valjda tako uvek.

Mislila sam da neću moći ovako nešto da pričam, da neću moći ponovo da pominjem rat, posle svega ovoga što se desilo.

U celom ovom ratu imala sam sreću što imam fenomenalno dvorište, da tako kažem, fenomenalno dvorište koje je bukvalno oaza. Jedno lepo travnato dvorište, mirno dvorište. Tu smo se skupljali svako pre podne, to je bio neki moj mikrosvet. Čak su počele da dolaze i moje prijateljice, moji drugovi, prijatelji. Moram da priznam da sam ja uživala, jer sam otkrila to dvorište, jer ranije nisam odlazila, to je u neku ruku ono što ja kažem da sam ratni profiter. Upoznala sam se sa komšilukom, otkrila sam to dvorište, sunčala sam se, što ranije nisam radila, popravila mi se krvna slika i tako, bilo je svega i svačega, od suza do smeha. U svakom slučaju ja sam kao i svi drugi imala i uspona i padova. Bilo je dana kad sam mislila da nećemo preživeti, kada sam bila histerična, kad se rasplačem, ali bilo je i dana kada sam mislila, ma sve će ovo proći, ne može tako dugo trajati, jači smo mi od sudbine.

Tih sedamdeset i osam dana imala sam jako puno vremena da razmišljam o sebi i mislim da je to za mene rezultat ovoga rata, upravo to što sam valjda ovih devet godina živela i gurala ne osvrćući se na svoju nesreću, ne osvrćući se na svoj život, prihvatajući ga takvog kakav je. Nikada se nisam pomirila s tim što sam u kolicima, ali sam prihvatila, ali ova dva i po meseca su me naterali da razmišljam o sebi, da razmišljam o svojoj situaciji i shvatila sam da ipak nije toliko cvetna kao što sam ja mislila. Promenila sam se puno. Nema više toga smeha – ne mogu više iskreno da

se nasmejem. Ovo govorim šta mi je rat učinio, kao stanje koje me je nateralo da budem zatvorena, da razmišljam o ružnim stvarima, da razmišljam o svojoj budućnosti, koja nimalo nije blistava. Nije blistava budućnost mojih sugradjana.

*(zabeležile Žene na delu, Novi Sad, juli/avgust 1999;
objavljuje se prvi put)*

Agneš

Ja sam Agneš. Imam četrdeset i osam godina i Mađarica sam po nacionalnosti. Svaka epoha ima neke svoje ključne termine. Ranije je to bilo samoupravljanje, delegatski sistem, posle je došla tranzicija, identitet, a danas je u trendu takozvani multikulturalizam. Moja priča ima dva multikulturalna elementa, jedan je kineski horoskop, a drugo je iskustvo Jevreja iz Drugog svetskog rata. Po kineskom horoskopu ova godina je trebalo da bude najbolja godina mog života, posle sedam dugih, gladnih i mršavih godina koje su samo odnosile, a meni tako malo davale, te sam se potajno i svečano pripremala za grand finale. Prvo, dobila sam ponudu za posao koji sam očekivala godinama, drugo dobila sam specijalizaciju koju sam očekivala od '93, treće došla sam do glavnog hirurga koji je trebalo da operiše moje dete. Svi su pregledi obavljeni i operacija je bila zakazana za rođendan moje ćerke, osmi april. Znači, život je konačno krenuo. Činilo mi se da sam na šini... zasjalo je sunce i činilo mi se da je to stvarno godina mog života. To je bilo dvadesetog marta i onda se odjednom sve srušilo.

Sećam se, bila je središta – dan samog bombardovanja – dete je došlo iz škole, sedele smo same u stanu. Osećalo se u vazduhu, znala sam... Svest mi je govorila da je to to a srce mi je odbijalo svaku mogućnost da se to može desiti, i onda smo nas dve krenule u šetnju. Bilo je uveče, šest sati kada smo se vraćale, Zmaj Jovinom i u *Progresu* sam ugledala cipele svojih snova. Mesecima sam tražila elegantne cipele; cipela je bitna jer je obuća ona koja te vodi kroz život i za moje preživljavanje rata ta cipela će biti ključna. Avetinjski prazan grad. Predveče, sumrak, nas dve stojimo uoči rata i ugledam cipele svog života. Trideset šest, italijanske, braon i kao što je Pepeljuga verovatno imala njoj namenjene, meni su bile te cipele namenjene. Ušle smo u prodavnicu, koja je bila potpuno prazna, bio je uključen tranzistor i sad spikerka čita instrukcije kako da se ponašamo za vreme vazdušnog napada. Daju instrukcije o znacima za uzbunu, svi ledeno stoje, prazna radnja, a ja probam cipele, nikad u životu tako dobre, tako lepe! Znala sam, ako prođe rat, ako preživimo, ako me cipele sačekaju, ja ću ih kupiti. Devojke sa parfimerije stoje i kad je već svima bilo jasno da će se danas-sutra bombardovanje dogoditi, dve mlade otvaraju parfeme za uzorak i počinju da se doteruju. Apsurdna situacija. Ja u cipelama, one mlade devojke...

To je, kako preživeti kriznu situaciju. Znači, od nečega što je pakao napraviti praznik. Nas dve nismo krenule ka svojoj praznoj kući, nego smo otišle kod prijateljice koja ima četvoro dece, znači da doživimo neku sigurnost, da ne budemo same, jer je nekako bilo očigledno da će se to dogoditi. Pošto je ona izbeglica iz Rijeke i zna dobro italijanski, stalno gleda italijansku

televiziju, već vesti idu, trči traka, avioni su krenuli, poleteli iz Aviana i petoro dece i nas dve na četvrtom spratu, na krovu sedimo i čekamo, jasno nam je da nam je budućnost završena ovog trenutka. I sad mi očekujemo avione, stvarno, odjednom prasak i nas dve se gledamo sa suzama u očima, deca tu i, i... jednostavno ono što sam osetila bila je seta, da mi je život završen, da sam na kraju svojih četrdesetih godina, da mi je karijera prekinuta, da je budućnost neizvesna i da se život ustvari završio. Strah za vreme bombardovanja nisam osetila, radila sam, sedela sam, pisala sam, čekala sam da prođe bombardovanje, čuvala sam svoju porodicu i bila sam tužna zbog gubitaka, a nisam imala strah od smrti, od nekog umiranja.

Drugi element tog mog multikulturalizma jeste veza sa Jevrejima. Naime, mi smo dugo bili podstanari kod Jevrejki, po raznim jevrejskim kućama, kod žena koje su preživele novosadsku raciju, koje su već bile skinute u kombinezone i bile na redu za streljanje kada je racija prestala. Jedna od njih je bila u Aušvicu, znači sve su to preživele. To su bile mlade žene i ceo njihov život je dobio sasvim novi tok usled takvog iskustva. One su pričale da su sve žene koje su bile pesimistkinje završile negde u nekoj zapadnoj zemlji, u Americi, a sve one koje su bile optimistkinje završile su u Aušvicu, jer su mislile: sad se završio Prvi svetski rat, valjda čovečanstvo nije toliko ludo da sada započne rat. Kada su one pričale te priče ja sam razmišljala u sebi, kako nisu imale refleks, kako nisu prepoznale šta će im se događati, kad je to tako očigledno bilo nama sada, gledajući njihovu sudbinu.

Prva bomba je pala u sredu, u petak ujutru Jevrejska opština je organizovala autobuse za prevoz dece i svi koji su hteli išli su za Budimpeštu, iz Budimpešte se išlo za Izrael. Jevrejsku decu. Oni su vozili i drugu decu, ali u Izrael se išlo samo po osnovu verske pripadnosti. E sad pošto je jevrejski narod već genetski, da tako kažem, istorijski, dovoljno mudar i ako su oni ispraznili grad za tri dana, onda je to bio neki signal da je vrag odneo šalu i da je došlo vreme za taj istorijski refleks. Znači, ono što sam ja mislila slušajući jevrejske priče, sada je bila moja priča. Drugo, grad je opet bio avetinjski prazan, jer su svi otišli, ja jednostavno danima nikog poznatog nisam sretala i posle četrdeset dana bombardovanja, kad su svi mostovi otišli i kad sam ja to sve otpatila, uzele smo dve putne torbe, isprave i krenule preko granice. Ja imam rodbinu u Mađarskoj, znam jezik, koji opet nije isti jezik mada svi govorimo mađarski i po mom govoru se ne oseća da nisam odande, ali ipak je to sasvim druga zemlja, drugi ljudi, druga kultura, a možda je činjenica da sam znala jezik samo otežavala uklapanje. I onda smo nas dve počele izbeglički život. Rodbina nije htela da nas primi, bili su korektni, ali nisu imali uslova. Jedino što smo imale to je bila jedna soba, bez hrane, bez ičega i kad sam videla kako se brzo tope pare mene je uhvatila panika. Sobu smo dobile od rodbine, ali rodbina nije rekla koliko će ta soba biti prazna, koliko će nam ostati na raspolaganju, jer su se oni potajno plašili da im ne ostanemo na vratu. E sad i to mogu

ljudski da razumem, stvarno nikome nije potrebna ta vrsta obaveze, međutim ta rodbina, kada je bila ovde u Jugoslaviji, oni su znali da smo mi tu. Oni su ovde bivali, letovali, dolazili u šoping i onda smo stvarno bili rodbina. Kada se kolo sreće okrenulo onda je priča ispala sasvim drugačija. Oni su nas jedanput pozvali na ručak, te nedelje kada smo stigli. Pošto su fotografi, napravili su grupni portret s izbeglicama i tu se završava priča. Čak nas ni telefonom nisu pozvali, da pitaju kako smo se snašle. Meni nije bila potrebna materijalna pomoć, meni je bio potreban posao. Ja se ne plašim posla, umem da radim i fizičke poslove i svašta drugo, ali jednostavno je egzistencija bila strašno teška, bile smo u stranom gradu, ja nisam imala s kim da pričam, išla sam ulicom i plakala. Grad koji je bio prelep, u kojem sam ja uživala kao turista kad sam imala platu u džepu, koju sam nekada olako potrošila za tri dana. Jednostavno sam bila preplašena do srži kostiju. Ja u životu tu vrstu straha, nemoći, bezizlaznosti nisam osetila. Dete se nije uklopilo u školi. Jesu svi bili korektni, ali to nije bila njena sredina. Ona je patila za svojim drugaricama, imala je strašnu nostalgiju, oslabila je. Stalno smo gledale vesti. Ona se strašno plašila za sve koje je ostavila u gradu. Znači, jedno iskustvo je da u kriznim situacijama ne treba razdvajati porodicu i da bi bilo mnogo bolje i za nju i za mene i za moju porodicu da smo ostali tu svi, jer ovakvo razdvajanje samo je otežavalo i onako tešku situaciju.

Ja sam se plašila kopnenog napada i to je bio glavni pokretač zašto sam ja izašla iz zemlje, jer je postojala varijanta da će se Kosovo ponoviti i u Vojvodini i ja sam jednostavno išla u izvidnicu da napravim svojoj porodici i roditeljima za ne-daj-bože, neku odstupnicu, da možemo opstati ako se tu nešto dogodi. Pošto se rodbina pokazala takva kakva je, a opet pošto je to moja dobra godina, onda se tu i kineski horoskop morao pojaviti. Kad sam bila devojčica u osnovnoj školi, dopisivala sam se sa jednom malom iz Pečuja, gde smo bili i ja pamtim tu adresu i sad u onom bezdanu, u onoj besperspektivnosti, nađem ih u telefonskom imeniku, pozovem. Oni su na sreću živi i zdravi, ljudi koji imaju osamdeset godina. Ta devojka je upravo bila kod njih u poseti i ona sedne na prvi autobus i dođe da nas obiđe. I sad ona priča svoju životnu priču i kaže: kad sam ja bila '66, kad je još u Mađarskoj bila beda i kad more nikad nismo videli, vi ste nas pozvali da dođemo na letovanje.

Pošto su moji roditelji bili prosvetni radnici, vodili su decu na odmor u Kaštele, kaže, i vi ste nas besplatno povel. I kaže, meni je to najlepše životno iskustvo, ja vam to nikada neću zaboraviti i moja kuća vam stoji na raspolaganju, moji roditelji ako imaju poslednji tanjir supe, podeliće sa vama svojim roditeljima. I kaže: ne da ste dobrodošle, nego nemojte brinuti, ja ću voditi računa i o tebi i o tvom detetu i o vama roditeljima.

Onda sam se već psihički malo bolje osećala. Počela sam da tražim posao, međutim kod njih je isto nezaposlenost jako velika i teško je naći

bilo šta, naročito bez papira i jedini mudar savet koji sam dobila jeste da posao treba tražiti tamo gde ćeš ga naći. E sad, šta to znači!? Znači, ja sam krenula da budem kućna pomoćnica, da perem klotete, da peglam, da radim kod privatnika, da pravim najlon kese, znači to je put kojim se ne ide. I druga stvar, detetu se naglo pogoršalo zdravstveno stanje, ja sam nazvala doktora i on je rekao da ona mora pod hitno da se operiše. Kako u stranoj zemlji, u stranom gradu kad ne znaš ni gde je bolnica? Potpuno bez para jer su se zalihe istopile, ono što sam zaradila bilo je samo za goli opstanak. Kako iz te priče isplivati? I sad opet dolazi horoskop: ja idem ulicom i suze cure, sretnem jednu ženu i pita me zašto plačem. Prazna ulica. Niko me ništa nije pitao otkad smo izbegli. I ja kažem, u tri reči, dete bolesno, ne znam odakle da krenem i ona kaže: nema problema, moja prijateljica je anesteziolog u Dečjoj bolnici. Kaže: evo telefonski broj, ja ću vas spojiti. Sutradan prijateljica me primi, prijateljica se zove isto kao moja devojčica – ljubav na prvi pogled, kaže: ovo mora hitno pod nož, idite snimate nogu.

Odemo, uradimo rendgen, uđe doktor, koji u životu nije tamo trebalo da se pojavi, jer je na hirurgiji, kaže: šta je to? Odmah se stručno zaintrigirao, pita: čija je noga? Rekoh, naša. Kaže, ja bih to da operišem. Kaže, ja vam zakazujem – to je bio maj – ja vam zakazujem operaciju za avgust. Gde je avgust, šta će biti s nama do avgusta, ja ne bih imala ništa protiv da je to sutra. Kaže, divno, neko je otkazao, u deset sati imamo slobodnu salu.

Ona bi operisana za jedan dan, operacija je uspela, ništa nismo platile, uradili su besplatno sa najvećom ljubaznošću, najljudskije. Mene su hranili, mogla sam da budem u bolnici ceo dan. Gledali su televiziju s nama, šta je bombardovano. Ja sam im pričala o ratu. Oni uopšte nisu imali predstave kako to u životu izgleda... ustvari oni su imali grižu savesti, ti Mađari u bolnici, pošto je Tasar, odakle su poletali avioni, jako blizu Pečuja. Cela bolnica se solidarisala s nama i to je bila jedna jako lepa i ljudska priča, sa puno topline, tako da smo mi tu operaciju i celu tu situaciju doživele kao praznik i jedan poklon. Mi se sad dopisujemo sa onim pacijentkinjama koje su ležale... i postale smo deo porodice u jednoj sredini kojoj nikad nismo pripadale. Tako da kažem, s jedne strane su se vrata zatvarala, s druge strane... tako neverovatna, ljudska prijateljstva... i naravoučenije jeste da treba činiti dobra dela i od tada, gde god imam mogućnosti nekome da učinim, ja to činim. I prosjaku, i dušom i dobru reč i šta mogu da dam, ja sad to otplaćujem celog života, dobrotu tih ljudi koji su eto...

Onda smo se vratile kući i rešila sam da više nikad ne odemo odavde. A kada sam izašla u grad, put me je vodio u prodavnicu cipela; cipele su tamo stajale i kupila sam ih na tri čeka. Sada ih gledam u ormanu, verovatno ih nikad neću obući, ali cipele su tu i ja se nadam da će me odvesti na pravo mesto.

*(zabeležile Žene na delu, Novi Sad, juli/avgust 1999;
objavljuje se prvi put)*

Radionice o ratu leta '99.

Bobana, Beograd

Mi iz Autonomnog ženskog centra smo se organizovale, kada je počeo rat, da telefonski koliko je bilo moguće, podržavamo žene u celoj Jugoslaviji. Počele smo tako što smo prvoga dana, (mislim da je to i nas izvuklo iz cele te panike), non-stop okretale telefone po celoj Srbiji i hrabrile žene da izdrže strah, i razgovarale o tome šta se dešava u njihovim gradovima. Ono zbog čega se ja najbolje osećam je i to što smo svakoga dana pozivale naše drugarice iz Prištine, koliko su telefonske veze dozvoljavale. Ono što ja mogu da kažem, to je da kada čujete njihove glasove, negde odozdo, i kad sam ja pričala sa Igbalom, kad sam nju čula, mislim da je meni rat u Beogradu bio potpuno nekako mali. Nekako sve to bombardovanje se izgubilo u strahu, u svemu. Čini mi se da sam u svakom trenutku znala koliko je dole mnogo, mnogo teže. Znao kako, sve to gledate na TV, gledate CNN, BBC, gledate kolone i pričaju vam non-stop o tome, ali to ne može da se poredi sa osećajem kada čujete nekog živog, koga pri tome jako volite, kako vam priča iz nekog mračnog ugla o tome da su navučene zavese, da ne sme glasno da se priča, da se boji da će upasti policija, to prosto može samo da se doživi. Koliko god to bilo teško, moja neka slika kad me je bilo najviše strah, slika koju sam imala je da sam ja Albanka, da isto tako padaju bombe, da sedim u čošku i da čekam da upadne banda vojnika koji mogu da mi urade bilo šta. Drugi strah odnosno bol koji sam imala u Beogradu je to što ništa nismo mogle da kažemo. U jednom momentu, kada je policija upala kod Nataše Kandić, onda smo se mi u Centru strašno uplašile da će doći isto tako i kod nas. Onda smo naučile sve telefone napamet da nigde ne piše Priština, i zbog nas i zbog njih. Najteže mi je bilo, pošto smo na tabli u Centru imale veliki papir na kome su naše prijateljice Albanke, koje su dolazile (gore je pisalo učimo albanski) i onda su one dopisivale ne znam kako se kaže feministkinja, pa kako se kaže ovo, pa kako se kaže ono. Ja sam to morala da skinem u jednom momentu. Onda mi se činilo kako se sve ruši. Kao da ćemo zauvek ostati u tom, ja ne znam, u tom fašizmu. Ništa ne smeš da kažeš, pišeš mejlove u šiframa, sve radiš u šiframa, telefonom pričaš u šiframa. To je bilo strašno. Onda sam ja u jednom trenutku totalno „pukla“ i rekla da ja to više ne mogu i onda sam svim svojim prijateljicama u Hrvatskoj, Bosni, Makedoniji napisala sve što sam mislila i posle toga su me isključili sa Interneta. Jedina sreća u tom periodu, koliko se sećam, bila je kada čujemo da je neka od njih izašla. Izašla je ova, izašla je ona. To je bilo najvažnije. Samo da se spasu. Eto, to je bio moj rat.

Ada, Novi Pazar

U školi je bila sablasna tišina, deca koja umeju da budu strašno bučna, toga dana su bila strašno tiha, uplašena. Ja ulazim u učionicu i kažem da ću tog dana govoriti o jednoj vedroj strani života, o ljubavi. Slušaju me nekih pet minuta zato što me uvažavaju, zato što se plaše, a onda jedan dečak kaže: „Profesorice, ja imam svega 16 godina, i ništa nisam doživeo“. Posle toga jedna devojčica pita da li može da peva. Čas traje beskrajno dugo, čini se satima. Časovi nisu skraćeni, iako je u zemlji proglašeno vanredno stanje. Dok devojčica peva umilnim glasom, ja se okrećem prema tabli da me ne vide da plačem. Deca me pitaju hoće li biti bombardovanja, ima li škola podrum. Tvrdim da postoji sklonište iako znam da ga nema i da se deca nemaju gde skloniti, ako se tog popodneva nešto desi. Toj deci ja više neću predavati, nećemo govoriti o ljubavi. Agonija je od devedesete godine, ali agonija od 24. marta traje. Mi smo gledali egzodus Albanaca i sve me je to lično potresalo. U školi sam morala da budem dežurna, dežurali smo po nekih šest sati, grad je bio totalno zamračen. Vladalo je opšte nepoverenje, jer ja živim u mešovitoj sredini, a većina se bojala da se ne dogodi Srebrenica, da se ne dogodi Peć, Goražde, Foča... Dana 31. maja civilna zgrada je bombardovana, bilo je mnogo žrtava. U nekim izveštajima pominje se brojka od 13, u nekim drugim od 23. Tom prilikom niko od Muslimana nije stradao, sve žrtve bile su pravoslavne veroispovesti, tako da je gradom kružila priča da su Muslimani bili obavješteni, da je na zgradi bio lokator, da je neko od Muslimana putem interneta obavestio NATO i da su zbog toga svi Muslimani bili iz te zgrade i okoline iseljeni. To naravno nije tačno. Kružila je priča da je pilot bio Turčin kao i da su neki namerno i nenamerno želeli da se ja osetim krivom što sam tog dana bila gladna, što smo iseljeni i izvesno vreme živeli u tetkinoj kući. Kada sam posle otišla do stana bio je totalno razrušen. Pitali su me u gradu da li je istina da je krilo od mog regala usmrtilo neku ženu.

Vera, Vrnjačka Banja

Ja sam u svakom momentu izražavala svoje mišljenje i onda kada su Slavka Ćuruviju ubili, samo što ja nisam imala taj značaj. Ja sam pristalica jedne moje mlade prijateljice, profesorke književnosti iz Niša, koja kaže: zatvorim se u svoju sobu pa se proderem: JA SAM PROTIV i računam da će se taj moj krik prisajediti nekom horu koji će na kraju učiniti da stvari bolje krenu. E, ja se neprestano derem. Neprilike koje mi imamo su velike. Mi ne moramo da se pojavljujemo na televiziji, mene su pitali na televiziji što vas nema češće na našoj lokalnoj krasnoj televiziji... mi smo u prednosti u odnosu na Beograd. Ja sam rekla da koristim svaku slavu, proslavu, skup, sahranu da kažem svoje mišljenje. Ja sam nagovarala momke da se ne

odazivaju na poziv i činjenica je da se 23.000 srpskih mladića nisu odazvali na poziv, nemaju toliko zatvora da ih sada arestiraju. Prema tome, koliko sam momaka upoznala – rezervista koji su se vratili, svi su bili užasnuti. Ima potencijala u ovom čemernom narodu. Ja malu nadu gajim. Evo šta sam ja uradila: neka svakoj od vas gospod Bog ne da da bude majka sina jedinca koji je služio vojsku u Sarajevu kada je rat počeo i kome je pretila svakodnevnop opasnost da dobije poziv za neku vojnu vežbu, odnosno za privatni rat Slobodana Miloševića. Prvi put kad je došao, mesec dana posle odsluženja vojnog roka, kad je pozivar ušao u dvorište, ja sam mu zapretila puškom – nikome to ne preporučujem, kazala sam da „imam arsenal u kući a ti si mi najbliži koga mogu da ubijem. Ja ne mogu da do Slobodana Miloševića dođem, ali da u ovo dvorište nisi više ušao!“ Da li je slučaj, više se niko pojavio nije.

Nada, Podgorica

Za vreme bombardovanja pogođena je jedna kasarna u kojoj je poginuo jedan vojnik. Interesantno je što je kasarna sva bila iseljena. Mene je to jako zbolelo, da pogine vojnik, jedan jedini, koji je bio tu. Šta je on tu zapravo radio? To sam i rekla za radio Goricu, da je prva žrtva rata bio vojnik, a gde su bile starešine? To sam govorila u 14h, a sutra ujutru u 5h, došla je vojna policija, četvorica njih jako naoružanih. Svom sinu sam govorila da ode da spava u prostorije SOS-telefona. Nije me poslušao i ostao je u stanu. On ima uvjerenje o oslobođanju od vojne obaveze i smatrao je da ga neće tražiti. Došli su u 5h ujutru. Nisam htela da otvorim, ali su oni tako uporno lupali da se moj sin iznervirao i otvorio vrata. Ušli su sa pištoljima, a ja sam ih molila da sačekaju da im pokažem to lekarsko uverenje, da je on oslobođen vojske, ali oni to nisu hteli da pogledaju – rekli su meni: „E, sektašice iz nevladine organizacije, mi ćemo tebi sad da privedemo dete.“ Pokazala sam im vojnu knjižicu i to lekarsko uverenje, međutim, oni su držali ruku na pištolju i bilo je ili da ide ili u zatvor. On je otišao sa njima. Prošlo je pet do šest sati, a nije se vraćao. Pošto je njegov otac vojno lice, a ja sam razvedena od njega, pođem u komandu kod njegovog oca da vidim gde je. Njegov otac mi je saopštio da je on „... tamo gde treba da bude, u PVO jedinici, koja se pokrenula prema Sjenici“. Posle toga, ja odem u Vladu Crne Gore, pošto smo mi bili u vanrednom a ne u ratnom stanju, tražeći potvrdu da nismo u ratnom stanju i da tražim da se vrate. Međutim, niko nije hteo da me sluša. Sve moje komšije znaju da sam protiv odlaska mog sina u rat, a pošto su neki smatrali da treba da ide, granatirali su mi balkon jajima i kamenjem. Dok mi je sin bio tamo, pola komšiluka se izolovalo od mene. Ja sam bila u najstrašnijoj traumi, čak sam ispljuvana i od mog brata. Rekao mi je da brukam sina time što molim da ga vrate i da treba da sam ponosna što je tamo.

Nora , Priština

Za razliku od svih Albanaca, koji su doživeli zastrašivanje i strah od policije i drugih vojnih jedinica, ja još uvek mogu da kažem da sam bila protiv bombardovanja. Na neki način koliko sam besna na Miloševića i njegov režim, toliko sam besna i na međunarodnu zajednicu.

Pre početka bombardovanja, dok su trajali pregovori u Rambujeu, situacija u Prištini se znatno pogoršala, što se do tada nije osećalo, pogotovu kada se uporedi sa drugim delovima Kosova. Krenule su i bombe, ljudi su počeli da se zatvaraju u kuće. Svako veče neko je bio ubijen. Bacane su bombe i u srpske i u albanske kafiće i prodavnice. Osećala sam se kao da se to desilo u Bejrutu ili negde u Severnoj Irskoj. Mnogi su se nadali, sada pričam kao Albanka, da će se naći neko mirno rešenje za kosovski problem u Rambujeu. Međutim, ispalo je da ništa nije dogovoreno, da Milošević opet igra neku prljavu igru. Narod, tako razočaran, očajno je tražio bombardovanje. Drugi neki spas za nas, albanski narod nije video. Ali niko nije verovao da će bombardovanje stvarno krenuti. Mislili smo da će biti isto kao i u oktobru. Da će se pripremiti javno mnjenje. Da će vršiti pritisak na Miloševića i da će sve odložiti za neke druge pregovore. Samo smo slušali vesti. Sve ostalo je bilo sekundarno. Samo vesti, vesti. Čak nismo spavali. Iznenada, 24. marta, krenulo je bombardovanje. Čim smo čuli da su avioni krenuli iz Škotske osećali smo, moje kolege u kancelariji i ja, da se sprema neka oluja, da će se nešto loše desiti. Moje kolege su krenule kućama. Jedna moja kolegunica i ja smo ostale do 3 sata. Naša kancelarija je bila preko puta SUP-a i očekivale smo da ćemo biti blokirane ili da će neko baciti ručnu bombu. Jednostavno nisam mogla da odem iz kancelarije. Telefonske veze nisu radile. Bila sam veza na terenu. Osećala sam se jako bespomoćno. Sad nisam bila ja ta koja nekom treba da pomogne. Tada sam osećala da meni treba podrška i pomoć, jer sam bila potpuno nemoćna. Osetila sam strah u sebi. Otišle smo kući oko tri. Šetale smo po gradu. Tada sam se zadnji put videla sa mojom najboljom prijateljicom. Videli smo da ljudi kupuju sve po prodavnicama, jer su znali da će se zatvarati po kućama. Videli smo tenkove po gradskim raskrscima. Uhvatila me takva nervoza da nisam znala šta da radim usred dana. Da se zatvorim u kuću? To je bilo abnormalno za mene. Nisam mogla da se zatvorim u kuću i da čekam šta će se desiti.

Onda su se začule sirene koje označavaju vazдушnu opasnost: zatvorili smo se po kućama. Oko 6 sati grad je ostao bez struje. Videti toliki grad bez jednog svetla, bez jednog glasa, mislila sam da su čak i životinje nestale, ništa se nije videlo, ništa se nije čulo. U tom mraku bila sam jedino srećna što je telefon napokon proradio. Moja jedina uteha bili su prijatelji i u Prištini i van Prištine, u Beogradu, sa kojima sam ostala u kontaktu. Tokom noći dok je trajalo bombardovanje, grad je jedino tada bio „osvet-

ljen", dok su bombardovali vojne ciljeve, svi smo se pitali – zar je moguće da ima toliko vojnih ciljeva i oružja oko Prištine za koje mi uopšte nismo znali? Te prve noći su počele policijske akcije. U nekim gradovima su bili paramilitarci, a u Prištini su to bile policijske jedinice, koja vrsta policije – ne znam. Ubili su najboljeg advokata Albanca sa njegova dva sina.

Zato sam i bila protiv bombardovanja jer sam znala da mi nećemo lako proći, znajući kako policija radi na terenu, da je ta ista policija bila i u Prištini, da nema razloga da drugačije postupa prema gradskom stanovništvu.

Sloboda kretanja je potpuno paralizovana. Ljudi su se u periodu od 10–12h kretali samo po komšiluku, tako da nismo imali uvida šta se dešava u drugim naseljima unutar grada Prištine. Tada je počelo spaljivanje gradova. Prva na listi je bila Đakovica, skoro potpuno etnički čist albanski grad. Onda ubistvo civila naročito u dreničkom području, Mitrovici, u metohijskom delu gde su se vodile borbe između UČK i policije. Komunikacija je bila moguća jedino 100, 200 ili 300 metara dalje od kuće. Retko koji Albanac je smeo da ode do grada, jer niko nije bio siguran da će se vratiti bez posledica ili živ. Najgore je bilo tokom noći. Čekali smo kada će doći policija ili paramilitarci koji su izvršili najveće zločine po Kosovu. Te noći sam kod kuće bila sa bratom i roditeljima. Bilo je trenutaka nemoći kada sam ja kao antimilitarista pitala moga oca: „A zašto ti nisi kupio neko oružje? Čime ćemo se mi braniti?“ Ono što mi je olakšavalo tu nedelju provedenu u Prištini su česti telefonski razgovori sa raznim ljudima ne samo u Prištini, nego najviše iz Beograda i iz inostranstva. Ne mogu opisati zašto, ali najviše mi je značilo da dobijem podršku iz Beograda. Ako me neko ne bi tokom dana zvao bila bih veoma ljuta. To je značilo jako puno ne samo meni nego i mojoj porodici.

Posle 4–5 dana odlučila sam da ne mogu ostati u Prištini, jer neću biti sposobna da išta učinim, a neću ni da umrem. Nego sam rekla ja ću da radim, da pomognem ljudima koji napuštaju zemlju, a ne da ja sama budem izbeglica i da tražim pomoć od nekoga. Naravno, znala sam da nigde neću ići osim u Beograd. Neću da čekam da me ponižavaju Makedonci na granici, kao što su uradili sa albanskim izbeglicama koje su u Blacu ostale nedelju dana. U Beograd sam uspela da odem zato što je došla moja direktorka i povelala me sa sobom. Inače, ne znam da li bih uspela sama da izađem sa Kosova. Otišla sam tamo, ostala 2–3 dana i vratila se u Crnu Goru da tamo radim sa izbeglicama. Spavala sam po raznim kućama gde sam morala da naučim njihova pravila, ali nikada nisam rekla da ću se osećati kao žrtva, da ću puno raditi da se što pre vratim na Kosovo, što sam na kraju i uradila.

Posle završetka istraživanja u Crnoj Gori, ponovo sam se vratila u Beograd i ostala sam skoro 2 nedelje. Tu sam se suočila sa posledicama bombardovanja. Tu sam potpuno zaboravila da sam Albanka. Bila sam sa

prijateljima i davala im podršku. Videla sam kako NATO pogađa civilne ciljeve, zbog čega stradaju civili, žene i deca, nevini ljudi. Nisam znala da li da budem više besna zbog onoga što se dešava mome narodu ili zbog onoga što se dešava nevinim ljudima u Beogradu, time što se potpuno uništava jedna država, što su srušeni toliki mostovi.

Situacija se u Beogradu sve više pogoršavala i rešila sam da odem. Morala sam da se vratim u Albaniju i Makedoniju da radim sa ljudima, sa izbeglicama. Da pratim preko njih šta se dešava na Kosovu. Najviše sam vremena provela sa izbeglicama u severnoj Albaniji u mestu Kukës. Odavde sam slučajno nakon potpisanog sporazuma ušla zajedno sa KFOR-om na Kosovo. Bilo mi je jako lepo kada sam nakon tri meseca ponovo došla na Kosovo. Bila sam srećna zbog dolaska u zemlju koju volim, u najlepši grad, ali u isto vreme bila sam besna što sam ušla sa tolikom vojskom, koju mrzim, koju smatram okupatorskom vojskom. Najgore je bilo kad sam videla kolone lokalnih Srba kako se spremaju da napuste grad zajedno sa vojskom. Iz Prizren, najlepšeg i multietničkog grada, Srbi su odlazili. Pričala sam sa tim Srbima i rekla sam im da sam i ja 3 meseca bila izbeglica, da znam kako je to kada te neko tera iz svoje zemlje, da znam kako je napustiti svoju kuću i da oni moraju da ostanu, kao što su i moji roditelji ostali na svoj rizik. Srbi, Crnogorci, Romi su mi rekli da se oni plaše osвете. Verovatno je među njima bilo i onih koji su činili zločine, ali oni su se užasno plašili UČK. Drugo moje razočaranje je bilo kada sam stigla u Prištinu. Nisam mogla prepoznati svoj rođeni grad. U Prištini su bili neki potpuno strani ljudi.

Došli su na vlast ljudi iz drugih krajeva, koji su navodno ratovali i doneli slobodu, mada to nema veze sa tim. Ljudi koji zloupotrebljavaju ime UČK, koji pljačkaju, spaljuju, isteruju ljude, rade iste stvari koje je policija radila Albancima. Pošto je KFOR zajedno sa UN dužan da čuva mir i stabilnost na Kosovu, pitam se da li ne želi ili ne može da čuva mir na Kosovu? Neko mora doneti mir na Kosovo, ali ko – ne znam. Pitam se šta će biti sa multietničkim Kosovom? Da li će to ostati mrtvo slovo na papiru?

Avgust 1999. u Ulcinju – Žene u crnom, Beograd

(„Žene za mir“ 1999)

Prelazeći liniju

Prelazeći liniju

Prelazeći linije
izvan linija
Znači različite boje
zvukovi
načini
Prelazeći dane
misl
duše
Prelazeći svakog trena
svakog dana
Prelazeći zajedno
besmisleni rat
Prelazeći povijest
Tako
Oni linije postave

Riječi o budućnosti žena
Podsjećaju nas
Podsjećaju na život u miru
Prelazeći jug i sjever
istok i zapad
Balkan
Mi hodamo po cijeloj zemlji
izvan linija
Kada jedne druge ugledamo
Znamo
Da smo zajedno
Kad jedne na druge pomislimo
Miljama udaljene od
zajedno
Sjećajući se naših snova i ciljeva
Cjeline
Usprkos linijama i stranama
besmislen rat
Mi nismo same
Zamisli
izvan linija

Biljana Kašić
Ženski lobi, Zagreb

(Pesma je pisana za vreme dežurstva u Antiratnoj kampanji u Zagrebu. Pesmu su preuzele mirovnjakinje i mirovnjaci sveta kao moto obeležavanja 8. marta 1994. godine. Biljana je mislila na nas dok ju je pisala. Mi mislimo na Biljanu i naše drugarice iz Zagreba objavljujući je.)

(„Feminističke sveske“ 1/1994)

Iren Majer

Reči koje kriju strahotu.

Bila je to jedna strana u novinama kao i svaka druga: veliki naslov, pet stubaca, jedna slika, rečenica, reči, slogovi, slova, interpunkcija. Ništa uznemirujuće. Preleteti, prelistati. List već u vazduhu, zastaje dah: četiri reda, u sredini teksta, odjednom iskaču, povećavaju se kao pod lupom, povezuju se u glavi na ove reči: „Sve devojke i žene danonoćno su razni muškarci silovali. Na goljoj zemlji, priterane uza zid, od pozadi i spređa, u usta. Katkada istovremeno više muškaraca.“

Skrenuti pogled, samo skrenuti pogled. Kad se pogled vrati, rečenice su još tu, nisu se razminule, nisu nestale od stida, nisu klonule od užasa. Ne, stoje tu, uspravno. I pored njih još hiljade drugih. Rečenice koje u sebi kriju strahotu.

Strahote koje je preživela Marijana, stara 17 godina. Trudna posle stotina silovanja. Strahote koje je preživela Besima, stara 40 godina. Silovali su je u jednom logoru iz noći u noć, nekadašnji susedi. Dvanaestogodišnja Fatima. Silovana na oči svoje majke.

To nikako ne prestaje. Zašto se ništa ne događa? Zašto se ništa ne pokreće. Zašto novinska strana ne promeni boju. Zašto ne pocrveni od krvi žena? – Ne, papir ostaje beo i suv, štamparska boja ostaje crna. Neizrecivo je rečeno, napisano, štampano. I pročitano. Braneći se, iz straha, mogle bi da se pojave slike. Oskrnjavljena tela Marijane, Besime i Fatime mogla bi se kao slika u glavu utisnuti. To se već desilo. Pročitati tako nešto, a ne videti, nemoguće je. I nepodnošljivo je. Jer to više nisu Fatima, Besima i Marijana, već sam to JA. Šta da sam ja na njihovom mestu... misao se prekida. Kad bih je dovršila, to bi imalo posledice: završiti je, značilo bi zavrištati. Glasno vrištati. – Vrištati, zbog moje najdublje ranjene duše, vrištati, zbog mog LJUDSKOG dostojanstva.

Otvora se ponor. U ratu se otvaraju svi ponori. Čin ljubavi postaje čin mržnje. Postaje izdaja žene, izdaja čovečanstva. Nasilje koje sve uništava: tela, dušu, život. Najdublje uopšte zamislivo poniženje. Zamislivo i ostvarljivo samo u najdubljoj mržnji, u najgroznijem osećanju osvete, opijenosti nasiljem i drogom. Ili pri gubitku sopstvenog ja. Čovek koji se više ne oseća kao čovek, može to da učini drugom ljudskom biću. U ratu je to moguće. U svakom.

I u svakom ratu užas guši krik žrtve. Utoliko glasnije morali bi sada vrištati oni kojima to okolnosti dozvoljavaju.

(Ovaj tekst je **Iren Majer**, dopisnica Švajcarskog radija DRS iz Praga, pročitala 10. decembra 1992) („Antiratni bilten SOS-a“ 1993)

Šutnja*

Svi koji su istraživali ratna silovanja u Bosni i Hercegovini ističu da im je šutnja žrtava bila najveća zapreka, često nesavladiva. I moje iskustvo to potvrđuje. Šutnja je i u mom istraživanju bila moj najveći protivnik. Često sam se osjećala kao pred zidom, a preda mnom su bila ljudska bića, nesretna, posramljena, ponižena, izgubljena. Mnoge su žrtve mjesecima bile pod najgorom torturom u logorima i zatvorima. Mnoge su izgubile djecu, muževe, roditelje. Iza većine su ostali spaljeni ili srušeni domovi. Razumjela sam njihovu šutnju.

Moj drugi veliki protivnik bile su emocije. Precijenila sam se misleći da me neće uzdrmati neizmijerna patnja, nemoć i beznađe žrtava. Najteži su mi bili susreti sa silovanom djecom. Neki i ne znaju kako se zove „to“ što im se dogodilo, ali sijeda kosa osmogodišnje djevojčice, ili naprasno mucanje druge, njezine vršnjakinje, rječit su dokaz traume koja im je uništila djetinjstvo. Nakon dugih mjeseci slušanja potresnih ispovijesti koje su se duboko urezale u moju svijest, bila sam pred slomom. Dugo mi je nakon toga trebalo da se oporavim i počnem pisati.

Neke koji me poznaju iznenadio je moj profesionalni zaokret od političkog novinarstva prema temi koja me nikad ranije nije zanimala. Možda se to i ne bi dogodilo da prva bosanska izbjeglica koju sam srela krajem travnja 1992, nije bila silovana žena iz Bijeljine. Kad sam shvatila da njezino iskustvo nije ni slučajno ni usamljeno, nisam više mogla natrag.

Dvanaest ispovijesti koje su u knjizi prezentirane samo uz moje neznatne ali nužne intervencije (skraćivanje), te još skoro stotinu izjava silovanih osoba i nekoliko stotina izjava svjedoka koje su poslužile za analizu „slučaja“, rezultat su desetomjesečnog traganja po izbjegličkim naseljima, po kolodvorima i svim mogućim mjestima po kojima se rasuo bosanski egzodus. Bez pomoći drugih ne bih to uspjela. (...)

Seada Vranić

(„Pred zidom šutnje“ 1996)

* naslov ur.

Jedinstveni scenarij silovanja

Početne zablude

Sredinom svibnja 92, kad sam već bila odlučila iskoristiti neočekivano obilje „građe“ o ratnim silovanjima i umjesto planirane reportaže napisati feljton za „Monitor“, izraz „etničko čišćenje“ još nije bio u medijskom optičaju. U Hrvatskoj, u koju se najveći broj informacija o zlodjelima srpskih postrojbi u Bosni i Hercegovini slijevao s dolaskom desetina tisuća izbjeglica, javna glasila najčešće su rabila izraze kao „genocidna srpska politika“ i „genocid nad nesrpskim pučanstvom BiH“, pa su i prve informacije i izvješća o silovanjima, svrstavale takve zločine pod isti nazivnik. U lipnju, a pogotovo u srpnju 1992, kad europski tisak još ne spominje ratna silovanja, hrvatske novine skoro svakodnevno objavljuju svjedočenja silovanih žena, šireći u javnosti uvjerenje da se radi o specifičnoj, monstruoznoj strategiji koja planski i sustavno prakticira silovanja kao jedno od sredstava ratovanja, odnosno iskorjenjivanja nesrpskog pučanstva s teritorija koji trebaju pripasti budućoj velikoj srpskoj državi.

Moje tadašnje mišljenje o silovanjima nije se uklapalo u opće tretiranje ovih zločina u hrvatskom tisku i javnosti, premda su mi bili dobro poznati ciljevi srpske agresije na Bosnu i Hercegovinu. Znajući kakvu je brutalnost agresor pokazao u Hrvatskoj, nisam dvojila da u agresiji na nezaštićene bosanske civile nema nikakvog obzira. Napokon, zahvaljujući informacijama koje sam osobno prikupila u svakodnevnim kontaktima sa žrtvama silovanja i drugim izbjeglim i prognanim osobama već tada sam znala da seksualno nasilje u Bosni i Hercegovini nije tek sporadična nego masovna pojava.

Odbacivala sam, međutim, mogućnost da se u slučaju ratnih silovanja radi o realizaciji unaprijed zamišljenog projekta, odnosno da se seksualnost smišljeno rabi kao ratno sredstvo. U mojim moždanim vijugama nije bilo mjesta takvoj nastranoj ideji, niti je moj mentalni sustav mogao akceptirati da je moguće daljinski upravljanom „muškošću“ postići psihološki učinak topovske granate, kako je to sugerirala jedna aktualna karikatura kojoj sam jednako zamjerila zbog promašenosti koliko i zbog vulgarnosti.

Razlog zbog kojeg sam inzistirala na vlastitom, izdvojenom stavu, nije bio akademske naravi kako su mi predbacivali pojedini kolege. Još manje je to moglo biti „srbofilstvo“ ili „jugonostalgija“, kako su javno etiketirani mnogi hrvatski novinari koji su kritički pisali o Tuđmanovoj politici. Nisam, također, imala iluzija da bi moralni razlozi zapriječili plansku i sustavnu uporabu seksualnog nasilja u ratne i političke svrhe,

jer se u slučaju Karadžićevih postrojbi i „specijalnih“ jedinica iz Srbije, koje su nepobitni dokazi optuživali za monstruozne zločine, nije moglo računati na moralna načela.

Glavnu zapreku planiranoj i sustavnoj uporabi seksualnog nasilja, odnosno masovnom prakticiranju silovanja po unaprijed utvrđenom konceptu, nalazila sam u samoj prirodi spolnog odnošaja. Tada još nedovoljno upućena u bit zločina silovanja, uvjerala sam sebe da i nasilan spolni čin implicira odgovarajuće „poticaje“ koje nije moguće usmjeravati, pogotovo ne u masovnim razmjerima, nekakvim izvanjskim komandnim mehanizmom. Premda mi nije bio nepoznat izraz „zločin iz poslušnosti“ i argumentacija kojom psihologija objašnjava takav fenomen, karakterističan osobito za ratne okolnosti, bila sam uvjereni da bi se u pokušaju primjene bilo kakvog koncepta seksualnog nasilja ispriječila biološka barijera. Držala sam da sama ljudska priroda, bio-psihički sustav ljudskog bića, isključuje „teledirigiranu“ erekciju, odnosno programirano seksualno nasilje.

Ovih sam se zabluda oslobodila tek pošto mi se, nakon niza razgovora sa žrtvama, ukazala demistificirana slika silovanja kao sirovog i surovog nasilja, bližeg Thanatosu nego Erosu, nepatvorenog nasilja koje nema ništa bitno zajedničko s normalnim seksualnim odnošajem. Dakako, mom bistrenju pojmova pridonijela je i literatura o prirodi i funkciji silovanja, koja mi je pomogla da silovanje shvatim kao nasilan pseudoseksualni čin. No tada, početkom kolovoza 1992, složile su se i neke druge kockice u mozaiku ratnih silovanja u Bosni i Hercegovini. One su raspršile moju početnu pretpostavku da su posrijedi masovni seksualni incidenti kakvi se događaju u svakom ratu i uputile me na postojanje strategije silovanja i njezinu sustavnu i masovnu realizaciju u ratu protiv Bošnjaka i bosanskih Hrvata.

Najprije sam u mnoštvu prostorno i vremenski nepodudarnih pojedinačnih iskustava žrtava zapazila neke bizarne podudarnosti na koje nisam u početku obratila pažnju. S vremenom, međutim, iz njih su se počeli kristalizirati „obrasci“ silovanja da bi se, na koncu, sklopio cijeli mozaik s vrlo transparentnom „metodologijom“ zločina. Naravno, nakon toga nisam se više mogla opirati zaključku da se silovanja doista koriste kao ratno sredstvo. U nastavku istraživanja indicije su postale nepobitni dokazi.

Kako se slagao „mozaik“

Prije rekonstrukcije „mozaika“, koji mi je razotkrio strategiju i konačan cilj masovnih silovanja, držim nužnim napomenuti kako mi se, post festum, sve čini logičnim i jednostavnim, pa mi i nije teško razumjeti kolege, barem one dobronamjerne, koje je iritirao moj izdvojeni stav. Držim, ipak, da nisam protratila prva četiri mjeseca svog istraživanja da bih spoznala nešto što su drugi odmah prepoznali ili, čak, unaprijed znali.

Kroz to vrijeme mnogo sam naučila o fenomenu silovanja, koji me ranije nije zanimao čak niti kao tema iz novinskih „crnih kronika“. Napokon, kroz prva četiri mjeseca postupno je u meni sazrijevala odluka da moram znatno više postaviti vlastiti cilj želim li iskazati samo bitno od onog što sam spoznala u skoro svakodnevnim razgovorima s izbjeglicama i žrtvama. Bila sam pred velikim izazovom, utoliko većim što je tada sve bilo drugačije nego na početku moje istrage. Osjećala sam da ni ja više nisam bila ista osoba.

(...)

Odluku da napišem knjigu donijela sam tek pošto sam shvatila da žene za kojima svakodnevno tragam nisu žrtve incidenata, nego unaprijed odabrana meta jedne morbidne strategije koja je seksualno nasilje stavila u funkciju rata i političkog cilja. Pisanje knjige zahtijevalo je moje mnogo veće angažiranje. Premda iznimno dragocjeni, moji razgovori sa žrtvama nisu mi mogli pružiti odgovore na pitanja koja nisam mogla ignorirati. Valjalo je konzultirati odgovarajuću literaturu i stručnjake.

* * *

Jedna stara auto-karta Bosne i Hercegovine slučajno je bila presudna da donesem konačnu odluku. Pretpostavljala sam da ću lakše na takvoj karti, nego na zemljopisnoj, pronaći Uskotlinu, odakle je potjecala izbjegla obitelj koju sam upoznala tog dana, posljednjeg u mjesecu srpnju 1992. Ovo mjesto, otprilike na pola puta između Foče i Goražda, lako sam pronašla na auto-karti, a onda sam nastavila dalje.

Bez nekog posebnog cilja, zapravo, ne očekujući nikakvo „otkriće“, odlučila sam potražiti i na toj staroj karti označiti i druga mjesta, zabilježena u mojim blokovima, za većinu kojih sam prvi put čula od izbjeglica i žrtava. Pomislila sam kako bih i na taj način mogla izbjeći neugodna iznenađenja i, barem, biti sigurna da takva mjesta, poprišta zločina, nisu izmišljena.

Kad sam na auto-karti označila pedesetak crvenih točaka i potom ih linijom zaokružila po vanjskom rubu, ukazao se „crtež“ sličan glavi gljive što natkriljuje široko područje ograđeno Drinom na istoku, Savom na sjeveru i Unom na zapadu. U „crtežu“ nisam tražila nikakvu simboliku niti sam prepoznala kakvu poruku, osim što je bilo očigledno da se rub „klobuka“ poklapa s pravcem srpskog osvajanja. Više iz radoznalosti nego s nekim praktičnim ciljem izračunala sam udaljenost između Foče i Bosanske Krupe, procijenivši da bi avionu trebalo jedva dvadesetak minuta da preleti tih 270 kilometara između dvije krajnje točke dijagonale na koju je plegla glava iscrtane gljive. Ratom su, međutim, ova mjesta postala udaljenija nego ikad. Ali, čak i tako udaljene, Foču i Krupu povezivala je ista sudbina. Svako od ovih mjesta proživljavalo je svoju Golgotu.

Tada je, konačno, zazvonilo i u mojoj glavi. Počeo se vrtiti film sa zbi-

vanjima o kojima su svjedočile žrtve. Najednom su mi postale znakovite i iznimno važne zapanjujuće sličnosti u opisima geografski razdvojenih događaja, na koje prije nisam obraćala pažnju. Napadno slični, često podudarni detalji u mnoštvu pojedinačnih iskustava i potresnih osobnih drama koje su mi ponekad zvučale poput beskonačnog repriziranja jednog te istog predloška, počeli su mi signalizirati jedinstven scenarij.

Nakon temeljitog pročešljavanja bilješki i preslušavanja vrpci sa snimljenim razgovorima bila sam u to posve sigurna. Nije moglo biti ni najmanje dvojbe da se radi o jednoj, jedinstvenoj strategiji, prakticiranoj prilikom osvajanja i pustošenja područja s nesrpskim stanovništvom. Njezin su sastavni dio bila i masovna silovanja koja su, kombinirana s masakrima i drugim oblicima nasilja i terora, pokrenula milijunski egzodus Bosanaca.

U nastavku istraživanja nisam došla do spoznaja koje bi promijenile ovaj zaključak. Naprotiv, samo se uvećala gomila dokaza da su silovanja bitna komponenta srpske vojno-političke strategije, beskompromisno i sustavno provedene u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Naravno, strategija se uvijek prilagođavala konkretnim prilikama, što me je navelo na zaključak da scenarij silovanja sadrži i svoje izvedbene „varijante“. Poslije sam saznala da su do istog zaključka došli i neki drugi istraživači koji su „varijante“ identificirali kao karakteristične modele odnosno obrasce seksualnog nasilja. Naknadno sam preuzela ovaj drugi izraz, jer mi se čini da riječ obrazac adekvatnije odražava sustavnost postupaka što je u bosanskom slučaju ratnih silovanja posebno karakteristično. Mislim da nije presudno što se obrasci silovanja, koji su ovdje opisani, ne podudaraju sasvim s onima iz drugih izvješća.

Seada Vranić

(„Pred zidom šutnje“ 1996)

U Rachelinom krevetu

„Izveli su moju šezdesetogodišnju majku i šezdesetosmogodišnjeg oca iz kuće. Ti četnici, ti dječaci – vojnici koji su s nama odrasli i pohađali osnovnu školu. Natjerali su mog oca da stane nasred našeg travnjaka i uperili su puške u njegovu glavu. Zatim su počeli bacati kamenje na njega, koje ga je pogađalo u glavu, vrat i prepone, dok je bespomoćno i zbunjeno stajao ispred mene, moje majke i naše rodbine. Bio je pun rana i krvario je, bio je izložen pred svima, a oni nisu prestajali.“

Sjedim na metalnoj stolici u krugu s drugim ženama koje puše i piju jaku crnu kavu. Ljeto je 1994. godine i nalazim se u improviziranoj privremenoj liječničkoj ordinaciji u izbjegličkom logoru u okolici Zagreba, u Hrvatskoj, i slušamo tridesetogodišnju liječnicu (kako ju je nazvala moja prevoditeljica) koja opisuje svoja nedavna iskustva iz Bosne. Stigla sam ovdje, a poslije idem u Pakistan, da razgovaram s izbjeglicama iz Bosne. Šokirali su me izvještaji o strahotama počinjenima nad ženama i došla sam ovdje kao dramatičarka i scenaristkinja da bih napisala filmski scenarij.

Zatim su izdvojili moju majku i prolili benzin oko njenih nogu. Tri su sata palili šibice i držali ih što su bliže mogli. Moja je majka bila bijela u licu – bilo je vrlo hladno. Zatim je počela vrištati. Razderala je suknju i povikala, „Ajde, četnici. Ubijte me. Ne bojim vas se, ne bojim se umrijeti. Ubijte me.“

Izgledalo je kao da su druge Bosanke u skupini prestale disati dok su slušale priču. Slušam kako preko svoje prevoditeljice postavljam pitanja čudnim novinarskim tonom koji pokazuje da sam sve ovo već vidjela, da je to samo još jedna ratna priča. Pitam: „Kako objašnjavate da su se vaši susjedi okrenuli protiv vas?“ i „Jeste li ikad prije rata bili zabrinuti zato što ste Muslimanka?“ Postavljam ta pitanja pod maskom svoje profesionalne osobnosti, koja mi služi kao tajni štiti i sigurno mjesto.

„Nakon što sam konačno pobjegla i stigla ovdje“, nastavlja liječnica, „čula sam da je naše selo opet sigurno i slobodno. Snage UN-a prodrle su u koncentracioni logor i moj je otac oslobođen. Počela mi se vraćati nada. Zatim su četnici upali u moje selo. Zaklali su mačetama sve članove moje obitelji. Moj otac i majka nađeni su s udovima rasutim po travnjaku.“

Slušam njene riječi i osjećam da se nešto urušava. Logika. Sigurnost. Red. Čvrsto tlo. Ne želim plakati. Profesionalci ne plaču. Dramatičari vide ljude kao likove iz drame. Ona je lik liječnice. Ona je lik jake, otporne i traumatizirane žene. Pokušavam smiriti drhtaje svog tijela.

Prvih deset dana boravka u Zagrebu spavala sam na kauču u Centru za žene žrtve rata. Centar je osnovan prije tri godine za pomoć srpskim, muslimanskim i hrvatskim izbjeglim ženama koje su silovane u ratu. Sada pruža potporu više od 500 žena koje nisu samo silovane, nego su zbog

rata ostale bez krova nad glavom. Većina žena koje rade u Centru su izbjeglice. Vode grupe potpore i nabavljaju nužnu pomoć – hranu, sanitarne potrepštine, lijekove, igračke za djecu. Pomažu ženama da pronađu zaposlenje, ostvare pravo na zdravstvenu njegu i nađu škole za svoju djecu.

Tijekom tih prvih nekoliko dana provodila sam pet do osam sati dnevno intervjuirajući žene u središtu grada, u zapuštenim izbjegličkim logorima i lokalnim kafićima. Upoznala sam mnogo žena obučenih u crno – crnu svilu, crni pamuk, crnu lycru. U svim sam intervjuima ili imala snažnu želju spasiti žene – zbog čega sam se osjećala nemoćna i ogorčena – ili sam pokušavala zadržati stav dramatičarke: slušala sam priče kao potencijalne drame i mjerila njihove riječi u taktovima i zamasima. Taj me pristup činio hladnom, nepristupačnom, nadmoćnom.

Tisuće novinara već su saznali sve o životima tih žena. One su se osjećale opljačkanima, kao da im je oduzeta privatnost. Bila je čast i povlastica da su me žene izbjeglice koje su radile u Centru dovele u te izbjegličke logore, a ponekad su čak i okupile žene zbog mene da bih dobila podatke koje sam došla prikupiti. Shvatila sam da ne poštujem svoje obveze prema njima. Uspostavila sam odnose koji su bili hijerarhijski, jednostrani i utemeljeni na mom shvaćanju sebe kao osobe koja će izliječiti rane i riješiti probleme – na takav stav potaknula me očajnička i prikrivena potreba za nadzorom: potreba da nadzirem kaos i zaštitim sebe od previše gubitka, okrutnosti i bezumnosti. Moja potreba da analiziram, da protumačim, pa čak i da stvorim umjetničko djelo iz tih ratnih strahota, proizlazila je iz moje nesposobnosti da živim s ljudima, da živim s njihovim patnjama, da slušam, da osjećam, da se izgubim u kaos.

Desetog dana mog boravka u Zagrebu žena po imenu Rachel, koja je radila u Centru, ponudila mi je da ostanem preko vikenda u njenom stanu. Bila sam uplašena. Prvi sam put bila sama od mog dolaska u Hrvatsku i prvi sam put mogla razmišljati o tom iskustvu i saznati gdje sam ja u tom trenutku. Kad sam stigla u njen stan, već je pao mrak. Svjetla na stubištu stalno su se gasila – osjećala sam paniku i strah svaki put kad sam ostala u mraku. Godinama sam se bavila aktivističkim radom – radila sam u skloništim za žene beskućnice, vezala se za ograde u znak prosvjeda protiv nuklearnog rata, spavala u mirovnim kampovima na otvorenom, na kiši i među štakorima, boravila na vjetrovitom terenu za nuklearno ispitivanje u Nevadi okružena radijacijskom prašinom – ali nikad se nisam osjećala tako osamljeno. Nazvala sam doma, u Ameriku. Šetala sam stanom. Pokušala sam čitati, ali nisam se mogla koncentrirati. Konačno sam legla na Rachelin krevet prekriven predivnim crvenim poplunom i slušala kazetu s prelijepom pjesmom Jane Siberry, „Calling All Angels“.

Iz mog dnevnika te noći:

Moje srce se slama iznutra kao organizam koji rađa sam sebe, koji rađa priče o sebi, o okrutnosti: zapaljene cigarete gotovo probijene kroz

očne jabučice vojnिकove žene, odrubljene glave njenih starih roditelja, petnaestogodišnja djevojka koju su njezin muž vojnικ i njegovi prijatelji silovali u autu, pištolj koji su vojnici iz zabave stavili u ruke njene tromjesečne bebe, hranu koju su odbili dati majci muslimanske djevojke koja je odlučila roditi dijete Srbina koji ju je silovao, ujak iz Kanade koji je pokušao zlostavljati svoju četrnaestogodišnju nećakinju koja je pobjegla iz Sarajeva i željela otići na sigurno kod njega u Kanadu, prljava i zamrljana odjeća u kutijama humanitarne pomoći za koju su žene izbjeglice trebale biti zahvalne.

Moje srce nije bilo slomljeno zbog te okrutnosti i primitivnog užasa. Boljelo me jer sam se pokušala obraniti od ljubavi prema izbjeglicama. Žene koje su radile kolače u prostoru koji je sada bio njihova kuhinja, spavaća soba, dnevna soba i kupaonica radile su ih za mene, za strankinju. Ona koja se smiješila i pokazivala ono malo zubi koje ima, koja je osnaživala ženu pokraj sebe koja je pušila cigarete, poravnala je suknju i ispričala se zbog svoje neuredne frizure. Moje se srce ispunilo ljubavlju. Suze su mi počele teći kao staklo koje je rezalo moju kožu, lomilo me, pretvaralo me u nikoga i nešto nestvarno, skršilo moju žudnju za definiranjem, moći, slavom, razlomilo sve to u sitne komadiće koji će se rastopiti i neće nastati ništa što bih mogla odrediti, ništa što bi nalikovalo meni ili mojoj biti. Bila je samo kaša. Gomila pulsirajuće krvave kaše. I rastapanje.

Nakon noći provedene u Rachelinom krevetu, moje se putovanje promijenilo. Počela sam shvaćati svoje intervjuve kao svete društvene ugovore. Nisam mogla samo uzimati priče, događaje i osjećaje tih žena. Morala sam s njima uspostaviti interakciju. Morala sam biti prisutna. Morala sam biti ranjiva. Morala sam osjetiti ljubav. Nisam više mogla štititi sebe od priča koje sam slušala. Rat nije prirodan. Nikad neću mirno prihvaćati strahote i okrutnost. Nakon toga, često sam tijekom intervjua plakala. Osjećala sam se maleno i bespomoćno. Stari obrambeni stavovi, identiteti i pristupi su nestali.

(...)

Eve Ensler

(Eve Ensler je dramatičarka, scenaristkinja i aktivistkinja. Napisala je „Vaginine monologe“ i zaslužna je za „V-dan“, globalnu kampanju protiv nasilja nad ženama. Dugogodišnja je prijateljica Centra za žene žrtve rata.)

(„Žene obnavljaju sjećanja“ 1994)

Beleške o životu u pozadini

Ja sam Senka. Živjela sam i radila u Sandžaku trideset i jednu godinu. Od toga dvadeset tri u Priboju na Limu. Mjesto je svima dobro poznato, jer je dugo bilo prisutno u sredstvima informisanja, kao uostalom sva mjesta u Sandžaku. Za te krajeve vežu me vrlo drage uspomene. Slobodno mogu reći da je jedan dio mene ostao tamo, bez obzira što provincija nimalo nije laka za život.

Do izbivanja sukoba, na našim prostorima živjelo se „dobro“. Prethodni sistem je uređivao naše živote, kroji ih i prekrajao, a mi smo bili nijemi posmatrači, ili „vjernici“. Nikada nijesam bila u strukturama vlasti, ali moja profesija je zdušno sprovodila u život sve ono što je vlast tražila. Naime, kroz planove i programe učenici su bili potpuno obuhvaćeni vladajućom ideologijom. Možda su jedino časovi matematike bili izvan toga. No, otpora nema. Postoje samo blage kozmetičke promjene, ali one su nedovoljne da bi se učenici i učenice izgrađivali kao slobodne i misleće jedinke. Sve je unaprijed kodirano. U meni se javljaju pobune, dileme; pokušavam nešto da izmijenim, ali svugde nailazim na zid. Sebi dajem zadatak da koliko mogu i znam učinim učenicima/ama boravak u školi prijatnim. I mislim da sam u tome uspjela. Mislim da sam im se obraćala sa puno ljubavi i topline. Nadam se da će mnogi od njih makar ponekad pomisliti na mene.

... U zemlji su se desile krupne promjene. Umjesto vlasti komunističke birokratije, dobili smo nacionalističku. Bivši „borci za samoupravljanje i radnička prava“ preko noći su postali Srbi, Hrvati, itd. Međutim, još niko od običnih ljudi ne sluti rat. U martu 1991. dešavaju se demonstracije u Beogradu. Povod je na prvi pogled beznačajan, ali u tom protestu desetine hiljada ljudi, izbilo je ogorčenje, godinama skrivano nasilnim ćutanjem i vještačkim održavanjem mira. Za tren je nestala slika o srećnoj zemlji. Kao nabujala rijeka, ogromna masa ljudi, svom silinom izrazila je zatrpane neslobode, nezadovoljstva, očajanje. Bila sam tog marta na trgovima Beograda. Nosiću to u sebi i kao značajne trenutke mog života. I kao lijepe. Tih nekoliko dana u Beogradu bilo je divno i slobodno. Ni tenkovi tog 9. marta nijesu uplašili ljude. Hiljade divnih mladih lica i sada vidim. Često se pitam zašto je Beograd tada ostao sam?

Možda je to bio zlokoban znak za našu opštu tragediju.

... Opet sam u Priboju. Radim. Počinje rat. Mobilizacije, strah, propaganda. Svuda vojska. Preko raspusta sam u Beogradu. Na ulicama više uniformisanih nego civila. U jesen iste godine u Priboju je još relativno mirno.

Ali u vazduhu se osjeća naboj, širi se onako kako se širio ratni požar. Počinju svrstavanja, optuživanja. Od početka imam stav u odnosu na ono

što se dešava. Ja sam protiv rata. Protiv nacionalizma, protiv teorije krvi i tla. Uporno iznosim svoje stavove. I tako počinju sukobi. Optužbe. Mnogi me izbjegavaju. Trpim uvrede. Lijepo mi etikete. Uz mene su samo moje divne prijateljice: Bilja, Dana i Vuka. Njihova podrška mnogo mi znači. U školi je neizdrživo. Sa učenicima/ama radim koliko mogu. Nastojim da ih sačuvam od uticaja televizije, sredine, pa i samih roditelja. Za Dan škole predlažem temu za pisani zadatak o miru. Ne prihvata se.

Moj dobar kolega tada je bio mobilisan. Uzimam njegovo odjeljenje. Bila sam u velikoj dilemi zbog toga. Zašto to radim? Pa ja sam protiv rata, a ovim pomažem nekom ko ide u rat. Saopštavam da neću da ga zamenjujem. Neću novčanu nadoknadu za časove koje sam do tada održala umjesto njega.

Te tužne jeseni 1992. počinju i prve seobe iz Priboja. Neke kolegice i kolege više ne dolaze na posao. Kao da nikada nijesu sa nama ni radili. Otišli su. Zlurado pitaju: „Pa zašto su otišli? Tu im je dobro.“ Dobijam prijetnje preko telefona.

A, ja se i te jeseni 1992. opet nadam. Bili su izbori.

No, opet ljudi se sve više udaljuju jedni od drugih. Noćima ne spavam. Imam noćne more. Bojim se za Peđu. Doći će i tražiće ga. Da ga vode na front, kao i hiljade koje su odveli. Sama sam. Ne otvaram vrata, izuzev na ugovorene znakove. I pored toga, borim se da pobijedim strah u sebi. I uspijevam. Ne prekidam veze sa ljudima, radim na sakupljanju potpisa za referendum protiv rata. Ide dobro, iako se sve radi tajno. Osjećam često veliku zahvalnost mojih kolegica i kolega muslimanske nacionalnosti. Mnogi od njih koje do tada nijesam poznavala približavaju mi se. Znali su čak i da mi kažu: „Hvala što sa nama razgovaraš“. Eh, komentar je suvišan.

Moja prijateljica Enisa, mlada ljekarka, dobija otkaz na poslu. Navodno nije bila korektna prema rezervistima. Želim da joj pomognem, Enisa odbija. Boji se. Njena sestra i zet su već otišli iz Priboja. Osjetili su da su preko noći postali neprijatelji kojih se treba kloniti.

Moja prijateljica Alma danima dolazi kod mene i strepi za svoju ćerku, jedinicu, koju je rodila posle dvanaest godina iščekivanja. Njeni su u Prijedoru bili do rata. Sada njih sedmoro živi u sedam država. Alma mnogo voli svoju Bosnu. Duboko pati za njom. Jednog dana mi je sva uplašena kazala: „Ja znam, Senka, ti bi moju Merimu spasila“. U strašnom sam košmaru. Pravim u glavi plan za Merimin spas. Tražim oslonac kod pouzdanih ljudi. Plan je napravljen. Ne, Merimi se ništa ne smije desiti.

...Dešava se Sjeverin. Otmica iz autobusa. Nataša Kandić traži pomoć kako bi stupila u kontakt sa nekim ljudima u Priboju. Pomažem koliko mogu. Čuju se strašne priče o zločinima nad otetim. Blizu je Višegrad, Rudo. Paravojske šetaju i šenluče gradom. Seobe muslimanskog življa stalno teku. Gledala sam te vozove pune nesrećnog svijeta koji ide u

nepoznato. Slike tih starica sa zavežljajima; starica koje nisu otišle dalje od kućnog praga, nikada neću zaboraviti. Svaka od njih je mogla biti moja majka. Ko zna da li će se i sa mnom desiti tako nešto.

Bojim se.

Dešavaju se Štrpci. Nema protesta, nema podrške porodicama otetih. O njima muk. Kolaju razne priče. Vlast zvanično obećava istragu, a ne radi ništa da otkrije zločin. I kako, pa sama je sve to režirala.

Često sam vozom putovala kroz stanicu Štrpci, i naslušala se dobacivanja i komentara: Pripremite se, sad će Štrpci, ha, ha, ha. Gledam, slušam i povjerovati ne mogu.

... Nama se ništa nije slučajno desilo. Naše prostore ubija nacionalizam. On je i mržnja, i primitivizam, i lakomost i zloba. Živimo od Brisela do Ženeve. Zbunjena sam i ojađena. Iz porodičnih razloga, a i zbog loše situacije na poslu, riješila sam da odem u prevremenu penziju. Ne, u školi više nijesam mogla da radim.

Sada sam u Beogradu. Posvetila sam se porodici i mojim divnim prijateljicama Ženama u crnom. Sa njima sam vrlo često.

Volim da protestujem na ulici. Dobro se osjećam.

Senka Knežević

(pisano po sjećanju, januara 1994)

(„Žene za mir“ 1994)

Upoznavanje sa samom sobom

Već sam nervozna i šetam po sobi više od dva sata, s namerom da pišem ono što osećam. Kao i obično, ne znam odakle da počnem, jer osećam strašnu nervozu u sebi. Ne želim da završim ovaj članak u jednom dahu kao i druge članke koje sam do sada napisala, pa bi na kraju završili u kanti za smeće. Moram da priznam da mi je ovo što ću sad da pišem, važnije nego sve drugo što sam napisala do sada. Zašto tako mislim? Zato što sam počela da mislim drugačije, da se osećam drugačije, da pričam drugačije a i da komuniciram s ljudima drugačije. Moram da priznam da sam sad hrabrija. Osećam da kroz nova iskustva sazrevam. Da osećam da nešto počinjem. Prvi put hoću da iskažem ono što do sada nisam mogla i imala priliku da uradim.

Koji je moj razlog?

Šta je to uticalo na mene?

Nikad ranije nisam bila tako ponosna na sebe što sam žensko biće. Uvek sam se borila za svoja prava. Onoliko koliko sam znala za ta prava: pravo na život, reč i slobodu mišljenja, posao, školovanje, način života... Što se tiče načina života, ne postoji toliko prostora i mogućnost za ostvarivanje u sredini u kojoj živim. Pre svega, potičem iz jedne patrijarhalne sredine, gde ženska prava postoje samo na rečima. O ženskim pravima samo se priča, ništa konkretno se ne radi. Iako nije pronađeno političko rešenje (za Kosovo), ne mislim da mi žene, treba da čekamo, da se prvo reši veliki politički problem pa ćemo mi žene tek tada moći da se borimo za naš položaj. Ja ne želim da mi, žene, čekamo skrštenih ruku da nam drugi daju dozvolu da se borimo za svoja prava. Naša ženska prava su i dalje ugrožena, ne samo od režima, koji nas tlači odavno, nego i od patrijarhata. Mi smo kao žene vaspitane da vršimo nasilje nad samima sobom i da se ne podržavamo, kao što bismo želele. Sa takvim položajem u društvu gde živim pokušala sam svojim načinom razmišljanja da živim onako kako je meni odgovaralo, ali pored tolike konfuznosti, političke nestabilnosti i drugih problema, bilo je vrlo teško. To sam se uverila kad sam nastavila treću godinu na Arhitektonskom fakultetu u Prištini. Tada smo bili izbačeni iz zgrade fakulteta, jer nismo prihvatili srpski režim.

Tada su se srušili svi moji snovi da ću jednog dana biti arhitekta. Međutim, moram da priznam da nisam bila sigurna da li želim biti arhitekta ili ne. Jednostavno više nisam bila sigurna u sebe.

Posle izbacivanja sa fakulteta, ostali smo na ulici negde oko osam meseci dok se organizovalo paralelno obrazovanje. Pobjegli su naši mladi po

cejoj Evropi. Nikad neću zaboraviti tu 1991/92. god. To je bio najteži period u mom životu, a mislim i za mnoge druge. Nisam znala šta ću sa sobom. Roditelji su bili izbačeni sa posla, moje dve sestre već su otišle u London, dok smo ja i treća sestra ostale u Prištini. Sve je trebalo da se plati, pa i fakultet, koji je otvoren posle nekoliko meseci. Uslovi su nam bili grozni za rad i studiranje. Nisam mogla da se pomirim sa takvim uslovima školovanja, ne mogu ni sad. To je bilo vrlo važno iskustvo u mom životu, nadala sam se da će mi ubuduće sa tim iskustvom biti lakše, ali bilo je to gorko iskustvo. Na kraju tunela, ponekad nisam videla svetlo. Odlučila sam da idem negde u inostranstvo i da počnem iz početka. U dubini duše to nisam želela, ali ipak sam pokušala. Otišla sam u Holandiju, 1992. godine, da nešto uradim za sebe i za porodicu. Vratila sam se posle deset dana u teškoj depresiji. Nešto iznutra mi je reklo: – Ne, ti to ne želiš, ti želiš nešto drugo, treba da živiš tamo gde si rođena.

Iste godine kad smo se vratili na fakultet, počeli smo da držimo nastavu po privatnim kućama u lošim i primitivnim uslovima. Nastava nije ličila na normalnu nastavu, učionice su bile od betona, a sedeli smo u drvenim klupama po sedam sati dnevno. Morali smo da se naviknemo i da prihvatamo te uslove za studiranje. Vežbe smo završavali kod kuće, jer su nam nedostajale klupe za crtanje. Sa takvim uslovima studiranja nisam se pomirila nikad. Pošto je bilo strašno skupo morala sam da nađem posao bar da pokrивam svoje troškove za fakultet. Tako sam radila kao bebisiterka i čuvala dete moje prijateljice da bih kupila sebi paus, hamer ili neku sitnu stvar. To je trajalo šest, sedam meseci, međutim kod mene se ništa nije promenilo. Bila sam nesrećna.

U maju mesecu 1994. god. desilo se još nešto što me je strašno pogodilo. Inspektori MUP-a Srbije su mi uhapsili oca zbog političke delatnosti. Bila sam još nesrećnija. Tada sam prvi put u životu shvatila da nemam prijatelje iako sam mislila da ih imam. Osećala sam potrebu da razgovaram s nekim, ali na žalost nisam imala s kim. Finansijski smo stajali vrlo loše, pa smo morale nas dve starije sestre da nađemo posao, jer smo sve bile studentkinje. Tada se jedino mama vratila na posao, ljudi su pričali da je ona prihvatila srpski režim i radi za njega. Posle dva meseca sestra i ja smo našle posao. Posle šest meseci otac je izašao iz zatvora sa presudom da se brani sa slobode. Stvari su počele da se menjaju. Moja druga sestra je našla posao u Odboru za ljudska prava u Prištini, a otac je počeo da radi na paralelnom Ekonomskom fakultetu u Prištini. Ja sam do te godine bila aktivistkinja u humanističkom pokretu u Prištini. Pokušala sam svom snagom da taj pokret zaživi u Prištini, ali bilo je vrlo teško ubediti ljude da šire antiratne ideje volonterski. Ljudi su mislili da je suviše utopistička ta ideja i da mi Albanci moramo prvo da osnujemo našu (kosovsku) državu. Bilo je vrlo važno sačuvati sebe od isključivosti okruženja u kojem živim. Mislila sam da je dobro voleti svoj narod a ne mrzeti drugi, to mislim

i sad, kad sam iskusnija. Činilo mi se, ako je neko kriv za ovo što se desilo na Kosovu i u bivšoj Jugoslaviji, onda je to vlada Srbije na čelu sa Miloševićem i drugim političarima. Tako mislim i sad kad imam veliki broj prijatelja među Srbima.

Novembra meseca 1994. otišli smo u Budimpeštu zajedno sa humanističkim pokretom iz Beograda. To je bilo veliko iskustvo za mene. Direktno smo stupili u kontakt sa Beograđanima i saznali od njih šta se dešava u Beogradu. I oni su bili zainteresovani za našu situaciju na Kosovu. Taj pokret mi je dao snagu da nastavim dalje da se bavim ljudskim pravima. Moja sestra je tada počela da radi u Odboru za ljudska prava, tako sam i ja počela da radim sa njom volonterski.

Međutim najviše sam se plašila depresije. Promenila sam dva-tri posla dok sam našla ono što sam tražila. Trebao mi je posao da ne padnem u tešku depresiju, jer ne bih znala šta sa sobom da radim. Ispite na fakultetu sam polagala samo kad sam bila dobre volje.

Osećala sam se bespomoćnom i beskorisnom, bez obzira šta sam radila. Živeti u jednoj patrijarhalnoj sredini u takvoj teškoj političkoj presiji, slagati se sa ljudima koji glume sreću kada je svima teško, to nisam mogla dozvoliti sebi. Bila sam sigurna da se neću udati kao moje drugarice da bih glumila dobru domaćicu i da bih rodila dete koje ne bih imala čime da hranim. Ne bih želela da završim fakultet da bi mi diploma služila kao dokaz da nešto vredim, a posle da sedim kod kuće i da čekam srećne dane. A šta je meni preostalo drugo? Samo da nastavim da se borim za svoj položaj u sredini u kojoj živim. Ali kako?

U tim, za mene najtežim trenucima, dobila sam posao, o kojem nisam ni sanjala. Otvarala su se vrata moje buduće sreće. Trebalo mi je vremena da ubedim sebe da ja nisam bezvredna, da znam šta radim i kako radim, da ću nastaviti tom linijom do kraja i da neću odustati ni po koju cenu. Znala sam na početku da ću imati problema, ali nisam znala kakve prirode će biti ti problemi.

Dobila sam posao u jednoj nevladinoj organizaciji u Beogradu, a ja sam morala da istražujem kršenja ljudskih prava u svojoj sredini. Od početka sam volela taj posao, a još više ga volim sada kad imam više iskustva.

Svoj prvi dan u Beogradu nikad neću zaboraviti. Bila sam u Beogradu i ranije, ali nikad nisam osetila takvu toplinu ljudi, onih koji su me sačekali na radnom mestu. Pomislila sam u jednom trenutku, da li sanjam ili se meni čini da su ljudi vrlo ljubazni. Desio se veliki preokret u mom životu, a to sam osetila kasnije. Svaki put u Beograd za mene je bio veliki izazov i veliko iskustvo. Nisam nikad znala šta će me čekati sledećeg puta. Možda je to bila sudbina ili sreća da naiđem na takav krug ljudi. Polako sam počela da vidim sebe kao ljudsko biće koje ne pripada samo jednoj zajednici ili sredini. Znala sam da mogu učiniti još više za celo čovečanstvo. Odlučila sam

da produbljujem saznanja o ljudskim pravima, a kasnije i o ženskim pravima. Saznala sam da su ženska prava ljudska prava, da ljudsko biće trpi sve vrste nasilja.

Svaki put kad sam bila na terenu, osećala sam se snažnija i bliža ljudima, svaki put sam upoznavala drugačiji karakter ljudi i drugačije ponašanje. Mnogo toga korisnog sam upamtila i naučila za budući rad.

Drugo moje iskustvo je bio skup ŽENA U CRNOM u Novom Sadu avgusta meseca 1996. Tamo sam otišla neobaveštena, nepripremljena i neodlučna. Moram da se zahvalim Ursuli Renner, koja je došla u moju organizaciju i pozvala me da učestvujem na tom skupu. Nisam ni slutila šta će biti tamo i ko će prisustvovati. Prihvatila sam da idem, ali uopšte nisam bila sigurna.

Videla sam da će se, između ostalog, govoriti i o lezbejskim pravima. Imala sam dosta predrasuda o lezbejkama. Tada nisam znala da su lezbejska prava ženska prava, a ženska prava su ljudska prava.

U Novom Sadu, upoznala sam razne žene iz celog sveta. Osećala sam neku moć za koju do tada nisam znala, bila sam srećna što pripadam ženskom polu. Tamo sam skupila snagu da se borim za ženska ljudska prava, a ta prava su najugroženija na svetu zajedno sa dečijim pravima. Upoznala sam divne i pametne žene iz bivše Jugoslavije. Isto je bilo i sa drugim ženama iz drugih krajeva sveta. Dobila sam podršku da idem dalje. Tu sam prvi put saosećala sa ženama iz Bosne i shvatila šta su one doživele tokom rata. Inspirisala me je ta solidarnost i sestrinstvo među ženama iz bivše Jugoslavije i sveta. To mi je pomoglo da nestane kaos u mom duhu. Mogla sam da izađem iz sredine, koja me je okružila politikom i nacionalizmom, strahom i brigom za budućnost. I tada je to bilo vrlo teško, a još je teže danas.

Otkad sam počela da radim, mnoge stvari su se izmenile. Neke na bolje, a neke na lošije. Izgubila sam veliki broj prijatelja, a nisam znala zašto mi se to desilo. Bez opravdanja su polako pobjegli od mene svi oni ljudi, koji su mi značili puno, svaki na svoj način. Nisam ja njih izdala zato što sam počela da radim ono što oni nisu razumeli ili nisu hteli da me shvate. Nisu me nikad pitali kako se osećam nego koliko dobijam za taj posao. Upala sam u krizu, a nisam znala šta da radim? Posao mi je bio vrlo važan, a sa druge strane nisam mogla da se pomirim s time da oni neće više sa mnom da se druže. Jedino sam bila sigurna da mi je posao vrlo važan i da ja nikome ne činim zlo. Počela sam da se družim sa drugim ljudima u drugim krugovima. Ti ljudi su počeli da mi znače svaki dan sve više i više. Taj krug je vrlo mali, ali nadam se da ću ga polako proširiti.

Ursula mi je po drugi put pomogla da shvatim situaciju i predložila da pričam sa nekim psihologom. Uputila me da idem u Ženski centar, da razgovaram sa Lepom.

Navikla sam da svoje probleme sama rešavam. Ipak je to bila druga

vrsta problema. Međutim, tako su se razvijale stvari da sam ja opet otišla kod psihologa. Kako se to desilo?

Krajem januara ove godine u Beogradu, dok su trajali protesti, izašla sam umorna sa posla i krenula ka Terazijama da učestvujem u demonstracijama protiv vlasti u Beogradu. U Vlajkovićevoj ulici naletim na Natašu, Lepu i Kaću. Pomislila sam, kakva je ovo koincidencija, stalno sam mislila kako da idem do Centra, ali nisam mogla da odlučim, a one su već stajale pored mene. Bilo mi je vrlo drago što sam ih srela. Mislim da je i njima bilo drago što su me videle.

Otišle smo zajedno u restoran da popijemo kafu i pričale smo o situaciji u Beogradu i na Kosovu. Dogovorila sam se sa Lepom da idem su-tradan u Centar da razgovaram sa njom. Jedva sam čekala da dođem mada sam bila nervozna. Ona me je saslušala do kraja, objasnila mi je da društvo i prijatelji moraju da se menjaju. Da je život dinamičan, pa se i prijatelji menjaju. Dala mi je podršku da sam ja u pravu u onome što mislim i osećam, da za to treba malo više vremena, dok stvari dođu na svoje mesto. Meni je mnogo značilo to što sam pričala sa njom. Sad sam proširila novi krug prijatelja i mislim da mi mnogo znače. Naročito veliki broj prijatelja koje imam u Beogradu i srećna sam zbog toga.

Nora Ahmetaj

(„Žene za mir“ 1997)

Mojih sedam godina rata

To što je moj tata Boris bio Rus, koji je svoja nacionalna osjećanja iskazivao gledajući ruske filmove, i one najstupidnije, pobožno i strpljivo (za razliku od ostalih produkcija) i igrajući šah (bio je šahovski majstor, jednako predano kao i specijalist ginekolog), i to što je majka Vukosava, Srпкиnja po ocu Dušanu i osjećanju, ali i pola Slovenka po majci Mariji koju nitko u Zagrebu ili bilo gdje drugdje nije znao do li kao Dušanku – kasnije sam ustanovila – odredilo je moj stav prema naciji i svemu ostalom. Do 1971, a tada sam živjela u Topuskom, mislila sam da sam, samim tim što sam rođena u Zagrebu koji je u Hrvatskoj, i ja Hrvatica. Te godine sam shvatila – jer sam na spomen po mene „krive“ nacije u školskom razredu digla ruku – da nisam to, i od onda, do danas, nisam ništa. Pa sam godinama bila Jugoslavenka, formalno, kao što danas formalno kažem da sam Ruskinja, iako nacionalno ne osjećam - ništa. Idiot, drugim rječima, po svom drugu Peri Lukoviću, koji je usred Zagreba, 1992, pretvorivši sve pare, odmah na šanku, od prodaje *Vremena* koje tada više nije stizalo u Zagreb redovnim kanalima, u *Stock*, nakon javne izjave „Hrvatski narode, hvala što me niste zaklali“, na pitanje što je po naciji odgovorio: „Ja sam idiot“.

I dan danas, to je najpametniji odgovor kojega sam ja, iz svoje perspektive, čula.

Mislila sam povremeno da moj otac daje idiotske izjave: kad smo uselili u, i današnje moje „vijekovno ognjište“, stan u ulici – nekad Svetozara Markovića, a danas Filipa Grabovca u Zagrebu – nije dao da rušimo kaljevu peć, s opravdanjem: „Ako bude rata, dobro će nam doći“. Ni moja majka, inače energična i tvrdoglava žena, ni ja, balavica tada, nismo proturječile, samo smo si mislile svoje. Onda mi je jednom rekao: „Znaš, ratne godine ti dođu kao odgođeni život“. Nisam ga tad shvatila. No, prošle su godine i došlo je vrijeme mog vlastitog „odgođenog života“ koji, zašto ne priznati, još i danas – krajem 1997. godine – traje.

Tad sam, krajem 1991. i do proljeća 1992. živjela na relaciji Zagreb – Sarajevo. Moja odluka za privremeni odlazak je pala u trenutku kad su mnogim nepoćudnima u Zagrebu (pa i meni), isključili telefone i kad me je „dobrovoljno“ mobilizirani prijatelj (a pokupili su ga tog popodneva) izbezumljeno nazvao i panično zatražio da, ako imam nekog u Ulici braće Domani, istoga dana „izvršim evakuaciju“. Đurđicu smo poslali na spavanje kod kćeri na adresu u drugom kraju grada; te su noći krenuli tenkovi iz Beograda ka Hrvatskoj (na Vukovar, kasnije smo saznali), a u Ulici braće Domani je te noći odletio u zrak kafić u prizemlju nebodera, i nekim čudom, nitko nije bio ranjen, iako je i uzbuna netom bila objavljena i svi su trebali sići u prizemlje, jer podrum ne postoji. Krivi „tajming“, konstatairali smo.

Tu je nastao prilog zbog kojeg je Đurđica, naša sekretarica s „nepoćudnom“ radnom knjižicom (od *Borbe* do *Komunista*, a partizansko

je dijete, i majka joj je poginula od slučajne bombe 1945. pale na zagrebačko Trnje), plakala i proglasila nas neprijateljima. Rečenica: „Jugoslavijo, zemljo koje nema, laku noć“ cenzorskim je škarama izbačena, mi smo se svi osjećali napuštenima i neshvaćenima, Jugoslavije stvarno više nije bilo – ali nitko izvan Hrvatske, činilo nam se, još nije shvaćao, i više nikada ništa nije bilo isto. Bar je danas tako, iz perspektive „povijesne distance“.

Idućeg dana otišla sam u Sloveniju, pa potom – ispraćena očinskim i majčinskim suzama, „se veda“ avionom u Beograd, pa potom za Sarajevo. Jedino čega se sjećam iz tog vremena: osvijetljenih gradova i njihovih stanovnika koji kao da ništa ne znaju, žive normalno i u svjetlu, dok u mom Zagrebu caruju mrak, rat, pucnjava.

Sjećam se da sam tad, u potpunom šoku, rekla prijateljima u Beogradu: „Da vas je samo jednom utjerati u memljive podrumne, među štakore, samo da osjetite to poniženje...“.

Oni su se smijuckali, iako od muke jer su među onima kojima je sve već tad bilo jasno – dok sam ja cvilila, i krenula drugo jutro ranim avionom JAT-a u Sarajevo.

Tog dana, nitko od nas još nije znao istinu o Vukovaru i nitko nije shvatio da je to što se zbiva tamo odakle sam ja stigla, doista pravi rat.

Jedno sam vrijeme bila potpuno zgađena svime oko mene. Danas je teško prizvati u pomoć konkretna osjećanja: sve je, naime, ostala tek gruda bola negdje unutra, koju sada valja raspetljati i rastumačiti, sve ono što radim prvi puta otkako je sve počelo i bojim se da sam patetična prema prošlom vremenu, prema proživljenom.

Vjerojatno je trenutak da svatko od nas svede račune proteklih godina. Iako me dan danas računaju u neprijatelje svakovrsne, mislim da sam u pravu: ni u jednom trenutku nisam mrzila nikoga, osim ratnih zločinaca svakovrsnih. Sa sviju strana.

I vjerujem u Haag.

Nemam se s kim normalizirati, niti miriti. Ni sa kime nisam bila posvađana, niti nenormalna.

Nemam ni četnika ni ustaša u bližoj i široj familiji, a ionako su mi prijatelji moj izabrani narod, ne familija. Ponosno ističem da sam dijete miješanog braka: pobogu, majka mi je žensko, otac muško; što je tu čudno i što je tu neobično? Moji su prijatelji ostali uglavnom moji. Oni rijetki koji su poludjeli u proteklom vremenu, pretpostavljam, prijatelji mi nisu ni bili.

Ožiljci od rata su, naravno, brojni. Ni jedan od gradova u kojima sam živjela nisu više ono što su bili. Kroz Slunj samo prolazim, iako kao u doba mog najranijeg djetinjstva, na istom mjestu, prodaju najbolje banane na svijetu. No, Slunj više nije isti: kao što su mi u najranijem djetinjstvu neki zli ljudi otrovali mog njemačkog ovčara Tedija, tako danas nema više ni Rastoka na licu zemlje, a i čika Joso je, inače vlasnik najljepšeg mlina (rastočkog) na svijetu, odlučio da umre u nekom zagrebačkom staračkom

domu. Ionako nema gdje, ali mu se to nitko nije usudio reći.

U Sisak neću dok god tamo sjede na vlasti ratni zločinci, i dok god se o zločinu šuti.

U Gospiću sam bila: kuća u kojoj sam stanovala nije nimalo nalik na moja sjećanja i ne vjerujem da postoji još u njoj moja tavanska soba, znam samo da su mi susjedi preživjeli i možda čuvaju naša dječja tavanska vrata za koja ni danas nitko ne zna; moji negdašnji sugrađani i susjedi su pritisnuti sjenama nestalih, među kojima ima očeva mojih prijatelja, prijatelja mojih roditelja, mojih učitelja i mojih prvih školskih kolega – i šute. Ja živim u nadi da ta šutnja jeste stid, i da su oni i dalje dobri ljudi.

Ponosim se samo time što ja nisam šutjela; Veco Kocijan i ja smo progovorili prvi, a danas novine i hrabri *feralovci* potvrđuju ono što smo svi znali još onomad.

U Topusko neću dok se god Milka ne vrati.

A na putu od Topuskog do Gospića su Plitvička jezera; ni tamo više neću, jer nema ni Vesnine i Mirine i Mišine mame Milke koja pravi najbolju basu na svijetu, koju od 1991. nisam jela. I neću, očito, jer ni jedna lička basa nije kao njena, a ona nije tamo.

Jednom sam nekom rekla: svi moji gradovi su srušeni. Neki, poput Ogulina i nisu fizički, ali jesu u onom drugom smislu, ne jugonostalgичnom, nego posve ljudskom.

Kad mi kažu da sam jugonostalgичarka, ja kažem povijesno „ne“. Jer, ja sam jugozombi, što god to značilo, i kome god išta značilo. Što znači: tijesno mi je u granicama kojima su me omeđili i među sjećanjima koje imam, a koja su ništa prema sjećanjima mojih znanaca i prijatelja koji su imali „gubitaka u ljudstvu i tehnici“. Iako, Dunja čija su sjećanja u Vukovaru, ne mrzi nikoga, a s Brankom se nikad nisam posvađala.

Neću vjerovati da su hrvatski srpski jezik različiti i vjerujem da samo emotivna sirotinja neće da uči ćirilicu. Vjerujem da smo mi neki u pravu, koliko god nam nabijali na nos kako su završavale Francuskinje koje su se usuđivale zavoljeti neke Nijemce u prošlom ratu, ili obrnuto.

Moja prijateljica Kika, jedina koja je među nama išla u crkvu (katoličku) udata je za Srbina u Banjaluci. I kaže: „Nema te države koja može uništiti moj brak“. Naša zajednička prijateljica u Ogulinu Mirjana kaže: „Nemam više nikoga, pa većina mojih prijatelja je otišla negdje drugdje za ovoga rata!“. Naša treća prijateljica Branka umrla je negdje u Titovom Užicu, gdje se udala puno prije rata. Nitko joj nije mogao otići na sprovod, a roditelji Karlovčani nisu dobili vizu. Ne poznajemo njeno dvoje djece. Njezin bratić Neven se vodi kao „nestali“ u nekoj izbjegličkoj rubrici na putu od Ličke Jesenice do Banjaluke, a njegov sin dolazi iz Crikvenice svojoj baki u Ogulin i vazda pita: „Bako, a kad će moj tata doći?“

Svi mi, ionako, živimo danas tamo gdje imamo državljanstvo.

Tanja Tagirov („Žene za mir“ 1998)

Pamtimo

U zemlji koja se zvala Jugoslavija četvorogodišnji rat je napravio ogromne razlike između ljudi. Nacionalistički režimi su preko vlastitih imena podelili ljude na svoje i tuđe. Koje ime imaš na određenom mestu, određenom režimu, postalo je važnije od života. Drugo, adresa stanovanja. Da li si u ratnoj zoni ili ne, određivalo je tvoju sudbinu. Treća stvar, ako si po jednom od ova dva pitanja ugrožena, imaš li šanse da se makneš sa adrese na kojoj pucaju. Ako imaš, kuda ćeš?

To je prvih nekoliko rečenica uvodnog teksta za ovaj broj Feminističkih svezaka. Pišemo ga Jadranka i ja. Ona ne voli mnogo da piše, mi razgovaramo, onda čitamo šta sam ja napisala i opet razgovaramo. Ona mi govori šta da napišem. Ovo je zapis nekoliko naših misli i nekoliko fragmenata iz našeg zajedničkog života za vreme rata.

Jadranka je sklonila decu sa pogrešne adrese, iz centra Sarajeva i s njima došla u Beograd početkom 1993. Jedan deo Jadrankine porodice je ostao u Sarajevu, muž, otac, prijateljice, raja, čaršija. Ja sam sve vreme na nepogrešnoj adresi, u centru Beograda, sa nepogrešnim imenom za ovaj grad. Nas dve smo se srele na jednom ženskom sastanku odmah posle njenog dolaska. Od tada razne vesti i neke događaje preživljavale smo na sličan način.

Prvo smo prolazile kroz bol ...

Ticale su nas se žene, deca i muškarci koji su stradali, koji nisu imali da jedu ili su živeli pod granatama. Bilo nam je obema odmah jasno da bol treba transformisati u političku akciju. Kada je Jadranka došla u Beograd, već su postojale Žene u crnom protiv rata; ona se odmah priključila, a ja sam tamo bila od početka. Jadranka je onda počela da radi sa ženama izbeglicama u kampovima oko Beograda. Ja sam radila sa ženama izbeglicama u Ženskom centru. Posla je bilo koliko smo htele, ili koliko smo mogle... sve vreme rata nismo se zaustavljale. Radile smo, potpuno odvojeno, svaka po svojoj odluci, na projektima koje smo same izumljivale, okupljale smo žene, pisale nacрте projekata da bi nam neko pomogao. Radile smo na osamostaljivanju i ojačavanju žena žrtava rata. Sav naš rad bio je naša feministička politika protiv rata. Iako Jadranka pre dolaska u Beograd nije razmišljala o feminizmu, a ja sam već deset godina bila u tome. Jadranka je odmah uskočila u političku odgovornost, žensku solidarnost, podršku ženama i sve ostalo što je određivalo preživljavanje feministkinja u srpskon režimu.

Naša feministička politika protiv rata je podrazumevala organizo-

vanje žena i javnost našeg političkog otpora. Zato je Staša Zajović pokrenula Žene u crnom 9. oktobra 1991. i od tada svake srede stojimo na ulicama. Onda, ujutru sredom bismo mislile kako da se obučemo u crno. Već je ustajanje sa crnom bojom u mislima bilo naša lična javna činjenica da se ne slažemo sa politikom nacionalizma i ubijanjem. Jutarnje traženje crnih bluza koje ćemo obući sredom umanjivalo je bespomoćnost i osećanje krivice. Oblačile smo se u crno, a to je značilo da se ne slažemo ni sa čim što srpski režim napravi, pogotovo ne sa njihovim jezikom koji proizvodi mržnju. Za vreme stajanja Žena u crnom ćutale smo, sa transparentima, lecima. I tako iz srede u sredu. Četiri godišnja doba, više puta. Sasvim odlučne. Na stajanjima nas je bilo dovoljno malo i dovoljno mnogo, nas sasvim različitih žena, da osetimo da nismo same. Zajedničko stajanje na trgu je uvećavalo solidarnost među nama, ljubav prema onima koje politički slično misle, i to nas je spaslo.

... onda kroz osećanje krivice

Ona zato što je otišla sa svoje adrese i ostavila svoje među granatama. Jadranka kaže: „...tako je bilo više od dvije godine, dok ja sjedim s prijateljicama i pričam, ne znam da li je on mrtav ili živ. I kad te neko pita kako si, ne smiješ ni reći kako si jer ne znaš kako su tvoji tamo“. Tako Jadranka, kad je mogla, sedne u kola kod poznanika koji ide u Mađarsku, ode preko, kupi telefonsku karticu i zove svoje. Po pedeset puta okreće broj stojeći u telefonskoj govornici, nekad uspe da ih dobije, nekad ne, i vrati se nazad iste noći.

Ja sam imala krivicu zato što nemam nikog na ratnoj adresi ili zato što ja nisam na ratnoj adresi. Upravo iz suprotnih razloga od Jadranke. Krivica je samo do izvesne razine pokretačka energija, posle toga paralize. U ženskim grupama imale smo dosta razgovora o krivici i zato smo odlučile da u ovom uvodu pod tim naslovom pišemo o tome kako smo dve godine živele u slanju paketa za žene u Sarajevu. To je značilo da se na pakete misli u samoposluzi, u bilo kom prolaženju kroz grad; to je značilo da se na pakete misli kada dolaze strankinje i pitaju šta vam treba, ili donesu poklon nama, a mi ostavimo u orman za pakete. To je značilo da svaki put kada se vraćam kući pogledam pored prodavnica, da li ima bačena kartonska kutija koja odgovara standardu paketa. I onda ih dovlačim. Tako je kod mene u sobici uvek bilo praznih kartonskih kutija naređanih jedna na drugu do plafona, za svaki slučaj. Razmenjivale smo kartonske kutije. Jadranka je uvek znala šta gde u gradu može da se nabavi, šta u paket može, a šta ne, da se stavi. Ona kada stane kolima na semaforu, pogleda levo i desno, i ako vidi neku radnju, gleda cene, da li tu ima nešto jeftinije, za pakete. Jadranka je uvek znala šta ženama u Sarajevu treba, gde i kada se paketi nose. To je bilo fantastično osećanje sigurnosti. Dovoljno je bilo da pitam

Jadranku i da znam tačno šta treba da radim. Tako sam se ja pokrenula iz depresije, čini mi se da sam u početku bila depresivnija od nje. A depresija za vreme rata, nas koje nismo u ratu, je luksuz. Razmenjivale smo konzerve i robu. Čekale u redu ili, Jadranka je uvek imala poznate, pa skoro nikad nismo dugo čekale. U redovima za pakete se uvek nešto dešavalo. Sretale smo raju iz Sarajeva. Slušale smo ko koga tamo ima i koliko meseci su u podrumu ili bez struje i vode. Uvek bismo srele Lulu Mikijelj. Ona je sigurno više stotina paketa sama prenela, sama vozila, pakovala. Lula je isto tako znala sve o paketima. Znala je na primer, kako se najefikasnije pakuje: kada sve pažljivo upakuješ, onda uzmeš pasulj i ispuniš svaku preostalu šupljinu. Iz mog života u Beogradu nije bilo jednostavno zamisliti šta znači zrno pasulja na adresi gladi.

Jednom su dve sestre donele paket po prvi put. Kada je trebalo da plate, jednoj od njih su ruke drhtale. Druga je bila toliko zbunjena da nije mogla da joj pomogne. Samo su govorile... Izvinite, ali da li je moguće da će paket stvarno stići. A Jadranka i ja u tim redovima bile bismo kao socijalne radnice na terenu koje imaju i špage i flomastere, i selotejp i pomažu drugima da vezuju, da otvaraju šlajpice, da prenose, ispisuju adrese, podržavaju zbunjene. Jadranka je radila sve isto što i ja, ali nešto brže i spretnije, a ja sam bila sporija, stalno bih je pitala šta da radim, i sa nešto više suza u očima. Jadranka je stalno delovala kao da nema vremena da tuguje, da emotivno reaguje ili mnogo razmišlja. Kada je svako zrno pasulja važno i svaki minut važan, tada nema vremena za krivice i emotivne melanholije.

Poslednju turu paketa poslale smo u januaru 1996. Tada je već bilo mnogo lakše.

Tako smo ukidale krivicu i prevazilazile bol

Onda smo marta '95. organizovale susret u Istri: deset feministkinja iz Beograda susrele su se sa deset feministkinja iz Zagreba. U Zagrebu, Jadranka je prvo telefonirala svojim, onda smo se ukrcale u autobus samo za nas dvadeset i krenule ka moru. Po prvi put od početka rata mi iz ovog kraja smo videle naše more. Čije more? Nije više naše. More je bilo isto kao i uvek, mirno i plavo; ali mi smo strankinje u zemlji mora. Trebaju nam pasoši i vize. I o tome smo pričale dok smo bile zajedno sa Zagrepčankama, i o tome šta znači biti razočarana u prijateljice, kako su nas nacionalističke politike podelile duboko unutra, i protiv naše volje. Slušale smo jedna drugu.

Još je trajao rat u Bosni, ali mi smo htele da što pre uspostavimo poverenje jedne s drugima. Ako ovo sad pišemo opisno, to je zato što je bilo isuviše emocija da bi stale u tekst. Mogle bismo rečima da kažemo da je Nadežda plakala jedan dan, Slavica dva dana, Daša dva dana, ja povremeno, Ljiljana povremeno, Ana je ćutala. Ali sve smo pjevale zadnje večeri

u istarskoj krčmi sa Istrijankama koje su isto povremeno plakale. Da bismo prešle u ideje novih država, da bismo prešle iz slika logora i slika mrtvih, sa kojima smo živele, jer nas se ticalo kako stradaju ljudi, da bismo počele da zamišljamo planove za budućnost, ovaj susret nas je očistio i zbližio s drugaricama iz Zagreba. Mnogo smo se zavobile. Aida Bagić, Vesna Kesić, Rada Borić, Slavica Kušić, Nela Pamuković, Martina Bijelić, Mica Mladineo. Tako smo uspostavile *former sisters unite*, jednu lokalnu frazu koja je značila da će sestre iz država bivše Jugoslavije raditi zajedno na stvaranju zajedničkog sveta za žene.

Onda smo aprila '95. po prvi put od početka rata u Bosni otišle u Sarajevo. Bilo nas je trideset i osam, u organizaciji Srpskog građanskog vijeća iz Sarajeva i beogradske grupe Živeti u Sarajevu. Trebalo je da promenimo pet autobusa, da pređemo četiri granice i četrdeset osam sati vožnje da bismo tamo stigle. Prošle smo kroz tunel ispod aerodroma, tunel za pacove i ljude. Prolazile ulicama sa neprekidnom svešču da nas ubice s brda posmatraju. U to vreme ubice su dalje pucale. Jadranka je opet sve znala, kojim ulicama ne treba da idemo, na kom ćošku treba da potrcimo. Iako smo došle odakle smo došle, a znamo koje konotacije reč Beograd ima u Sarajevu, ljudi koje smo sretale su nam se radovali. U buregdžinici, jedan stari Musliman, kada je čuo odakle sam, rekao je, vi ste moj gost, i nije hteo da mi naplati krumpirušu. Vi ste hrabri, rekao mi je on, kada ste ovde sada došli. Rukovali smo se, uzbuđeni. Sutradan, kada smo otišle da vidimo svoju bivšu komšinicu Fiku, ja sam strepela kako će Fika da me vidi, šta će reći. Posle deset godina, Fika je otvorila vrata i rekla: Moja Lepa! Onda smo se uspele uz basamke i Jadranka je znala da ona sada treba sa Fikom da razgovara jer ja jednostavno od suza nisam mogla da govorim.

Kad smo se vratile, napisale smo im pismo, svim ženama iz Sarajeva.

U avgustu '95. u Beogradu su se pojavile kolone ljudi sa traktorima i kolima. Vesti su bile opet strašne. Pre toga srpska vojska je ubila 10.000 muškaraca u Srebrenici, sada su hrvatske vlasti izbacile 150.000 ljudi iz Krajine. Mnoge od nas su se odmah pokrenule da nose pomoć ljudima na putu. To je bio 16. avgust, dvanaesti dan njihovog putovanja. Traktor za traktorom, beskrajna kolona zamišljenih i iscrpljenih ljudi. Oči crvene od prašine i umora. Neki su išli pola puta peške. Mnogim ženama cipele su se istrošile. Pitanje smisla života je vodilo kolonu u nepoznatom pravcu. Će ćeš? Šta sada? Ostavila sam osam jastuka, rekla je jedna žena. Svaki dan se sekiram što nisam odvezala psa, rekla je druga. Jedan muškarac je Radi rekao, vi ste prvi koji ste došli da nas pitate kako smo. Zna li vi kuda mi idemo? Jedna baka se odmarala pored puta, sva u crnom. Pitam je, bako kako se osećate, ona kaže, bojim se, ja kažem, bako čega se bojite, ona kaže, da ne zabasam. Izmeštena iz svog života zauvek, baka je bila u koloni u kojoj niko nije znao kuda ide, ali ona je znala da u tom mraku ispred nje ima bolji put i pogrešan put. Te noći pljuštala je kiša, verovatno su se

ščućurili ispod traktora, a sutradan, kada smo se čule, bilo je jasno da ni Rada ni ja cijelu noć nismo mogle da zaspimo.

U oktobru '95. putovale smo u Tuzlu na sastanak Helsinškog parlamenta građanki i građana. Sedam autobusa i troja kola, opet preko Mađarske, Zagreba, Splita, Mostara. Opet Jadranka, čim je prešla mađarsku granicu na svakoj pumpi je telefonirala svojim. Ovog puta prošle smo kroz opustošena sela Krajine. Gledale smo tupo prazne kuće ljudi iz kolone. Toliko puta smo se u ratu pitale Zašto, da je i to postala reč bez teksta. Posle smo prošle kroz Mostar tačno u podne, i sve kuće su bile u rupama. Onda, tamo u Tuzli bilo je puno ljudi iz svih krajeva bivše domovine. Mnogi su bili tako sretni što se vide i noćima su sedeli zajedno, gledali se, pričali i pjevali. Jadranka i ja smo svaki dan bile na debatama sa ženama iz Bosne. Uveče se išlo u disko. Jedne večeri, usred disko-muzike i igranja, muzika je stala i jedna alternativna pozorišna grupa je na podijumu među rajom izvela kratku ratnu scenu. Šestoro mladih, u pozadini bučni rafali granata, pucanje, jedan slepac sa štapom, jedna devojkica sa neartikulisanim govorom, opet rafali, pucanje, nekoliko njih su mrtvi, padaju na pod. Sve je jako potresno. Ja nisam bila tu, sutradan čujem od jednog Amerikanca kako se prethodne noći za vreme diska dogodila čudna stvar. Kaže on, muzika se zaustavila i počele su scene iz rata. On je bio užasnut. Zašto će im rat, sada kada se mladi zabavljaju. On je mislio da je to nešto morbidno i ružno. Ili nije sa adekvatne adrese da bi to razumeo. Jadranka i Selma iz Zenice su bile tu. Selma je rekla da je predstava bila odlična. Suština je, kaže ona, da ne zaboravimo šta se u ratu dogodilo. Ovako, posle potresne scene možemo da se opustimo, možemo da nastavimo da igramo, jer ionako je rat stalno u nama. Mi nećemo da zaboravimo.

U Tuzli na poslednjem razgovoru bilo nas je preko trideset i tu smo se dogovorile da bi bilo važno da se napravi susret žena iz Republike Srpske sa ženama iz Federacije BiH. To smo i uradile. Organizovale su ga maja '96. u Banjaluci, Žene u crnom iz Beograda i Centar za žene žrtve rata iz Zagreba. Bilo nas je tri iz Beograda, tri iz Zagreba, šest iz Banjaluke i pet iz Federacije BiH. Susret je bio odličan, razmenile smo mnogo činjenica o tome kako radimo sa ženama žrtvama rata, šta su nam problemi. Ovog puta nismo ulazile u debate o tome ko je počeo rat i ko je kriv. Ostavile smo to za kasnije, cilj nam je bio da omogućimo prostor u kome će žene moći da uspostavljaju odnos poverenja. Jer ideja civilnog društva podrazumeva da svaka građanka i svaki građanin odlučuju po svom izboru. Zato je potrebno jako mnogo individualnog rada, svesti i malih susreta. A tokom rata, iz zavađenih država jedino su ženske grupe neprekidno insistirale na saradnji, a pored nas, grupe za ljudska prava, nezavisni novinari, i to je sve. S obzirom da su se feministkinje iz Beograda i Zagreba već posestrimile, i samo naše zajedničko prisustvo u Banjaluci je bila činjenica za knjige iz

istorije. Na kraju, Belma iz Zenice je rekla, pet godina čekam ovaj trenutak i... nije izdržala. Za mnoge od nas era plakanja još nije završena, ali najgore je prošlo.

Da, Jadranka nije bila na ovom skupu, nije mogla, ali je umesto nje išla Rada Žarković. Kazala je, Rada to ti je isto kao i ja. Nije isto, jer i kad po ceo dan rade na terenu zajedno, Rada je u emocijama, a Jadranka u akciji. Uveče su meraklijke i jedna i druga, do u neko doba po ponoći. Ujutro opet na nogama. Rada je u Beograd došla kad i Jadranka, ali nešto južnije, iz Mostara. Rada je Jadrankina drugarica. Obe rade u projektima sa ženama u izbegličkim kampovima. Jadranka organizuje potrebe, prenosi, misli na svaku ženu u kampu, jednu po jednu, da li joj trebaju naočare ili lek ili čarape... Rada sa njima razgovara i sluša ih.

Dok ja ovo pišem i dok mi Jadranka govori šta da napišem, datum je 23. juni 1996. Potpisan je mir u Dejtonu. Jadranka je već četiri puta bila u Sarajevu. Juče je sa Bojanom odvela sina u Sarajevo, poslala je ujutru, ostavila sina, prošetala čaršijom i vratila se u istom danu. Jadranka je to uradila kao da je sve OK, kao u ona stara lepa vremena. Čaršija je treštala od muzike. A raja u Sarajevu kaže, ne želimo da zaboravimo, hoćemo da praštamo kada možemo, hoćemo da se dogovaramo i radimo zajedno kada možemo. Hoćemo muziku, ali nećemo da zaboravimo. Iza muzike sa čarsije, ko zna, može da čuje granate, gladovanje, bolest, plakanje, lokve krvi.

Jadranka kaže, Dejton je doneo mir, ali je među izbeglicama nastala napetost i depresija. Strah od budućnosti. Sve godine rata neke žene su mogle da žele da se vrate, mogle su da maštaju. Sada, kada je dejtonski papir naredio da se izbeglice vraćaju, maštanja su morala da se prekinu. Sada je nastala panika među onima koje nemaju gde da se vrate, među onima čiji su muškarci bili prisiljeni da idu u rat. Dok je rat trajao, postojalo je opravdanje zbog čega se njihova situacija ne rešava. Kada se rat završi i počne mir koji izbeglicama ne promeni ništa, onda se bespomoćnost pretvara u totalni nedostatak smisla, depresiju bez dna. Šta znači izbeglička legitimacija posle rata? U Palestini dan-danas 72 odsto stanovništva čine izbeglice, već četrdeset godina. U Liban se nije vratilo 83 odsto izbeglica posle potpisivanja mira. Trenutno u svetu, sa teritorije bivše Jugoslavije, izbeglički azil ima 1,5 miliona ljudi.

A mi znamo da svaka nacionalna država ima politiku da ispunjava svoje države svojim nacionalnim imenima. Pet godina posle ratnog razmeštanja imena, da svako ime dođe na svoje mesto, nacionalističke politike srpskih i hrvatskih vlasti i dalje se nastavljaju. Bosanska vlast je od početka priklještena između ova dva monstruma, i nema mnogo izbora. Pa tako, ovog proleća i leta, porodicu sa albanskim imenom koja se vraća iz Švajcarske na Kosovo, srpske vlasti na aerodromu u Beogradu vraćaju nazad u Švajcarsku. Pretpostavka je da je Kosovo rezervisano za srpska imena. A žena sa hrvatskim imenom i izbegličkom legitimacijom u Hrvatskoj koja želi

da se vrati u svoj grad u Bosni, to ne može jer u tom kraju vladaju srpska imena. Ona od hrvatskih vlasti dobija kuću u Krajini gde ne želi da živi. Pretpostavka je da je Krajina rezervisana za hrvatska imena. A to je kuća u koju čezne da se vrati žena sa srpskim imenom, iz one kolone, a trenutno je u izbegličkom kampu pored Beograda. Ali njeno srpsko ime pripada Srbiji, samo što je Srbiji već dosta srpskih imena, jer ima preko pola miliona izbeglica. Ako ništa ne može da bira, ni žena trenutno u Zagrebu, ni žena trenutno u Beogradu ni ona u Cirihi, kakve države su u pitanju? Ako je sudbina građanki i građana već ubeležena u imenu i prezimenu?

Jadranka je imala sreće, ona će se vratiti na svoju staru adresu.

Lepa Mladenović i Jadranka Miličević

(„Feminističke sveske“ 5–6/ 1996; „Žene za mir“ 1997)

Podeljeni gradovi

Pre početka puta pričale smo da idemo na mesta bola i zločina, i da će nam zbog toga biti teško. Pripremala sam se za bol o prošlosti, a kući sam došla sa bolom o sadašnjosti. Živim deset godina u nacionalizmu, a sad sam doživela pet nacionalizama u deset dana. Za mene je Karavan bio putovanje iz jednog u drugi podeljeni grad. Plan je bio da idemo u multi-etničke i jednonacionalne male gradove i da razgovaramo sa vlastima kao i sa NVO predstavnicama. Ali i multietnički gradovi su razdeljeni.

Prva slika sa puta je Vukovar. Podeljena gimnazija, jedno stepenište je za Srbe, čak i nastavnike, a drugo za Hrvate. Svako ima svoje kafice i svoje radnje. Kad sam se vratila, ta slika o dva stepeništa mi je bila metafora svakog mesta. Iako razdvojena stepeništa u školama nisu nov fenomen, u Makedoniji i na Kosovu ona postoje između albanskog i nealbanskog stanovništva već više od petnaest godina.

U nekim mestima to ne izgleda tako, kao što je recimo Kraljevo. Kad smo došle u opštinu rekli su nam kako oni nemaju međunacionalnih problema, da su oni jednonacionalna sredina. Na naše pitanje kako žive Romi, odgovor je bio, da su oni prihvatljivi, samo kad ne narušavaju red i mir građana. Lokalne vlasti ne doživljavaju Rome kao politički subjekat, samo kao socijalni problem. Romi su na periferiji, u geto-naseljima, dakle to je još jedan podeljen grad. U Skoplju su nam rekli da reka deli Skoplje na makedonski i na albanski deo, kao i u Mitrovici i u Mostaru. Dalje, u Makedoniji postoji selo Lipkovo i ono je samo albansko, sa albanskom zastavom koja je po Ohridskom ugovoru od 2001. ilegalna. Makedonsko stanovništvo je otišlo odatle. Tu zajednička makedonsko-albanska policija ne ulazi. Opštiniari su nam rekli, *neka se Makedonci vrate, mi ćemo ih paziti*. Ali nema uslova da se oni vrate. Dakle i Lipkovo je nevidljivo podeljen grad, onih drugih nema. Tako isto ima puno mesta koja su samo makedonska, i oni drugi ne mogu da se vrate.

Podeljenost je podeljena emocija, podeljene misli, vrednosti, podeljeni simboli. Često postoji društveni konsenzus da u malim mestima ne smeš da budeš drugačija, ne smeš da budeš ne-nacionalistkinja. Srbi na Kosovu ne mogu da upotrebe reč Albanka, to naprosto znači da izdaju svoju zajednicu. Ako hoće da prežive u toj zajednici oni moraju Albanke da zovu Šiptarkama. Albanci i Albanke da bi preživeli u svojoj zajednici ne smeju da govore srpski na javnom mestu. Mi smo u Prištini govorile engleski na ulici. Ako hoću i jedne i druge da razumem, onda su mi ove dve činjenice važne. Kad rešim da čujem Druge, šta radim sa svojim sistemom vrednosti? Ako hoću da ih razumem, prvo moram da ih čujem. A dok slušam ne govorim svoj sud. Dok slušam, učim ko je Druga.

Šta smo videle, kako proces stvaranja nove nacije ide između ostalog preko zločina. Hrvatska je puna spomenika palima za domovinski rat, kad je reč o mrtvim civilima. Kosovo, Makedonija, Srbija isto tako. Spomenici, muzika koja je sada svuda nacionalistička, kao i novi četnički turbofolk u Srbiji, knjižare, imena novorođene dece, jezik – svi kopaju po starim korenima. To je sve puno emocija kako bi se utemeljio nacionalni identitet. Nove četničke pesme u Srbiji su pune saosećanja prema majkama koje plaču nad svojim sinovima koje je ubio komunistički neprijatelj, one traže osvetu, kao da je taj rat danas.

Tu postoji još jedna dimenzija, rad na konsenzusu o zločinima do koga se još nije stiglo. Predstavik Srba iz opštine Kamenica na Kosovu je rekao da su Srbi najteže prošli u ovom ratu, a Albanac je rekao da su oni najteže prošli. U našem autobusu je bila slična situacija. Mnoge žene su izbegavale da optuže „svoje“ a još teže im je bilo da optuže „druge“. Tako da se o zločinima često govorilo neutralno: „to što nam se desilo“ ili „ovde je bio incident“ a misli se na masakriranje. Retko koja može da kaže o zločinima i jedne i druge strane u njenom gradu. Ljudi koji žele da žive zajedno odlučuju da ne govore, njihova logika je da je bolje da ćute i žive zajedno nego da opet dođe do konflikta. Tako da *zajedno*, kao i na mnogo drugih mesta na svetu, znači paralelno, jedno pored drugih.

U autobusu je bilo dirljivih momenata pomaka. Bile su tri Bošnjakinje iz Srebrenice, koje su odlučile da budu u autobusu, a to je značilo da će preći Drinu po prvi put u poslednjih deset godina. Jednoj od njih je muž ubijen upravo na granici između Srbije i Bosne, tu na Drini. Mi smo tu granicu prešle peške, na mostu smo sve stajale – minut ćutanja za žrtve rata. Među nama i žena koja se u momentu bola, kada joj je muž ubijen, zaklela da nikada neće preći Drinu. Ali sada nije bila sama. Kasnije, rekla je kako je plakala na mostu, i kako joj je sada drago što je uspela da sa nama dođe na mesto zločina i pređe svoju unutrašnju granicu, kao da joj je pao jedan teret s duše.

U Novom Pazaru nam lokalne aktivistkinje organizuju žurku u hotelu. Znamo da je muzika politički čin. Jedna Albanka iz Prištine i jedna Bošnjakinja iz Tuzle pevaju zajedno staru bosansku pesmu. Stoje pred mikrofonom, gledaju daleko ispred i diraju nas unutra, kao da su oduvek pevale zajedno. Onda nam Albanka peva jednu albansku tužnu ljubavnu pesmu. Ne razumem reči, ne prepoznajem melodiju, nikad je nisam čula, gde sam to živela sve ove godine ako pesme znam od Triglava do Đevđelije, ali albanske ne. Kreće srbijansko kolo. Moje asocijacije su Šešelji, četnici, turbo folk, počinje da mi se steže negde u grudima. Već godinama ne mogu da se opustim na tu muziku. Vidim, žene igraju: naše žene iz Bosne, Hercegovine, Hrvatske, Kosova, Makedonije uhvatile su se za ruke, smeju se, vesele su. One igraju, ja ništa. Tako su bile radosne i lepe, gledam Žaranu, i ja polako počinjem da se smeškam i da mi struji u

gradima. Aktivistkinje prelaze granice.

Podeljeni gradovi – ali svuda smo sretale žene koje umeju da čuju drugu. Kada čuješ drugu onako kako ona misli o sebi, sa njenim vrednostima i sistemima interpretacija, onda naučiš još jedan jezik. Da, gradovi su podeljeni, ali neke aktivistkinje govore mnoge jezike.

Lepa Mladenović

*(Svedočenja učesnica karavana, „ProFemina“ br 31/31,
proleće/leto 2003)*

Zapis sa puta

Žene sa zadnjeg sjedišta autobusa

Autobus Beograd – Doboj. Rashodovan, sjedam gdje je slobodno. Prvi put sama putujem u Bosnu. Oko mene ljudi sa zavežljajima. Na zadnjem sjedištu žene i djeca. Žene stalno umiruju djecu „da ne smetaju ostalima“. Pogledima se sporazumijevaju, skoro šapatom prenose jedna drugoj tjeskobu. Osjećam grč u stomaku. Znam da su žene sa zadnjeg sjedišta nepoželjnih imena. Koji su znaci „raspoznavanja“? U naručju djeca, a kako se primiče granica one drže neke papire. Da se ne spetljaju, ne zbune, ako neki uniformisani i prije granice uđu.

Posmatram kroz prozor. Pauza prije Sremske Rače, tzv. granice. Ista kafana do koje smo svakodnevno dolazile prošlog avgusta ('95) kad su stizale kolone prognanih iz Krajine. Žene sa zadnjeg sjedišta silaze, djeca trčkaraju oko busa. Kako ih umiriti, i vani „smetaju“. Jedna od žena sa zadnjeg sjedišta viknu dječaku „Safete“! To sam čula ja i one. Ime za koje treba opravdanje, izvinjenje čak.

Odmah nakon „granice“ upada jedan uniformisani i dreknu: „Ima li u autobusu muslimanskih i hrvatskih imena?“ Vozač odgovori potvrdno. Idemo dalje. Kao u filmu „Ko to tamo peva“, „vozi Miško!“ Ulazimo u tzv. RS. Pitoma priroda. Nakon manje od pola sata nova kontrola. Podrobna. Dokumenta sa „srpskim“ imenima samo rutinski pregledaju. Na kraju šapšte: „A ovi sa muslimanskim i hrvatskim imenima neka siđu sa mnom.“ Žene sa zadnjeg sjedišta silaze. Djecu ostavljaju nekoj rođaci sa poželjnim imenom. Moja pretpostavka da je to muževljeva sestra jedne od žena koje su skinute, tačna je. Ljudi skoro i ne komentarišu. To je „normalan postupak“. U meni grč raste, siđoh da zapalim cigaretu, uopšte ne razgovaram sa ljudima. Samo posmatram. Kamioni krcati balvanima dolaze iz suprotnog pravca. Sve to voze za Srbiju. Posao cvjeta.

Prošlo je pola sata, žena sa zadnjeg sjedišta još nema. Odveli ih u „kućicu“, na informativni. Pored njih i jednu petočlanu porodicu, mislim hrvatskih imena. Posle skoro jednog sata, vraćaju se iz kućice žene sa zadnjem sjedišta. Zajapurene: „Dobro je prošlo, bili su ljubazni.“ (!?) Grle se, djecu više ne umiruju kao prije. Opuštanje na zadnjem sjedištu autobusa. Jedna od žena kaže: „Idem u Srebrenik. Pet godina nisam vidjela svoje.“ A jedan sa flašom pored sebe nudi: „Popij sestro. Znam i ja za muku. Ni ja pet godina nisam vidio sestru. Živi na drugoj strani. Ja se od ove (pokazuje na flašu) ne razdvajam.“

Gledam kroz prozor. Usput predizborni plakati. Keze nam se svi, ruga

nam se Arkan. Njegovih postera sve je više kako se približavamo Bijeljini. Na jednoj od stanica ulazi stariji muškarac. Kondukter mu traži pare za kartu, a stari se drhtavim glasom pravda: „Matere mi, nemam“. Kondukter se obrecuje na starog: „Šta me briga? Majstore, zaustavi!“ Stari vadi vojnu knjižicu. Konduktera to razbjესni: „Šta će mi to, budalo jedna?“ (To ti Mladiću, mislim u sebi, pokaži). Šta da uradim da ne izazovem još veću posramljenost starog? Pogledam oko sebe, tražim podršku da skupimo pare. I dadoh mu koliko je trebalo za kartu. Kondukter „majstoru“: „Vozi dalje“. Stari samo ponavlja: „Sramota me je. Hvala, hvala...“ Neću da se osjeća nelagodno. Da mi izražava „zahvalnost“. Muškarac do mene trbat, ja se stalno odmičem. Kad bih mogla da iskočim kroz prozor! U sebi mislim: ratnik, koliko li ih je ubio! Posle dvadeset minuta, stari ustaje, očito ne može da izdrži poniženje, trkom kroz autobus dođe do konduktera, ovaj gubi strpljenje, izbacuje starog. Drhtim, ustanem sa sjedišta: „Zašto to radite ljudi, izbacite čovjeka! Šta mu je sad kriv?“ Muškarci oko mene začuđeni mojom reakcijom. Jedan kaže: „Ovo je sigurno prvi put da ovdje dolaziš. Ih, na šta smo se mi sve svikli.“ Ovaj do mene tiho reče: „Ovo je haos. Nemoj da se buniš. Ovdje se svašta dešava.“ A onaj sa flašom: „Sve je to ratni sindrom. Ovdje čovjek ubije drugog kad vidi da ima kola samo zato što ih ima“.

Zanijemih. Samo da stignem do Lončara. Tamo raskršće četiri države: BiH, IFOR, tzv. RS, tzv. Herceg-Bosne. Okolo IFOR-ova oklopna kola, tenkovi. Sa uperenim cijevima. Pretpostavljам da su iza njih taksiji za Tuzlu. Ugledah brata žene sa zadnjeg sjedišta. Ona se zalete ka njemu. Plaču. Ja drhtim. A onda muškarac koji je sjedio do mene takođe siđe. Nije „ispunio moja očekivanja“. Nije pripadao vojsci RS, toga sam se najviše bojala. Za mene je bilo važno da ide u Tuzlu. Uzeli smo zajedno taksij: nas četvoro, plus vozač. Dvije žene – Hrvatice iz Tuzle sve države obišle, platile harač RS, došle do granice sa SRJ, ali „normalizacija“ nije za normalne ljude, ne daju im da uđu u SRJ. Vratile se.

Osjećam se opuštenije. Vozač priča, kao turistički vodič nam pokazuje - Evo pijace „Arizona“ ako hoćete da stanete. Tu su se prvi put (1994) porodice (iz svih sadašnjih entiteta, država) sastajale a poslije postala pijaca, tu su kola svih registracija.

Kiša lije, meni milo, ništa mi ne smeta, stižem u Tuzlu. Taksij vozi do hotela „Bristol“. Neću da čekam da prestane da lije. Da što prije stignem, da vidim drage osobe. Na terasi sama pijem kafu. „Bosansku“ ispravi me kelnerica, po navici sam tražila „tursku“. Ozarena, smirena. U toku je sastanak Civilnog dijaloga. Trče mi u susret Jadranka, Lino, Goran. Gorana prvi put vidim. Kakvo uzbuđenje!

August '96.

1. 9. 1996. Svi zajedno „izdajnice/i“ svojih nacija i država ukrcavamo se u autobus. Idemo u Crikvenicu. U Lončarima opet na raskršću četiri države: samo na 20km.

Kada smo stali da protegnemo noge kaže mi vozač: „Bosna je okupirana. Koja to vojska donosi dobro i sreću?“ Ti i ja znamo da donosi samo nesreću, ali „visoki“ predstavnik M. Štajner tvrdi suprotno, da „nam donosi i čuva mir!“

Ja se uvijek oduševim kad pričaju protiv svih vojski, pa samo što nisam vrisnula kad sam u Crikvenici čula Marka Oršolića, teologa iz Sarajeva, u izbjeglištvu u Berlinu. „Svi uniformisani, sem vatrogasaca, neprijatelji su civilnog društva“.

Staša

(„Žene za mir“ 1997)

Tri hiljade ruža za tri hiljade žrtava

Krenule smo 25. maja Staša, Violeta, Ljilja, Senka, Nevzeta, Uma, Miloš i ja, na obeležavanje još jednog mesta zločina. Još jedno naše „dežurstvo u solidarnosti“.

U starom gradu Višegradu, ... Višegrad – simbol naše mladosti, naših ljubavi, najlepšeg mosta koji je vekovima spajao istok i zapad, levu i desnu obalu Drine. A sada, sada si most nemoći, ljudskog idiotizma, a pre svega bola i tuge.

Tri hiljade ruža za tri hiljade žrtava. Zbog koga, zbog čije ideologije?!? Samo zato što su po rođenju pripadali drugoj veri, ubijeno je tri hiljade nevinih žena, dece i muškaraca i to od maja do jula 1992. godine?!? E moj Višegrade, tada si imao 65 odsto stanovnika muslimanske veroispovesti, Bošnjaka i Bošnjakinja, a danas imaš samo jednog, koji održava džamiju, samo jednog. U ime čega?!?

Iz pravca Užica na ulasku u Višegrad bošnjačko groblje. A po njemu kao bulke, drvena obeležja sa natpisima: NN 324; NN 197 kosti; NN 69 kosti. Tek tada saznah da „kosti“ znače da nema DNK bližnjih, živih rođaka, svi su ubijeni. Kada ćeš nepoznata sestro prestati biti NN 186?! Kada ću moći da ti odam ljudsku počast, da ti kao žrtvi besmislenosti odam poštovanje, a da ne budeš bezimena?!

Jutro 26. 5. Polazimo ka mostu da se sretnemo sa nekadašnjim žiteljima i žiteljima Višegrada, koji autobuskim karavanom stižu iz Sarajeva u svoj grad u kojem više ne mogu da borave u ime „viših ciljeva srpstva“. Koji apsurd! Stižemo ulicom Užičkog korpusa, nailazimo na spomenik srpskog vojnika sa šajkačom. Ljilja odlazi da proveriti da li je to spomenik iz Prvog svetskog rata. Bol, stid: ne nije, na njemu piše „Zahvalnost borcima RS, zahvalan narod Višegrada“. A u njemu više ne živi 65% rođenih stanovnika Višegrada.

Sedimo u bašti kafića i pijemo okrepljujuću kafu sa prvim porodicama koje su stigle automobilima. Prelepa Sabina, apsolvantkinja biologije, smiruje svoju majku, koja mi kroz suze objašnjava da policajac koji sedi suprotno od nas (a tako se kabadahijski smeje) živi u njenoj kući. „Znaš, bona, ovde ti je devedeset druge bio sabirni centar Crvenog krsta. Kažu da sam ja tada potpisala da dobrovoljno napuštam svoj grad i svoj dom. A šta sam mogla – muža mi ubili, pa sam sa tri svoje kćeri morala otići. Šta sam drugo mogla?!“ Suze joj klize niz bolno i umorno lice, okreće glavu pomalo stidno jer je pokazala svoju bol. A iza nas dva idiota,

hrmpalije, gledaju u nas praznim ubilačkim pogledom. Jedan od njih sa bradom pokazuje rukom da će je skratiti za glavu. Izbegavamo incident jer smo u svakom pogledu inferiornije od njih.

Par minuta do dvanaest stiže karavan autobusa pod policijskom pratnjom. Stižu nekadašnji žitelji Višegrada koji ne mogu da se u njega vrata. Deca i omladina nose belo platno iscrtano cvećem i tekstom „*Tri hiljade ruža za tri hiljade žrtava*“. Odmah iza njih krećemo i mi sa svojim platnima i transparentima, koje sa nama nose i ostali iz autobusa. Na bedemu od mosta je poređano tri hiljade ruža, odsečenih stabljika. Nedija, izuzetna žena, predsednica Udruženja nestalih lica i civilnih žrtava agresije – Višegrad 92, nam objašnjava: „Vidite, bone, one čamce na Drini? One dole, nizvodno kod one okuke? E, oni tu čekaju kad mi bacimo ruže, da dođu da ih sakupe i prodaju. Prošle godine su na tome zaradili oko hiljadu eura. E, sad bar neće moći zaraditi.“ O ljudi moji, do kojeg smo dna neljudskosti stigli!?!?

Počinju govori, prvi put predstavnik RS, njihov potpredsednik vlade. Tokom govora, puca mu glas, krenuše iskrene suze; kako da traži oprostaj, kako da opravda neopravljivo? Ej, Drino, krvava Drino. Istog momenta sa razglasa iz kafića nadjačava ga muzika, peva Ceca Ražnatović. Kako da traži oprostaj kad ne može da ih civilizuje da bar ispoštuju bol porodica nevinih žrtava. Gde im je ljudskost i solidarnost?!? Govori Staša iz gomile, bolan glas žene: „Nema oprosta“, drugi još bolniji: „Nemoj bona, znaš li šta su one sve pretrpele? Nemoj tako.“ Na Stašine reči iz mnoštva muški glas: „Nemoj bona pričati tako. Ubiće te zlikovci.“ Pored mene stariji muškarac drži platno sa nama „Žene u crnom protiv rata“, kaže mi: „E, moja, vama treba dupla hrabrost da dođete nego nama.“ Krećemo lagano sa mosta, razgovaraju dve žene, te će jedna: „Znam ih, one su divne, one su svuda išle, čak i u Potočare.“ Prilaze nam mladi i stari, žene i muškarci i isto govore: „Hvala vam što ste došle, ne znate koliko to nama znači. Nikada vam ovo nećemo zaboraviti i dovoljno zahvaliti.“

Stojimo u hladu drveta kada Violetu pozovu žene koje sede sa svojom decom: „Dodji bona, ovde je veći hlad, hajde okrepi se malo. Imamo sira, lepinje i vode. Hajde, uzmi.“ Violeta im prilazi i razgovara sa njima kao da ih zna sto godina. Zovu i mene. Ja, inače, posle insulina moram pojesti nešto. Predivna devojka sa najtoplijim pogledom, osmehom od srca, pruža mi parče lepinje sa sirom. Brine kako ćemo mi na put i da li sam ja dovoljno jela. Bol, bol koji prelazi u gorčinu. Kako, plemenita devojko, da te zamolim za oprostaj što po tvom gradu slobodno šetaju ubice tvojih najmilijih? Kako da ti se izvinim što nijedna aktivistkinja NVO iz tvog Višegrada danas nije sa nama? Kako da ti objasnim sramotu i bol koju mi nosimo u sebi jer je neko navodno u naše ime i u odbranu neke njihove Srbije, pobio tvoje? Kako kada si mi uz najtopliji osmeh pružila okrepjenje i brineš kako ćemo mi stići do Beograda? Kako da te zamolim

za oproštaj kada sam bespomoćna da svoje sugrađanke i sugrađane probudim iz apatije da već jednom izbacimo politički šljam iz skupštine da ne zagađuju svoj narod? Da konačno osudimo sve zločine i zatvorimo sve zlotvore, zločince i njihove inspiratore. Kada ćemo se bez stida i srama sresti sa svojim sestrama sa one ili ove strane Drine?

Novi Sad, 28. 5. 2007.

Nada Dabić, *Žene u crnom*

(„*Žene za mir*“ 2007)

Širenje našeg civilnog prostora: žene u mirovnim inicijativama

Sjećam se ljeta 1991. Vrućine i teškog osjećaja strepnje. I potrebe da nešto učinim, koju sam osjećala kao bol u želucu. Prostor za rad, za disanje koji smo gradile godinama počeo se smanjivati, kopniti, nestajati. Tog sparnog ljeta bilo mi je sasvim jasno da sve što smo izgradile putem zelenih i ženskih grupa tone iz dana u dan. 1991. smo govorile o ratu s nevjericom. Riječ rat još uvijek je imala okus nečega što se ne može dogoditi. Premda je već palo puno krvi, premda je Krajina već bila odsječena skoro godinu dana. Sve je govorilo da će biti krvavi rat, ali nekako nismo mogle vjerovati da će se to dogoditi baš nama. Od svih ljudi baš nama. Kao kad počinje karcinom. Zašto mi, zašto sada?

Tog napetog ljeta smo pokrenule kampanju. Jedne večeri, u vrtu gostionice „Zagorka“ dogovorile smo se da želimo pokrenuti *Antiratnu kampanju Hrvatske*. Tad nam je još bilo teško govoriti o ratu. Jer, kad rat zapravo počinje? Koliko krvi mora poteći da bismo povjerovala da je rat već počeo?

Uskoro je uvenula iluzija da bi doista mogle zaustaviti rat. Kad su počele padati granate po Osijeku, rat se opasno približio. Pucnjave i uzbune više nisu ostavljale mjesto sumnjama. Rat se događao baš nama, baš sada. Krenule smo grlom u jagode u cijeli niz projekata u kojima smo željele raditi da bi sačuvala plamičak nenasilja, da bismo pokrpale već pokidane veze ili uspostavile neke nove, kojih na ovim prostorima nikad nije ni bilo.

Napravile smo prve proturatne akcije na Trgu i u Tkalčičevoj u Zagrebu. Šura Dumanić je u to vrijeme radila u Rijeci i inicirala mirovne aktivnosti. U drugoj godini, u svibnju 1992, počeo je raditi *Centar za mir, nenasilje i ljudska prava* u Osijeku. Tog smo ljeta organizirali i prve volonterske projekte. U rujnu je osnovan *Suncokret*. A onda, u poznu jesen, kad su počele stizati vijesti o silovanjima iz Bosne, okupila se grupa koja je kasnije osnovala *Centar za žene žrtve rata*. U toku 1992. i 1993. počele su raditi organizacije u Poreču, Puli, Splitu. 1993. je krenuo volonterski projekt u Pakracu, prvi na području koje su štitili Ujedinjeni narodi. U njemu smo surađivali s volonterima iz beogradskog *Mosta*. U toj godini su krenule i *B. a. B. e. – Grupa za ženska ljudska prava*. Osnovane su i organizacije u manjim gradovima, Daruvaru i Županji. Informacije su među grupama kružile na papirićima i na druženjima, ali je dobar dio poruka od 1993. išao preko *ZaMir-a*, elektronske mreže lokalnih sustava u Zagrebu, Pakracu, Beogradu, Sarajevu, Tuzli, Prištini. Nakon prekida telefonskih veza i obustave pošte u 1991, *ZaMir* je bio naša prava komunikacijska šansa. Čitale smo i pisale na svim stranama crta razgraničenja.

1994. smo pokrenule i prvu organizaciju posvećenu samo seminarima i radionicama: *Mali korak – Centra za kulturu mira i nenasilje*. Obrazovanje nam je bilo sve važnije. 1995. pokrenule smo *Ženske studije*. Sad planiramo *Mirovne studije*. Očekujemo da će eksperimentalni program krenuti u proljeće 1997.

Tijekom ovih pet godina volonterke i volonteri su uložili više od sto tisuća volonterskih sati, za nekoliko tisuća nastavnica smo organizirale seminare i radionice o transformaciji sukoba. Grupe za ljudska prava pomogle su savjetom i izravnom zaštitom tisućama pogođenih. Organizacije povezane u koordinaciju organizacija za zaštitu ljudskih prava još uvijek rade u izuzetno teškim uvjetima u Krajini, Lici, Baniji, Kordunu i zapadnoj Slavoniji. Organizirale smo grupe samopodrške za desetke tisuća prognanica i izbjeglica. Pokrenule smo *ARKzin*, koji je krenuo kao mali bilten a sad se prodaje na kioscima. Objavile smo nekoliko knjiga, tiskale stotine tisuća letaka.

Bilo je među nama i žena i muškaraca. Ipak više žena. Možda nam je bilo jednostavnije odabrati nenasilje. Kao vječne „druge“ bolje razumijemo da se problemi ne mogu riješiti nasiljem. Vječito počinjemo neke poslove, poput beskonačnog čišćenja kuće. Rutina ponavljanja obreda čišćenja kao da je naša odrednica. Vječno ljepimo komadiće nekih polupanih lončića. Vječno nešto stvaramo ni iz čega, ponekad večeru, ponekad sliku, a ponekad pokidane odnose i niti komunikacije unutar lokalne zajednice...

Izbor nenasilja je uvijek težak jer okolina potiče na nasilje. Posebno je težak tijekom rata. Nasilno ponašanje je prevladavajući oblik ponašanja. Odmah ispod površine, čim se zagrebe lista deset zapovjedi, leži naša narodna poslovice *Tko jači, taj kvači*. Vrlo rano dobivamo poruku da je nasilje zapravo najproduktivniji oblik ponašanja. U ratu upotreba sile je legitimirana potrebama zemlje, nacije. Na pitanju izbora metode se polarizirala cijela prijeratna ženska scena.

Unatoč tome što je prošlo pet godina od trenutka kad su neke žene rekly da se sad mora samo nasilno jer je Hrvatska napadnuta, a druge da je nenasilni put još uvijek moguć, duboki ponor razlike još uvijek dijeli ženske grupe.

Sve koje smo odabrale nenasilje tkale smo mrežu, označavale svoj prostor, oživljavale ga svojim inicijativama i otvarale prostor za nove žene. I zajedno s njima pronalazile put čuvanja ili obnavljanja dostojanstva. Unosile smo sebe, sve svoje darove, svoje vrijeme, svoje tjeskobe, svoje oduševljenje i time poticale druge. Naši projekti su težili ostvarenju nekoliko važnih ciljeva.

Bilo nam je važno izdržati u *zaštiti vrijednosti unatoč pritiscima*. U doba rata, kad val krvi postane visok i previsok, mnogi su spremni reći da nema drugog puta. Samo oružjem ćemo obraniti ono što jesmo i što imamo. Baš je tada izuzetno važno reći da postoji i drugi put. Nenasilni

put nije uvijek jasan i nije ga lako opisati onima koji su u bolu i bijesni jer su izgubili rodbinu i prijatelje. Ali važno je sačuvati i istražiti taj put i sačuvati živo iskustvo o odbijanju nasilja za one koji ne mogu potegnuti oružje na drugoga, za vremena kad će se liječiti ratne rane i kad će cijela zajednica opet željeti uspostaviti drukčiji vrijednosni sustav. Bilo je važno zagovarati ljudska prava i u vremenima bezumlja – jer se misao da su ljudska prava univerzalna i nedjeljiva mora uvijek promovirati. Bilo je važno isticati važnost dostojanstva svake i svakoga od nas.

Promoviranjem vrijednosti nenasilja i zaštite ljudskih prava *gradile smo i širile svoj civilni prostor*. Prostor u kojemu smo mogle disati i raditi. Prostor u kojemu smo bile svoje i mogle kreirati nove odnose, projekte i živjeti svoj život prkoseći nasilnim zahtjevima države. Energija mnogih aktivistkinja često odlazi na samo čuvanje prostora, a ne na širenje novih krugova, jer su otpori toliki da ponekad nemamo snage za kreiranje, već možemo održavati samo malo svjetlo. Tek toliko da ga sačuvamo do nekih drugih boljih vremena. A ponekad uzliječemo. Tada granica našeg prostora postaje propusnija. Iznenada dolaze novi ljudi i procesi idu dalje njihovim kreacijama.

Unutar našeg civilnog prostora smo učile da je među najvažnijim ciljevima našeg rada *davanje snage i ohrabrivanje žena da iskorače iz uloge žrtve*. U radu sa ženama podržavale smo ih u izražavanju bolnih iskustava. Pružale smo ruku, ali i davale znak da je važno žaliti i nakon toga nastaviti hodati s punim ženskim dostojanstvom. Mnogo je žena koje su tijekom rata prošle strašna iskustva i jednostavno nastavile nositi ulogu žrtve. To je sigurno jedna od najpopularnijih uloga na ovim prostorima. Na bilo kojoj strani sukoba ljudi pronalaze brojne razloge da bi sebe vidjeli u ulozi žrtve – i blokiraju bilo kakav put izlaska iz tog stanja – jer time sebe stavljaju u situaciju u kojoj uvijek drugi odlučuju o njihovim životima. Ohrabrivale smo žene da preuzmu odgovornost za svoj vlastiti život i upoznaju vlastitu moć, te da nastave svojim putem, vlastitim snagama, uz podršku široke mreže žena.

Uspostavljanje *dijaloga* među grupama koje teško ili nikako ne komuniciraju, zapravo je bio važan posao cijelog niza organizacija. Velike su polarizacije. Ne samo među Srbima i Hrvatima. Sve podjele u Hrvatskoj su oštre poput britve. Uz svoj identitet, nacionalni, vjerski, profesionalni postoji i potreba za zatvaranjem u vlastitu grupu, za građenjem sigurnosti unutar grupe istih, za osjećajem zaštićenosti i topline unutar donekle skućenog svijeta onih „koji su poput mene“. Oni drugi nas pune strahom i nepovjerenjem. Izleti izvan pomalo ustajalog „mi“, u nesigurno, nepoznato i prijeteće „oni“, su rijetki. Sve znamo kako je težak dijalog među Srbima i Hrvatima, ali često nismo svjesne kako je težak razgovor ili dogovor među katolicima, koji su najveća vjernačka grupa u Hrvatskoj, i onima koji ne vjeruju. Katolici bi nas nazvali ateistima. Svjesni smo kako je težak dijalog

između prognanih Srba i prognanih Hrvata jer ga pokušavamo facilitirati unutar *Koordinacije mirovnih organizacija za istočnu Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem*, ali nerijetko zaboravljamo da ovu našu civilnu scenu, od drugih koji nisu angažirani, prečesto dijele visoki zidovi nepovjerenja. Ipak sve više učimo vještine komuniciranja i razgovaramo sa svima koji ne misle poput nas.

Ovaj je rat za mene osobno bio put preobrazbe i učenja. Već više od pet godina živim između stresa i spoznaja. Pet godina izvanrednog stanja izoštrilo je moju sposobnost preživljavanja – koja se može sažeti u tri ključne riječi – posvemašnja otvorenost za promjene. Za sve što radimo u ženskim i mirovnim grupama i organizacijama za ljudska prava, treba domišljatosti, energije, izdržljivosti i otvorenosti za bol i sreću. A rezultati izmiču kroz prste, nestaju poput fatamorgane. Zamor od odgovaranja na poteze vlasti je velik i ne prolazi lako. Beskonačno je zamorno reagirati na poteze moćnika. Beskonačno je zamorno i istrajavanje u poziciji ravnoteže i plivanja u dubokoj vodi da bi se održala glava iznad površine i da ne potonu svi oni koji se drže s nama. Jesmo li samo slamke kojima se igra oluja, ili smo debla koja pružaju sigurnost i mogućnost spasa nekome tko je već odbacio nadu ili smo pak otoci, neki otoci normalnosti u moru ratnog ludila, u vremenu u kojem gotovo svi prihvaćaju isključivost kao svoj jedini mogući put. I spremni su za obranu svog krhkog, uzdrmanog i nesigurnog identiteta potegnuti oroz na pištolju, puški...

Kad mi je teško i kad sam umorna, spašava me spoznaja da se oslanjam na široku mrežu žena iz Hrvatske, Bosne, Srbije, Vojvodine, Engleske. Naša mreža podrške razapeta je preko kontinenta i omogućuje nam da širimo svoje civilne prostore ma gdje bile.

Vesna Teršelič

*(„Žene i politika mira: prilozi ženskoj kulturi otpora“ 1997;
„Žene za mir“ 1997)*

Bibliografija*

Alenka Mirković: 91,6 MHz – Glasom protiv topova, Algoritam d.o.o, Zagreb, 1997, pp. 5, 7, 23, 28, 48, 55, 81, 116, 124, 127, 134, 142, 143, 145, 146, 151, 220, 221, 243, 264, 283-284, 286-287, 295-296, 298, 300, 305, 310, 311-312, 314-315, 316-317, 321, 324, 326.

Antiratni bilten SOS-a, br. 4, Beograd, 1993. pp. 74-75.

Brendan MacQuillan: Glasovi svitanja – svjedočanstva raseljenih lica, 2005. www.glasovisvitanja.com, pp. 3, 7, 30.

Dëgjoni çfarë themi ne – Familjarët Flasin; Iniciativa e historive gojore me familjarët e të zhdukurve; *Hear what we are saying* – The Families Speak; An oral history initiative the families of the missings; *Slušajte šta ćemo vam reći* – Porodice pričaju; Inicijativa oralnih istorija sa članovima porodica nestalih, OMPF, Prishtinë, 2006.

Doba razuma, ur. Nebojša Spajić i Rade Veljanovski, Fondacija za mir i rešavanje kriza Borisa Vukobrata, I izdanje, Beograd, 1994, pp. 22-23, 31-34, 37-38, 43-44, 73-75, 81-85, 86-88, 92-94, II izdanje: *Doba razuma 1*, 1998.

Doba razuma II, ur. Nebojša Spajić, Peace and Crises Management Foundation, Paris i Multi servis, Beograd, 1998, pp. 149-151, 166-168.

Elizabet Kestli: *Jazovi i mostovi – Prijateljstva pre i posle sukoba na prostoru bivše Jugoslavije*, 16 portreta, Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije, Novi Sad, 2005.

Elizabet Kestli: *Žene sa Kosova – životne priče Albanski*, (2002. prevod u okviru projekta "Životne priče žena" u Ženskim studijama u Novom Sadu, ur. Svenka Savić), Novi Sad, 2002.

Feminističke sveske, ur. Nadežda Četković et al, Autonomni ženski centar, 1/1994, Beograd, 1994, pp. 1, 16-21.

Feminističke sveske, ur. Nadežda Četković et al, Autonomni ženski centar, 2/1994, Beograd, 1994, pp. 141-142.

Feminističke sveske, ur. Nadežda Četković et al, Autonomni ženski centar 3-4/1995, Beograd, 1995.

* Boldovani su naslovi publikacija iz kojih su preuzimani tekstovi.

Feminističke sveske, ur. Nadežda Četković et al, Autonomni ženski centar, 5-6/1996, Beograd, 1996, pp. 7-13, 340.

Feminističke sveske, ur. Nadežda Četković et al, Autonomni ženski centar 9-10/1997, Beograd, 1997.

Fond za humanitarno pravo, www.hlc-rdc.org, Foča 1992: *Van osnovane sumnje*, Beograd – Konferencija, 28. januar 2006; Prijedor 1992: *Van osnovane sumnje, Konferencija posvećena sudskoj istini i žrtvama*, Beograd, 24. jun 2006; Srebrenica: *Van osnovane sumnje*, Beograd – Konferencija, 11. jun 2005.

Glasovi nestalih, Voices of the Missing, Audio Visual Portrait of members of Associations of Families of Missing Persons in BiH, with photographs taken by Haris Memija, The International Commission on Missing Persons (ICMP), Sarajevo, 2002.

Godine podrške – 1994-2004, Vive žene; Bosanska riječ – Bosnische Wort Wuppertal, Tuzla, 2004.

Govore žene: Ne bilo ga nikad i nigdje, Edicija *Ljudi u ratu*, ur. Drinka Gojković, Dokumentacioni centar Ratovi 1991-1999, Beograd, 2005.

Grijeh šutnje – rizik govora, zbornik radova sa međunarodne konferencije "Kršenje ljudskih prava žena u BiH tokom rata '92-95", Sarajevo, 1999, ur. Mirsad Tokača, Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u BiH, Sarajevo, 2000.

Janja Beč, *Pucanje duše*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Radio B92, Beograd, 1997.

Jasmina Tešanović: *Balkan ne postoji*, Feministička 94, Beograd, 2004.

Jasmina Tešanović: *Ja & moja multikulturalna ulica*, Feministička 94, Beograd, 2001.

Jasmina Tešanović: O normalnosti: moralna opera jednog političkog idiota, Feministička 94, Beograd, 1999, pp. 78-81, 97-98.

Jusuf Kadrić: Brčko: genocid i svjedočenja, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.

Miroslava Malešević: Didara – životna priča jedne Prizrenke, Etnološka biblioteka, Knjiga 14, Beograd, 2004, pp. 167-188.

Ne može meni bit dobro ako je mom susjedu loše, ur. Helena Rill i Ivana Franović, CNA, Beograd, 2005, www.nenasilje.org, pp. 40-43, 56-61.

Nenad Vukosavljević: Svi bi rado bacili kamen, film, CD produkcija Centar za nenasilnu akciju, Beograd, 2006.

Opsada Sarajeva – mart 1992 – mart 1996, Priručnik za preživljavanje, ur. Suada Kapić, FAMA, II izdanje, Sarajevo, 2005, pp. 163, 257, 264, 375, 379, 384, 445, 446, 463, 470, 514, 518, 735, 813, 816, 827, 910, 1061.

Pisma iz dva Sarajeva, ur. Danka Nikolić; Beogradski krug, biblioteka „Krug“, Beograd, 1996, pp. 77-79, 82-86, 86-88, 93-96, 102

Priče iz Berka, ur. Dragica Aleksa, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Osijek, 2001.

Radmila Sesar: Majka Mejra – Tragovi do istine, Radio reportaža, 2001

Rodičeš mi sina, On the Record Kosovo, vol. 9 No. 4, 1999, www.advocacynet.org/news_view/news_153.html

Samrtno srebreničko ljeto '95, Udruženje građana „Žene Srebrenice“ – Tuzla, Tuzla, 1998, www.srebrenica.ba, pp. 41-42, 53-55, 93-9, 123-125, 133-135, 215-219, 231-234.

Seada Vranić: Pred zidom šutnje, Akant d.o.o, AB izdanja Antibarbarus, biblioteka Electa, Zagreb, 1996, pp. 18-19, 27-35, 58-65, 75-85, 86-96, 121-130, 178-184.

Sjećam se, ur. Radmila Manojlović Žarković, Žene u crnom, Beograd, 1995, pp. 1, 2, 3, 18, 25.

SOS bilten, 6-7, ur. Nadežda Četković at al, SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja, Beograd, 1993.

Srbija i Srebrenica 1995-2005, CD, ur. Andrej Nosov, Inicijativa mladih za ljudska prava, 2006.

Sudbine civila I, Edicija *Ljudi u ratu*, ur. Drinka Gojković, Dokumentacioni centar Ratovi 1991-1999, Beograd, 2004.

The Suitcase: Refugee Voices from Bosnia and Croatia, ur. Julie Mertus et al, University of California Press, Berkley, Los Angeles, 1997.

Suočavanje s prošlošću: feministički pristup, Žene u crnom, Beograd, 2005.
Svetlana Broz: *Dobri ljudi u vremenu zla*, Prelom, Banja Luka, 1999.

Svetlana Đorđević: *Svedočanstvo o Kosovu*, Fond za humanitarno pravo, edicija Dokumenta, Beograd, 2003, pp. 133, 153, 164-165, 180-181, 182-183, 190-191, 199, 271, 274, 275-276, 279-281, 282, 298, 303-305.

Svjetla u tunelu, ur. Snježana i Jezdimir Milošević, Protektor, Sarajevo, 1999, pp. 35-47.

Swanee Hunt, *Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir*, Dani, Sarajevo, 2001, Promocija knjige:(Svedočenje) Beograd, 2002.

Uvod u ljudska prava, ur. Enver Đuliman et al, Helsinški komitet za ljudska prava Norveške i Helsinški komitet za ljudska prava Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003.

Zbornik: Centar za žene žrtve rata, ur. Martina Belić et al, Ženski informativno-dokumentacijski centar, Centar za žene žrtve rata, Zagreb, 1994, pp. 77-91, 98-99.

Žene Balkana za mir – Aktivistkinje prelaze granice, ur. Žislen Glason Dešom i Svetlana Slapšak, Pro Femina, 2003, pp. 130-132.

Žene i politika mira: prilozi ženskoj kulturi mira, Centar za ženske studije, gl. ur. Biljana Kašić, Zagreb, 1997, pp. 19-23.

Žene Krajine – rat, egzodus i izbeglištvo, ur. Vesna Nikolić Ristanović et al, Institut za kriminološka istraživanja, Beograd, 1996, pp. 71-77, 102-109, 112-119, 163-174.

Žene obnavljaju sjećanja – Centar za žene žrtve rata deset godina poslije, drugo prošireno izdanje zbornika CŽŽR-a 1994, ur. Vesna Kesić et al, Zagreb, 2003, www.women-war-memory.org, pp. 89-97, 99-102, 113-114, 115-123, 139-142.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, Žene u crnom, Beograd, 1994, pp. 223-224, 251-253.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, Žene u crnom, Beograd, 1995.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, Žene u crnom, Beograd, 1996.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 1997, pp. 101-106, 109-111, 127-129, 137-138, 170-173, 234-237.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 1998, pp. 227-229.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 1999, pp. 117-118, 231-233, 237-238, 239-243, 246-247.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 2001, pp. 127-128, 135, 142.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 2002.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 2004.

Žene za mir, ur. Staša Zajović, *Žene u crnom*, Beograd, 2007.

Žene žrtve rata, ur. Biljana Mijić et al, Udruženje građana Civis, Beograd, 2006, pp. 16, 17-19.

